

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK A SZOVJETUNIÓBAN AZ OROSZORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN (1941–1956)

VARGA ÉVA MÁRIA

2008

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

VARGA ÉVA MÁRIA

**MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK A SZOVJETUNIÓBAN AZ
OROSZORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK TÜKRÉBEN (1941–1956)**

**Történelemtudományok Doktori Iskola
A doktori iskola vezetője: Gergely Jenő DSc., egyetemi tanár**

**19–20. századi kelet-európai történelem doktori program
A doktori program vezetője: Krausz Tamás DSc., egyetemi tanár**

A bizottság tagjai:

Gergely Jenő DSc., egyetemi tanár

Izsák Lajos DSc., egyetemi tanár

Palasik Mária Dr. habil. egyetemi docens

Juhász József Dr. habil. egyetemi docens

Korom Mihály DSc., nyug. egyetemi tanár

**Témavezető: Krausz Tamás DSc., ELTE BTK Kelet-Európa Története
Tanszék, tanszékvezető, egyetemi tanár**

Budapest, 2008.

Néhai hadifogoly nagyapáim emlékének

*„Nem lesz könnyű dolga a kutatónak, aki
egyszer tiszta képet akar arról, miképpen éltek,
gondolkoztak és változtak a változó idővel a
Szovjetunióban élt magyar foglyok.”
(Örkény István: Lágerek népe)*

TARTALOM

BEVEZETÉS	4
I. FEJEZET: HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS	14
II. FEJEZET: OROSZORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK	43
III. FEJEZET: A SZOVJETUNIÓ HADIFOGOLYTÁBOR-RENDSZERE	49
A hadifogolyügy jogi szabályozása.....	49
A Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság hivataltörténete.....	57
A Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság a háború alatt (1939–1945)...	58
A Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság a háború után (1945–1953)...	66
A GUPVI táborvilág kiépülése	75
A hadifoglyok és internáltak nyilvántartása	93
IV. FEJEZET: TÉNYEK ÉS SZÁMOK.....	105
A magyar hadifoglyok és internáltak létszáma	105
Repatriálás és halálozás.....	125
Az elítéltek	142
V. FEJEZET: A HADIFOGLYOK ÉLELMEZÉSE ÉS EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSA	163
VI. FEJEZET: A MUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSA	185
Munka mint cél.....	185
A termelő munka jellege	196
VII. FEJEZET: ANTIFASISZTA POLITIKAI NEVELÉS A HADIFOGLYOK KÖRÉBEN	213
VIII. FEJEZET: KULTURÁLIS ÉLET A TÁBOROKBAN	237
NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉS	247
Bibliográfia.....	252
Rövidítések jegyzéke	265

BEVEZETÉS

A második világháború hadifoglyainak problémaköre Kelet-Közép-Európában az utóbbi másfél évtizedben nemcsak a tudományos kutatókat foglalkoztatja, hanem a szélesebb közvéleményt is. Ez érthető, hiszen a fogsággal kapcsolatos kérdések tanulmányozása nélkül nem teljes egyetlen háború története sem. Közismert az a mondás, hogy a háború akkor ér véget, amikor eltemették a harcokban elesett utolsó katona földi maradványait is. Ezt joggal vonatkoztathatjuk a hadifoglyokra is – nemcsak a hazatértekre, hanem az örökre idegen földben rekedtekre is. A történelem eddigi legnagyobb katasztrófáját jelentő háború vérzivataros hat esztendeje szerte a világon több mint 50 millió katonai és polgári személy életét követelte, 90 millióan sebesültek meg, Európában hadifogságba 20–22 millió katona és civil személy került. A rendszerváltozás óta a XX. századi magyar–szovjet kapcsolatok kutatása terén is a korábbi ideológiai megkötések nélkül folyhatnak a tudományos feltárások, ugyanakkor a két ország kapcsolatrendszerében a mai napig akadnak még „fehér foltok”. Ezek közül az egyik – talán legfájóbb – problematika a hadifogolykérdés, hiszen kevés olyan magyar és orosz család létezik, amelyiknek valamilyen hozzátartozóját ne érintették volna a második világháború eseményei.

A Szovjetunió területén a háború után különböző nemzetiségű hadifoglyok és internáltak hatalmas tömegét tartották fogva, a különböző források szerint számuk 3,486–3,8 millióra tehető.¹ Többségükben a náci Németország és szövetségeseinek hadseregeiben szolgált katonák voltak, de polgári személyek is fogságba kerültek. A német hadifoglyok mellett japánok, magyarok, osztrákok, románok, olaszok, finnek és a Németország oldalán harcoló más európai népek, több mint 30 ország állampolgárai kerültek a Szovjetunió területére. A hadifogolytábor-rendszer fennállása alatt, az 1939 és 1956 közötti időszakban a Belügyi Népbiztosság/Belügyminisztérium (NKVD/MVD) kötelékében mintegy 500 hadifogolytábor, több mint 2000 táborrészleg, és közel 400 munkászázlálj működött.²

¹ A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségének jelentései 3,8 millióról szólnak, az NKVD beszámolóí pedig 3,5 millió körüli létszámról tudósítanak. Lásd: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 122–124, ПГБА. Ф. 1п. Оп. 19г. Д. 6. Л. 44. V.P. Galickij jogtörténész, ettől eltérően saját számításai alapján 4,1 millióra teszi a Szovjetunió területére került külföldi hadifoglyok számát, amely becslést a legtöbb kutató is átvette. Lásd: ГАЛИЦКИЙ В.П. Вражеские военнопленные в СССР (1941–1945 гг.) // Военно-исторический журнал. 1990. № 9. С. 45–46. Később látni fogjuk, hogy nem minden fogságba esett személy került a Szovjetunió területére.

² Ez a mennyiségű tábor és táborrészleg nem egy időben működött a Szovjetunió területén. Az összes eddig beazonosított hadifogolytábort munkás zászlóaljat táblázatba szedve, létrehozásuk, működésük és felszámolásuk éveit is megjelölve: Место содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА

Irányításuk a belügyi központi kormányszerven belül teljesen elkülönült a GULAG felügyelete alá tartozó büntető- és javító-nevelő táboroktól, egy önálló szervezet, a Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságot/Főparancsnokságot (UPVI-GUPVI) hozták létre e célból. E tény, hogy a GULAG és a hadifoglyok története intézményesen is elkülönült egymástól, számos történész figyelmét máig elkerüli.

Az első világháború magyar hadifoglyaival szemben, akiknek megadatott, hogy háborús történeteik a közbeszéd szerves részeivé váltak,³ a második világháborúhoz kapcsolódó élményanyag évtizedekig kibeszéletlen maradt. Az államszocialista korszakban a témát – eltérő okokból – mind Magyarországon, mind a Szovjetunióban elhallgatták, s emiatt az erre vonatkozó források csak a levéltárak XX. század végén történő megnyitása során lettek elérhetők. Miután az NKVD/MVD, elsősorban pedig a az UPVI/GUPVI korábban zárolt levéltári anyaga az 1990-es évek elején hozzáférhetővé vált, lehetőség nyílt komoly kutatásokra ebben a – sajnálatos módon minden háborúval velejáró – kérdéskörben. A korábban szigorúan titkos anyagként őrzött dokumentumok felszabadításának köszönhetően az elmúlt 15 év alatt a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikája a modern orosz történettudomány egyik központi témája lett. A kutatók, történészek számára világossá vált, hogy e téma objektív elemzése nélkül nem lehet teljes a nagy honvédő háború története, a hadifogoly-kérdéskör gyakorlatilag a háború „*hiányzó fejezete*”, de legalább annyira fontos a háború utáni időszak története szempontjából is.

Magyarországon a rendszerváltozás után a revizionista szemlélet fényében hazánk második világháborús részvételének ártértékelése kapott teret, nemcsak a szellemi-politikai életben, hanem tudományos körökben is. Az egykori ellenség, a Szovjetunió felbomlása, ezzel egyidejűleg Németország újjáéledése és a vezető hatalmak élvonalába kerülése mintha táptalajt adott volna a vereség revíziójára, a „Donnál elesetteket panteonba emelő pátoszra”⁴, a magyar hadsereg tevékenységének mentegetésére. Az ártértékelő, revizionista szemlélet többek között azt a régi, horthysta propagandát elevenítette fel, miszerint a hitleri Németország Szovjetunió elleni háborúja „antikommunista kereszteshadjárat” volt. Azonban a hitleri csapatok nem azzal a céllal érkeztek, hogy felszabadítsák az orosz népet a bolsevizmus uralma alól, ez csupán a háború egy mellékvonatkozása volt számukra,

Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден-Бонн–Кассель, ООО «Новорит», 2008.

³ Lásd: Hadifogoly magyarok története. I–II. Szerkesztette: BAJA Benedek, LUKINICH Imre, PILCH Jenő, ZILAHY Lajos. Budapest, Athenaeum, 1930.

⁴ SZABÓ MIKLÓS: A Don-kanyar sodrásában. Ki nyerte meg a második világháborút? In: *Magyar Nemzet*, 1992. január 22.

céljuk a megsemmisítés és elnyomás volt. Ez a háború nem világnézeti háború volt, hanem gyarmati háború.

Szabó Miklós kifejezésével élve a „patetikus-érzelmes nemzetvesztés”⁵ retorikája rányomta a bélyegét a magyar hadifoglyok sorsát feltáró hazai kutatásokra is. Az egyik legsúlyosabb probléma, hogy a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok kérdésköre kezdetektől összefonódott a GULAG-problematikával. Krausz Tamás írja: *„...sokan a magyar hadifoglyok problémakörét a Gulag-tematika részeként értelmezték-értelmezik, mintha a magyar hadifoglyok valamiféle hősi feladatot hajtottak volna végre a náci Németország oldalán szovjet területen. Az államszocialista korszakban gyakorlatilag csak Sára Sándor valóban kiváló filmsorozata mutatta be a magyar hadifoglyok „élettörténetének” egészét, ugyanakkor 1989 után, a várakozásokkal ellentétben nem találni tárgyilagos tudományos vagy művészi feldolgozást. A történészek többsége is igazságot szolgáltat, és igazságot osztogat. A politika az egész kelet-európai régióban rátette a kezét a témára, mert abban – nem ok nélkül – a rendszerváltás egyik legfontosabb ideológiai indoklását találta meg. Míg a bukott rendszer nem volt képes a témakör sem tudományos, sem erkölcsi feldolgozására, az új rendszer készen kapta a feladatot. A folytatható, ám nem «folytatott» pozitív előzmények figyelmen kívül hagyása azonban történelemhamisítás volna.”*⁶

A téma folyamatos történetietlen átpolitizálása valóban megnehezíti a tisztánlátást, az objektív elemzést. A hadifogoly történetírást is az a veszély fenyegeti, hogy a „GULAG-üzlethez” hasonlóan „hadifogoly-üzlet” jön létre. A kérdéskör medializálása arra épül, hogy e témát is kiszakítják az össztörténeti folyamatból és egy önálló nemzeti mitológia részévé emelik. A kutatónak pedig ezzel ellentétben éppen az a feladata, hogy nem engedve a publicisztikai kihívásoknak, a szentimentális megközelítésnek „historizálni” és depolitizálni kell a témakört, különben feladván a történettudomány hagyományos módszereit, egy posztmodern narratívává züllesztí le a témát. Noha Rákositól néhány mai történészig bezárólag – természetesen eltérő politikai és ideológiai tartalommal – vannak kísérletek arra, hogy elszakadva a történeti realitásoktól a nemzeti mitológia részévé emelkedjék e rendkívül bonyolult jelenség is. A téma eddigi historiográfiája, beleértve a késői Kádár-rendszert is, de főleg napjainkban egy nemzeti igazságtétel részévé transzformálja a hadifogoly-tematikát. Az utóbbi időben mindjobban

⁵ Uo.

⁶ Gulag. A szovjet táborrendszer története. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Pannonica, 2001. 13–14. (a továbbiakban KRAUSZ 2001.)

háttérbe szorulnak azok a kérdések, hogy minek a következménye és kik a felelősei a hadifogsághoz vezető politikának. Egyes munkák már-már azt érzékeltetik, hogy az egészért a Szovjetunió, s esetleg volt szövetségeseik lennének a felelősök, mivel a német nemzetiségűek jóvátételi munkára való elviteléhez ők is hozzájárultak. Ám a valóságban a hadifoglyok – akik többsége később maga is felismerte – nem a hazáért, annak érdekeiért harcoltak, hanem egy történelmi kényszerhelyzet, a Horthy-rendszer által folytatott háború áldozatait, és éppen mivel áldozatokról van szó, akkor tisztelgünk az emléküik előtt, ha az áldozattá válásuk folyamatának okait és sorsukat objektíven mutatjuk be. A „márványban fagyott arccal”⁷ meghaltak, és a szögesdrót mögé került „kisemberek” megértették azt, amit a sorsukból politikai tőkét kovácsolni kívánó utókor nem képes fel fogni, hogy nincs rá elfogadható magyarázat, mit kerestek a magyar katonák a Don-kanyarban. A bolsevikellenes propaganda hevülete gyorsan alább hagyott az orosz hómezőkön, már a hídfőcsaták után a legtöbben másként látták helyzetüket. Bárány Dénes tüzér százados így vélekedett: *„Az emberek nem lelkesednek a Don menti harcokért úgy, mintha Erdélyért kellene bevonulniuk és harcolniuk. Nem érzik, hogy itt kell a hazát védeni.”*⁸ A területi revízióval kapcsolatos komplikált politikai magyarázatok inkább csak a tisztek körében hatottak, a legénység többsége nem így gondolkodott. Ráadásul a magyar nép elemi érzelmeiben, gondolkodásában az 1849-es események és az első világháborúban való szembenállás ellenére sem volt tartósan rögzült ellenségkép az oroszokkal szemben, és úgy tűnik, ezen a háborús propaganda sem sokat változtatott. Ezt Kovács Gyula vezérkari ezredes 1942 augusztusában írt sorai is alátámasztják: *„A kivonult hadsereg és valószínűen maga az anyaország sem látja tisztán ennek a háborúnak és a háborúban való részvételünknek a célját, értelmét. [...] A következő nagy hiba, hogy nem gyűlöljük a bolsevizmust s ezen keresztül az ellenséget: az orosz. Gyűlölet nélkül nem lehet követelni rámenést, szívósságot, kegyetlenséget...”*⁹

A hadifogoly-problematika objektív megközelítése során sincs más választásunk, tudomásul kell venni, hogy van egy nemzetközi történetírói konszenzus – ami sajnos nem azt jelenti, hogy nem léteznek a náciakat mentegető koncepciók –, hogy Németország és szövetségesei által folytatott háború igazságtalan, rablőháború volt.¹⁰

⁷ Örkény István szavai a Tótekhoz írt előszóból.

⁸ Bárány Dénes tüzér százados naplója. : PIHURIK JUDIT: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 43. (a továbbiakban: PIHURIK 2007.)

⁹ Uo. 31.

¹⁰ Lásd Ránki, Juhász Gyula, Sipos Péter, Albert Axell, Nyikiforov Ju. A. munkáit.

A revizionista szemlélet követői figyelmen kívül hagyják azt, hogy mit is jelentett volna a hitleri nemzetiszocialista „új rend” a jövő világa számára. A „nagygermán birodalomban” a kelet-európai népek rabszolgá sz szerepet töltöttek volna be. *„A szláv népeknek nincs szükségük tisztességes életre. Ezzel ők is tisztában vannak és hiba lenne részünkről, ha meg akaránk győzni őket az ellenkezőjéről...”* – hangoztatta Hitler.¹¹ Rosenberg keleti minisztériumának egyik alkalmazottja így foglalta össze az „új európai rend” lényegét a Szovjetunió népei számára: *„A szlávok feladata, hogy számunkra dolgozzanak. Ha nem lesz rájuk szükségünk, akár meg is dögölhetnek.”*¹²

Azt is számításba kell vennünk, hogy nem ugyanaz a háború folyt keleten, mint nyugaton. A náci Németország és szövetségesei sokkal kegyetlenebb módszereket alkalmaztak a Szovjetunió területein. Míg nyugaton a munkaképes lakosság elhurcolása céljából az SS városrészeket és falvakat zárt le, addig keleten az ilyen akció a falvak felégetésével, lerombolásával is együtt járt. A Szovjetunióban keletkezett anyagi kár az összes háborúban résztvevő ország veszteségeinek 41 %-át tette ki, a nemzeti vagyon 30, más adatok szerint 40 %-a oda veszett. A korabeli számítások szerint „a német fasiszták és csatlósai” pusztítása 975,3 milliárd rubelnyi összeget tett ki, az ország európai része romokban hevert.¹³ A Szovjetunió emberveszteségét nézve, ha csak a mára már konszenzussá vált 27–28 milliót vesszük, akkor is érvényes az ijesztő megállapítás: ilyen hatalmas veszteség nem ért még egyetlen más országot, népet sem. Valószínűleg csak Oroszországban léteznek özvegyfalvak. Így nevezik azokat a településeket, ahová a frontra behívott férfiak közül egy sem tért vissza. Egyetlen egy sem! A Szovjetunió álláspontját tehát a hadifogolyügyben is döntő mértékben befolyásolta az ország katasztrofális gazdasági helyzete, és a munkaerőhiány, hiszen a kolosszális veszteség miatt sok millió férfi munkaerő hiányzott. A szovjet állam a kimerült munkaerőbázisát kívánta külföldi, agresszor-országok munkaerejével, kényszermunkásaikkal pótolni.

Módszertani értelemben a hadifogoly-tematikának a GULAG-ra hurcoltak kérdésével való már említett összevonásából is következik, hogy egyes történetek egyenlőségelet tesznek a szovjet hadifogolytáborok és munkaszászoláljak (és persze a GULAG munkatáborai), illetve a zsidók megsemmisítésére működtetett náci haláltáborok közé. A feltárt dokumentumok egyértelműen cáfolják ezt a napjainkban divatos tendenciát.

¹¹ Idézi: RÁNKI GYÖRGY: A második világháború története. 2. Kiadás. Budapest, Gondolat, 1976. 187. (a továbbiakban: RÁNKI 1976.)

¹² Uo.

¹³ Пронько В.А. Цена Победы.// Война и общество, 1941-1945. Книга вторая. М.: Наука, 2004. С. 386–405. http://scepsis.ru/library/id_1247.html (2008. 11. 17.)

Tilkovszky Loránt megállapításával kell egyetértünk: „...*azokban a szovjetunióbeli német jóvátételi munkatáborokban, amelyekben magyarországi németek is voltak, más volt a helyzet és mások voltak a célkitűzések. Itt nem volt törekvés népiirtásra, Endlösungra, ellenkezőleg: munkaképes emberek tömegére volt szükség.*”¹⁴ A szovjet munkáltatóknak, a vállalatoknak, gyáraknak üzemeknek ahhoz fűződött érdeke, hogy az általuk dolgoztatott foglyok megőrizték munkaképességüket. A legyengült, munkaképtelen foglyokat – feltéve, ha szállítható állapotban voltak – igyekeztek hazairányítani. Való igaz, a Szovjetuniót, a szövetséges hatalmakkal együtt, a kollektív felelősségre vonás elve is vezérelte, de azért mégis minden téren jelentős különbség van a szovjet és a náci módszerek között. A szovjet fogságba került hadifoglyok súlyos szenvedéseken mentek át, de akik ezt túléltek, visszatértek szülőföldjükre. Nem hiteles az a Sztálinnak tulajdonított és a mai magyar publicisztikában felbukkanó megjegyzés, amely szerint a szovjetek számára „a magyarkérdés csupán vagonkérdés”¹⁵ volt.

A GULAG-tematikával való összevonás és a náci által működtetett táborokkal való azonosítás helyett véleményem szerint annak van alapja, ha a Németország kezére került szovjet hadifoglyok sorsát vetjük össze a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyokéval. Ezt a feladatot jelen értekezés tejjességgel nem vállalhatta fel, hiszen egy önálló munkát igényelne, de egyes tematikáknál érinti. Németország részéről a szovjet hadifoglyokkal való bánásmód az alacsonyabb rendűnek tartott slávság tudatos kiirtási programjának szerves része volt. A német számítások szerint 5,7 millió szovjet hadifoglyot ejtettek, amely létszámból a háború végére 2,4 millió volt életben, mintegy 3,3 millió (azaz 57 %) pusztult el náci fogságban, a meghaltak közül 2 millió körülire tehető azoknak a száma, akik a háború első 6–8 hónapjában pusztultak el a náci tudatos népiirtó politikájának következtében.¹⁶ Az orosz hadtörténészek szerint az 5,7 millió szám polgári lakosokat is magában foglal, az ő számításaik szerint 4,559 millió volt a német fogságba esett szovjet katonák száma, közülük mindössze 1,836 millió tért haza a háború után. A meghaltak számát 2,5 millióban (55 %) adják meg, és 180 ezerre teszik azok számát, akik

¹⁴ TILKOVSKY LORÁNT: Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban. In: *Regió – Kisebbségstudományi Szemle*, 2. (1991). 1. sz. 196. (a továbbiakban: TILKOVSKY 1991.)

¹⁵ STARK TAMÁS: Magyarok szovjet fogságban. In: *História*, 17. (1995) 2. sz. 21.

¹⁶ STREIT CHRISTIAN. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1914–1945. 2. Auflage. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf, 1991. S. 244–246., ПОЛЯН П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-ое издание. М.: РОССПЭН, 2002. С. 130.

emigráltak, nem tértek haza a Szovjetunióba.¹⁷ Ehhez képest kell értékelni a két hadifogság történetét. A Szovjetunió a háború során összesen 4,37 millió hadifoglyot ejtett, amely létszámból az átvilágítás, ellenőrzés után mintegy 600 000 főt már a frontvonalban elengedtek. Ezek többsége olyan, nem német nemzetiségű személy volt, akiket erőszakkal soroztak be a német hadseregbe. A frontokon működő gyűjtőállomásokról a Szovjetunió hátszói táboraiába mintegy 3,777 millió hadifoglyot irányítottak. Az NKVD adatai szerint azonban a táborokban 3,486 millió hadifoglyot regisztráltak. A több százezres különbség abból adódott, hogy 220 ezerre tehető azon szovjet állampolgárok száma, akik Németország oldalán harcoltak, őket és 14,1 ezer háborús bűnöst különleges táborokba küldtek, és körülbelül 57 ezer fő halt meg útközben.¹⁸ A kutatások jelenlegi állása szerint a Szovjetunióból repatriáltak száma 2,8–2,9 millió, a fogságban meghaltak száma 580 ezer. A szovjet fogságba került 3,486 millió külföldi hadifoglyoknak a 15–18 %-a halt meg, ami kb. egyharmada a náci táborokban meghalt szovjet hadifoglyoknak.

Mivel jelen munka az első kísérlet arra, hogy a magyar hadifoglyok sorsának történetét az eredeti, szovjet levéltári források tükrében írja meg, néhány dolgot fontos a bevezetőben hangsúlyozni. A mintegy félévszázadon át a legnagyobb titokban őrzött UPVI/GUPVI hatalmas mennyiségű, közel 4 millió őrzési egységet számláló iratanyagában közel sem egyszerű vállalkozás a konkrétan a magyar hadifoglyokra és internáltakra vonatkozó források feltárása, mivel a szovjet hadifoglytáborok működésének alapját elsősorban nem a nemzetiség szerinti szétválasztás jelentette, hanem a hadifogly-munkaerő felhasználása a szovjet népgazdaságban. Nem voltak csak külön német, magyar vagy román táborok, bár volt arra is törekvés, ahogy látni fogjuk, hogy az adott nemzetiségeket egy helyre koncentrálják, de ez nem igazán valósult meg. Az oroszországi levéltári források tanulmányozása során azt is megállapíthatjuk, hogy az idehaza használt „terminológiával” nem találkozhatunk a korabeli dokumentumokban. Gondolok itt elsősorban a „malenykij robot” kifejezésre. A szovjet csapatok megjelenését követően gyakorlattá vált a polgári lakosság igénybevétele néhány órás vagy napos „kicsi munkára” (pl. vagonok ki- és berakására) vagy többnapos munkára (pl. megrongálódott utak, hidak rendbe hozására). Az évekre elhurcolt civileket a köznyelv „malenykij robotosoknak” hívta, és ez a megnevezés ma már sajnálatos módon, a tudományos irodalomba is bekerült. Ezt a magyar szakirodalom által már terminológiaként használt

¹⁷ В.О. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Под редакцией Кривошеева Г. Ф. М.: Олма-Пресс, 2001, Бузгалин А.В.–Колганов А.И. Сталин и распад СССР. М.: Едиториал УРСС, 2003. С. 149, 152.

¹⁸ Бузгалин–Колганов, 2001. С. 151–152.

fogalmat a korabeli szovjet dokumentumok nem ismerik. Látni fogjuk, hogy a GUPVI nyilvántartásán belül két főcsoportot különböztettek meg, a *hadifoglyokét* és az *internáltakét*.

A hadifogolyügyben keletkezett magyar nyelvű feldolgozások túlnyomó többségére jellemző sajátosság, hogy a szovjet forrásokat vagy egyáltalán nem ismerik vagy a korabeli dokumentumokra csak elvétve támaszkodnak, és az orosz szakirodalom új módszerei, értékelései, eredményei sem jelentek meg bennük. Jelen értekezésnek éppen az a célja, hogy e hiányt pótolva, a már több mint egy évtizede hozzáférhető orosz levéltári forrásokat beemelve a magyar történeti szakirodalom vérkeringésébe. A késői memoárok akármilyen típusú szubjektívizmusával szemben ez a dolgozat elsősorban a levéltári dokumentumokra épít. Az emlékek, érzelmek gyorsan változnak, a történeti idő néha megszépíti a múlt eseményeit, máskor még rémisztőbbé stilizálja, mint amilyen valójában volt, vagy azáltal torzítja el, hogy általánossá tesz egy-egy részletet, részlélményt. De még inkább eltorzítja a memoárok látásmódját egy adott korszak politikai légköre, amely saját arcára formálja a visszaemlékezők értékrendjét és gondolkodását. Mivel az egész hadifogoly-probléma része a mai Magyarország és egész Kelet-Európa politikai és ideológiai diskurzusainak, különösen fontosnak gondolom, hogy egy elfogulatlan kutatásnak elsősorban a levéltári források lehetnek a kiindulópontjai. Jelen értekezés során tehát primer irodalomként a Magyarországon eddig ismeretlen oroszországi levéltári forrásokra támaszkodtam, ugyanakkor az orosz szakirodalom megismertetése is célom volt, ezért szenteltem önálló fejezetet a historiográfiai áttekintésnek.

Munkám másik fontos célja: realisabb kép alakuljon ki a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok és polgári személyek sorsáról. A hadifogoly-problematika tehát nem emelhető ki a háború összérténetéből, ugyanúgy nem ragadható ki a korabeli szovjet viszonyok közül sem. Úgy vélem, az UPVI/GUPVI létrejöttének, működésének és az irányítása alatt álló hadifogoly-táborrendszer kialakulásának vizsgálata nélkül nem lehet teljes képet alkotni a hadifogság történetéről, ezért a magyar hadifoglyok és internáltak sorsát a történet egészébe behelyezve vizsgálom. A dolgozat elkészítésekor igyekeztem a Juhász Gyula által mondottakat mindvégig követni: *„A történelem nem példatár, hanem egységes folyamat. Nem szabad olyan történelmet írni, vagy a történelmet úgy tanítani (bár erre van példa), hogy csak azt emeljük ki belőle, ami nekünk és nem ellenünk jó.”*¹⁹

¹⁹ JUHÁSZ GYULA: A történész józansága. Összeáll.: Juhász Ferenc. Budapest, OSZK, é. n. 278.

Távol állt tőlem „igazságot osztani”, ugyanakkor a feltárt források alapján a magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozóan bizonyos összegzéseket meg kellett tennem, még annak ellenére is, hogy a korabeli szovjet forrásokban szereplő adatok jelentősen eltérnek a magyarországi, többnyire érzelmeken alapuló, indulatos becslésektől. A dolgozat újszerűségét tehát az adja, hogy elsőként orosz levéltári források alapján igyekszik relatíve teljes képet festeni a hadifoglyok életéről, gazdasági teljesítményéről.

A kutatás előzményeként meg kell említem az orosz levéltáros kollégákkal történő együttműködés eredményeként 2005-ben orosz nyelven, majd 2006-ban magyarul is kiadott dokumentumkötetet, amelyben először jelentek meg a hadifogolyügy irányítására a Szovjetunióban létrehozott önálló, központi szerv iratanyagai.²⁰

A dolgozat kombinálja a kronológiai és tematikus kifejtést, ez utóbbi túlsúlyával, ami a téma sajátosságából következik. A disszertációnak van politikai és eseménytörténeti, intézménytörténeti, társadalomtudományi aspektusa, de vannak kultúra- és életmódtörténeti összefüggései is. Nyilvánvaló, hogy a különböző tematikus részeknek, különböző leírási módszerek felelnek meg. A szárazabb intézménytörténetet sem hagyhattam el, vállalnom kellett a némileg terjengősnek tűnő leírást, már csak azért is, mert a szovjet hadifogoly- és internáltügyi főhatóság hivaltörténete Magyarországon kevésbé ismert. Részletes biográfiai adatokat elsősorban a szovjet belügyi alkalmazottak esetében adtam meg, mivel ezek az idehaza elérhető kutatási segédletekben nem lehetők fel.

Jelen dolgozat keretében nem foglalkozhatom a háború részletes eseménytörténetével, a katonai teljesítmények értékelésével, hadművelleti problémákkal. Terjedelmi korlátok és műfaji okok miatt egyéni élettörténeteket sem tudok bemutatni, noha számos érdekes életút is kínálkozna feldolgozásra, hogy csak a szovjet fogságba esett 49 magyar tábornokot említsem. A hadifogságba esés és a civilek elhurcolásának különböző módjait, a kárpátaljai, Felső-Tisza vidéki, Felső-Bodrogszökből, Ungvidékről munkaképes lakosság elhurcolásának részleteit sem ismertetem, tekintettel arra, hogy a magyar szakirodalomban már figyelemre méltó részeredmények születettek e területen. Ugyanezen okból, illetve terjedelmi korlátok miatt sem részletezhetem a hadifoglyok repatriálása kapcsán folytatott magyar-szovjet kétoldalú tárgyalásokat,

²⁰ Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов. Отв. ред.: ВАРГА Е.М., ВОРОНЦОВ В.Л. М.: РОССПЭН, 2005. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. Főszerkesztő: VARGA Éva Mária. Moszkva-Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006. A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

jegyzékváltásokat, inkább az itthon kevésbé ismert szovjet központi rendelkezések bemutatására helyeztem hangsúlyt. Az önálló magyar nemzeti alakulat létrehozása körüli huzavonát felvázolom a VII. fejezetben, de nem áll módomban kitérni a háború legvégén bevetett magyar hadosztályok történetének ismertetésére sem. Hasonlóképpen nem foglalkozom a szovjet hadsereghez csatlakozott partizánalakulatokkal.

A kutatás elsősorban alapkutatásként értékelhető, és hangsúlyozni kell, hogy a téma jellegéből fakadóan a levéltári források feltárását nem lehet lezártnak tekinteni. Ebből következően a további kutatások újabb mozaikkockák feltárását teszik lehetővé, amelyek révén a témáról eddig szerzett ismereteink tovább bővíthetők, és a végső konklúziókat is csak ennek respektálásával lehet megfogalmazni. Különös hálával gondolok azokra az orosz levéltáros kollégákra, akik munkámat mindvégig támogatták: Andrej Ny. Artyizov, az Oroszországi Állami Levéltári Szolgálat helyettes vezetője, Vlagyimir I. Korotajev az Oroszországi Állami Katonai Levéltár igazgatóhelyettese, és Larisza A. Rogovaja az Oroszországi Föderáció Állami Levéltárának igazgatóhelyettese.

I. FEJEZET

HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉS

A Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikájával foglalkozó kutatás *historiográfiai korszakolása* kapcsán a témával foglalkozó orosz történészek többsége történetileg és módszertanilag két periódust különböztet meg: 1.) az 1940-es évektől a 1980-as évek végéig, 2.) 1990-es évek elejétől napjainkig. Egyedül maradt véleményével a vologdai egyetem neves hadifogoly-kutató professzora, Viktor Boriszovics Konaszov, aki, azzal hogy az első periódusból kiragadja a Szovjetunió elleni támadástól az utolsó hadifoglyok hazatéréséig tartó időtartamot (1941–1956), három korszakot különít el.²¹ Véleményem a kutatók többségével esik egybe, mivel a Konaszov által első periódusként vizsgált időszakban elsősorban időszaki kiadványok, memoárok, a hadifoglyok megkeresései a Vörös Kereszthez, a Szovjet Tájékoztatási Iroda közleményei jelentek meg, amelyeket inkább forrásként célszerű kezelni, mint sem szakirodalomként. Inkább azt tartom indokoltnak, hogy a rendszerváltásig tartó első historiográfiai perióduson belül vizsgáljunk két időtartamot, ahol a vízvonalzó a hadifoglyok végleges hazatérése lehet.

A német támadástól a rendszerváltásig tartó első historiográfiai periódus sajátossága az elsősorban memoárokra, propagandakiadványokra épülő, egyoldalú forrásbázis felhasználása, illetve az 1940-es évek második felében kibontakozó hidegháború ideológiai ellentétével való kapcsolat. Az időszak elején sorra jelentek meg a nyugati és a szovjet sajtóban egyaránt a háborús bűnösök büntetőjogi felelősségvonásának szükségszerűségéről szóló vitacikkek, a szovjet sajtóorgánumok propagandaanyagokat közöltek a hadifoglyok irányában tanúsított humánus viselkedésről. A hidegháború fokozódása során a nyugati sajtó a hadifoglyok elhúzódo repatriálásával foglalkozott, az NSZK-ban és az NDK-ban napvilágot láttak az első német memoárok a szovjet hadifogságról. Az 1957 és 1989 közötti korszakra erősen rányomja a bélyegét a két társadalmi rendszer közötti politikai és ideológiai ellentét további elmélyülése, amelynek szinte kivétel nélkül mind a nyugati, mind a szovjet történészek többé-kevésbé áldozatul estek. Ezzel együtt ezt az időszakot tekinthetjük a hivatalos historiográfia kialakulásának, ekkor jelentek meg a hadifoglyok életének különböző aspektusait bemutató tudományos

²¹ КОНАСОВ В.Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941–1956 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Институт военной истории Министерства обороны РФ. М., 1998. С. 4–6; КОНАСОВ В.Б., КУЗЬМИНЫХ А.Л. Немецкие военнопленные в СССР: историография, библиография, понятийный аппарат. Вологда: Вологодский институт развития образования, 2002. С. 4.

céllal készült művek, amelyek tudományos tartalmukat tekintve mára jelentős mértékben amortizálódtak.

A második historiográfiai korszak (1990-től napjainkig) a német egyesítéssel, az államszocialista rendszerek összeomlásával veszi kezdetét. A glasznoszty és a peresztrojka által a társadalmi köztudatban indukált globális változások lehetőséget teremtettek a történészek számára, hogy a témakör kutatását új, minőségi szintre emeljék.

Az 1941 és 1956 közötti időszaknál három tematikai sajátosságot figyelhetünk meg. Elsőként említhetjük a politikusok, közéleti személyek, tudósok a háború szabályait és szokásait megsértők ellen folytatott bírósági eljárások problematikához kapcsolódó hozzászólásait, felhívásait.²² A hadifoglyok ellen lefolytatott büntetőjogi felelősségre vonások törvényessége kapcsán kibontakozott nemzetközi vitában a szovjet tudományos élet részéről Trajnyin A. N. professzor hallatta leginkább a hangját, és azzal érvelt, hogy a genfi egyezmény 29. cikkelye lehetőséget ad a Szovjetuniónak a háborús bűnösök elleni megtorló intézkedések foganatosítására.²³ A szovjet jogtudóst kollégái Levin D. B., Poljanskij Ny. Ny., Glebov B. V., Manykovszkij B. Sz. is megtámogták, elméletileg megalapozottnak tekintették a bűnös parancsok végrehajtóinak felelősségre vonását.²⁴ E neves szovjet jogászok érveit a német tudósok igyekeztek megcáfolni, mint például Hans Laternser ügyvéd, aki a német katona kétértelmű helyzetére fordítva a figyelmet a háborús bűnösök tettét próbálta enyhíteni: *„Saját államának törvényei értelmében nem tagadhatta meg a fentről érkező parancs teljesítését, viszont a nemzetközi büntetőjog értelmében most olyan büntetésnek kellett alávetnie magát, ami szerint valami olyat követett el, amivel nem fordulhatott szembe.”*²⁵

Amelin B. A. szovjet jogtudós és Urlanisz B. C. a neves demográfus is érintette kutatásai során a hadifogoly-problémát. Munkáikban az akkori elvárásoknak megfelelően azt hangsúlyozták, hogy a szovjet kormány a hadifoglyok tartása és repatriálása kapcsán a

²² Lásd: ТОЛСТОЙ А.Н. Лицо гитлеровской армии // Правда, 31 августа 1941., ТИХОНОВ Н.С. О немецком садизме // Красная звезда. 3 октября 1942.; ПАВЛОВСКИЙ И. Двунogie звери // Правда, 23 сентября 1941.

²³ ТРАЙНИН А. Бесчеловечный гуманизм // Война и рабочий класс. 1944. № 9. С. 16–18; ТРАЙНИН А. Об уголовной ответственности гитлеровских преступников // Война и рабочий класс. 1944. № 1. С. 19–21.

²⁴ Lásd: ЛЕВИН Д. Б. Об уголовной ответственности военнопленных // Вопросы уголовного права. М.: Юриздат, 1945. С. 90–95; ПОЛЯНСКИЙ Н. Н. Международное правосудие и преступники войны. М.–Л.: Издательство АН СССР, 1945. С. 46; ГЛЕБОВ Б. Военные преступники перед Советским судом // Советское государство и право. 1946. № 2. С. 52–57; МАНЬКОВСКИЙ Б. С. Вопросы материального уголовного права в законодательстве Контрольного Совета в Германии // Советское государство и право. 1946. № 9. С. 53–55.

²⁵ ЛАТЕРНЕР Г. Вторая мировая война и право // Итоги второй мировой войны. Сборник статей. Пер. с нем. М.: Издательство иностранной литературы, 1957. С. 549. Lásd még: LATERNER, HANS: Verteidigung deutscher Soldaten. Plädoyers vor alliierten Gerichten. Bonn, 1950.

nemzetközi jognak megfelelő módon járt el, mivel az 1907. évi hágai egyezményben foglaltakat feltétel nélkül betartotta.²⁶ Hasonló véleményt hangoztattak a háború alatti egészségügyi ellátást vizsgáló hadtörténészek is, így Biszpen I. I. megállapította, hogy a Szovjetunió ezen a téren teljesítette nemzetközi kötelezettségeit.²⁷ A Szovjetunióban az 1940-es évek második felében a hadifoglyok ellen lezajlott perekről a sajtó röviden tudósított, és néhány brosúrá is közzétettek. Utyevszkij B. Sz. összegezte a perek – 1945 decembere és 1946 januárja között lezajlott – első szakaszát.²⁸ Az 1947-ben megindított bírósági eljárások elméleti jogi alapját Romaskin P. Sz. teremtette meg a „revansista beállítottságú hadifoglyok” kategória megnevezésével.²⁹ Különösen kritikusan fogadták külföldön az 1947 utáni és az 1950-es évek elején folytatott bírósági eljárásokat. Reinhart Maurach azt kifogásolta, hogy a szovjet katonai törvényszékek ítéleteihez megalapozott bizonyítékokra nem is volt szükség, az ítélethozatalhoz többnyire elegendő volt a tény, hogy a vádlott valamikor megszállt területeken működő egységnél szolgált.³⁰ A nyugat-német kutató, G. Frey cikkében pedig a Szovjetunió büntetőjogi kódexét elemezte és rámutatott arra, hogy a szovjet bíróságok ennek cikkelyeit sok esetben megsértették, illetve csupán formálisan tartották be.³¹ 1953-ban Hamburgban látott napvilágot egy több szerző által összeállított *„A második világháború tapasztalatai: a legyőzöttek következtetései”* c. kiadvány, amelyben Helmut Arnts Németország emberi veszteségeit vette számba, és megállapította, hogy keleten több mint 1,2 millió Werhmacht katona tűnt el nyomtalanul.³² Szerzőtársa, Pfeffer K. G. véleménye szerint a Szovjetunió kényszerítette rá Németországot a háborús jogszabályok megsértésére, azáltal, hogy megtagadta az 1929. évi genfi konvenció aláírását.³³ Mindketten azt állították, hogy a német fogságba esett

²⁶ АМЕЛИН А. Б. Международно-правовое регулирование военного плена: ДисС. ...канд. юрид. наук. – М., 1954; УРЛАНИС Б. Ц. Погибшие в плену // Урланис Б. Ц. История военных потерь (историко-статистическое исследование). СПб.–М., 1998. С. 312–329 (репринтное издание). Урланис háborús embervesztéseiről szóló kutatási eredményei a Szovjetunióban csak részben jelenhettek meg, teljességében a rendszerváltozás után lettek hozzáférhetők.

²⁷ БИСПЕН И. И. Организация лечебно-эвакуационного обеспечения раненых и больных военнопленных // Труды Военно-медицинского музея. Т. 5. Л., 1956.

²⁸ УТЕВСКИЙ Б. С. Судебные процессы о злодеяниях немецко-фашистских войск на территории СССР. М.: Изд-во Министерства юстиции, 1946.

²⁹ РОМАШКИН П. С. Документы и материалы по вопросам борьбы с военными преступниками и поджигателями войны / Предисл. подгот. А.Н. Трайнин. –М.: Военно-юридическая академия, 1949.

³⁰ MAURACH, REINHART: Die Kriegsverbrecherprozesse gegen deutsche Gefangene in der Sowjetunion. Hrsg. von der Arbeitsgemeinschaft vom Roten Kreuz in Deutschland, britische Zone, Rechtschutzstelle für Kriegsgefangene und Zivilarbeiter im Ausland. Hamburg, 1950. S. 70–85.

³¹ G. FREY. Das Strafverfahren gegen deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Zur formalrechtlichen Seite der Verurteilungen: Osteuropa Recht 1. 1995, S. 31–37.

³² АРНТЦ Г. Людские потери во Второй мировой войне // Типпельскирх К., Кессельринг А., Гудерман и др. Итоги Второй мировой войны: Выводы побеждённых / Пер. с нем. СПб.–М., 1998. С. 597.

³³ ПЕФФЕР К.Г. Немцы и другие народы во Второй мировой войне // Там же. С. 505.

szovjet katonák nehéz életkörülménye egyértelműen annak a következménye, hogy a Szovjetunió rosszul bánt a foglyul ejtett német katonákkal. E vélemény hangoztatásában a történelmi kronológia sem zavarta a történészeket, hiszen előbb estek német fogságba a vöröskatonák.

Az 1940-es évek második sajátosságaként az időszaki kiadványokban megjelent propaganda-anyagokat kell megemlítenünk. A fogságba esett, lefegyverzett német katonák elbeszéléseit már 1941 nyarától folyamatosan közölték a Pravda, a Krasznoj zvezda és elsősorban a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének sajtóorgánumai a „*Drug szoldata*”, a „*Za Rogyinu*”, és a „*Szoldatszkaja ziszny*”. A Legfelsőbb Főparancsnok 1942. február 23-án kiadott parancsa után megnőtt a hasonló jellegű írások száma a központi sajtóban. Sztálin ünnepi parancsában kihangsúlyozta, hogy „*a Vörös Hadsereg azokat az ellenséges katonákat és tiszteket, akik hajlandóak önként letenni a fegyvert, hadifogolyként kezeli.*”³⁴ A vezér szavait a német katonák nyilatkozataival igyekeztek alátámasztani, mi szerint semmi alapja nincs a német hadifoglyok agyonlövéséről szóló pletykáknak.³⁵ Az NKVD hadifogolytáborairól idealizált képet festő megkeresések érkeztek a Nemzetközi Vöröskereszthez is például a 74. sz. hadifogolytábor 115 lakójától.³⁶

Az időszak harmadik sajátossága, hogy Németországban az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején jelentek meg az első visszaemlékezések a szovjet hadifogságról. A szerzők természetesen nem fukarkodtak a szovjet ellenes kirohanásokkal, amelyeket a kommunistaellenes propaganda részeként a politika kiválóan hasznosított a közvélemény formálásában is. Ugyanakkor a több éves szovjet fogságból hazaérkező személyektől nehezen lehetett elvárni az objektív, szenvedélymentes beszámolókat, hiszen a repatriáltak körében még megfigyelhető volt a „szögesdrót-szindróma” hatása. Kohler Ottmar és egyéb szerzők tendenciózus memoárjai³⁷ mellett ugyanakkor jelentek meg olyan visszaemlékezések is, amelyekben árnyaltabb kép rajzolódott ki a szovjet lakosok irányába.³⁸ A nemzetiszocialista és kommunista rendszereket egyaránt bíráló Gollwitzer, aki papként járt meg a szovjet fogságot, emlékeztetett a németek bűnösségére a szovjet néppel szemben.³⁹ A szovjet fél válaszul az NSZK-ban megjelentetett memoárookra 1949-

³⁴ Правда. – 24 февраля 1942.

³⁵ Красная звезда. – 31 марта 1942.

³⁶ Közzétéve: Правда. – 4 июня 1942.

³⁷ KOHLER OTTMAR. Vorwort zu: Stacheldraht, Hunger, Heimweh. Eine Erinnerung. Düsseldorf, 1955.

³⁸ ENDERS A. 50 Monate Sibirien. Rehau-Off., 1950., SCHWARZ W. Des Ostwinds eisiger Psalm. Erlebnisse und Betrachtungen aus 9 Jahren sibirischer Gefangenschaft. Berlin–Darmstadt, 1955.

³⁹ GOLLWITZER H. „... und führen wohin du nicht willst”. Bericht einer Gefangenenschaft. 3. Aufl. Gutersloh, 1977.

ben Berlinben megjelentette a „*Hadifoglyok a Szovjetunióban*” c. kiadványt,⁴⁰ amelyben a szovjet rendszer hadifoglyokkal szembeni humánus fellépését hangoztató véleményeket, illetve propaganda fényképfelvételeket tettek közzé. A kötet alapjául az MVD munkatársai által összeállított kézirat⁴¹ szolgált, amelyet a belügyminiszter-helyettes, Szerov I. A. által aláírt – 1949. június 16-án kiadott – 289. sz. belügyi rendelkezéssel életbe lépő „*Az operatív nyilvántartásban szereplő hadifoglyok átvilágításáról szóló instrukció*” alapján gyűjtötték össze a belügyi apparátus emberi a hadifogolytáborokban.⁴²

A mintegy félévszázadig tartó első historiográfiai korszak legfőbb jellemvonása, hogy a nyugat-európai történetírás mennyiségileg és tematikailag jóval meghaladja a szovjet és közép-kelet európai történeti szakirodalmat, amelyet az alábbiakkal lehet megindokolni:

1. Az NSZK-ban a tudományos közéletnek lehetősége volt a német katonák szovjet hadifogságát kizárólag a német történelem tragédiájaként tanulmányozni.

2. 1957-ben Nyugat-Németországban a hadifogoly-problematika kutatás prioritást kapott és támogatását kormányszintre emelték.

3. Eközben a Szovjetunióban a hadifogoly témát is elhallgatták. A kutatások terén zöld utat egyedül az antifasiszta mozgalom témája és a „Szabad Németország” német nemzeti bizottság történetének tanulmányozása kaphatott.

Az NSZK-ban még az 1950-es évek közepén döntés született egy a német hadifoglyok történetét bemutató dokumentumgyűjtemény elkészítéséről. 1957-ben létrehoztak egy tudományos bizottságot, amely a Wehrmacht katonák Nagy-Britannia, Lengyelország, Szovjetunió, USA, Franciaország, Jugoszlávia, Csehszlovákia táboraiiban eltöltött hadifogságára vonatkozó anyagokat volt hivatott tanulmányozni. A bizottság élén két éven keresztül Hans Koch, müncheni professzor állt, halála után az egykori szovjet hadifogoly, Erich Maschke vette át az irányítást, és ő lett a – 22 könyvből álló – 15 kötetes „*A második világháború német hadifoglyainak történetéhez*” c. sorozat szerkesztője.⁴³ A kiadványsorozat publikálása 1974-ben fejeződött be, a kötetek ugyanakkor nem kerülhettek rögtön az olvasók kezébe. Minden egyes kötet a megjelenésekor „Szolgálati használatra” minősítést kapott, és csak a Bundeswehr oktatási intézményeinek küldték meg oktatási segédanyagként. Erről maga Willy Brandt, rendelkezett külügyminiszterként:

⁴⁰ Kriegsgefangene in der Sowjetunion. Berlin, 1949.

⁴¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 61, 62.

⁴² A belügyi rendelkezés publikálva: Военнопленные в СССР. Т. 1. С. 769–771.

⁴³ MASCHKE, ERICH (Hrsg.): Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. (Bd. 1–22). München, Bielefeld: Giesecking, 1962–1974.

*„Ezzel az elejétől fogva kikerüljük a félreértéseket, mi szerint a tömegkommunikáció segítségével politikai célokat követünk, és társadalmi vitát provokálunk országunk határain belül és kívül. Ez utóbbit sokaknál a régi sebeket tépné fel, és teljességgel ártalmas lenne a szövetségi kormány külpolitikájára.”*⁴⁴ A Bundestag képviselői csak 1976-ban jutottak arra az elhatározásra, hogy a német hadifoglyok sorsát bemutató anyagokat nyilvánosságra lehet hozni. Az egyes kötetek nem sorrendben láttak napvilágot, hanem elkészülésüktől függően. A sorozatban 7 kötetet (2–8. sz. kötet 9 könyvben) szenteltek a német katonák szovjet hadifogolytáborokban töltött idejének bemutatására. Ezek közül elsőként 1965-ben a harmadik kötet jelent meg, amely a táborokban uralkodó éhségről számolt be,⁴⁵ szintén ebben az évben látott napvilágot az ötödik kötet, amely három könyvben a szovjet büntetőtáborokat és börtönöket mutatta be.⁴⁶ A további kötetekben átfogó összegzés található a német hadifoglyok sorsáról,⁴⁷ a légerekben kialakult társadalmi viszonyokról, személyes kapcsolatokról,⁴⁸ a lágerkultúráról,⁴⁹ illetve az antifasiszta iskolákról.⁵⁰ Az 1973-ban kiadott negyedik kötet foglalkozott a hadifoglyok munkában való felhasználásáról.⁵¹ A szerző, Werner Ratza kísérletet tett arra, hogy bemutassa milyen körülmények között milyen jellegű munkát végeztek a német hadifoglyok a Szovjetunióban (munkaidő, előírt norma, munkaeszközök, üzemi balesetek, munkaképesség), és hogyan valósult meg a munkaképes fogolykontingens elosztása a szovjet gazdasági körzetekben. A rendszerváltás után megnyílt egykori titkos szovjet levéltárak anyagai alapján ma már megállapítható, hogy a szerző következtetései, számításai pontatlanok, például legalább 14 %-kal magasabbra becsülte a hadifoglyok által ledolgozott napok számát.⁵² A monumentális kiadványsorozat alapvetően a volt

⁴⁴ БЕЗЫМЕНСКИЙ Л.А. История одной «Истории» // Новое время. 1976. №5. С. 12–13.

⁴⁵ FLEISCHACKER, HEDWIG: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: der Faktor Hunger. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band III. München, 1965. 560 S.

⁴⁶ BÄHRENS, KURT: Deutsche in Straflagern und Gefängnissen der Sowjetunion. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band V/1-3. München, 1965. 592 S.

⁴⁷ BÖHME, KURT W.: Die deutschen Kriegsgefangenen in sowjetische Hand: eine Bilanz. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band VII. München, 1966. 474 S.

⁴⁸ CARTELLIERI, DIETHER: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: die Lagergesellschaft; eine Untersuchung der zwischenmenschlichen Beziehungen in den Kriegsgefangenenlagern. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band II. München, 1967. 381 S.

⁴⁹ SCHWARZ, WOLFGANG: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: aus dem kulturellen Leben. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band VI. München, 1969. 203. S.

⁵⁰ ROBEL, GERT: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: Antifa. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band VIII. München, 1974. 487 S.

⁵¹ RATZA, WERNER: Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion: der Faktor Arbeit. In: Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges. Band IV. München, 1973. 384 S.

⁵² Ratza számításai alapján 1943–1949 között a német hadifoglyok 1 320 332 979 munkanapot dolgoztak. A GUPVI adatai alapján ez a szám: 1 077 564 200 munkanap. Lásd: СИДОРОВ: С.Г. Труд военнопленных в СССР. 1939–1956 гг. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001. С. 11.

hadifoglyok visszaemlékezéseire épít, a hatalmas munka során nem az objektív tudományos analízis érvényesült, a szerzők egyoldalú forrásbázisra támaszkodtak. Részben emiatt, részben pedig a túlfűtött nemzetközi helyzet miatt sem kerülhették ki a tendenciózus értékelést. A szerzői kollektíva megállapította, hogy a szovjet és a német hadifoglyok sorsa között sok hasonlóság figyelhető meg, ugyanakkor elismerte, hogy helyzetükben lényegi különbségek is megmutatkoztak: a német hadifoglyok élelmezése a Szovjetunióban hasonló volt a lakosságéhoz („nem volt rosszabb a lakosságénál”), illetve sem a Vörös Hadsereg legfelsőbb parancsnoksága, sem az NKVD nem adott ki parancsot a lefegyverzett ellenség megsemmisítésére.⁵³

Amint az élet megmutatta, a szovjet történettudomány nem volt felkészülve ilyen fordulatra. A Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézetének munkatársa Ivanickij G. M. hadtörténész kapta meg a „nemes” feladatot, hogy a fent említett hét német kötet kritikai elemzését készítse el. Azonban a németek által felvázolt tények és állítások megcáfolása problematikusnak mutatkozott, a konkrét levéltári források hiányában szakszerűen nem is lehetett e feladatot teljesíteni. Ivanickij az alábbi következtetésre jutott: *„Az úgynevezett „A második világháború német hadifoglyainak történetéhez” c. dokumentumok publikálása nem más, mint az NSZK reakciós köreinek ideológiai felforgató tevékenysége, amelynek a célja a Szovjetunió és az NSZK közti kapcsolatok normalizálódásának és a kibontakozó nemzetközi feszültség enyhülésének tönkretétele.”*⁵⁴ Egy évvel később még egy kritika jelent meg, melynek sokat ígérő címe *„Jagság és hazugság a Szovjetunióba került német hadifoglyokról”* a tartalomnak nem felelt meg.⁵⁵ A szerzők csupán megismételték a német „történelemhamisítók” felé címzett korábbi vádakat, ismételten hivatkozva a hadifoglyok körében összegyűjtött pozitív véleményekre. A többkötetes német munka legkritikusabb bírálói közé Blank Alekszandr Szolomonovics professzor tartozott, akinek a német hadifoglyok sorsát bemutató könyve Kölnben jelent meg.⁵⁶ Az egykori NKVD-s tiszt, a szuzdali hadifoglytábor tolmácsa szakszerűen mutatta

⁵³ БÖНМЕ 1966. 109. Stephan Karner, osztrák történész a hadifoglyokról írt monográfiájában (lásd: КАРНЕР С. Архипелаг ГУЛАГ: Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941–1956 / Пер. с нем. О. Асписовой. М.: РГГУ, 2002. 18., 273.) hivatkozik egy a háború elején létező parancsra, amely arról rendelkezett, hogy ne ejtsenek hadifoglyot a vörös katonák és 20 német katona agyonlövéséért 20 nap szabadság járt. Az osztrák történész a potsdami katonai levéltárban található dokumentumra hivatkozik. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy sem orosz, sem más külföldi kutató hasonló iratot az orosz archívumokban nem lelt fel.

⁵⁴ ИВАНИЦКИЙ Г.М. К истории немецких военнопленных во Второй мировой войне // Информационный бюллетень. М.: Институт военной истории МО СССР. 1977. № 18. С. 34–35.

⁵⁵ РЖЕШЕВСКИЙ О., ИВАНИЦКИЙ Г.М. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР // Военно-исторический журнал. 1978. № 10. С. 76–82.

⁵⁶ BLANK A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. Köln, Pahl-Rugenstein Verlag, 1979. 208 S.

be a Szpaszo-Jevfimijev-kolostor falai közötti tábori élet mindennapjait. Ma is helytálló az a megállapítása, hogy a szubjektív elbeszélések alapján nem lehet általános következtetéseket levonni. Megismétli elődjei kritikáját is, a többkötetes hadifoglyotörténet nem tudományos alapokon nyugszik, és nem helyeselendő célokat (a revansista körök aktivizálása és a fasizmus rehabilitálása) követve keletkezett.⁵⁷ Blank továbbá emlékeztette német történész kollégáit a fasiszták büntetéseire, amelyeket a szovjet hadifoglyokkal szemben követtek el.⁵⁸ A persze joggal is bírált német kiadványsorozatról kialakított „ideológikus” vélemény szilárdan élt a szovjet történettudományban egészen a rendszerváltásig. A külföldi historiográfia kiváló szakértője, Mercalov A. Ny. még 1989-ben is az egyik legveszélyesebb „kommunistaellenes kiadványnak” minősítette.⁵⁹ És még ezután is két évet kellett várni, mire Szemirjaga professzor finomultabb értékelést adott, szerinte a német szerzők „*igyekeztek objektíven bemutatni a német hadifoglyok helyzetét*”, bár nem sok sikerrel, mivel számos esetben túldramatizálták a tényeket, és „*fehérre mossák a fasiszta klikkeket*”.⁶⁰

Közben Nyugat-Németországban két történész, Carell és Böddeker átfogó jellegű munka megírására vállalkozott a hadifoglyok kérdése kapcsán.⁶¹ Az amerikai, angol, francia, osztrák, jugoszláv és szovjet fogságba esett német hadifoglyok helyzetét az összehasonlító elemzés módszerét követve vizsgálták és azt a nem meglepő következtetést vonták le, hogy a nyugati fogságba került katonák helyzete könnyebb volt a jugoszláv és szovjet táborokba került honfitársaikétól, mivel ezekben az országokban folyamatos életveszélynek voltak kitéve. Végülis nyilvánvalóan keleten és nyugaton nem ugyanazt a háborút folytatták a nácik. Az 1980-as években a fiatal német kutatók figyelmének középpontjába ismét a Szovjetunióba került hadifoglyok ellen megindított bírósági eljárások kerültek. Albrecht Lehmann monográfiájában először alkalmazott új megközelítést a hadifoglyok mindennapjainak elemzése kapcsán, amikor a táborokban kibontakozott sajátos lágerkultúrát is érintette.⁶² A bírósági eljárásoknak szentelt fejezetben kijelentette, hogy egyedül a Szovjetunióban született a német hadifoglyok ellen politikai ítélet, és az „ellenforradalmi bűntény” kategóriájának használata egyedül a szovjet büntetőjogra volt jellemző. Számításai szerint 1950 júliusában a Szovjetunióban 50–60

⁵⁷ BLANK 1979. 49.

⁵⁸ Blank könyvében nyílt levélben fordult Erich Maschke-hez is. BLANK 1979. 198–208.

⁵⁹ МЕРЦАЛОВ А.Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ. М.: Наука, 1989. С. 30.

⁶⁰ СЕМИРЯГА М.И. Тюремная империя нацизма и её крах. М.: Юридическая литература, 1991. С. 130.

⁶¹ CARELL PAUL, BÖDDEKER GÜNTER. Die Gefangenen. Leben und Überleben deutscher Soldaten hinter Stacheldraht. Fankfurt – Berlin – Wien, 1980. 383 S.

⁶² LEHMANN, ALBRECHT: Gefangenschaft und Heimkehr. Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion. München, 1986. 201. S.

ezer hadifogoly tartózkodott még, akik egyértelműen az erősödő Németországgal szembeni sztálini politika túszai voltak.⁶³ Martin Lang könyve a sztálini igazságszolgáltatásról nagy sikert aratott 1981-ben.⁶⁴ Véleménye szerint mintegy 37 ezer német hadifogoly büntetőjogi felelősségre vonására került sor, 1945–1947 között 10 748 főt ítélték el, 1949–1950-ben pedig 26 833 személyt.⁶⁵ Lang a művében a hadifoglyok repatriálásával is foglalkozott, és nem megalapozatlan az a feltételezése, hogy az 1953. június 17-i berlini felkelés miatt a szovjet fél leállította a már betervezett hadifogoly-szállítványokat.

Az 1980-as évek végéről két amerikai történészt kell még megemlítenünk, akikre gyakran hivatkoznak a nyugati szakirodalomban és műveik német nyelven jelentek meg. Zayas azt a képtelenséget állította, hogy az 1941–1942-ben fogságba esett Wehrmacht katonák mintegy 95 %-át megölték a vörös katonák, illetve a szovjet önkény áldozataul estek.⁶⁶ Smith a német hadifoglyok repatriálásának szentelt monográfiájában arra a következtetésre jutott, hogy az 1948. évi moszkvai külügyi konferencián elfogadott repatriálási terv megghiúsulásáért a Szovjetuniónak kell vállalnia a felelősséget.⁶⁷ Néhány évvel később „*Az eltűnt millió*” c. művében⁶⁸ a történész kétségbe vonja a TASZSZ 1947. március 15-i hivatalos közleményében megjelent adatokat.⁶⁹

Nagy nemzetközi visszhang követte nyugaton Zawodny és Jezewski a katyn-i eseményekről szóló műveit,⁷⁰ amelyek a sztarobelszki, kozelszki és grjazovecki táborok egykori lakóinak visszaemlékezésire épültek. Éles vita bontakozott ki az NSZK-ban a „Szabad Németországért” nemzeti bizottság és a „Német Tisztek Szövetsége” mozgalmak működése kapcsán. A hadifogságból hazatért németek körében a legnépszerűbb olvasmány Frieser K.-H. 1981-ben megjelent monográfiája volt.⁷¹ Véleménye szerint a szögesdrót mögött kibontakozó antifasiszta mozgalmat személyesen Sztálin irányította négy fontos célt tartva szem előtt: nyomást gyakorolni a nyugati hatalmakra a második front

⁶³ LEHMANN 1986. 28., 135.

⁶⁴ LANG, MARTIN. Stalins Straßjustiz gegen deutsche Soldaten. Die Massenprozesse gegen deutsche Kriegsgefangenen in den Jahren 1949 und 1950 in historischer Sicht. Herford, 1981. 147. S.

⁶⁵ LANG 1981. 45–48.

⁶⁶ ZAYAS A. Die Wehrmacht – Untersuchungsstelle. Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg. München, 1980. S. 277.

⁶⁷ SMITH A. Heimkehr aus dem Zweiten Weltkrieg. Die Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen. Stuttgart, 1985. S. 159.

⁶⁸ SMITH A. Die „vermisste Million”. Zum Schicksal deutscher Kriegsgefangenen nach dem Zweiten Weltkrieg. München, 1991.

⁶⁹ Az 1947. március 15-i TASZSZ közleményben foglaltak szerint 1 003 974 fő a repatriált német hadifoglyok száma, és 890 532 fő maradt még szovjet fogságban.

⁷⁰ ZAWODNY J. K. Death in the forest: the story of the Katyn forest massacre. Notre Dame, 1962., JEZEWSKI L. Dzieje sprawy Katynia. W-wa, 1980. Az utóbbi kötet 1990-ben orosz fordításban is megjelent: ЕЖЕВСКИЙ Л. Катынь. 1940. Варшава, 1990.

⁷¹ FRIESER K.-H. Krieg hinter Stacheldraht. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee „Freis Deutschland”. Mainz, 1981.

megnyitására, jelzést adni a német ellenállásnak, a fronton és a táborokban folytatott propaganda tevékenységet megerősíteni, illetve megteremteni a német kommunista berendezkedés jövőbeni személyi bázisát.⁷²

Míg nyugaton ilyen nagy számban jelentek meg a német hadifoglyok történetével foglalkozó kiadványok, az államszocialista rendszerek elhallgatták a témát. A szovjet történetírás nagy honvédő háborúnak szentelt kiadványai jobb esetben bizonyos ütközetek, csaták ismertetése kapcsán egy-egy utalást tettek az ott fogságba esett ellenséges katonák számára, azonban a hadifoglyok elhelyezése, ellátása, munkán való felhasználásuk, repatriálásuk gondosan el lett hallgatva. Sevcsenko, A. M., Grinberg, L. I., Pogrebnoj, Ny. G., Zebrov, Gy. K., Jezsova, G. V., Szeleznyov K. L. munkáinak köszönhetően az 1980-as évek közepére összeállt a téma vonatkozásában egy még napjainkban is hasznosítható módszertani alap.⁷³ Ezzel együtt a publikált művekben folyamatosan jelen van legalább két kritikával illethető törekvés. Egyrészt annak bizonygatása, hogy az antifasiszta szervezetek létrejötte és működése semmilyen módon nem kapcsolódott a szovjet vezetés terveihez, és kizárólag a német katonák kezdeményezésének tekinthető. Másrészt pedig túlértékelték a kommunista emigránsok szerepét a hadifoglyok politikai átnevelésében.

A vizsgált időszakban az antifasiszta mozgalom problematikája mellett még egy témával foglalkozhattak a szovjet kutatók – bár sajnos egészen felületesen – a hadifoglyok egészségügyi ellátásával. Lidov I. P., Grigorjev A. Ny., Maraszanov R. A., Melnyicsuk A. Ny., Vojtyenko M. F. és Gribovszkaja G. A. kutatásainak tárgyát természetesen a megbetegedési és halálozási adatok, az orvosi ellátás nehézségei nem képezték, és a kitűzött cél a szovjet egészségügy külföldi hadifoglyokkal való humánus bánásmódjának bemutatása volt.⁷⁴ Ugyanakkor Maraszanov és Melnyicsuk 1981-ben megjelent

⁷² ШТАЙНБАХ П., ЮБЕРШЕР Г.Р. Историография о НКСГ и СНО в Федеративной Республике Германия и в западных странах // Национальный комитет «Свободная Германия» и Союз немецких офицеров / перевод издания Г.Р. Юбершера. Красноярск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996. С. 131–148.

⁷³ ЩЕВЧЕНКО А.М. Национальный комитет «Свободная Германия» в действии // Ежегодник германской истории. М.: Наука, 1974. С. 402–410; ГРИНЦБЕРГ Л.И. Борьба немецких патриотов фашизма (1939–1945). М.: Наука, 1987; СЕЛЕЗНЕВ К.Л. Геноссе политрук Артур Пик // Новая и новейшая история. 1985. № 2. С. 113–126. Több kandidátusi disszertáció is foglalkozott a témával: ЗЕРВОВ Д.К. Пропаганда немецких антифашистов среди солдат и офицеров вермахта на советско-германском фронте в 1941–1943 гг.: Дис. ...канд. ист. наук. Л., 1972. ПОГРЕБНОЙ Н.Г. Деятельность немецких антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Дис. ...канд. ист. наук. Киев, 1964.; ЕЖОВА Г.В. Национальный комитет «Свободная Германия»: Некоторые проблемы источниковедения и историографии: Дис. ...канд. ист. наук. Л., 1987.

⁷⁴ ЛИДОВ И.П. Из воспоминания врача о Сталинградской битве // Военно-медицинский журнал. – 1968. – № 3. С. 74–78; ГРИГОРЬЕВ А.Н. Медицинская служба в Сталинградской битве // Военно-медицинский журнал. 1968. № 1. С. 19–24; Войтенко М.Ф., Грибовская Г.А. Гуманизм советской

tanulmánya az első olyan publikáció, amelyben bizonyos levéltári forrásokat is felhasználhatott a két szerző.⁷⁵ A szovjet Honvédelmi Minisztérium Katonai Egészségügyi Múzeumának irattárában található dokumentumok alapján azt kívánták bebizonyítani, hogy a Szovjetunióban a hadifoglyok tartásának körülményei sokkal jobbak voltak, mint a szovjet foglyoké a hitleri Németországban.

Ezenkívül időről időre jelenhettek meg az NDK-ban élő egykori német hadifoglyok,⁷⁶ illetve a Vörös Hadsereg, és az NKVD egykori munkatársainak⁷⁷ a tábori élet hétköznapijairól túlságosan idealizált képet festő memoárjai.

A szovjet történettudományon belül az 1970-es években felülről jövő nyomásra a „nyugati reakciós historiográfia” kritikájaként kibontakozott egy önálló irányzat. Olyan tekintélyes szakértők, mint Bezimenszkij, Ivanickij, Mercalov, Rzsesevcskij írásaiban is találkozhatunk a nyugati tudósok munkáinak kritikai elemzésével.⁷⁸ A recenzensek a „szovjetellenes körök ideológiai diverziójának” minősítették nyugati kollégáik műveit, és nem felejtették el felhívni a figyelmet a fasisztáknak a szovjet hadifoglyok ellen elkövetett bűneire. Mercalov, a második világháború neves kutatója 1990-ben elsőként szögezte le, hogy a háború egyik legkevésbé kutatott kérdésének a hadifoglyok problémája minősül.⁷⁹

A külföldi hadifoglyok a Szovjetunióban kérdéskör első historiográfiai időszakára vonatkozóan összességében megállapítható, hogy mind a külföldi, mind a szovjet

военной медицины // Военно-медицинский журнал. 1985. № 5. С. 67–73. Gribovskaja 1990 után keletkezett munkáiban már jóval alaposabban és tárgyilagosabban közelítette meg a témát, elismerve a szovjet egészségügy hiányosságait. Lásd: ГРИБОВСКАЯ Г.А. Организация медицинского обслуживания раненых и больных военнопленных в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // НКСТГ – 50 лет: Сборник материалов российско-германской научно-практической конференции. Красноярск, 1994. С. 143–146.

⁷⁵ МАРАСАНОВ Р.А., МЕЛЬНИЧУК А.Н. Медицинское обеспечение раненых и больных немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны // Военно-медицинский журнал. 1981 № 5. С. 19–22.

⁷⁶ АДЖАМ В. Трудное решение: Мемуары полковника 6-й германской армии / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1967; ВЕЛЬЦ Г. Солдаты, которых предали. Записки бывшего офицера вермахта / Пер. с нем. М.: Мысль, 1965; МЮЛЛЕР В. «Я нашел подлинную Родину». Записки немецкого генерала / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1964; ПЕТЕРСХАГЕН Р. Мятая совесть. Воспоминания бывшего командира полка / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1958; РЮЛЕ О. Исцеление в Елабуге. Мемуары / Пер. с нем. М.: Воениздат, 1969; ШТЕЙДЛЕ Л. От Волги до Веймара. Мемуары немецкого полковника, командира полка 6-й армии Паулюса / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1973.

⁷⁷ КРАЙНОВОКОВ К.В. Оружие особого рода. М.: Воениздат, 1977; БУРЦЕВ М.И. Прозрение. М.: Воениздат, 1981; ПУЗЫРЕВ Н.И. Военнопленные генералы. Записки советского офицера // Волга. 1981. № 4, 5; БЛАНК А.С. Несколько месяцев в Суздалье // Новый мир. 1968. № 3. С. 70–86; БЛАНК А.С. Пленники Сталинграда // Новый мир. 1983. № 9. С. 205–226.

⁷⁸ БЕЗЫМЕНСКИЙ Л.А. История одной истории. // Новое время. 1976. № 5. С. 12–13., ИВАНЦКИЙ Г.М. К истории немецких военнопленных во Второй мировой войне // Информационный бюллетень. 1977. № 18. С. 34–35. МЕРЦАЛОВ А.Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ. М., 1989. С. 30. РЖЕШЕВСКИЙ О.И.–ИВАНЦКИЙ Г.М. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР // Военноисторический журнал, 1978. № 10. С. 76–82.

⁷⁹ МЕРЦАЛОВ А.Н. Трудные вопросы истории войны. // 1418 дней войны: Из воспоминаний о Великой Отечественной. Сост. Цветаев Ю. Н. Ярыков В.С. М., 1990. С. 540.

szakemberek a hidegháború, az ideológiai szembenállás forгатagában behatárolt körülmények között végezhatték munkájukat, ami természetesen elvi ellentéteket idézett elő a téma megközelítésében. A nyugati történészek ezen időszakban jelentős eredményeket értek el a rendelkezésükre álló források interpretálása terén, elsősorban az oral history nyújtotta lehetőségeket kihasználva. De mivel nyugaton állami támogatáshoz rendszerint a kommunista ellenes véleményüket hangoztató szakemberek jutottak, így túlságosan dramatizált képet alkottak a témáról. Pontosan az ellenkezője, a hadifogság körülményeinek megszépítése, elfogult, idealizáló kép alkotása jellemezte a szovjet történettudományt. Fontos kihangsúlyoznunk azt a körülményt is, hogy a vizsgált időszakban a történettudomány az etnocentrizmus hatása alatt állt, a történészek elsősorban azt vizsgálták, hogy a háború alatt saját népük milyen megpróbáltatásokat élt át.

A téma feldolgozásának második historiográfiai periódusa, a napjainkban is tartó virágkor, a rendszerváltozással kezdődött, amikor lehetőség nyílt az ideológiamentes módszerek alkalmazására is. Természetesen ennek alapfeltétele volt a levéltárak zárolt anyagainak az 1990-es évek elején való fokozatos megnyitása.

A TASZSZ 1990. április 13-i közleménye⁸⁰ után az első, sokkolóan ható téma a katyni tömeggyilkosság részleteinek feltárása volt: Zorja, Lebegyeva, Madajcsik Parszadanova, Prokopenko történészek publikációi már archívumi forrásokra támaszkodva készülhettek el. A téma felszínre kerülésének első fázisa, hasonlóan a GULAG történetéhez, a leleplezés jegyében zajlott. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy elsőként újságírók ragadtak tollat, az Izvesztyija c. napilapban jelentek meg az első híradások a francia, olasz, japán és más nemzetiségű hadifoglyokról.⁸¹ A lengyel tisztek tragédiájának tanulmányozása az orosz kutatók figyelmét először a lengyel hadifoglyok történetére irányította.⁸² A külföldi hadifoglyok kérdéskörének tanulmányozását a produktív magas szintű orosz–német tárgyalások is elősegítették. Többek között jelentős szerepe volt Borisz Jelcin orosz elnök és Helmut Kohl német kancellár 1992. december 16-i közös bejelentésének a politikai okok miatt elítélt német állampolgárok rehabilitálásáról. Mindeközben egymás után jelentek meg az egyéb nemzetiségű hadifoglyok sorsát

⁸⁰ A TASZSZ közleménye a lengyel tisztek halálát a sztálinizmus büntényévé nyilvánította.

⁸¹ БУБЫРЫГ А. Н. Тайна лагеря № 188 // Известия. 1990. 10 мая, ТАВРОВСКИЙ Ю. Бывшим японским военнопленным нужна помощь // Известия. 1990. 16 ноября, ТАВРОВСКИЙ Ю. Судьба японских военнопленных: Пора сказать правду // Известия. 1991. 11 января, РУДНЕВ В. Орден бывшему японскому военнопленному // Известия. 1993. 13 апреля.

⁸² Елин Л. И. Молебен в Катыни // Новое время. 1992. № 4. С. 40–43, РАЙСКИЙ Н. С. Вторая мировая война и судьбы польских военнопленных // Отечественная история. 1995. № 4. С. 136–144.

bemutató cikkek,⁸³ elsőként Galickij V. P. publikációi.⁸⁴ Másfél évtized távlatából nézve, ma már kijelenthetjük, hogy a közel száz publikációt jegyző jogtörténész adta meg a téma kutatásában az alaphangot.

1990 után a szovjet fogságba esett külföldi katonák tematikája Konaszov V. B., Kataszonova Je. L., Kuznyecov Sz. I., Popov A. B., Vlaszov I. V., Vszevolodov V. A., Gribovszkaja G. A., Szidorov Sz. G., Jepifanov A. E., és Bezborodova I. V. disszertációs munkáiban központi helyet foglalt el.

Az első nemzetközi tudományos konferenciának az Uráli Állami Egyetem adott otthont. Az 1992 júniusi, Jekatyerinburgban „*A fasiszta blokk szétesése és a háború utáni berendezkedés problémái*” címmel megrendezett konferenciát⁸⁵ a következő években számos tudományos rendezvény követte.⁸⁶

Jelen disszertáció keretei nem teszik lehetővé, hogy a 15 év alatt megjelent könyvtárnyi terjedelmű orosz szakirodalmat részletesen bemutassuk, csak arra van lehetőségünk, hogy a legfontosabb munkákat megemlítsük. A levéltári iratok tanulmányozása során feltárt új információk elsőként a „Szabad Németországért” nemzeti bizottság és a Német Tisztek Szövetsége történetében vezettek új kutatási eredményekhez.

⁸³ КОНАСОВ В.Б. Гриф секретности снят. К истории немецких военнопленных в СССР. Вологда, 1991. ТЕРЕЩУК А.В. Неизвестные страницы истории: Немецкие военнопленные в СССР. М., 1992, КРУПЕННИКОВ А.А. К вопросу об австрийских военнопленных в СССР // Трагедия войны – трагедия плена. М., 1996. С. 76–82; ЛЕБЕДЕВА Н.С. Французские военнопленные в лагерях НКВД. 1940–1941. // Россия и Франция: XVII–XX века. М., 1995. С. 277–299. КОНАСОВ В.Б. – ТЕРЕЩУК А.В. Люксембургцы в советском плену // Новый Часовой. 1997. № 5. С. 340–345.

⁸⁴ ГАЛИЦКИЙ В.П. Вражеские военнопленные в СССР. 1990. ГАЛИЦКИЙ В.П. Проблема военнопленных и отношение к ней Советского государства // Советское государство и право. 1990. № 4. С. 121–130, ГАЛИЦКИЙ В.П. Архивы о лагерях японских военнопленных в СССР // Проблемы Дальнего Востока. 1990. № 6. С. 120–126; ГАЛИЦКИЙ В.П. Социально-психологические аспекты межгрупповых отношений в условиях военного плена // Социологические исследования. 1991. № 10. С. 48–63, ГАЛИЦКИЙ В.П. Там, в Бекетовке под Сталинградом // Военно-исторический журнал. 1993. № 2. С. 18–22, ГАЛИЦКИЙ В.П. Немецкие военнопленные в восстановлении народного хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. М., 1997. С. 60–68.

⁸⁵ Распад фашистского блока и проблемы послевоенного устройства: Тезисы межвузовской научной конференции. Екатеринбург, 1992.

⁸⁶ Az 1995-ben Ausztriában, Schallaburgban rendezett nemzetközi konferencia kötete: „Gefangenen in Russland”, Die Beiträge des Symposie auf der Schallaburg 1995. Hrsg. S. KARNER. Graz–Wien. 1995. Az 1997 októberében Vologdában megrendezett tudományos konferencia kötete: Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. ч. 1–2. 1995-ben, 1998-ban, majd 2003-ban a Krasznogorszki Német Antifasziszta Emlékmúzeuma szervezésében került sor nemzetközi szimpóziumokra. Lásd: Трагедия плена: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Москва / Красногорск 31 октября – 2 ноября 1995 года. Красногорск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996; Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». Москва-Красногорск 1–2 октября 1998 года. М., 1999. Поиск исторической правды. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 60-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР. Красногорск – Москва 8–9 октября 2003 года. М., 2003.

Boroznyak A. I. és Gincberg L. I. orosz, illetve Ueberschär Gerd német történészek közösen kiadott kötetükben határozottan bizonyították, hogy az 1990 előtti műveket félszázadon keresztül a hidegháborús sztereotípiák uralták.⁸⁷ Oroszországban a rendszerváltás előtt nem képezhették a kutatás tárgyát a hadifoglyok ellen indított büntetőjogi eljárások, Galickij, Konaszov, Krupennyikov, Petrov és Jepifanov foglalkozott elsőként e témával.⁸⁸ Jepifanov A. Je. a *„fasiszta német betolakodók és cinkosaik gaztetteinek és általuk a szovjet polgároknak, kolhozoknak, társadalmi szervezeteknek, az állami vállalatoknak és intézményeknek okozott károk felmérésére és megállapítására”* létrehozott Rendkívüli Állami Bizottság (CSGK) és az SZK(b)P Központi Bizottsága felügyelete alatt álló szerv) iratanyagát is beemelte a téma kutatásába.⁸⁹ Szmikalin A. Sz. jogtörténész monográfiájában és tanulmányában szerény kísérletet tett a hadifoglyok körében kiépített ügynökhálózat vizsgálatára is.⁹⁰ Petrov Ny. V. tanulmányaiban a bíraskodás alapjául szolgáló jogszabályokat, normatív rendelkezéseket vette számba.⁹¹ Heves vita követhető nyomon a szakirodalomban a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége által kiadott 1943. április 19-i törvényerejű rendelete kapcsán. Először Becker német kutató foglalkozott a rendelet szövegével,⁹² majd Wagenlehner publikálta 1992-ben,⁹³

⁸⁷ Национальный комитет «Свободная Германия» и Союз немецких офицеров / Пер. с нем. – Красноярск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996.

⁸⁸ ГАЛИЦКИЙ В.П. Репрессивная политика Советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939–1956 гг.) // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. Вологда, 1995. С. 3–13, КРУПЕННИКОВ А.А. К вопросу о некоторых судебных процессах в СССР в 1947–1953 гг. по обвинению в военных преступлениях // Распад фашистского блока и проблема послевоенного обустройства. – Екатеринбург, 1992. С. 83–85, КОНАСОВ Б.В. Судебное предследование немецких военнопленных в СССР: внешнеполитический аспект. М., 1998.

⁸⁹ ЕПИФАНОВ А.Е. Ответственность гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (историко-правовой аспект). Волгоград: Волгоградский юридический институт МВД России, 1997; ЕПИФАНОВ А.Е.. Организация и деятельность советских карательных органов по уголовному преследованию нацистских преступников в период массовой репатриации военного вермахта на родину (1948–1950 гг.) // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. ч. 2. С. 118–123.

⁹⁰ СМЫКАЛИН А.С. Создание агентурной сети среди военнопленных немцев в СССР // Вопросы истории. 1997. № 4. С. 147–150; СМЫКАЛИН А.С. Колонии и тюрьмы в Советской России. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997.

⁹¹ PETROV. N. V. Deutsche Kriegsgefangene unter der Justiz Stalins. Gerichtsprozesse gegen Kriegsgefangene der deutschen Armee in der UdSSR 1943–1952. In. „Gefangen in Rußland”: Die Beiträge des Symposiums auf der Schallaburg 1995. Hrsg. S. Karner. Graz – Wien, 1995. S. 194–221., ПЕТРОВ Н.В. Внесудебные репрессии против военнопленных немцев в 1941–1956 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. ч.2. С. 118–123.

⁹² BECKER E. Das Rätsel des Ukas 43 und eine Erkundung des Archipel Gulag. Hamburg, 1991.

⁹³ WAGENLEHNER G. Die Willkürjustiz der Stalin-Ära der Ukas 43. In: Der Heimkehrer. Bonn, 1992. 15 Mai.

оросз nyelven pedig Zolotarjev hadtörténész tette közzé.⁹⁴ Borisz Havkin a hadifogolyügy nemzetközi jogállását is vizsgálta a német hadifogolyokról irt tanulmányában.⁹⁵

Az 1990-es évek kutatásának központi témája lett a hadifoglyok *repatriálása* is, orosz és nyugati történészek egyaránt tanulmányozták a nemzetközi és belpolitikai helyzet megvilágításában.⁹⁶ A kérdéskör legfontosabb elemét a hadifogoly munkaerő a szovjet népgazdaságban történő alkalmazása, hasznosítása képezi, ennek kapcsán Szidorov hiánypótló monográfiáját, illetve Kolerov tanulmányait feltétlenül ki kell emelnünk.⁹⁷ Poljan P. M. könyvében a Szovjetunióban lezajlott migrációs folyamatok gazdasági és földrajzi aspektusait vizsgálja, érintve az 1944–1945-ben európai területekről elhurcoltak, az ún. internáltak kérdését is.⁹⁸ Az elmúlt öt évben megkezdődött a hadifogoly-problematika regionális feldolgozása is, Kuzminih elsőként tárja fel monográfiában egy konkrét régió, az ún. európai északi terület táborvilágának történetét.⁹⁹ Ezenkívül a távol-

⁹⁴ ЗОЛОТАРЕВ В.А. Военная безопасность Отечества (историко-правовое исследование). М.: ИПО «Автор», 1996. С. 196–198.

⁹⁵ ХАВКИН Б. Л. Немцы военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература // Проблемы военного плена. Вологда, 1997. Ч. 2. С. 3–13. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание 2006. № 1. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss5.html> (2008. 09. 29.)

⁹⁶ БИЧЕХВОСТ А.Ф. Репатриация советских и иностранных граждан: внутриполитические и международные аспекты (1944–1953 гг.): Дис. ... д-ра ист. Наук. – Саратов, 1996, ГАЛИЦКИЙ В.П. Репатриационная политика советского правительства во Второй мировой войне и после неё // Трагедия плена: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Москва / Красногорск 31 октября – 2 ноября 1995 года. Красногорск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996. С. 110–112; ИВАНИЦКИЙ Г.М. Репатриация немецких военнопленных из Советского союза // Трагедия плена... – С. 118–122; КОНАСОВ В.Б. Вопрос об освобождении немецких военнопленных на переговорах в Москве осенью 1955 г.: историографический аспект проблемы // Источник. – Вологда: Изд-во института повышения квалификации педагогических кадров. 1997. № 1. С. 95–99; IHME-TUCHEL B. Die SED und die deutschen Kriegsgefangene in der Sowjetunion zwischen 1949 und 1955. In: Deutschland Archiv. 1994. 27. S. 490–503., IHME-TUCHEL B. Entlassung der deutschen Kriegsgefangenen im Herbst 1955 im Spiegel der Diskussion zwischen SED und KpdsU. Dokumentation // Militärgeschichtliche Mitteilungen. 1994. № 53. S. 449–465. ЯКОБСЕН Г.А. Некоторые аспекты германо-советских отношений. Конфликты и сотрудничество // Россия и Германия в годы войны и мира (1941–1945 гг.). М.: Гея, 1995. С. 469–470. RETOURS d'URSS: Les prisonniers de guerre et les internés française dans les archives soviétiques 1945 — 1951. Coordonné par Catherine KLEIN-GOUSSEFF. Paris: CNRS Éditions, 2001. 428 pp.

⁹⁷ СИДОРОВ, 2001., КОЛЕРОВ М.А. Военнопленные на стройках коммунизма: По материалам „Особой папки“ Л.П. Берии (1946–1950 гг.) // Родина. 1997. № 9. С. 7–83; КОЛЕРОВ М. А. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945–1950) // Отечественные записки. 2003. № 3. С. 355–376.

⁹⁸ Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М., 2001. A kötet szükített angol változata: PAVEL POLIAN: Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR. CEU Press, Budapest– New York, 2004, Полян П.М. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-ое издание. М.: РОССПЭН. 2002.

⁹⁹ КУЗЬМИНЫХ А.Л. Иностраные военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939–1949 гг.) Вологда, 2005.

keleti régió, az Urál középső és déli része, a kemerovói, a jaroszlávi és a sztálingrádi területek vonatkozásában jelentek meg napjainkig publikációk.¹⁰⁰

A nyugati történészek közül elsősorban az osztrák Stefan Karner, és a német Andreas Hilger munkáit kell megemlítenünk, mivel jelentős kutatásokat végeztek az oroszországi archívumokban is.¹⁰¹ Stefan Karner történész nevéhez fűződik – Szolzenyicin GULAG szigetvilága után – a „*GUPVI szigetvilág*” szinonima alkalmazása. Véleményem szerint már önmagában ez az érzelmekre apelláló meghatározás magában rejtje a veszélyt a két táborrendszer összemosására. Anatolij Csajkovszkij, a kijevi belügyi akadémia professzorának nevéhez fűződik az első monográfia, amelyben a hadifogolykérdést Ukrajna területére levetítve tárgyalja.¹⁰² Az orosz nyelven íródott, adatokban rendkívül gazdag összefoglalás kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a felhasznált levéltári források konkrét lelőhelyének megjelölése hiányzik. Legnagyobb sajnálatunkra, a szerző még a teljes terjedelmében idézett dokumentumok esetében sem tüntette fel a levéltári jelzeteket.

Az elmúlt másfél évtizedben több szakmai műhely is létrejött Oroszországban, ahol a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok történetét kutatják. A Volgográdi Egyetemen Zagarulko professzor, a Vologdai Egyetemen Konaszov professzor irányításával folyik jelentős munka. Ezenkívül a Krasznogorszki Német Antifasziszták Emlékmúzeuma, az Oroszországi Állami Katonai Levéltár és a jekatyerinburgi Állami Urál Egyetem munkatársai is folyamatosan gazdagítják a téma szakirodalmát. A külföldi műhelyek közül pedig a legeredményesebb munkát a háború utáni időszak problematikájának kutatása, feltárása kapcsán az Ausztriában működő Stefan Karner által vezetett Ludwig Boltzmann

¹⁰⁰ БАЗАРОВ О.Д. Японские военнопленные в Бурятии (1945–1948 г.г.) Автореф. дисс. на соискание степ. к.и.н. Иркутск, 1997; ДОЛГОЛЮК А.А. Формирование лагерей военнопленных и интернированных в Сибири // Гуманитарные науки в Сибири. 2000. № 2. С. 49–53; КУЗЬМИНА М.А. Плен: Японские военнопленные в Хабаровском крае. Комсомольск-на-Амуре, изд. Гос. пед. института, 1996; БОНДАРЕНКО Е.Ю. Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке России 1914–1956 гг.: Историография проблемы. Россия и АТР, 2003. № 1. С. 99 – 113; СУРЖИКОВА Н. В. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942–1956 гг.): ДисС. ...канд. ист. наук. Екатеринбург, 2001. Szurzikova monográfiája: СУРЖИКОВА Н. В. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942–1956 гг.) Екатеринбург, 2006.

¹⁰¹ KARNER, STEFAN. Im Archipel GUPVI- Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. Wien-München 1995. A szerző műve később oroszul is megjelent: Карнер 2002. , HILGER, ANDREAS: Deutsche Kriegsgefangene in der Sowjetunion, 1941–1956. Klartext Verlag. Essen, 2000., HILGER, ANDREAS: The Ambivalence of Soviet Policies toward German POWs, 1941–1956. In: Dmitri FROLOV ed.: From War to Peace: The Experience of Captivity of the POWs in World War II, 1944–1955. Institute for Russian and East European Studies, Helsinki. Tiedonantoja ja katsauksia, 2005/3. 11.

¹⁰² ЧАЙКОВСКИЙ А.С. Плен: За чужие и свои грехи: Военнопленные и интернированные в Украине, 1939 – 1953 г.г. Киев: Парламентское издательство, 2002.

Intézet (Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung Graz – Wien – Klagenfurt) végzi.¹⁰³

A második historiográfiai korszak legjellemzőbb sajátossága a forráskiadványok megjelentetése, közülük mindenekelőtt két sorozatot kell kiemelnünk, amelyek a Szovjetunióba került hadifoglyokra vonatkozó dokumentumokat tették közzé, és nélkülözhetetlen alpmunkákká váltak mind a téma orosz szakértői, mind a külföldi kutatók számára. Az orosz Hadtörténeti Intézet munkatársai hatalmas munkára vállalkoztak, amikor 1993-ban útjára indították az 50 kötetre tervezett „*Russzkij arhiv: Velikaja Otyecsesztvennaja vojna 1941–1945 gg.*” c. monumentális sorozatot, amelyből napjainkig 24 kötet látott napvilágot. A sorozaton belül három önálló kötetet szenteltek a hadifogolyügynek, 1996-ban jelent meg a külföldi hadifoglyokról szóló kiadvány, 1999-ben és 2002-ben pedig a német hadifoglyokkal foglalkozó kötet két könyve.¹⁰⁴ A forrásmunkák a gyenge jegyzetapparátus ellenére is jelentősek, hiszen az első olyan dokumentumkötetek az orosz történeti irodalomban, amelyek a hadifogság megszervezéséről adtak közzé levéltári iratokat az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára, az Oroszországi Állami Katonai Levéltár és a Honvédelmi Minisztérium Központi Archivumának fondjaiból.

A megjelent művek közül azonban a legértékesebb, a téma szakértői számára alapvető segédletként használatos kiadványsorozat a Roszarchiv és a Volgográdi Egyetem XX. századi Gazdaságtörténeti Tudományos Kutató Intézete irányításával készült el. A 6 év alatt összeállított és megjelentetett „*Vojennoplennije v SZSZSZR. 1939–1956*” c. 5 kötetes kiadványsorozat¹⁰⁵ célja az volt, hogy hozzáférhetővé tegyék a tudományos

¹⁰³ A hadifogoly tematikában megjelent utolsó kiadványai: GÜNTER BISCHOF – STEFAN KARNER – BARBARA STELZL-MARX (Hg.), *Kriegsgefangene des Zweiten Weltkrieges. Gefangennahme – Lagerleben – Rückkehr*. Wien – München 2005. *Австрийцы и судетские немцы перед советскими военными трибуналами в Беларуси. 1945–1950 гг.* Издано под редакцией С.КАРНЕРА, В.СЕЛЕМЕНЕВА. Грац — Минск, Институт им. Л. Больцмана по исследованию последствий войн. 2007. (Труды Института им. Л.Больцмана по исследованию последствий войн. Т. 10).

¹⁰⁴ *Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР*. Т. 24 (13). Под. ред. В.А. ЗОЛУТАРЕВ. М.: ТЕРРА, 1996; *Русский архив: Великая Отечественная. Немцы военнопленные в СССР. 1941–1955 гг.* Книга первая. Т. 24(13–2) М.: ТЕРРА, 1999. и Т. 24 (13–3) М.: ТЕРРА, 2002.

¹⁰⁵ *Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы*. Т. 1. / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская. Под. ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. М.: Лорос, 2000. Az első kötet tartalmazza a legfelső törvényhozó és végrehajtó hatóságok, valamint az NKVD/MVD rendelkező és normatív dokumentumainak összességét amelyek megszabták a hadifoglyok életének minden oldalát, kezdve a foglyul ejtéstől egészen a hazatérésig. *Военнопленные в Сталинграде. 1943–1954: Документы и материалы* Т. 2 // *Военнопленные в СССР. 1939–1956 гг.: Документы и материалы* / Под ред. М.М. Загорулько. Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2003. A 2. kötet nemcsak Sztálingrádi területen működő hadifogolyszervek munkáját mutatja be, hanem a hadifoglyok szerepét és részvételük arányát is a város újjáépítésében, a terület gazdaságának helyreállításában.

kutatások számára az NKVD/MVD, mindenekelőtt a hadifoglyok és internáltak egész kérdésköréért felelős UPVI/GUPVI központi apparátusának, valamint regionális struktúráinak legfontosabb rendelkező, normatív és beszámoló-tájékoztató dokumentumkomplexumait. A sorozat főszerkesztőjének, Zagorulko professzornak személy szerint is jelentős szerepe van abban, hogy társadalmi tekintélyét bevetve, az illetékes orosz hatóságoknál mindent elkövetett annak érdekében, hogy 1991 után évről évre egyre több NKVD/MVD és UPVI/GUPVI titkos iratanyag kerüljön visszaminősítésre. A sorozatban közzétett, több mint 1000 primer forrás lehetővé teszi a kutatók számára, hogy: 1.) teljes képet alkossanak a szovjet hatalom hadifogoly-politikájának fejlődéséről; 2.) figyelemmel kísérjék a rendelkező-normatív dokumentumok megvalósításának mechanizmusát regionális szinten, többek között a Sztálingrádi terület példáján; 3.) tanulmányozzák a hadifoglyokkal és internáltakkal folytatott munkának az UPVI/GUPVI központi apparátusában és egyes osztályain összegzett fő eredményeit egész fennállása alatt. Ezeknek a korábban titkos levéltári dokumentumoknak a megjelentetése nemcsak tematikus iratok összességét nyújtotta a kutatóknak, hanem reprezentatív és komplex forrásanyagot is, amely elengedhetetlen a hadifoglyokkal és internáltakkal foglalkozó szervek megszervezése és működése alapelveinek tárgyyszerű tanulmányozásához.

Feltétlenül szólni kell, a legfrissebb levéltári segédletről, amely már jelen munka írása közben látott napvilágot. Az orosz és német levéltárosok, történészek közös munkájának eredményeként megjelent a Szovjetunió területén működött valamennyi hadifogolytábor és munkaszászolajat tartalmazó kötet, amely a téma valamennyi kutatójának útmutatásul szolgál.¹⁰⁶

Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. Т. 3. Творчество немецких военнопленных о Сталине и о себе 1946-1949. Документы и материалы / Под ред. М.М. Загорюлко. – Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2006. Сztálingrád környékén hadifogolytáborokba került német hadifoglyok műveit, irodalmi-művészeti (próza, dráma, költészet) alkotásait tartalmazza illusztrációkkal egyetemben.

Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. Т. 4. Главное управление по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР. 1941–1952: Отчетно-информационные документы и материалы. / Под ред. проф. М.М. Загорюлко. Сост.: М.М. Загорюлко, К.К. Миронова, Л.А. Пылова, С.Г. Сидоров, Н.С. Тархова, Е.М. Цунаева. Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2004. А 4. kötet az UPVI–GUPVI fennállása alatt keletkezett összesítő beszámolókat.

Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. Т. 5. кн. 1. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М. Загорюлко. – Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2005.

Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. Т. 5. кн. 2. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М. Загорюлко. – Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2006.

А sorozat 5. kötete két könyvben a GUPVI regionális szerveinek beszámoló-tájékoztató anyagait tartalmazza.

¹⁰⁶ Место содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден–Бонн–Кассель, ООО «Новоринт», 2008.

Az elmúlt 15 év alatt konkrétan a magyar hadifoglyok sorsát kevesen kutatták, csupán Galickij, Fomin tanulmányait tudjuk megemlíteni.¹⁰⁷ A moszkvai Levéltári Intézet és az Oroszországi Állami Katonai Levéltár gondozásában 2005-ben oroszul, 2006-ban pedig magyarul megjelent – a II. világháború után a Szovjetunióba került magyar hadifoglyok sorsát bemutató – dokumentumkötetet házagptóló szándékkal készítettük el.¹⁰⁸ A forráskiadvány a Magyar–orosz Levéltári Együttműködési Bizottság munkaterve keretében a moszkvai ROSZSZPEN Kiadónál látott napvilágot. A kötetben közzétett 145 dokumentummal, közel 100 korabeli fényképpel és illusztrációval a magyar olvasó először ismerkedhetett meg Az orosz levéltári iratok többségének a visszaminősítésére a kiadvány megjelenése miatt kerülhetett sor. A magyar hadifoglyokról szóló dokumentumválogatás volt orosz nyelven az első forráskiadvány, amely egy adott nemzetiséget vesz górcső alá.¹⁰⁹

Jelenleg a második világháború következtében a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok problematikáját joggal nevezhetjük a modern orosz történettudomány egyik legdinamikusabban fejlődő fejezetének. Az elhallgatott téma az elmúlt 15 év alatt olyan kérdéskörre alakult át, amelynek tanulmányozása nemcsak a hadifogságra vonatkozó ismereteink kibővítésére teremt lehetőséget, hanem új megvilágításba helyezi a háború alatti és utáni Szovjetunió történeti helyzetét is. Kétségtelenül a XX. század történetének e sokoldalú jelenségének tanulmányozása kapcsán jelentős progresszió figyelhető meg. A külföldi állampolgárok szovjet fogságban tartása, a Szabad Németorszáért nemzeti bizottság története, a hadifoglyok jogi helyzete, a bírósági eljárások, a szovjet állam külpolitikája a hadifogolyügyben az egészen jól feltárt kérdések közé tartoznak. A szakirodalomban új módszerek, értékelések jelentek meg, a hidegháborús időszak ideológiai kliséi helyébe a megfontolt analízis lépett. A hadifogolyügyben folytatott diskurzus körébe korábbi hagyományos szereplők (német és orosz történészek) mellett bekapcsolódtak osztrák, olasz, finn és most már magyar szakértők is. Ugyanakkor az adott kérdéskör tanulmányozását még korai lenne lezártnak tekinteni. Sok megjelent munka

¹⁰⁷ ГАЛИЦКИЙ В. П. Венгерские военнопленные в СССР // Военно-исторический журнал. М. 1991. №. 10. С. 44–55, ФОИМН В. И. Плач матери с Бюкских гор (венгерские военнопленные в советских лагерях) // Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». Москва–Красногорск 1–2 октября 1998 года. М., 1999. С. 83–94.

¹⁰⁸ Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов. Отв. Ред.: ВАГА Е.М.–ВОРОНЦОВ В.Л. Москва, РОССПЭН, 2005.; Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. Főszerkesztő: VARGA ÉVA MÁRIA. Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006. A kötetek megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

¹⁰⁹ Lásd a kötet recenzióját: ВСЕВОЛОДОВ В.А.: Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941–1943 гг. // Вопросы истории, 2006. № 2. С. 168–170.

csupán egy-egy forráskomplexumra épül, látványos jelleggel bír, a levont következtetések egy része továbbra is hipotetikus jellegű. Bizonyos témák feltárása teljességgel hiányzik, mint pl. a hadifoglyok körében folytatott operatív tevékenység,¹¹⁰ a fogság szociálpszichológiai aspektusai (alkalmazkodás és túlélés a szögesdrót mögött), a fogva tartottak kapcsolata a tábori adminisztráció munkatársaival, illetve a helyi lakossággal. Gyengén kutatott az orosz és európai mentalitás sajátosságai közti eltérés, a győztesek és a legyőzöttek közötti nemzetiségi és kulturális dialógus körülményei. Az internáltak kérdéskörét az orosz kutatók közül egyedül Pavel Poljan tanulmányozta. Ezidáig még csak néhány tábor történetét dolgozták fel önállóan, az egyetlen monográfiát Vszevolodov V.A. írta a híres 27. sz. krasznogoszki táborról.¹¹¹

A további kutatás egyik legperspektivikusabb irányvonala a probléma regionális szintű vizsgálata. Határozottan állíthatjuk, a Szovjetunióba került hadifoglyok történetének tanulmányozása csak abban az esetben lehet teljes, amennyiben lezajlik a hadifoglyok kérdés sajátosságainak feltárása a különböző régiókban is. Hasonlóképpen a volt Szovjetunió egyes köztársaságainak, határvidékeinek, területeinek háború alatti és utáni története nem lehet átfogó és objektív az ott tartózkodó ellenséges hadseregek hadifoglykontingensei történetének feltárása nélkül.

* * *

Historiográfia korszakolás szempontjából a magyar történeti szakirodalom teljes hasonlóságot mutat az orosz történetírással, hiszen szintén két korszakot különböztethetünk meg, legfeljebb az ezeket elválasztó kronológiai határ korábbi időpontra tehető. A Szovjetunió megtámadásától az 1980-as évek közepéig tartó időszakot nevezhetjük az első periódusnak, melynek jellemvonásai egybeesnek a szovjet történettudomány első historiográfiai periódusa kapcsán felvázoltakkal. Az 1940-es évek első felében a Szovjetunió elleni háborús részvétel igazolását szolgálták a különböző magyar propagandakiadványok, amelyek két fő érvet hirdettek. A bolsevik rendszer veszélyét („antibolsevista keresztshadjárat”), és emiatt az ellene szükséges fellépést, illetve azt a

¹¹⁰ A már említett Szmikalin két munkáján kívül egy 1991-ben kiadott kisebb terjedelmű mű egyik fejezete érintette még felszínesen e problémát. Lásd: КОНАСОВ В.Б., ПОДОЛЬСКИЙ В.М., ТЕРЕЩУК А.В. Неизвестные страницы истории. Немецкие военнопленные в СССР.–М.: Парог, 1991. С. 41–46.

¹¹¹ ВСЕВОЛОДОВ В.А. «Срок хранения – постоянно!» краткая история лагеря военнопленных и интернированных УПВИ НКВД-МВД СССР № 27 (1942–1950) М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 2003.

náci vezérkartól eredő állítást, hogy a német támadás csupán megelőzte a Vörös Hadsereg nyugatra történő megindulását.¹¹² 1941 végétől pedig már kezdtek megjelenni a frontról hazatérő katonák élménybeszámolói is, illetve a sajtóban folyamatosan közzétették a haditudósításokat.¹¹³

A háború befejeződése után Magyarországon is felmérték a hadműveletek során keletkezett anyagi károkat, de az emberveszteség meghatározására kevesen vállalkoztak. Snyder Árpád statisztikus 1946-ban tett elsőként kísérletet arra, hogy az ország jelenlegi területére vonatkozóan kisszámú és hiányos adaton alapuló becsléssel megállapítsa a katonai és polgári veszteséget.¹¹⁴ Snyder az ország háborús emberveszteségét összesen 400 000 főben határozta meg, és a következő években más szerzők is ezt a számot használták.¹¹⁵

1948 után már csak a magyar emigráció foglalkozhatott nyíltan a még hadifogságban lévőek ügyével. A nyugaton ragadt magyar katonákból szerveződött Magyar Harcosok Bajtársi Közössége 1949-ben Münchenben Dr. Makra Zoltán vezetésével felállította hadifogoly-szolgálatát.¹¹⁶ A visszatért német hadifoglyok beszámolóai alapján próbálták összegyűjteni azoknak a magyaroknak a nevét, akik még a Szovjetunióban lehettek. Több ezer kartonból álló adatbázist sikerült létrehozniuk, amelynek alapján Palásthy Rezső volt hadifogoly 1950-ben állította össze az ún. Fehér könyvet.¹¹⁷ A kiadvány a magyaron kívül megjelent még angol, francia, spanyol és olasz nyelven is.

¹¹² A háborús propagandát és annak hatását is részletesen elemzi Pihurik Judit harctéri naplókát és memoárokat feldolgozó kivál, már idézett kötetében.

¹¹³ A teljesség igénye nélkül: REVICZKY SÁNDOR: A vörös hadi készültség és a tömegek élete. Összeáll., szerk.: Marjai Frigyes. Hollósy nyomda, Budapest, 1942., RÁSY BARNA: Három év háború 1939–1942. magánkiadás, Budapest, 1943., BOJADZSIEV MOMCSIL: Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban? Új Auróra, Budapest, 1942., Honvédeink Vörösországról... Szerk.: Dr. MARJAI Frigyes. Hollósy nyomda, Budapest, 1942.

¹¹⁴ Snyder a magyar katonai emberveszteségét 160 000 főre becsülte, ebből Magyarország háború utáni területén 100 000 fővel számolt. A mintegy 125 000 eltűntnek nyilvánított ember nagyobb részét halottnak vélte, 25%-át tekintette hadifogolynak. A Budapest ostroma alkalmával ejtett hadifoglyok számát 60 000 főre becsülte, amiből 20%-ra (12 000 fő) tette a meghaltak számát. SNYDER ÁRPÁD: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 24. (1946) 1–6. sz. 1–4.

¹¹⁵ Lásd: THIRRING LAJOS: Terület és népesség. In: *A mai Magyarország*. Szerk.: ELEKES Dezső, Budapest, 1947; Magyarország háborús károsodása a II. világháborúban. In: *Statisztikai Szemle*, 33. (1955) 2. sz. 183–188.; Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: KOVACSICS József, Budapest, 1963.

¹¹⁶ STARK TAMÁS: Magyarok a szovjet kényszermunkatáborokban. In: *Kortárs*, 46. (2002) 2–3. sz., 69–81. (a továbbiakban: Stark 2002) Dr. Makra Zoltán 1941–1944 között a Honvédelmi Minisztérium államtitkára volt.

¹¹⁷ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Hungária Kiadás, Bad Wörishofen, 1950. (a továbbiakban: Fehér könyv, 1950.)

Annak ellenére, hogy e kötet adatait több nyugaton élő szerző is átvette,¹¹⁸ egy propagandaízű, tendenciózus munka, ami torzításokat is tartalmaz, így valóságfeltáró értéke eleve csekély. A szovjet lágereket megjárt személyek „tényleírásait” név nélkül közrebocsátó kötet az összesen szovjet fogságba esettek számát 620 ezer főben határozza meg. E szám alatt 325 000 hadifoglyot és 295 000 polgári személyt értettek. 1950-ben a Szovjetuniótól 219 000 fő hadifogoly és polgári személyt követeltek, és „vádát emeltek 119 000 hadifogoly és deportált férfi, nő és gyermek meggyilkolása miatt”.¹¹⁹ Az egykori hadifoglyok elbeszélései alapján külön jegyzéket készítettek a Szovjetunió területén feltételezhető gyűjtő-, átmeneti, hadifogoly- és internálótáborokról és hadifogolykórházakról, melyek számát 2035 állapították meg. 1951-ben az ENSZ is létrehozott egy ad hoc bizottságot a világ különböző részén dolgoztatott kényszmunkások és hadifoglyok helyzetének feltárására. Ez a bizottság 1952-ben hitelesnek ismerte el a Fehér Könyvet.¹²⁰

A második historiográfiai korszak kezdetét Magyarországon az 1980-as évek közepén állapíthatjuk meg. A történészek kényszerű hallgatását 1984-ben Korom Mihály törte meg, aki tanulmányában először közölt adatokat a hadifoglyok számáról.¹²¹ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy – a téma kutatói közül – az ő több mint 20 évvel ezelőtti becslése áll legközelebb az azóta hozzáférhető oroszországi levéltári dokumentumokban előforduló adatokhoz. Korom magyar levéltári forrásokon alapuló számításai szerint az ország mai területéről összesen 850–900 000 magyar katona került a győztes hatalmak kezére, közülük a Szovjetunió területén, Magyarországon és Ausztria, Csehszlovákia, valamint Németország területén kb. 550–570 000 fő került szovjet fogságba. A szovjet kormány a békeszerződés aláírása előtt összesen 300 000 embert már hazaszállított.¹²² Korom Mihály mintegy két évtized múlva, a magyar hadifoglyokra

¹¹⁸ FIALA FERENC: Zavaros évek... London, 1966; DR. MAKRA ZOLTÁN: A II. világháború ismeretlen veszteségei. Nemzetőr évkönyv, München, 1970; KRUPA SÁNDOR: A sarló-kalapács rémtettei. De With Mích, 1979; JUHÁSZ LÁSZLÓ: Magyar rabok idegenben. München, 1982.

¹¹⁹ Fehér könyv, 1950. 9.

¹²⁰ Report of the Ad Hoc Committee on Forced Labor, United Nations, International Labour Office, Geneva, 1953.

¹²¹ KOROM MIHÁLY: A magyar népi demokrácia első évei. In: *Valóság*, 27. (1984) 3. sz. 1–9.

¹²² Korom ide számolja az 1945 tavaszán az új magyar hadsereg számára átadott legkevesebb 20 000 főt, majd 1945 októbertől 1946. október végéig hazatért 259 222 főt és a békeszerződés aláírásáig repatriált újabb néhány ezer főt. Az elhunyt hadifoglyok számát 40 000 főre teszi, a civilek arányát a hazatérő szállítmányok részadatait vizsgálva 14%-ra becsülte. Korom, 1984. 3–4.

vonatkozó orosz levéltári források megjelenése után elkészült tanulmányában ismét zseniális számításokat végzett, melyeket a későbbiek során ismertetni fogok.¹²³

Ugyancsak 1984-ben jelent meg Für Lajos a leleplezés hevében keletkezett, érzelmeiktől túlfűtött cikke is, amelyben a visszacsatolt területeket is beleszámítva, 1,3–1,4 millióra teszi a keleten és nyugaton fogságba esettek számát.¹²⁴

Az elmúlt két évtized alatt a szekunder irodalom mennyiségének tekintetében gyökeresen megváltozott a helyzet, rendkívül gyorsan gazdagodik a memoárirodalom, sorra jelennek meg a visszaemlékezések és korabeli naplójegyzetek.¹²⁵ Az 1989 óta publikált visszaemlékezések száma megközelíti a százat.¹²⁶ Közel sem ilyen jó a helyzet a második világháborúban való magyar katonai részvételt és különösen a hadifogolyügyet tárgyaló tudományos publikációk terén.¹²⁷ A Közép- és Kelet-Európában végbement változások következtében lehetőség nyílt a korábban tabuként kezelt téma feldolgozására, az egykori magyar és szovjet titkos levéltári források feltárására. Magyarországon azonban a Szovjetunióba került hadifoglyok kérdésköre, mint azt már a bevezetőben említettem, gyakorlatilag 1989-től kezdve összefonódott a GULAG-problematikával. Ez már önmagában is megnehezítette a tisztánlátást, az objektív elemzést, ráadásul a téma folyamatos történetietlen átpolitizálásával is párosul. A hadifogolyügyben keletkezett magyar nyelvű feldolgozások túlnyomó többségére jellemző sajátosság, hogy legfontosabb forrásbázisként a visszaemlékezésekre támaszkodnak, ezzel az oral history nyújtotta lehetőségeket maximálisan kihasználják, de közben a primer források háttérbe szorulnak. A számok, adatok kapcsán bizonyos esetekben akár jelentős eltérések is megfigyelhetők.

¹²³ KOROM MIHÁLY: 550 ezer magyar katona és polgári személy szovjet fogságban. Kézirat. 2006. (továbbiakban: KOROM 2006). Ezúton is szeretném kifejezni hálámat a tanár úrnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a kéziratát.

¹²⁴ FÜR LAJOS: Magyarország embervesztése. In: *Magyar Hírlap*, 1984. június 23., FÜR LAJOS: Mennyi a sok sírkereszt? Alföld, 1984. 9. sz., FÜR LAJOS: Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztése a második világháborúban. Budapest, 1989. 38., 72. Becslése szerint a trianoni Magyarország összesen csaknem egymillió halottat sírhat meg.

¹²⁵ A teljesség igénye nélkül a következő memoárokat emelném ki: HORVÁTH ISTVÁN: Bűnhődés büntetlenül. Hadifogolynapló. Budapest, 1992; VERESS JÓZSEF: Rabszolgák voltunk... Mátészalka, 1997; MEZEI BÉLA: Hol vannak a katonák? Székesfehérvár, 1998; Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban. Szerk.: PAPP Tibor. Budapest, 1999; MEZEI GÁBOR: Hat év megpróbáltatás (Egy MUSZ-os hadifogoly naplója). Budapest, 2000; ZSIGMOND JÓZSEF: Apám nyomán Szibériában. Az én háborúm, és fogságom történetéből 1944–1948. Budapest, 2002; NÁDASI ALFONZ OSB: Hadifogolynapló. Győr, 2004., Boda Gyula: Itt-hagylak. 1999. Csak néhány példányban készült el, magánúton <http://mek.oszk.hu/02200/02238/html/>

¹²⁶ STARK TAMÁS: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006. 7. (a továbbiakban: STARK 2006.)

¹²⁷ Magyarország második világháborús részvételére elsősorban lásd: SZABÓ PÉTER: Don kanyar. Budapest, 1994, 2001; Szabó Péter–Számveber Norbert: A Keleti Hadszintér és Magyarország a második világháborúban 1941–1943. Budapest, 2002.; UNGVÁRY KRISZTIÁN: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, Osiris Kiadó, 2004., (a továbbiakban: UNGVÁRY 2004.) GOSZTONYI PÉTER: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 1992. (a továbbiakban: GOSZTONYI 1992.)

Stark Tamás, a hadifogoly-problematika neves kutatója 1985 óta foglalkozik a témával. 1986-ban megjelent tanulmányában és 1989-ben kiadott könyvében a szovjet fogságba esettek számát 600 000 főre, a közülük hazatértek számát 400–450 000 főre teszi, és a különböző becslések középtértékéként mintegy 150–200 000 fős hadifogoly-vesztéssel számol.¹²⁸ Egy másik szintén 1989-es munkájában az „elhurcoltak” számát hasonlóképpen 600 ezer főben határozza meg, és a „hadifogság mártírjait” már legalább 200 000 főben állapította meg.¹²⁹ Ugyanakkor 2002-es tanulmányában 600–700 ezer főt említ, a visszatérők összeállítását 330–380 000-re csökkenti, és véleménye szerint „a 270–370 ezres hiány tükrözi hitelesen a szovjet táborvilágban, illetve az odavezető úton elpusztult magyarok számát”.¹³⁰ A civilek számát pedig a fogolylétszám egyharmadára, legalább 200 000 főre becsüli. 2006-ban megjelent monográfiájá, feltételezhetően a polgári lakosság elhurcolását kihangsúlyozva már „Magyar foglyok a Szovjetunióban” címet viseli. Véleménye szerint „a legoptimistább becslés szerint is a 600–700 ezer, szovjet fogságba esett magyarnak csak mintegy kétharmada kerülhetett vissza szülőföldjére”¹³¹ A civilként elhurcoltak számát 150–200 000-re becsüli. Domokos József kutatásait és számításait felhasználva a Magyarország jelenlegi területéről elhurcolt civilek számát 71 és 107 ezer közé teszi.¹³²

Füzes Miklós még tovább ment, a hadifoglyok számát egymillió nagyságrendben határozta meg, közülük a Szovjetunióba került 700 000 fő. Ez utóbbi számban legalább 100 000 német és magyar nemzetiségű civil is benne foglaltatik.¹³³ Füzes Miklós becslése, amely szerint a jóvátételi munkára Szovjetunióba szállított magyarországi németek közül „az elhunytak aránya mintegy kétharmados, de az 50 %-ot mindenképpen meghaladja” – szintén túlzásnak tűnik.¹³⁴

Gosztonyi Péter számításai alapján a magyar királyi honvédség teljes embervesztését 410–420 000 főre tette, ebben benne foglaltatik a szovjet táborokban

¹²⁸ STARK TAMÁS: Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztése. In: *Valóság*, 29. (1986) 12. sz. 55–68., STARK TAMÁS: Magyarország második világháborús embervesztése. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1989. 58–62.

¹²⁹ STARK TAMÁS: Hadifoglyok békében. In: *Mozgó Világ*, 15. (1989) 10. sz. 98–106. (a továbbiakban: STARK 1989.)

¹³⁰ STARK 2002, 80. Hasonló számokkal találkozhatunk későbbi munkáiban is. Lásd: STARK TAMÁS: „Malenkij robot”. Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban (1944–1955). In: *Kisebbségkutatás*, 14. (2005) 1. sz. 65–75.

¹³¹ STARK 2006. 252., Lásd még: STARK TAMÁS: Magyar foglyok a Szovjetunióban. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 1. sz. 375–377.

¹³² Uo. 97., 110. Domokos József: „Malenkij robot” c. kézírata alapján.

¹³³ FÜZES MIKLÓS: Embervásár Európában. Hadifogly magyarok a második világháborúban. Pécs, 1994. (a továbbiakban: FÜZES 1994.)

¹³⁴ Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1949. Írta és szerkesztette: FÜZES MIKLÓS. Budapest, 1990. 360.

elpusztult katonák száma is, amit 60 000 főre becsült, a hadifoglyok számát illetően pedig osztotta Stark korai véleményét.¹³⁵ Magyarország XX. századi történetét feldolgozó monográfiájában Romsics Ignác a szovjet fogságba esettek számát 600 000 főre teszi, akik túlnyomórészt katonák, de kb. 100–120 000 fő a polgári személyek száma.¹³⁶

Ungváry Krisztián a magyar honvédségről szóló monográfiájában azt írja, hogy „a háború folyamán 690 000 katona és 230 000 civil (utóbbiak túlnyomó többsége az 1938-as határokon nélküli területekről), összesen 920 000 fő hadifogságba került. esett fogságba. A katonák 56%-át és majdnem minden deportált polgári lakost, összesen mintegy 616 000 főt a Szovjetunióba hurcoltak. Innen 1956-ig csupán 419 000, más források szerint 459 000 személy tért haza az 1947-es határokon belüli területekre.” Romániába és Kárpátaljára repatriáltakat is beszámítva 499–469–439000 főre becsüli a visszatértek számát. Véleménye szerint a szovjet fogságban elpusztultak száma 155 000–105 000 közötti tartományban helyezhető el, ez 11–23%-os arányt jelent.¹³⁷

Ravasz István hadtörténész is görcső alá helyezi Magyarország emberveszteségét a XX. századi háborúban.¹³⁸ Véleménye szerint az előző században egy világháború zajlott le, ugyanis az 1914–1918 közötti „Nagy Háború” folytatása volt az 1939–1945 közötti „Totális Háború”. Ez utóbbi világégés során, véleménye szerint összesen 700 000 magyar katona esett fogságba, közülük 280 000 fő amerikai, angol és francia, és több mint félmillió pedig szovjet kézre került. A nyugati szövetségesek az általuk birtokolt magyar hadifogoly-kontingensből 60 000 főt adtak át a szövetséges Szovjetunióknak. Ezenkívül 150–300 000 magyar polgári személy került szovjet, 100–150 000 fő pedig nyugati fogságba. 1947-ig nyugatról 300 000 személy tért haza, 1950-ig a Szovjetunióból 400 000 fő lett hazaszállítva. A már feltárt orosz források ismeretében pontatlan az a megállapítása is, mi szerint a Szovjetunió területén 5700 hadifogolytábor működött, és ebből 3700-ban megfordultak magyarok. Ezek az adatok még a hadifogoly-táborrészelemek számbavétele esetén is felnagyítottak. Látni fogjuk a későbbiekben, hogy az orosz dokumentumok nem támasztják alá azt a vélemény sem, hogy a szovjet táborok eleinte tartózkodási táborok voltak és fokozatosan alakultak át munkatáborokká.¹³⁹

¹³⁵ GOSZTONYI 1992, 286–287.

¹³⁶ ROMSICS IGNÁC: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 268.

¹³⁷ UNGVÁRY 2004. 476–477.

¹³⁸ RAVASZ ISTVÁN: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonai sírok. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Szerk. MARKÓ György. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 167–179.

¹³⁹ Uo. 171.

Zielbauer György nevét ki kell emelnünk, hiszen elsőként foglalkozott részletesebben a kollektív büntetés alá eső magyarországi németek sorsával, 60–65 000-re tette a deportáltak számát.¹⁴⁰ Az 1990-es évek elején levéltárosok, történészek saját régiójukban tanulmányozták az elhurcolt német nemzetiségű személyek, illetve a magyar civilek kérdéskörét.¹⁴¹ A Kárpátalján végrehajtott deportálásokat Dupka György és Botlik József vizsgálta.¹⁴²

Bognár Zalán több tanulmányt is írt a hadifogolyügy egy-egy fontos kérdéséről. 2000-ben megjelent hiánypótló tanulmányában a békeszerződés által előírt, de a két állam között aláírásra nem került hadifogoly-egyezmény körüli történetet tárta fel.¹⁴³ A polgári lakosság elhurcolásáról szóló írásaiban a korabeli Magyarország területéről szovjet fogságba vitt civilek számát – Stark alapján – 200–300 000-ben határozza meg, véleménye szerint 20–25 %-uk még útközben meghalt.¹⁴⁴ Legutóbbi értekezéseiben pedig a magyar levéltári források és visszaemlékezések alapján a Magyarország területén létesült szovjet gyűjtőtáborokat igyekezett alaposan feltárni.¹⁴⁵ A szovjet rendszer által a frontvonalon

¹⁴⁰ ZIELBAUER GYÖRGY: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága. Történelmi Szemle, 1989. 3–4. sz. 270–291., Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung. (Dokumentarband.) – Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása. (Dokumentumkötet). Fel. szerk.: ZIELBAUER György, Magyarországi Németek Szövetsége. Budapest, 1990., ZIELBAUER GYÖRGY: A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955. Szombathely, 1990.

¹⁴¹ ERDMANN GYULA: Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban. Megjelent a Gyulai Füzetek 4. számaként. Gyula, 1990. Modern rabszolgaság. „Malenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborában 1945–1949. Írta és szerkesztette: FÜZES Miklós. Budapest, 1990., DOBOS FERENC: Magyarok a senki földjén. Malenkij robot a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ungvidéken. In: *Regio-Kisebbségtudományi szemle*, 3. (1992) 3. sz. 110–129. (a továbbiakban: DOBOS 1992.)

¹⁴² BOTLIK JÓZSEF–DUPKA GYÖRGY: Ez hát a hon... Mandátum Kiadó–Universum kiadó, Budapest–Szeged, 1991., BOTLIK JÓZSEF: Kárpátalja mint a Zakarpatzka-Ukrajna autonóm szovjet tagköztársaság. In: *Valóság*, 2003. 10. sz. 56–78., DUPKA GYÖRGY–ALEKSZÉJ KORSZUN: A „Malenkij Robot” dokumentumokban. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1997. (a továbbiakban: DUPKA – KORSZUN 1997.)

¹⁴³ BOGNÁR ZALÁN: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2000) 4. sz. 861–881. Lásd még: BOGNÁR ZALÁN: Összefoglaló jelentés a Honvédelmi Minisztérium által a hadifogolyügyben tett intézkedésekről és eredményekről. 1944–1945. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2006) 1. sz. 203–214.

¹⁴⁴ BOGNÁR ZALÁN: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–1945-ben. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Szerk. Markó György. Bp., Zrínyi Kiadó, 2005. 181–190., (a továbbiakban: BOGNÁR 2005.) BOGNÁR ZALÁN: Dupka György–Alekszej Korszun A "malenkij robot" dokumentumokban. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2000) 1. sz. 180–183., BOGNÁR ZALÁN: Egy csata utólete: Budapest ostromának (hadi) foglyvesztése (i). In: *Studia Caroliensia* 1. (2000) 1. sz. 77–87. (a továbbiakban: BOGNÁR 2000.) BOGNÁR ZALÁN: A polgári lakosság tömeges, szovjet fogságba hurcolásának okai és módszerei Magyarországon 1944/45-ben In: *Acta beregsasiensis IV*. BOGNÁR ZALÁN: Budapest polgári lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba. 1945. január–március. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 108. (1995) 1. sz. 109–113., BOGNÁR ZALÁN: Budapest és környéke lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba (1944 december – 1945 április) In: *KUT*, 2004. 3–4. sz.

¹⁴⁵ BOGNÁR ZALÁN: Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon. In: Tanulmányok a XIX–XX. Századi történelemből. Szerk.: Zeidler Miklós. ELTE BTK Bp., 2001. 133–148., BOGNÁR ZALÁN: Magyarok hadifogságban Magyarországon, a magyarországi hadifogoly-gyűjtőtáborok a hazai források tükrében 1944–45. PhD-disszertáció. (2007. február 27.)

működtetett táborok hálózatról azonban, mint a későbbiekben látni fogjuk, az oroszországi források nélkül, nem alkothatunk teljes képet.

Úttörő munkaként üdvözölhetjük a Küllös Imola és Vasvári Zoltán szerkesztésében 2006-ban a hadifogoly- és büntetőtáborok lágerkultúráját bemutató kiadványt.¹⁴⁶ A kötet néprajzos szerkesztői nem válogattak hadifogoly- és munkatáborok között, bár talán szerencsésebb lett volna külön kezelni a GULAG-tematikát. A „láger”-versek és szóbeli visszaemlékezések tükrében azt vizsgálták, hogy milyen volt a táborok, a lágerviselt emberek élete és folklórja. A II. világháborús hadifogolytáborok emlékanyaga eddig egyáltalán nem volt kutatva a magyar folklorisztikában. Kötetben közzétett visszaemlékezések színvonalát (pl. Dr. Patay Pál, Dr. Bodó László memoárjaiból részlet) csak dicsérni lehet, mint ahogy azt is, hogy a szovjet hadifogolytáborok mellett a nyugati táborokat is megvizsgálták. Az időközben elérhetővé vált oroszországi levéltári források felhasználásával – szintén korábban nem vizsgált szűk kérdéskört – a délvidéki hadifoglyok hazatérését dolgozta fel A. Sajti Enikő 2006. évi korrekt tanulmányában.¹⁴⁷

Dr. Várdy Béla, a Pittsburgi Duquesne Egyetem történész professzora és Várdy Huszár Ágnes irodalomtörténész a 2005-ös tanulmányukban, majd a 2007-ben kiadott bizonytalan fárnsábázisú kötetükben már megjelent publikációk alapján 600–640 000-re teszik a szovjet fogságba kerültek számát.¹⁴⁸ Ezeknek a fele „*teljesen büntelen polgári személy*” volt, közülük 220–270 000 sohasem tért vissza hazájába. A „Kommunizmus fekete könyvét” alpműként elismerő kiadványukban végigvonul a szovjet büntetőtáborok és a hadifogolytáborok összekeverése: a Donyec-medencében az internáltak munkaszászolójait teljességgel GULAG-táborokként kezelik. Véleményük szerint a szovjet hatóságok Magyarországon „*két típusú embert gyűjtöttek be a Gulagra történt deportálás céljából: a málenkij robotosokat és a politikai elítélteket. Ezekhez később a hadifoglyokból átkategorizált kényszermunkások csatlakoztak.*”¹⁴⁹ Ezzel kapcsolatosan fontos megjegyezni, hogy a malenkij robotosok nem a GULAG felügyelete alatt álló táborokba kerültek, hiszen a büntetőtáborokba kerülés kizárólag valamilyen formában meghozott ítélet alapján történt.

¹⁴⁶ Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról. Szerk.: KÜLLÖS IMOLA, VASVÁRI ZOLTÁN. Budapest, Európai Folklór Intézet – L'Harmattan Könyvkiadó, 2006. (a továbbiakban: KÜLLÖS–VASVÁRI 2006.)

¹⁴⁷ A. SAJTI ENIKŐ: Délvidéki hadifoglyok hazatérése. In: *Bácsország*, 2006. 36. sz. 56–64.

¹⁴⁸ VÁRDY BÉLA–VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: Magyar rabszolgák a szovjet Gulag táborjaiban I-II. In: *Valóság*. 2005. 4. sz. 49–69., VÁRDY BÉLA–VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: Magyarok a Gulag rabszolgatáborjaiban. Budapest, Kairosz Kiadó, 2007. (a továbbiakban: VÁRDY BÉLA–VÁRDY HUSZÁR ÁGNES 2007.)

¹⁴⁹ VÁRDY BÉLA–VÁRDY HUSZÁR ÁGNES 2007. 59.

A rendszerváltás óta csupán két tudományos céllal készült tanulmány jelent meg Magyarországon orosz történészek tollából. Galickij 1991. évi magyarul közreadott cikkét, Szidorov 2008-ban orosz nyelven megjelent tanulmánya követte.¹⁵⁰ Rajtuk kívül a nemrég elhunyt Vitalij Fomin publicisztikai jellegű írását említhetjük meg.¹⁵¹

A felvázolt tudományos szakirodalom mellett szólni kell a Szovjetunióban Volt Politikai Rabok és Kényszermunkások Szervezete (SZORAKÉSZ) elnökének, illetve a Kárpótlási Hivatal mellett 2006-ig működött Társadalmi Kollégium elnökének, Menczer Gusztávnak a 2007-ben megjelent „A Gulág rabtelepei” c. kötetéről.¹⁵² Ő már a „Szovjetunióba elhurcolt magyar állampolgárok” számát 810 000 főben határozza meg, ebből malenkij robotos és polgári személy kategóriába mintegy 50 000 főt, a hadifogoly kategóriába pedig 760 000 főt helyez források megjelölése nélkül. A GULÁG és GUPVI táborokba került magyar állampolgárok teljes keveredése követhető nyomon a kiadványban. Az 1944 decembere 1945 januárjában német nemzetiségűekként deportált személyeket tévesen malenkij robotosokként kezeli. A hadifoglyok nyilvántartása kapcsán a későbbiekben látni fogjuk, hogy az sem felel meg a valóságnak, hogy „a hadifoglyokat csak 1946-ban regisztrálták”¹⁵³ Menczer Gusztáv több, fontos – a birtokában lévő elsősorban a rehabilitációval kapcsolatos – orosz dokumentumot is közzétett, illetve hosszasan idézett, ezek lelőhelyét, pontos levéltári jelzetét azonban nem tartotta szükségesnek feltüntetni. Pl. két létszámadatot is közöl a GUPVI iratokra hivatkozva: „hivatalosan 613 766 hadifoglyot és internáltat regisztráltak”, illetve „1945. december 18-án 658 320 fő a magyar hadifoglyok létszáma”.¹⁵⁴ Az oroszországi archívumok megnyitása óta jó pár ezer, egykoron titkos belügyi dokumentum megfordult az orosz kollégák, nyugati történészek kezén, e két adattal senki sem találkozott.

A röviden bemutatott munkák alapján megállapítható, hogy nemcsak a számok, adatok tekintetében, hanem koncepcionálisan is bizonytalanság, némely művekben már-már zűrzavar uralkodik. Ennek egyik fő oka az, hogy a rendszerváltás utáni orosz nyelvű

¹⁵⁰ V. P. GALICKIJ: Hadifoglyok a Szovjetunióban. 1941–1955. In: *História*, 13. (1991) 4. sz. 25–28., С.Г. СИДОРОВ. Вегерские военнопленные и интернированные в СССР. 1941–1955 гг. //Исследования по истории России. Материалы междисциплинарных семинаров 2003–2005 гг. Сомбатхей, 2008. 200–224.

¹⁵¹ VITALIJ FOMIN: Hová tűnt kétszázezer ember? Magyar hadifoglyok a szovjet táborokban. In: *Új Magyarország*, 1992. december 11.

¹⁵² MENCZER GUSZTÁV: A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus néptársaságának színtere. Budapest, Századvég Kiadó, 2007. (a továbbiakban: MENCZER 2007.) Lásd még: MENCZER GUSZTÁV: A szovjet hadbíróságok által magyar állampolgároknak politikai okból történő elítélése. In: *Magyar kényszermunkások és politikai rabok a Szovjetunióban a II. Világháború után*. Budapest, Petit Real Kiadó, 2000.

¹⁵³ MENCZER 2007. 159.

¹⁵⁴ Uo. 128., 159.

hadifogoly szakirodalom konklúzióit szinte egyáltalán nem tárgyalja a magyar historiográfia. Bizonyos szovjet források felhasználására történik kísérlet ugyan, de ezek többsége inkább ad hoc jellegűnek, néha pedig tendenciózusnak is tekinthető. A szovjet állam hadifoglyokkal kapcsolatos részletes politikája, a hadifoglyokat őrző táborok szerteágazó hálózata, e táborok népgazdaságban betöltött funkciója nem, vagy csak érintőlegesen jelenik meg a tudományos publikációkban, annak ellenére, hogy a fent bemutatott orosz nyelvű forráskiadványok jó ideje elérhetőek. Az elmúlt évek közhelyszámba menő megállapítása hogy, az oroszországi levéltárak még rengeteg zárt kincset rejtnek a kutatók elől. Ugyanakkor az iratörző intézményekkel folytatott munkám során szerzett tapasztalataim alapján úgy vélem, különböző okok miatt – talán érdeklődés, de leginkább a nyelvtudás hiányában is – a jelenleg hozzáférhető források kiaknázása sem történt meg komolyabb mértékben. Pedig a második világháború következtében a Szovjetunióba került különböző kategóriájú embercsoportok tragikus történetének objektív feltárásához az oral history termékein túl, elengedhetetlenül fontos az oroszországi levéltárakban fellelhető dokumentumok tanulmányozása.

III. FEJEZET

OROSZORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

A doktori értekezés címe is jelzi, hogy kutatásom középpontjában az oroszországi levéltárakban őrzött, a téma vonatkozásában számba vehető forrásbázis állt. A második világháború következtében szovjet fogságba esett külföldi hadifoglyok kérdéskörét vizsgálva a kutatók viszonylag szerencsés helyzetben vannak. Gondoljunk csak arra, hogy az első világháborús hadifoglyok történetére vonatkozó levéltári iratok az egykori Szovjetunió területén szétszórva, a vidéki archívumokban nagy nehézségek árán, sok esetben töredékesen lelhetők fel, a második világháború kirobbanása után létrehozott, addig a hadifogolyügyért felelős központi szerv Moszkvában székel. Tevékenysége során felhalmozódott iratanyaga – nagyrészt a zárolásának köszönhetően – szinte teljességében fennmaradt az utókor számára. Hasonló volt a helyzet az UPVI/GUPVI-t felügyelő NKVD/MVD esetében, e központi kormány szervnek szintén egy blokkban őrződött meg az anyaga. E két iratkomplexum bemutatásán kívül szükségesnek tartom röviden az iratőrző intézmények sajátos, a korszakra jellemző történetét is felvázolni.

Az **Oroszországi Állami Katonai Levéltárban** (Российский государственный военный архив – RGVA) őrzik az 1939–1953 között működött UPVI/GUPVI iratkomplexumát. Ez a hatalmas mennyiségű iratanyag (mintegy 3 800 000 őrzési egység) a második világháború hadifogoly-kérdésének tudományos kutatása terén gazdag, tengernyi ismeretlen információt tartalmaz, feltárása magyar részről az elmúlt években kezdődött meg.¹⁵⁵ A levéltár jogelődjét titokban hozták létre a Szovjetunióban. Ugyan az NKVD Állami Levéltári Főigazgatósága már 1945. augusztus 21-én meghozta az elvi döntést az intézmény felállításának szükségességéről, de ez csak a következő évben realizálódott. 1946. március 9-én a SZU Népbiztosok Tanácsának rendelkezésével jött létre az NKVD (pár nappal később már MVD) ún. Központi Állami Különleges Archivuma (Центральный государственный особый архив – CGOA) létrehozásáról.¹⁵⁶ Ez a maga

¹⁵⁵ Az RGVA legújabb fondjegyzéke: Указатель фондов иностранного происхождения и Главного управления по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР Российского государственного военного архива. Ответственный составитель: В.И. КОРОТАЕВ, М., 2001.

¹⁵⁶ 1938-ban a Szovjetunióban a levéltárügy és ezzel együtt valamennyi archívum közvetlen belügyi irányítása alá került. A Levéltári Főigazgatóságot 1960-ban helyezték ismétlenül a Szovjetunió Minisztertanácsának felügyelete és irányítása alá, és 1962-ig a köztársaságokban is megtörtént a helyi levéltári hatóságok kiemelése a belügyminisztériumi szervek irányítása alól. Ezeket a köztársaságok minisztertanácsainak irányítása alá helyezték. КРАЙСКАЯ, З. В.–ЧЕЛЛИНИ, Э. В.: Архивоведение. Москва, 1996. 26–31.

nemében a világon egyedülálló iratőrző intézmény Moszkva szélén egy – hadifoglyokkal felépített épületben – nyert elhelyezést. Alapításának és kialakításának története nem illik az orosz állami levéltárak létrehozásának és működésének hagyományos struktúrájába. Létrejötté szintén a második világháború egyik következménye, 1945-ben elsősorban német területeken dokumentumok milliói kerültek a Vörös Hadsereg kezére.¹⁵⁷ Fő feladata a második világháború következtében a Szovjetunióba került, s mintegy fél évszázadig eltűntnek, elpusztultnak vélt iratok őrzése lett. A szigorú belügyi felügyelet alatt működött –gyakran „Hadizsákmány Levéltárként” nevezett – archívum pusztta létezése is hétepesítés titoknak számított, szakmai körökben is csak a felső vezetés előtt volt ismert. 1960-ban a Szovjetunió Minisztertanácsa rendeletével a CGOA-ba, a zsákmányolt dokumentumok mellé utalták a hadifogolyüggyel foglalkozó központi szervek titkos iratanyagát is. Az UPVI/GUPVI iratokon kívül az 1944–1953 között létezett Minisztertanács Repatriációsügyi Megbízott Igazgatósága¹⁵⁸ anyagának egy része is ide került. 1990-ben az *Izvesztija* c. napilap cikksorozataiban bombaként robbant a hír, miszerint Moszkvában közel öt évtizede a legnagyobb titokban őrzik a világ több mint húsz országából származó eredeti levéltári iratokat.¹⁵⁹ 1992 júliusában az intézményt bekapcsolták az orosz levéltári rendszerbe, 1992-1999 között – Történeti Dokumentációs Gyűjteményi Központ (Центр хранения историко-документальных коллекций – CHIDK) névvel – az Oroszországi Föderációs Levéltári Szolgálat felügyelete alatt, állami levéltárként működött. Az archívum őrzetében több mint húsz ország történelmére vonatkozóan találhatóak anyagok.¹⁶⁰ Megnyitása után a világ tudományos közvéleményének aktív érdeklődését váltotta ki, 1991–1997 között olvasótermét a világ huszonhat országának 1645 kutatója kereste fel.¹⁶¹ Az idegen eredetű – a hivatalos orosz terminológiával élve „elszármazott” – levéltári iratok jogos tulajdonosaiknak való visszaszolgáltatása már az 1990-es években megkezdődött, amelynek következtében az archívumban őrzött anyagok mennyisége csökkent. Ez tette szükségessé, hogy az 1999. évi

¹⁵⁷ 1946-ban a CGOA 1,5 millió őrzési egységet kapott meg, ezenkívül különféle kartotékok és nyomtatott kiadványok is kerültek a gyűjteménybe.

¹⁵⁸ Az 1945–1965. évköri fond jelzete: RGVA f. 450p.

¹⁵⁹ МАКСИМОВА, Э.: Пять дней в Особом архиве. Известия, 87. (1990). № 49–53.

¹⁶⁰ Az RGVA-ban őrzött magyar vonatkozású dokumentumok részletes felsorolására lásd: KOROTAJEV, VLAGYIMIR: Áttekintés a Történeti-dokumentációs Gyűjteményi Központ fondjainak Magyarország történetére vonatkozó dokumentumairól. In: *Levéltári Szemle*, 50. (2000) 3. sz. 20–23., (a továbbiakban: KOROTAJEV 2000.) VARGA ÉVA MÁRIA: Hungarica-kutatás az oroszországi levéltárakban. In: *Levéltári Szemle* 53. (2003) 4. sz. 3–19. SZITA SZABOLCS: Különleges archívum. 45 ezer karton a 1920-as évek magyar belügyminisztériumából – Moszkvában. In: *Népszabadság*, 2005. november 19.

¹⁶¹ KOROTAJEV 2000. 23.

levéltári igazgatási reform során az intézmény önállóságát megszüntették és beolvasszák az Oroszországi Állami Katonai Levéltárba.¹⁶²

Az RGVA-ban őrzött UPVI/GUPVI iratkomplexum rendezése az 1960-as években megtörtént, melynek során maximálisan érvényesült a proveniencia elve. Ennek eredményeként három nagy irategyüttes különíthető el: a központi apparátus, a regionális szervezetek fondjai illetve a hadifoglyok és internáltak személyi gyűjtőit tartalmazó fondok. Az 1. sz. fond, a GUPVI és jogelődje, illetve jogutódai központi apparátusa, 1992 után folyamatosan esett át a visszaminősítési procedúrán, jelenleg már kevés azon őrzési egységek száma, amelyek még nem hozzáférhetőek. Az 1939–1961 évkörű iratok fondja az alábbi állagokból (opisz) áll:

а – Általános ügyek osztálya (Titkárság)	1939–1958
б – Személyzeti Osztály	1940–1953
в – Működési-őrzési osztály	1941–1949
г – Gazdasági osztály	1941–1953
е – Nyilvántartási osztály	1939–1962
ж – Ellátási ügyosztály	1940–1945
з – Egészségügyi osztály	1939–1950
и – Munkaügyi osztály	1943–1951
к – Táborok lakóépületeinek üzemeltetését felügyelő osztály	1943–1948
л – Frontügyi osztály	1943–1946
м – 2. sz. parancsnokság (internáltak)	1945–1946
н – Igazgatóság	1945
о – Állategészségügyi szolgálat	1943–1949
п – Irrattári részleg	1941–1948
т – MVD Börtönparancsnoksága	
1. sz. és 3. sz. ügyosztályai	1946–1961

A GUPVI szervezeti egységei közül a politikai ügyosztály és az azon belül működő antifasiszta részleg különálló fondokat képeznek (3. és 4. sz. fondok). A GUPVI regionális szervei (vidéki hadifogoly- és internáltügyi parancsnokságok és felügyeletük alatt működő táborparancsnokságok) az ország közigazgatási beosztását követve, köztársaságoként, területenként szintén önálló fondokat alkotnak. (Pl. Az Ukrán SZSZK hadifogoly- és internáltügyi szervei: Фонд 53п. Moszkvai terület esetében: Фонд 39п. А 27. sz. krasznogorszki tábor: Фонд 105п.) Sajnálatos, hogy ez utóbbi irategyüttes túlnyomó része ma is zárolva van, nem került sor minősítésük feloldására. A hatályos levéltári illetve titokvédelmi föderációs törvényekben foglaltak szerint a hadifoglyok és internáltak személyi dossziéi hozzáférhetőek, de csak a hozzátartozók részére, tudományos kutatás esetén pedig az egyenesági leszármazott meghatalmazásával.

¹⁶² Az RGVA jogelődje 1920–1958 között a Vörös Hadsereg Központi Levéltára, majd 1992-ig a Szovjet Hadsereg Központi Állami Levéltára volt.

Disszertációmban hivatkozott primer források másik lelőhelye az **Oroszországi Föderáció Állami Levéltára** (Государственный архив Российской Федерации – GA RF). Az ország kulturális öröksége legértékesebb objektumainak jegyzékébe is bekerült állami központi archívumban elsősorban az 1917 utáni legfelsőbb államhatalmi szervek és az államigazgatás központi szerveinek iratanyagát őrzik.¹⁶³ A kutatott témára vonatkozóan elsősorban az NKVD/MVD 9401. sz. fondja, illetve a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának/Minisztertanácsának Repatriációügyi Igazgatósága a 9526. sz. fondja tartalmaz értékes információkat. A belügyi központi kormány szerv anyagában az 1. sz. opiszbán az NKVD/MVD egyéb népbiztosságokkal, minisztériumokkal és központi államszervekkel folytatott levelezése, a belügyi népbiztosok, később belügyminiszterek és helyetteseik által kiadott parancsok, rendeletek, utasítások, körlevelek, találhatóak. Amennyiben valamelyik dokumentum itt eredetiben nem lelhető fel, az „1a” sz. opiszbán célszerű a kutatást folytatni, amely valamennyi előbb említett irattípus hitelesített másolatát vagy nyomdai példányát tartalmazza. 12. sz. opiszbán pedig az NKVD/MVD strukturális szervei által kibocsátott rendelkezések tematikus gyűjteményeit válogatták össze. Talán a legértékesebb és legérdekesebb dokumentumok a 9401. sz. fond 2. sz. opiszában lelhetőek fel, amely gyakorlatilag a korabeli NKVD/MVD titkársága által vezetett operatív ügyiratkezelés terméke, az ún. Különleges dossziék («Особые папки»), azaz a legfelsőbb állami és pártvezetés részére megküldött speciális jelentések, beszámolók, adatközlések kiadmányozott, illetve hitelesített változatai. Közülük Molotov, Sztálin, Berija, Hruscsov különleges dosszié c. iratanyagokban található a hadifogoly kérdés szempontjából fontos, sok esetben a döntési mechanizmust is megvilágító dokumentum.¹⁶⁴ Az 1953 utáni időszakra vonatkozóan érdemi lenne a 9413. sz. fond, az MVD Börtönügyi Parancsnokságának, majd 1954-től Börtönügyi részlegének fennmaradt iratanyagának áttanulmányozása, de a dokumentumok nagy része a mai napig zárva van. Az **Oroszországi Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárban** (Российский государственный архив социально-политической истории – RGASZPI) őrzött Állami Honvédelmi Bizottság (SZU GKO/GOKO) határozatai (Фонд 644. Опись 1.) megkerülhetetlen forráscsoportot alkotnak témánk szempontjából. A GKO rendkívüli

¹⁶³ A mintegy 5,5 millió raktári egységet őrző archívumban keresendő a szovjet korszak vonatkozásában a felsőbb állami szinten (nem pártszinten) keletkezett magyar vonatkozású iratanyag is. АНИСКИНА, Е. В.–МАРИНИН, О. В.: Справка о материалах по истории Венгрии и венгеро-российско-советских отношениях в фондах Государственного архива Российской Федерации. Москва, 2003. (kézirat)

¹⁶⁴ A GA RF már az 1990-es években publikálta e gyűjtemény segédletét. Lásd: Архив новейшей истории. Серия «Каталог». Т. 1–4. Особые папки И. В. Сталина, В. М. Молотова, Л. П. Берия, Н. С. Хрущёва. М., 1994–1996.

felhatalmazásokkal felruházott, a nagy honvédő háború idején a legfelső állami irányító szerv, itt összpontosult minden hatalom. 1941. június. 30-án alakult meg. Tagjai voltak: I. V. Sztálin (elnök), V. M. Molotov (elnökhelyettes), K. Je. Vorosilov, G. M. Malenkov; azután bevették a tagok közé Ny. A. Bulganyint, Ny. A. Voznyeszenszkijt, L. M. Kaganovicsot, A. I. Mikojant. A háború után a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének határozatával 1945. szeptember 4-én feloszlatták. A GKO iratanyagának egy részét 1989-ben adták át az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete Központi Pártarchívumának (a RGASZPI jogelődjének). A GKO valamennyi rendeletének eredetijét 1995-ben adta át az Elnöki Levéltár a RGASZPI-nak. A II. világháború alatt működő Sztálin által személyesen irányított „csúcsszerv” iratainak visszaminősítése 1998 és 2007 között fokozatosan zajlott, az Államtitok-védelmi Tárcaközi Bizottság átvizsgálta, és döntött az iratok nagy részének visszaminősítéséről, gyakorlatilag 2005 óta kutatható a GKO anyaga. A GKO fennállása alatt 9971 darab határozatot és utasítást adott ki, amelyből napjainkban 98-nak hagyták meg a szigorúan titkos minősítését.

Még két iratörző intézményt szükséges megemlítenünk, Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériumának Központi Irattárát (Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации – CAMO) és az Oroszországi Föderáció Külügyminisztériumának Levéltárát. (Архив внешней политики РФ – AVP RF). Mindkét archívum ún. hatósági irattárként (ведомственные архивы) működik, és a hatálzis levéltári törvényt értelmében örökös letétként őrizhetik főhatóságaiuk őrzésre átvett iratanyagait. A CAMO-ban őrzött Vörös Hadsereg, a Vezérkari Főnökség, a különböző katonai alakulatok dokumentumai 1941-től kezdve, Magyarország felszabadítása, a hazánk területén zajló harci események, a hadifogoly-kérdés terén eddig ismeretlen adatokat, információkat tartalmaznak, melyek mielőbbi feltárása elemi érdekünk lenne. Az elmúlt évtizedben külföldi kutatókat a CAMO egyáltalán nem fogadott. 2007 nyarán ugyan megjelent a honvédelmi miniszter parancsa mintegy 4 millió őrzési egység visszaminősítéséről, de a kutatási feltételek csak fokozatosan javulnak.¹⁶⁵ A CAMO-hoz hasonlóan a Külügyminisztérium archívuma sem a Roszarchív felügyeleti körébe tartozik, a kutatók legnagyobb sajnálatára a feltételek itt sem a legkedvezőbbek. Bár mint két intézményben módomban állt kutatást folytatni, témám szempontjából egyelőre csekély számú dokumentumhoz sikerült hozzájutni.

¹⁶⁵ 2007. május 8-án írta alá Anatolij Szergyukov honvédelmi miniszter a „Vörös Hadsereg és a Haditengerészeti Flotta 1941–1945 közötti – a nagy honvédő háború időszakában keletkezett – levéltári iratainak visszaminősítéséről” szóló parancsát, amely 2007. június 15-én lépett életbe, és az alábbi – az OF Honvédelmi Minisztériuma felügyelete alá tartozó – ún. „hatósági irattárakra” vonatkozik

A levéltári és egyéb primer forrásokat, a szakirodalmat tanulmányozva, úgy vélem, napjainkban a tudományos kutatóknak az egyik legnagyobb nehézséget a „bőség zavara” jelenti. A hadifogoly problematika mintegy félévszázados elhallgatása után az 1990-es években az oroszországi levéltárakban jelentős mennyiségű korábban titkos iratanyag vált – történeti léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt – kutathatóvá. A fentiekben említett, még hozzáférhetetlen dokumentumok ellenére is kijelenthetjük, hogy a jelenleg rendelkezésre álló, kutatási korlátozás alá nem eső iratokban rejlő számok, adatsorok és tények teljes feldolgozása még évekig biztosít feladatot a történészeknek és levéltárosoknak.

III. FEJEZET

A SZOVJETUNIÓ HADIFOGOLYTÁBOR-RENDSZERE

A HADIFOGOLYÜGY JOGI SZABÁLYOZÁSA

A hadifoglyokra vonatkozóan a második világháború idején az 1899. évi I. hágai, az 1907. évi II. hágai, az 1906-os és 1929-es genfi egyezmények kodifikációi voltak hatályban. A XIX. század második felében az orosz kormány vett részt legaktívabban a háborús események és a hadifoglyok jogállásának nemzetközi szabályozásában.¹⁶⁶ Az 1868. évi szentpétervári, majd 1874. évi brüsszeli deklarációk után,¹⁶⁷ 1899-ben szintén orosz kezdeményezésre, II. Miklós cár közvetítő tevékenysége eredményeképpen ültet össze a nagyhatalmak Hágában, ahol megszületett a hadifogság első tételes szabályozása három egyezményben és három nyilatkozatban. 1907-ben ugyanitt összehívták a „második nemzetközi békeértekezletet”. Ezt követően pedig az első világháború tapasztalatai tették szükségessé a szabályozások ismételt áttekintését, amelyre a Nemzetközi Vöröskereszt által összehívott 1929. évi genfi értekezleten került sor, azonban a szovjet állam képviselői már nem vettek részt e munkában.

Napjainkban az orosz szakirodalomban különböző álláspontok léteznek arról, hogy a Szovjetunió hogyan is viszonyult a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó nemzetközi jogszabályozáshoz. Konaszov úgy véli, hogy a szovjet állam nem is ismerte el az 1907-es hágai egyezményt, és 1941–1943-ban politikai okok miatt és propaganda céllal csak „demonstrálta” ahhoz való csatlakozási szándékát.¹⁶⁸ Konaszov ezen állítását Sztálin 1925 decemberében az SZK(b)P XIV. kongresszusán hangoztatott véleményére alapozza. Sztálin a hágai egyezményt „a burzsoá diplomácia példátlan képmutatása mintájának” nevezte, „*fórumnak, amelynek a résztvevői a békéről szóló énekekkel, zenével akarják*

¹⁶⁶ СУРЖИКОВА, 2006. С. 12. A hadifogság nemzetközi szabályozására bővebben lásd: FÜZES 1994.

¹⁶⁷ 1868-ban az orosz cári kabinet nemzetközi konferenciát hívott össze, amely a szentpétervári deklarációval zárult. Ezt követően az 1870-es években a szárazföldi hadviselésre vonatkozó tervszettel állt elő Oroszország, és II. Sándor orosz cár Brüsszelbe hívta össze a nagyhatalmakat. A nagyfokú bizalmatlanság miatt a „Brüsszeli Deklarációt” ugyan egyik állam sem cikkelyezte be, de egyenértékűnek tekintették a kodifikált joggal. FÜZES 1994. 7–8.

¹⁶⁸ КОНАСОВ В. Б. “Узники войны”: попытки решения проблемы на дипломатическом уровне (1941–1945)/Трагедия плена. Сборник материалов Международной научно-практической конференции “Окончание войны, завершение деятельности НКСТ/СНО и начало репатриации военнопленных”. М. —Красногорск, 1996. С. 139; КОНАСОВ В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. – Вологда, 1996. С. 19–23, КОНАСОВ, Автореферат 1998. С. 18; КОНАСОВ В. Б. Международный Комитет Красного Креста–Советский Союз: дорогой сотрудничества и конфронтации (1939–1952). Исторической очерк документов. М., 1999. С. 5–33.

eltakarni az új háborús készülődést”.¹⁶⁹ Havkin is ezt az álláspontot képviseli, és kiegészíti azzal, hogy mivel Sztálin Németországnak megengedte a szovjet hadifoglyokkal szemben e konvenció be nem tartását, a saját katonáit árulta el.¹⁷⁰ Scselokajeva T. A. jogtudós véleményével értek egyet, aki szerint az eddig feltárt dokumentumok alapján a Szovjetunió nemzetközi kötelezettségeit az 1907. évi hágai egyezmény határozta meg, mivel ennek előírásai kötelezőérvényűek voltak, szemben az 1929. évi genfi egyezménnyel, amely csak az aláírók között volt hatályos.¹⁷¹ Egyébként is a Népbiztosok Tanácsa 1918. június 4-i dekrétumában vállalta, hogy a szovjet-orosz kormány elismer minden – 1915 októberéig – a cári Oroszország által aláírt nemzetközi konvenciót, egyezményt.¹⁷² Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Szovjetunió a létrehozása óta a hadifogság területén önálló politikát folytatott, melynek alapját az osztályelven nyugvó meggyőződés alkotta.

A Népbiztosok Tanácsa 1918. április 23-i dekrétumával felállították a Hadügyi Népbiztosság alárendelt Fogoly- és Menekültügyi Központi Bizottságot (Centroplenbezs), amelyet 1920 januárjában Központi Evakuálási Osztálynak (Centroevak) kereszteltek. A polgárháború befejeztével, 1922-ben e szervezetet megszüntették, de ekkorra már a hadifogolyügy kezelése a Belügyi Népbiztossághoz tartozott.¹⁷³ A szovjet állam egy évtized alatt elmaradt agrárállamból vezető ipari és katonai hatalom lett. A hadiipar kialakításával párhuzamosan a vezető szovjet katonai teoretikusok korszerű elméleteket dolgoztak ki a jövő háborújával kapcsolatban. Ez a háború az elérendő politikai célok és alkalmazott haditechnika (pl. a nagyszámú harckocsi és repülőgép) miatt alapvetően támadó jellegű lett volna. Az 1920-as évek végére gyakorlatilag befejeződött a védekező stratégiával szemben a támadó stratégia prioritását hangoztató katonai doktrína kialakításának folyamata. Saposnyikov marsall és Triandafillov katonai teoretikus műveiben fogalmazódtak meg a támadó doktrína elvei, miközben a védekező stratégiát hirdető Szvecsint letartóztatták.¹⁷⁴ Ezen események közepette érkezett a hír egy újabb konferencia összehívásáról a svájci fővárosba, amelyen egyrészt a sebesültekről és betegekről szóló konvenciót kívánták átdolgozni, másrészt a hadifoglyokról egy

¹⁶⁹ КОНАСОВ, 1996. С. 19.

¹⁷⁰ ХАВКИН, 1997. С. 7.

¹⁷¹ ЩЕЛОКАЕВА Т.А. Юридические основания уголовного преследования иностранных военнопленных в СССР (1939-1956 гг.) // Право и политика. 2000. № 7. С. 55.

¹⁷² Международное гуманитарное право в документах. М., 1996. С. 434. A nürnbergi nemzetközi katonai törvényszék által hozott ítéletben is az állt, hogy az 1907. évi hágai egyezményben előírtakat minden civilizált nép elismerte. Нюрнберский процесС. Сборник материалов. Т. 2. М., 1951. С. 482.

¹⁷³ 1919 májusában a Népbiztosok Tanácsa a Centroplenbezszt az NKVD irányítása alá helyezte. ГАЛИЦКИЙ, Советское государство и право, 1990. С. 126.

¹⁷⁴ ШАПОШНИКОВ Б.М. Мозг армии в трёх книгах. М., 1927–1929; ТРИАНДАФИЛЛОВ В.К. Характер операций современных армий. М.: Госиздат, 1929.

részletesebb szabályozást akartak készíteni. Sztálin mindent összevetve ez utóbbi dokumentumhoz való elvi hozzáállását a következő logika alapján alakította ki: a leendő háborúban, amely kétségtelenül idegen területen fog zajlani, az ellenség fogságába rendkívül kevés vöröskatona esik, emiatt pedig mindenféle nemzetközi szintű kötelezettséget vállalni – nem ésszerű. A szovjetek eleve bizalmatlanok voltak minden nyugat-erurópai katonai jellegű kezdeményezéssel szemben, amely bizalmatlanság gyökerei még a polgárháború időszakára nyúltak vissza. Nem egyszerűen az ellenséges környezet által meghatározott félelmi vagy önvédelmi pszichózisról van szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy a nyugati intervenciók oroszországi pusztításainak fényében a nyugattal szemben bizalmatlanság alakult ki.

1928 januárjában egy különleges bizottság fogott hozzá a saját hadifogságról szóló „kódex” kidolgozásához, eleinte a Külügyi Népbiztosság kollégiumi tagja Rothstein F. A.¹⁷⁵, majd Levenszon I. Ja., a kormány mellett működő Munkaügyi és Védelmi Tanács konzultánsa vezetésével.¹⁷⁶

1929. július 27-én Genfben, a Nemzetközi Vöröskereszt által összehívott értekezleten 47 állam képviselői két egyezményt fogadtak el. Az I. sz. egyezmény a *„hadra kelt seregek sebesülteinek és betegek helyzetének javítása”* tárgyában készült, a II. sz. egyezmény pedig a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozott. A Szovjetunió nem vett részt az értekezlet munkájában, és alá sem írta az egyezményeket.¹⁷⁷ Bár a két konvenció szoros összefüggésben állt egymással, a szovjet kormány – nyugati nyomásra – közülük később is csak egyet ismert el: 1931. augusztus 25-én M. M. Litvinov, külügyi népbiztos aláírta az 1929. évi genfi egyezmények közül az I. számúra vonatkozó deklarációt, és 1932. március 26-ától a Szovjetunióban is életbe lépett. A hadifoglyokkal való bánásmódról szóló egyezmény aláírásának megtagadását azzal magyarázták, hogy *„a konvenció által megszabott rendezés a Szovjetunió számára kevésbé kielégítő”*.¹⁷⁸ Az utólagos magyarázatok között szerepelt, hogy a szovjet vezetés azért sem csatlakozott az

¹⁷⁵ Rothstein Fjodor Aronovics (1871–1953) – diplomata. 1920–1923 között Iránban teljesített külügyi szolgálatot, 1923–1930 között a „Nemzetközi élet” c. folyóirat felelős szerkesztője, a Külügyi Népbiztosság kollégiumi tagja. 1927–1945-ben a Szovjet Nagy Enciklopédia főszerkesztőségének tagja, 1939-től a Szovjet Tudományos Akadémia tagja.

¹⁷⁶ АБП РФ. Ф. 054. II. 293. Д. 6160. Л. 2–3.

¹⁷⁷ 1929. május 15-én Vorosilov, hadügyi és haditengerészeti népbiztos a Külügyi Népbiztóságtól kapott értesítést, hogy *„felső instancia nem tartja lehetségesnek a Szovjetunió részvételét a júniusra összehívott genfi konferencián”*. A következő napokban Litvinov megbízott külügyi népbiztos Moszkva parancsára elhagyta Genfét. АБП РФ. Ф. 054. II. 293. Д. 6160. Л. 4.

¹⁷⁸ A II. sz. egyezmény elutasításának okaira az I. sz. egyezményt oroszul megjelentető brosúra előszavában tértek ki. (Женевская конвенция об улучшении участи раненных и больных в действующей армии. М.: Госмедиздат, 1932. С. 5.)

egyezményhez, mert nem tudta elfogadni a hadifoglyok nemzetiség szerinti elkülönítését, mivel ez ellentmondott az internacionálé elveinek.¹⁷⁹ A nemzetközi jogban példátlan módon ezt a kérdést a Szovjetunió saját törvénykezésén belül oldotta meg. A már említett bizottság folytatta a munkáját, és az önálló „*hadifogoly-kódex*” elkészítése során két alapelv betartására törekedett: 1.) a hadifoglyok tartásának rendje a Szovjetunióban nem lehet rosszabb, mint amit a genfi konvenció rögzít, 2.) a hadifoglyokkal való bánásmódot szabályozó dokumentum meg kell, hogy feleljen a szovjet jog elveinek (pl. a tisztí réteg számára nem megengedhetők a kedvezmények, a hadifoglyok egyenlő jogai, stb.) Ennek megfelelően 1931. március 19-én a Népbiztosok Tanácsa és a Központi Végrehajtó Bizottság közös határozattal léptették érvénybe a hadifoglyokról szóló rendeletet.¹⁸⁰ A dokumentumot tanulmányozva megállapítható, hogy a genfi konvencióhoz hasonló elvekre épült (a hadifoglyokkal való kegyetlen bánásmód tiltása, levelezési jog stb.), ugyanakkor a „proletár szolidaritás” elvből kiindulva egyéb pontokat is tartalmazott. Például a munkásosztályhoz és a szegény parasztsághoz tarozó hadifoglyokat – a Szovjetunió területén élő egyéb külföldiekhez hasonló – politikai jogokkal ruházták fel (10. pont). A hadifoglyok ellátása, tartása terén származás, nemzetiség, vallási és politikai meggyőződések alapján, sőt katonai rang és beosztás alapján sem lehetett különbséget tenni. (12. pont). Megtiltották a rangjelzések viselését is (18. pont). A hadifoglyok elhelyezésével és tartásával kapcsolatos feladatok ellátását a rendelet a Fogoly- és Menekültügyi Főparancsnokságra bízta, azonban e szervezetet soha nem állították fel. Ennek magyarázata tulajdonképpen az, hogy az 1931. évi hadifogly-rendeletnek a gyakorlati életben való alkalmazására a következő években nem került sor. A második világháború kitörése után 1939. szeptember első felében pár nap alatt elkészült az 1931-es hadifoglyokról szóló rendelkezés helyébe lépő új rendelettervezet, amelyet 1939. szeptember 20-án a Népbiztosok Tanácsa mellett működő Gazdasági Tanács el is fogadott.¹⁸¹ Máiig tisztázatlan okok miatt a szovjet kormány, azaz a Népbiztosok Tanácsa ezt sohasem erősítette meg, bár ez különösebben nem zavarta az NKVD-t abban, hogy egészen 1941-ig e rendelkezés paragrafusait alkalmazza a fogságba esett külföldiekre vonatkozóan. Egy nappal korábban, 1939. szeptember 19-én L. P. Berija belügyi népbiztos

¹⁷⁹ АРОН ШНЕР. Плен. Советские военнопленные в Германии 1941–1945. Москва–Иерусалим, 2005. С. 173.

¹⁸⁰ ГА РФ. Ф. 3316. Оп. 64. Д. 1049. Л. 2, 4–12. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 60–65.

¹⁸¹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 1а. Д. 1. Л. 1–9, ГАЛИЦКИЙ, Финские военнопленные, 1997. С. 153–158.

kiadta az NKVD 0308. számú parancsát¹⁸² a „*Hadifogolytáborok létrehozásáról*”, amelynek első pontja rendelkezett a Hadifogolyügyi Parancsnokság (Управлений по делам военнопленных – УПВ) felállításáról. Az 1939. évi, a kormány által meg nem erősített, hadifogoly-rendelet részleteit nem mutatjuk be, egyrészt, mert a magyar hadifoglyok viszonylatában ez nem került alkalmazásra, másrészt pedig a szabályozás szövege sok hasonlóságot mutat az 1941. évi rendeletével.

A külföldi hadifoglyok helyzetének jogi szabályozása terén a Szovjetunióban világosan elkülönül két szakasz: 1941 júliusa előtt a jogszabályalkotás az osztályelvi motívumokon alapult, 1941 júliusa után pedig –a szövetségesek kedvéért is – a nemzetközi jog elvein. Amíg az első szakasz alapvető teoretikai hivatkozása a proletár szolidaritás volt, addig a másodiké a háborús szükséglet.

A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsa 1941. július 1-jén a 1798–800. t. sz. határozatával léptette életbe a hadifoglyokról szóló rendeletét.¹⁸³ Ezt a rendeletet alkalmazták a háború teljes időtartama alatt és az utána következő években is több millió külföldi állampolgárra vonatkozóan. Annak ellenére, hogy a Szovjetunió nem csatlakozott a nemzetközi szabályozáshoz, a rendelkezés alappontjai nagyjából az 1907. évi hágai és az 1929. évi genfi egyezmények szellemében készültek el.¹⁸⁴ Azonban már a területi különbség is szembetűnő, mert míg a genfi konvenció 97 pontból állt, a szovjet jogszabály a hadifoglyokkal kapcsolatos bánásmódot 31 pontban képes volt összegezni. A leglényegesebb eltérés abban mutatkozott meg, hogy a szovjet rendelet nem vette át azokat a konkrét előírásokat, amelyek a Nemzetközi Vöröskereszt és a semleges országok képviselőinek a hadifoglyok tartására vonatkozó ellenőrzési jogosítványait részletezték.

Az 1941. évi hadifogoly-rendelet különbözött az 1931. évi rendelkezéstől is, elsősorban a hadifoglyok tartására vonatkozó előírások szigorodtak. Míg 1931-től – a genfi konvencióban foglaltak szerint – a hadifoglyok a szovjet hadsereg hátszágai csapatainak állományával hasonló ellátási normákban részesültek, az 1941-es rendeletben már az UPVI lett jogosult ellátási normákat megszabni. (Csökkent a kenyérfejadag: a lengyel hadifoglyok addig naponta még 800 gramm kenyeret kaptak, ez most 400 grammra csökkent.) A hadifoglyokat megfosztották attól a joguktól, hogy érdekeik képviseletére és

¹⁸²ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 524. Л. 432–437, ПГБА. Ф. 1п. Оп. 1а. Д. 1. Л. 1–6, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 72–74; Русский архив. Т. 13. 1996. С. 13–14.

¹⁸³ Az NKVD 1941. július 21-i 0342. sz. parancsával hirdették ki az új hadifogoly-rendeletet. A rendeletet lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 619. Л. 297–299, ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 34–37., Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 55–59.

¹⁸⁴ Azt, hogy az UPVI munkatársai ismerték és használták az 1929. évi genfi konvenció szövegét, az is bizonyítja, hogy a GUPVI iratok közt fellelhető a dokumentum. Lásd: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 47. Л. 22–48.

más célokra saját szerveket válasszanak. A sor- és tiszthelyettesi állományú hadifoglyok most már a beleegyezésük nélkül munkára voltak kirendelhetők. Pozitív változásként értékelhető, hogy a tábornoki és tiszti állományt elkülönítve tartották, és számukra megemelt fejadagot írtak elő. A legfontosabb változás az előző rendeletekhez képest az, hogy az internált személyeket is hadifogolyként kezeli a rendelet,¹⁸⁵ ugyanis kimondja, hogy

„Hadifogolynak minősülnek:

- a) a SZU-val hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a SZU területére internált¹⁸⁶ polgári személyei;
- b) az ellenség fegyveres erejéhez nem tartozó fegyveres alakulatok tagjai, ha nyíltan fegyvert viselnek;
- c) az ellenség hadseregét és hadiflottáját megfelelő engedéllyel kísérő polgári személyek (tudósítók, szállítók stb.), ha a katonai tevékenységek során fogságba esnek.”¹⁸⁷

A nemzetközi jogtól történő összes eltérés, illetve a belső szabályozások be nem tartása ellenére a szovjet vezetés által követett célok gyökeresen eltértek a német politikai körök törekvéseitől, akik eleinte szükségtelen tömegként kezelték a szovjet hadifoglyokat, később pedig olcsó munkaerőnek tekintették őket. Maga a lenini koncepció is, mi szerint a hadifoglyokra már ekkor a bolsevik ideológia potenciális terjesztőiként, a „világforradalom leendő katonáiként” tekintettek, a hadifoglyok önkéntes világnézeti szemléletváltása reményében már önmagában az élet megőrzését feltételezte. Éppen ebből kiindulva nevezte Lenin a hadifoglyokat a „a bolsevizmus bacilusainak”.¹⁸⁸ A hadifogolytáborok vezető munkatársainak Leningrádban, 1948 júniusában tartott értekezleten a GUPVI parancsnoka, Filippov altábornagy által mondottak is ezt tükrözik:

¹⁸⁵ Vorosilov kérésére már az 1931. évi rendeletbe is bekerült egy mondat. Hadifogolyként kell kezelni „az ellenség – Vörös Hadsereg által el nem foglalt – területén a lakossághoz tartozó személyeket is, akik a Vörös Hadsereg közeledtekor ellene fegyveres harcot kezdenek”. ABП ПФ. Ф. 054. II. 293. Д. 6160. Л. 33.

¹⁸⁶ Az internálás olyan szabadságkorlátozás (örizetbe vétel), amelyet az egyik hadviselő ország alkalmaz a másik hadviselő ország polgári személyei ellen, vagy egy semleges állam alkalmaz a hadviselő feleknek a területére került katonai személyei ellen. Az internáltat a fogva tartó ország haladéktalanul köteles szabadon bocsátani, amint az internálást indokoló körülmények megszűnnek. A katonai cselekmények vagy a meg szállás megszűnése után segítséget kell nyújtani nekik korábbi lakhelyükre való visszatérésükhöz vagy repatriálásukhoz. Ezt a Szovjetunió nem tartotta be, az internáltakat egyszerűen hadifogolynak tekintette. Az internáltak hazajuttatása a Szovjetunióból a háború után hosszú évekig tartott. Ez mindenekelőtt a fő céllal – a népgazdaság helyreállításával – függött össze, amelyet a Szovjetunió a háború után a külföldi személyek internálásával kapcsolatban követett. (Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 26–27, 924.)

¹⁸⁷ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 55.

¹⁸⁸ Ленин В.И. ППС. Т. 37. С. 212; Т. 40. С. 126.

„A hadifoglyok – nem magán, hanem állami kategória, és a hadifoglyokkal végzett munkáról az MVD felelősséggel tartozik, és elszámolni köteles a kormány előtt. [...] Amennyiben a hadifoglyokat nem alázzuk meg, nem sértjük meg, hazatérésük után semmi rosszat nem mondanak a Szovjetunióról.”¹⁸⁹

A Szovjetunió lerohanása után a hadifogolyügyben bizonyos diplomáciai lépésekre sor került a két fél között, később pedig közvetítők segítségével. 1941. július 17-én a szovjet kormány jegyzékben fordult a német félhez, melyben kinyilvánította szándékát, hogy kész az 1907. évi hágai konvenció elismerésére és kölcsönös alapokon való betartására. A német reagálás várható volt, 1941. augusztus 25-én a válaszul küldött jegyzékben a német vezetés a Vörös Hadsereg csapatai által a foglyokon elkövetett tömeges mészárlások kapcsán a sztálini vezetés képmutató diplomáciájáról beszélt. 1941. június végén, július elején Sztálin és közvetlen környezete kész volt bármilyen lehetséges eszközzel visszatartani a német hadigépezet támadó erejét. Mintegy két héten keresztül megbeszélések folytak arról, hogy a Szovjetunió csatlakozik a genfi egyezményhez is. 1941. június 27-én Molotov külügyi népbiztos felvette a kapcsolatot M. Guberrel, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága elnökével a hadifoglyok névsorának kicserélése ügyében.¹⁹⁰ Sz. A. Vinogradov, a Szovjetunió ankarai nagykövete tárgyalásokat kezdett dr. Junot-val, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának megbízottjával. Már 1941 júliusában a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének nevében készült egy határozattervezet is, amelyben rögzítették, hogy a viszonyosság teljesülése esetén a szovjet állam kész a háború alatt a hágai és genfi egyezményeket betartani, azonban e határozat életbe léptetésére nem került sor, rövid időn belül archiválták.¹⁹¹ 1949-ben a második világháború szomorú tapasztalatai alapján Genfben felülvizsgálták az 1929. évi hadifoglyokról szóló nemzetközi egyezményeket. A szovjet állam Szovjetunió is aláírta az 1949. évi genfi konvenciót, de csak bizonyos fenntartással csatlakozott hozzá. Az egyezmény 85. pontját nem tartotta magára nézve kötelezőnek, azaz a háborús bűnökért elítélt foglyok hadifogoly státuszát nem kívánta biztosítani, aminek tulajdonképpen csakis az a magyarázata, hogy táboraikban még ekkor is fogva tartott elítélt hadifoglyokat. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa csak 1954. április 17-én ratifikálta a hadifoglyokkal kapcsolatos bánásmódról szóló 1949. évi

¹⁸⁹ Кузьминых, 2005. С. 74, 82. (A Vologdai Területi Belügyi Parancsnokság levéltárában található dokumentum alapján. Архив УВД ВО Ф. 10. Оп. 1. Д. 7. Л. 221, 223об.)

¹⁹⁰ A Szovjetunió és a Vörös Kereszt között a háború alatt és után folytatott tárgyalások részleteiről lásd: Конасов, 1999.

¹⁹¹ ГА РФ. Ф. Р-9501. Оп. 5. Д. 62. Л. 81–82., Русский архив. Т. 24(13–2). 1999. С. 17–18.

genfi egyezményt, így tehát ez a nemzetközi rendelkezés a hadifoglyok repatriálásában nem igazán játszott már szerepet.

Napjainkban, még a tudományos igénnyel készült munkákban is leginkább arról esik szó, hogy a Szovjetunió nem tartotta be a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi egyezményeket. Amennyiben igazságosak akarunk lenni, és objektíven vizsgáljuk e kérdést, akkor ki kell jelentenünk, hogy ez az állítás többé-kevésbé a második világháború valamennyi résztvevőjére igaz. Az 1929. évi genfi konvenció megsértésére a hitleristák mutatták először a rossz példát. Közismert a már a háború kezdete előtt kiadott ún. komisszár parancs, amely szerint azt a szovjet katonát, aki zsidó és/vagy politikai komisszár, kommunista, azt a helyszínen agyon kellett löni.¹⁹² A fasiszta német vezetés részéről a Szovjetunió elleni hadjáratban a hadifoglyokkal való bánásmód az alacsonyabb rendűnek tartott szlávság tudatos kiirtási programjának szerves része volt.¹⁹³ Mint említettem egyes orosz történészek a szovjet hadifoglyokkal való kegyetlen bánásmód miatt egyértelműen Sztálint teszik felelőssé, hiszen miután a szovjet állam nem csatlakozott a genfi egyezményhez, Németország sem tartotta szükségesnek a konvenció betartását.¹⁹⁴

Hosszasan lehetne sorolni a konkrét példákat arról, hogy a háborús cselekmények során mindkét oldal, beleértve a nyugati szövetségeseket is, hogyan sértették meg a nemzetközi egyezményeket, de sajnos jelen értekezés keretei nem teszik ezt lehetővé. Összességében megállapíthatjuk, hogy az 1930–1940-es években a szovjet törvényhozásban a hadifogoly-problematikának viszonylag nagy figyelmet szenteltek, a hadifogságot szabályozó rendeletek, utasítások kidolgozásánál – még ha nem is építették be ezek minden apró részleteit – a nemzetközi szabályozást figyelemmel kísérték. A szabályok, előírások számos esetben történő megsértésének ellenére sem lehet összehasonlítani a szovjet törvénykezést e területen a náci vezetés politikai és származási alapon történő büntető, megtorló, írásba foglalt parancsaival, intézkedéseivel, ilyen jellegű

¹⁹² 1941 május-júniusában három rendeletet adtak ki., az 1941. június 6-i a hírhedt komisszár parancs. Az Einsatzgruppék először csak a fegyveres vagy a párt- és állami tisztségeket betöltő zsidó férfiak meggyilkolására kaptak parancsot. Reinhard Heydrich a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) vezetője 1941. július 2-án kiadott parancsában már pontosan megjelölte, hogy kiket kell megölni: a Komintern munkatársait, a szovjet funkcionáriusokat, az SZK(b)P tagjait, a "radikális elemeket" és azokat a zsidókat, akik párt- vagy állami pozíciókban vannak.

¹⁹³ RÁNKI 1976. 193.

¹⁹⁴ Franz Halder, a szárazföldi haderők főparancsnokságának (OKH) vezérkari főnöke a nürnbergi perben tett vallomásaiban hangzott el: „*A Führer kijelentette az oroszok ellen nem azokat a háborús eszközöket kell alkalmazni, mint a nyugat ellen... Mivel az oroszok nem ismerik el a hágai konvenciót, ezért a hadifoglyakkal való bánásmód nem kell, hogy megfeleljen a hágai konvenciónak.*” *Нюрнберский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов.* Т. 3. М.: Госюриздат, 1958. С. 19–20.

központi utasításokat a Szovjetunió sohasem hozott. Az 1941. évi hadifogoly-rendelet egész idő alatt, míg a Szovjetunió területén hadifoglyok tartózkodtak, hatályban volt, alaprendeletként használták. A hadifoglyok tartására, életkörülményekre vonatkozóan az alaprendeletben foglaltakat, a következő években számos rendelkezéssel, utasítással bővítették ki. 1939 és 1956 között több mint 60 központi rendeletet, és hozzájuk kapcsolódóan több mint 3000 (!) hivatali végrehajtási utasítást adtak ki.¹⁹⁵

A HADIFOGOLY- ÉS INTERNÁLTÜGYI (FŐ)PARANCSNOKSÁG HIVALTORTÉNETE

1939 és 1953 között létezett a Szovjetunióban a hadifogoly- és internáló táborrendszerek felügyeletét ellátó önálló központi szerv. Már említettük Stefan Karner történész „*GUPVI szigetvilág*” kifejezését, melyet konkrétan a parancsnokságra is alkalmaz.¹⁹⁶ Véleményünk szerint ez az érzelmi túlfűtöttséget tükröző meghatározás a legnagyobb jóindulattal is csak a hadifogolytábor-rendszerre alkalmazható, semmiképpen sem az ezt irányító állami intézményre, amelyet közvetlenül a második világháború kitörése után hoztak létre. A mindennapi gondolkodás szintjén összekeveredik a GULAG és a GUPVI fogalma, de ha ezt egy történész teszi, az csak a szellemi zűrzavart erősíti. Amennyiben mégis a GULAG-gal asszociáló szimbólikus értelmű elnevezéseket keresünk, akkor közelebb áll hozzánk Irina Bezborodova által használt definíció, mi szerint a „*GULAG-nak volt egy édestestvére a GUPVI*”.¹⁹⁷ Ez a minősítés legalább már eleve magában hordozza azt a tényt, hogy az NKVD/MVD-n belül e két parancsnokság elkülönítetten működött. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a GULAG által nyújtotta tapasztalatokat kiaknázták a hadifogolytábor-rendszer kiépítésekor, és a központi felügyeleti szerv létrehozása során.

Az UPVI/GUPVI történetét vizsgálva indokolt két időszakot megkülönböztetnünk, ahol a vízvonalstó a háború befejezésének éve. Önállóan kell megvizsgálnunk e belügyi szerv háborús évek alatti és a háború utáni történetét. Az első időszakot a háborús idők feladatai jellemzik, azaz a hadifoglyok átvételéhez, elhelyezéséhez szükséges megfelelő körülmények megteremtésével kellett foglalkozni. Míg a háború utáni időszakban a szovjet

¹⁹⁵ ГАЛИЦКИЙ, 1997. С. 16.

¹⁹⁶ КАРНЕР, 2002. С. 65–68.

¹⁹⁷ БЕЗБОРОДОВА И.В. Иностранные военнопленные и интернированные в СССР: из истории деятельности Управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР в послевоенный период (1944–1953 гг.) // Отечественная история. 1997. № 5. С. 165.

párt- és állami hatalom politikai akarata érvényesült, elsősorban Sztáliné, azzal, hogy minél tovább a Szovjetunió területén kívánták tartani a hadifoglyokat munkarőként.

A Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság a háború alatt (1939–1945)

Mint már említettük, egy nappal korábban az új hadifogolyrendelet életbelépésétől, 1939. szeptember 19-én Berija belügyi népbiztos kiadta az NKVD 0308. számú parancsát a „*Hadifogolytáborok létrehozásáról*”, amelynek első pontja rendelkezett a Hadifogolyügyi Parancsnokság (Upravlenyje po gyelam vojenno-plennih – UPV) felállításáról¹⁹⁸ és egyúttal annak „szervezeti és működési szabályzatáról”. A parancs 2. és 3. pontja kijelölte az UPV vezetését: Az UPV első parancsnoka Szoprunyenko P. K. őrnagy lett, aki korábban az NKVD titkárságán dolgozott.¹⁹⁹ Az UPV komisszárává Nyehorosev Sz. V.²⁰⁰ ezredest nevezték ki, akit a GULAG-tól irányítottak át az új parancsnoksághoz. Helyetteseként Hohlov I. I.²⁰¹ állambiztonsági hadnagy felelt az UPV operatív munkájáért és Poluhin I. M.²⁰² őrnagy pedig az őrzési és nyilvántartási ügyekért. Hamarosan harmadik helyettest neveztek ki, Szluckij M. A.²⁰³ személyében, aki a gazdasági-pénzügyi kérdésekért felelt. Létrehozásakor az UPV személyi állománya 56 főből állt. A vezetésen kívül 12 fős titkárságot és öt ügyosztályt hoztak létre: az 1. sz. ügyosztály – a működési-

¹⁹⁸ Amennyiben az NKVD az érvényben lévő 1931-es hadifogolyrendelet értelmében járt volna el, akkor a Fogoly- és Menekültügyi Központi Parancsnokságot (Cuplenbezs) állították volna fel. A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságának eleinte nem volt egységes elnevezése. Az NKVD 1939. szeptember 19-i 0308. sz. parancsában Hadifogolyügyi Parancsnokság szerepel. Ugyanazon a napon L. P. Berija a Belügyi Népbiztosság Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokságának (UPVI) állományát hagyta jóvá. Az UPV-ről szóló, ugyancsak 1939. szeptember 19-én életbe léptetett rendelkezésben ez a név szerepel: Upravlenyje po gyelam vojenno-plennih pri NKVD SZSZSZR – a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága mellett működő Hadifogolyügyi Parancsnokság.

¹⁹⁹ Szoprunyenko, Pjotr Karpovics (1908–1992) – vezérőrnagy. Kijevi területen született. 1939. 09. 19-től a SZU NKVD UPV/UPVI parancsnoka, 1943. 02. 12-től – parancsnok-helyettese. 1945. 09. 07-től az NKVD Kárpátontúli Területi parancsnokságának parancsnoka. 1947. 03. 10-től a SZU MVD 865. sz. Építkezési Parancsnokságának helyettes vezetője, 1951. 04. 06-tól az MVD 585. sz. építkezésének és a mellette működő Javító Munkatáborok Parancsnokságának parancsnokhelyettese.

²⁰⁰ Nyehorosev, Szemjon Vasziljevics (1899–?) – ezredes. Tambovi területen született. 1939. 09. 19-től az UPV/UPVI politikai ügyosztályának parancsnoka. 1941. 03. 01-jétől az NKVD csapatok politikai propaganda csoportfőnökségének főinstruktora. 1952. 08. 28-án nyugdíjazták.

²⁰¹ Hohlov, Iván Ivanovics (1897–?) – alezredes. 1938. 05. 08-tól a GULAG főinstruktora. 1939. 09. 22-től az UPVI politikai ügyosztályának parancsnokhelyettese. 1940. 10. 30-tól a marii, 1946-tól a 99. sz., 1949-től pedig a 144. sz. hadifogolytáborok parancsnoka. 1950-ben törölték a GUPVI állományából.

²⁰² Poluhin, Joszif Mihajlovics (1900–?) – őrnagy. 1943. 07. 15-ig a GUPVI-nál parancsnokhelyettes, utána átírányították az NKGB-hez.

²⁰³ Szluckij, Mark Aronovics (1898–1943?) – főhadnagy. 1939. 09. 22-ig az NKVD GULAG takarmányellátási alosztályának megbízott parancsnoka volt. 1939. 09. 22-től a SZU NKVD UPVI parancsnokhelyettese és egyidejűleg a 3. ügyosztály parancsnoka. 1943. 04. 15-től a SZU NKVD UPVI 2. ügyosztályának parancsnoka. 1943. 06. 01-én törölték az NKVD állományából, állítólagos halála miatt.

őrzési (8 fő), a 2. sz. ügyosztály – nyilvántartási (10 fő), a 3. sz. ügyosztály – ellátási (8 fő), a 4. sz. ügyosztály – egészségügyi (6 fő), az 5. sz. ügyosztály – politikai²⁰⁴ (8 fő).²⁰⁵

Berija belügyi népbiztos még aznap jóváhagyta a Belügyi Népbiztosság Hadifogolyügyi Parancsnokságának jogállásáról és feladatairól szóló szabályzatot is.²⁰⁶ Az UPV felügyeletét az NKVD-n belül Csernyisov belügyi népbiztoshelyettesre²⁰⁷ bízta, aki egyidejűleg a GULAG parancsnokaként is tevékenykedett. Az UPV legfontosabb feladatait a következőkben határozták meg: A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségével egyeztetve hozza létre az átvetőállomásokat, az elosztótáborokat és a hátszági hadifogolytáborokat. A Vörös Hadsereg parancsnokaitól vegye át a foglyokat, és mielőbb evakuálja őket az átvetőállomásokról táborokba, dolgozza ki a hadifoglyok élelmezési normáit, és szervezze meg a hadifoglyok munkán való felhasználását.

1939. szeptember 23-án Csernyisov két rendeletet is közreadott: „A hadifogolytábor helyzetéről”²⁰⁸, illetve a „SZU NKVD UPV táborok hadifoglyainak egészségügyi ellátásáról”²⁰⁹ szóló ideiglenes rendelkezést. Az UPV vezetői sem ténlenkedtek, 1939. szeptember 25-én a hadifoglyok nyilvántartásáról direktívát²¹⁰ juttattak el valamennyi táborba, három nap múlva pedig elfogadták a „NKVD táborokban őrzött hadifoglyok tartásának rendjéről” szóló ideiglenes instrukciót²¹¹ és a hadifogolytáborok belső rendjét szabályozót²¹².

1941 nyaráig a létrehozott hadifogolytáborok első lakói többnyire lengyel, illetve finn állampolgárok lettek.²¹³ 1940 nyarán az NKVD hadifogolytáborába litván és lett

²⁰⁴ A politikai ügyosztályt az NKVD 1940. 12. 13-i 001510. sz. parancsával megszüntették, és csak 1942 nyarán állították fel ismét.

²⁰⁵ A működési-őrzési ügyosztályt A. V. Tyiskov, a nyilvántartásit I. B. Makljarszkij, az egészségügyit Ny. V. Szokolov, a politikait pedig Nyehorosev vezette.

²⁰⁶ ПГБА. Ф. Ін. Оп. 1а. Д. 1. Л. 55–57, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 74–75.

²⁰⁷ Csernisov, Vaszilij Vasziljevics (1896–1952) – 1915–1917 között katonai szolgálatát teljesítette. 1917–1920 között a rjazanyi városi tanács elnökhelyettese, majd elnöke. 1920-tól az Össz-oroszországi Rendkívüli Bizottság (VCSK) csapatai 34. hadosztályának parancsnoka. 1922-től a Volga menti körzetben az Állami Politikai Hatóság – Egyesített Állami Politikai Hatóság (GPU–OGPU) törzsparancsnoka. 1927-től a távolkeleti UNKVD léghatárítási parancsnoka. 1937. 08. 07. és 1952. 09. 12. között a SZU belügyi népbiztosának (1946. 03. 15-től belügyminiszterének) helyettese. 1937. 08. 07-től 1939. 02. 18-ig a SZU NKVD SZU NKVD Munkás–Paraszt Rendőrsége Főparancsnokságának parancsnoka. 1939. 02. 18-tól 1941. 02. 25-ig a SZU NKVD GULAG parancsnoka.

²⁰⁸ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 75–77.

²⁰⁹ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 438–442.

²¹⁰ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 138.

²¹¹ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 139–144.

²¹² Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 145–146. 1939. szeptember 27-én az NKVD 0317. sz.

parancsának melléklete az UPVI munkatársainak fizetéséről rendelkezett. A tábor parancsnoka és politikai vezetője a tábor befogadóképességétől függően havonta 2000–2400 rubel, az UPVI vezetője és politikai irányítója 2800–3000 rubel keresetre volt jogosult. ПГБА. Ф. Ін. Оп. 37а. д. 1. Л. 8.

²¹³ Az 1939–1940-es szovjet–finn háború következtében csak 1100 finn katona került szovjet fogságba. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 27.

területekre internált – korábban katonai és rendőrségi alakulatokban szolgált – lengyel állampolgárok érkeztek mintegy 5000 fős létszámban. Az ő helyzetük semmiben sem különbözött a hadifoglyokétól, csupán a táborokat felügyelő szervezet elnevezését változtatták meg, 1940 végétől Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokság (UPVI) lett. Ez az elnevezés csaknem a háború végéig fennmaradt. A hadifogolytáborok alapvető szükségleti cikkekkkel való ellátása ekkor még a GULAG feladatkörébe tartozott.

A SZU elleni támadás idején, 1941 nyarán az UPVI központi személyi állománya nem volt nagy, mindösszesen 39 főt tett ki, a személyi részlegén kívül már csak 4 ügyosztály létezett: 1. sz. – működési-őrzési, 2. sz. – nyilvántartási. 3. sz. – ellátási, 4. sz. – egészségügyi.²¹⁴ 1940 decemberében az UPVI politikai ügyosztályát az NKVD 1940. december 13-i, 001510. sz. parancsával megszüntették, és csak 1942 nyarán állították fel ismét. Az UPVI-n belül politikai részleg nem működött, az operatív munkát az NKVD 2. sz. parancsnoksága (Kémelhárítási Parancsnokság) látta el, Fedotov P. V. irányításával.

Minden hadifogolytábor közvetlenül az UPVI vezetése alá rendelődt, az átvevőállomások vezetése szintén az UPVI-n keresztül, a területi NKVD szervek bevonásával történt.

A német támadás az UPVI felügyeletén is változást vont maga után. A SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1941. július 20-i rendeletével összevonásra került a két minisztérium, az NKVD és az NKGB és az UPVI felügyeletét Szerovra I. A.²¹⁵ bízta, aki egyidejűleg ellenőrizte a rendőrség, tűzoltóság és légelhárítás központi szerveit, továbbá a Börtönügyi Parancsnokságot.

1941 végén – a jelentéktelen hadifogolylétszám miatt – az UPVI feladatkörét kibővítették, ettől kezdve az ún. *különleges táborok* irányítását is el kellett látnia. Amikor Moszkva alatt sikerült megállítani a német előrenyomulást, néhány ezer egykori vöröskatona került a Vörös Hadsereg kezére azok közül, akiket korábban a német hadsereg

²¹⁴ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 2-41. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 5(1). 2005. С. 23–37.

²¹⁵Szerov, Ivan Alekszandrovics (1905–1990) – hadseregtábornok. 1935–1938 között elvégezte a Munkás–Paraszt Vörös Hadsereg Katonai Akadémiáját. 1939. 09. 02 és 1941. 02. 25 között az Ukrán SZSZK belügyi népbiztos. 1941. 02. 25-től 07. 30-ig a SZU állambiztonsági népbiztosának első helyettese. 1941. 07. 30-tól a Szovjetunió belügyi népbiztosának helyettese, 1947-től első helyettese. 1945. 01. 01 és 04. 22 között az NKVD megbízottja az 1. Belorusz Fronton. 1945. 04. 22-én kinevezték az 1. Belorusz Front parancsnokának polgári közigazgatás-ügyi helyettesévé. 1945. 05. 22 és 06. 06 között a Németországi Szovjet Katonai Közigazgatás főparancsnokának polgári közigazgatás-ügyi helyettese. 1945. 03. 15 és 04. 27 között tanácsos a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Kormánya Közbiztonsági Minisztériuma mellett. 1945. 07. 04-én kinevezték a SZU NKVD megbízottjává a németországi szovjet megszálló hadseregcsoportnál. 1952. 03. 10-én a Volgondosztrokhhoz rendelték ki az építkezés egész időszakára, egészen a Volga–Don útvonal üzembe helyezéséig. 1954. 03. 13-tól 1958. 12. 08-ig az Állambiztonsági Bizottság (KGB) elnöke. 1965. 09. 01-én betegsége miatt nyugdíjazták.

ejtett fogságba, vagy esetleg önként álltak át a németekhez. Sztálin, hogy gátolja az ellenséghez való átállást, gyakorlatilag már a háború elején árulónak nyilvánította a Vörös Hadseregnek az ellenség kezébe került valamennyi katonáját és parancsnokát, a német fogságot túlélő vörös katonákra odahaza további meghurcoltatás várt.²¹⁶ A német fogságot túlélőket, és hazaérkezetteket szűrőtáborokban világították át, közülük sokakat később hazaárulás miatt 6 évi kényszermunkára ítélték.²¹⁷ A GKO 1941. december 27-i 1069sz. számú rendelkezésével felállítottak 26 ún. különleges tábor, amelyekben a német fogságból szabadult szovjet katonákat tartották.²¹⁸ Egészen 1944 nyaráig működtek ezek a különleges táborok az UPVI irányítása alatt, amikor is az NKVD 1944. július 19-i 0149. sz. parancsával áthelyezték ezeket a GULAG irányítása alá.

A német támadás után pár hónappal nyilvánvalóvá vált, hogy a fronton működő átvevőállomások vezetése, szervezeti struktúrája nem kielégítő, hiszen a távoli központból nem lehet ezeket közvetlenül irányítani. Az UPVI-nak sok esetben megszakadt a kapcsolata velük, nem volt információja a hadifoglyok számáról, sőt néha magáról az átvevőállomás pontos diszlokációjáról sem. Ezért szükség volt olyan irányítószervek létrehozására, amelyek a fronton közvetlen közelükben helyezkedtek el. A hadifoglyok megfelelő átvétele érdekében 1942 nyarán került sor az NKVD 001155. sz. parancsa alapján az elosztótáborok létrehozására, és ezt követően az átvevőállomások már nem közvetlenül a területi NKVD szervek alá tartoztak, hanem az elosztó táborok parancsnokai alá.²¹⁹

1942. augusztus 3-án került sor az UPVI szervezeti módosítására, Kruglov belügyi népbiztoshelyettes aláírta a parancsnokságról szóló újabb szabályozást, amelynek értelmében a személyi állományt 60 főre emelték. A titkárságon, a személyzeti részlegen kívül már öt osztály működött, létrehozták az 5. ügyosztályt, amelynek feladata a szervezési-termelési feladatok koordinálása lett, és ismét megkezdte működését a politikai felügyelőcsoport.²²⁰

²¹⁶ A Vörös Hadsereg Legfelsőbb Főparancsnoksága Főhadiszállásának 1941. augusztus 16-i, 270. számú parancsa megjelent: Военно-исторический журнал. 1988. № 9. С. 26–28.

²¹⁷ A háború után 1,8 millió ember tért vissza a német fogságból. Közülük mintegy 1 millió katonát további katonai szolgálatra, 600 ezer főt munkásszázlójukba irányítottak. 339 ezer fő (köztük 233 ezer vöröskatona), mivel a fogságban „kompromitálták magukat”, az NKVD különleges táborába kerültek. БУЗГАЛИН-КОЛГАНОВ, 2003. 150.

²¹⁸ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 5.

²¹⁹ Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 139–181.

²²⁰ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 94–96, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 8.

1943. január 2-án Hruljov A. V. altábornagy, honvédelmi népbiztoshelyettes²²¹ aláírta a 001. sz. parancsát, amelyben feltárták a hadifoglyok nyilvántartásba vételével, evakuálásával kapcsolatos komoly problémákat. Ezek után az UPVI front melletti feladatainak koordinálása érdekében, a hadifoglyok nyilvántartása, a hátszágba történő evakuálása, ételmezésük biztosítása, orvosi ellátása megszervezésének céljából 1943 januárjában állandó UPVI megbízottakat küldtek a fronton a vezérkari főnökségek mellé. A személyi apparátus és anyagi bázis hiányában működő megbízotti intézmény alkalmatlansága rendkívül gyorsan bebizonyosodott, már a szlálíngrádi ütközet során bekövetkezett teljes összeomlás során. Ezért 1943. február 18-án az NKVD 00345. sz. parancsával megszüntetésre került az UPVI megbízottak munkaköre, és létrehozták a frontok hadtápterületeinek védelmét biztosító belügyi csapatok parancsnokságai mellett működő NKVD hadifogolyügyi részlegeket. Az új területi képviseltek fő feladatai közé a frontok és hadseregek vezérkari főnökségével való kapcsolattartás és az átvéőállomások megszervezése tartozott.²²²

A német csapatok Sztálingrádnál történő szétzúzása kiváltotta a hadifoglyok tömeges megjelenését a Voronyezsi, a Délnyugati és a Doni Fronton. A szovjet szervek nem voltak felkészülve ilyen nagy tömegű fogolyáradat kezelésére, és az UPVI-nál is „katasztrófa” állapot állt be. A szituáció mielőbbi kezelése érdekében 1943 elején a hadifogolyügyet irányító központi szervnél lecserélték a teljes vezetői állományt, és szervezeti reformokat is végrehajtottak. 1943. február 12-től Petrov vezérőrnagy lett az UPVI új parancsnoka.²²³ Az NKVD 1943. február 24-én kelt, 00367. számú parancsa alapján került sor az UPVI apparátusának átszervezésére.²²⁴ Az UPVI-t eddig irányító Szoprunyenko ezredesből parancsnokhelyettes lett. A parancsnok politikai ügyekben

²²¹ Hruljov, Andrej Vasziljevics (1892–1962) – hadseregőrnagy (1943). 1918-tól szolgált a Vörös Hadseregben. 1940 augusztusától a Vörös Hadsereg fő hadbiztosa. 1941 júniusában hadbiztos altábornagy lett. A háború idején, 1941 augusztusától a SZU honvédelmi népbiztosának helyettese – egyben a Vörös Hadsereg hadtápfőcsoport-főnöke, egyidejűleg 1942 februárjától 1943 áprilisáig közlekedésügyi népbiztos. 1943 májusától a Vörös Hadsereg Hadtápfőcsoportfőnökségének főnöke, júniusától – hadtápfőnök. 1946-tól a Fegyveres Erők hadtápfőnöke – a Fegyveres Erők Minisztériumának hadtápfőnöki miniszterhelyettese. 1951-től 1958-ig az építőanyag-gyártási, gépközi és közúti közlekedési, építőipari miniszterek helyettese.

²²² Az NKVD 1943. február 18-i, 00345. sz. parancsa a hadifoglyok fogadásának, tartásának, útbá indításának megszervezése terén foganatosított intézkedésekről. Военноплненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 98.

²²³ Petrov, Ivan Alekszejevics (1905–1956) – altábornagy. 1941. 08. -tól a SZU NKVD Határőrpáncsnoksága műveleti osztályának páncsnoka. 1942. 11. -tól – a Nyugati Front hadtápterület-védelmi páncsnoka. 1943. februártól 1945. januárig a SZU NKVD UPVI páncsnoka. 1945. februártól – a SZU NKVD GUPVI páncsnokhelyettese. 1950. novemberől betegség miatt nyugállományban volt.

²²⁴ ПТБА Ф. 1п. Оп. 5е. Д. 2. Л. 31–32, Военноплненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 99–100.

illetékes helyettesévé Jakovec M. A. ezredest,²²⁵ a hadifoglyok munkára való felhasználásáért felelős parancsnokhelyettesé pedig Bragilevszkij G. A. állambiztonsági őrnagyot²²⁶ nevezték ki. Entyin I. Je.²²⁷ lett a szervezési–operatív osztály, Kruglov I. I. pedig a nyilvántartási osztály vezetője. Az állomány létszámát jelentősen megnövelték, ettől kezdve már 125 fő dolgozott.

Az 1943. március 1-jén aláírt 00398 sz. NKVD parancssal²²⁸ Berija az UPVI felügyeletét helyettesére Kruglovra²²⁹ bízta.

Időközben a hadifogolytáborok minden szükségleti cikkel történő ellátása az NKVD Hadiellátási Parancsnokságának feladata lett,²³⁰ és az 1943. március 30-i 00016. számú NKVD parancs egy újabb ügyosztály létesítéséről rendelkezett az UPVI-n belül.²³¹ Felállították az anyagi–technikai ellátási részleget, melynek feladatkörébe az NKVD Hadiellátási Parancsnokságával,²³² illetve a Vörös Hadsereg Hadtáp-főcsoportfőnökségével²³³ való kapcsolattartás tartozott.

²²⁵ Jakovec Mihail Arsentyevics (1902–?) – ezredes. Dnyepropetrovszokban született. 1939. 11. 06-tól 1940. 08. 19-ig a Tengermelléki Határvidék határőrcsapatainál a politikai–propaganda részleg parancsnoka, illetve parancsnokhelyettese. 1942. 02. 23-tól a SZU NKVD UPVI politikai ügyekben illetékes parancsnokhelyettese. 1945. 01. 18-tól az UPVI parancsnok mellett politikai főfelügyelő, 1949. 02. 25-től a Moszkva területi UPVI parancsnoka, 1950. 12. 01-től a Glavhidrovolgodosztroj, a GULPSZ, Glavpromsztroj vezető munkatársa. 1954. 12. 02-én visszavonult.

²²⁶ Bragilevszkij, Grigorij Aronovics (1904–?) – állambiztonsági őrnagy. Dnyepropetrovszokban született. 1938. 09. 03-tól a belügyi népbiztoshelyettes mellett működő ellenőrzési csoport vezetője, 1941. 08. 25-től a GULAG OURZ munkatársa, 1943. 02. 24-től a SZU NKVD UPVI hadifoglyok munkára való felhasználásáért felelős parancsnokhelyettese, 1945. 01. 11-től a GUPVI a hadifoglyok munkájával foglalkozó részleg parancsnoka.

²²⁷ Entyin Ilja Jefimovics (1900–?) – alezredes. Karacsevánban (Brjanszki terület) született. 1943. 02. 24-én nevezték ki a SZU NKVD UPVI szervezési–operatív részlegének parancsnokául, hamarosan pedig az UPVI 1. sz. működési–őrzési osztályának vezetője lett. 1947-ig a 406. sz. hadifogolytábor parancsnoka. 1947. 03. 29-től az UPVI személyzeti részlegének munkatársa. 1947 és 1951 között a 108. sz. tábor, majd a 362. sz. szigorított tábor tervezési–termelési osztályainak parancsnoka, 1951-től a cimljanszki vizierőmű építési vezetője, 1953-tól pedig a vjatszki javító munkatábor parancsnoka. 1954. 06. 12-én visszavonult.

²²⁸ ПГБА. Ф. Ін. Оп. 5е. Д. 2. Л. 37-43об., Военноплненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 100–105.

²²⁹ Kruglov, Szergej Nyikiforovics (1907–1977) – vezérrezdes. 1939. 02. 28. és 1945. 12. 29. között a belügyi népbiztos helyettese. 1945. 12. 29-től 1953 márciusáig a SZU belügyi népbiztos (1946-tól belügyminiszter). 1953. március–június között a belügyminiszter 1. sz. helyettese. 1953 júniusától 1956 januárjáig ismét belügyminiszter. 1954. 02. 01-jén kinevezték az ellenforradalmi fellépésért elítélt személyek ügyeit felülvizsgáló központi bizottság tagjává. 1957–1958-ban a Kirovi körzet gazdaságirányítási elnökhelyettese. 1958 júliusától tartalékalállományban. 1960. január 6-án a SZKP KB Ellenőrző Bizottsága – a szocialista törvényesség megsértése miatt – kizárta az SZKP tagjai közül.

²³⁰ Az NKVD 1943. február 24-i 00367. sz. parancsára hivatkozva 1943. március 16-án adták ki az NKVD 00488. sz. parancsát a hadifogolytáborok élelmiszterrel, fegyverrel, kiegészítési eszközökkel, tüzelőanyaggal, egyéb anyagi és gazdasági eszközökkel való ellátásának biztosításáról. ГАПФ. Ф. 9401. Он. 12. Д. 105. Т. 12. Л. 216–217. Русский архив. Т. 24. (13–2). С. 73.

²³¹ ГАПФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 658. Л. 142–145. Военноплненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 106–108.

²³² A SZU NKVD Hadiellátási Parancsnokságát (UVSZ) 1941 márciusában hozták létre a SZU NKVD Hadiellátási Főparancsnokságából. 1945 áprilisában újra átalakították Főparancsnoksággá (GUVSZ). Az általunk vizsgált időszakban parancsnokai: A. A. Vurgajt (1939–1946), Ja. F. Gornosztajev (1946–1956), I. Ny. Kirjuszkin (1956–1960). 1960-ig működött, a SZU MVD megszüntetésekor számolták fel.

²³³ A Vörös Hadsereg Hadtáp-főcsoportfőnökségét 1941. 08. 01-én hozták létre, miután Sztálin, honvédelmi népbiztosként 1941. július 30-án jóváhagyta a szovjet hadsereg háborús hadtápevezetésére vonatkozó utasítást

Az NKVD útmutatásainak értelmében a köztársaságok belügyi népbiztosságai, illetve a területeken működő belügyi parancsnokságok kötelesek voltak az adott régióban működő táborok és különleges kórházak munkáját ellenőrizni, és feladataik ellátásához minden szükséges segítséget megadni azoknak. Ennek érdekében, – az NKVD 1943. július 5-i rejtjel táviratának megfelelően – a területi belügyi szerveknél hadifogoly- és internáltügyi osztályokat/részlegeket (OPVI) hoztak létre. Ez az intézkedés lehetővé tette az UPVI befolyásának növelését a hátszói hadifogolytáborok munkájára. Visszavonták az NKVD 1942. június 5-i parancsát, amely a táborokat az UPVI közvetlen irányításába helyezte, ezzel a hadifogolytáborok a területi egységek irányítása alá kerültek.²³⁴ Az eleven kapcsolatot a táborokkal a főhatóság tisztjeinek kiszállásai biztosították, céljuk a táborok állapotának ellenőrzése és konkrét segítségnyújtás volt. 1943 során a GUPVI tisztjei 230 alkalommal szálltak ki 57 hadifogolytáborba és az összes frontra. 1943 októberében megtartották valamennyi tiszti hadifogolytábor felügyeleti szemlét, amelynek eredményei alapján a tisztitáborok parancsnokai speciális utasításokat kaptak a munka javítására vonatkozóan.²³⁵

1944 elején az NKVD és a Vörös Hadsereg hadtápfőnökének 0077/007 sz. közös utasítása lépett életbe,²³⁶ amellyel megszüntették a frontok hadtápterületeinek védelmét biztosító belügyi csapatok parancsnokságai mellett működő NKVD hadifogolyügyi részlegeket, helyettük a hadtápparancsnokok mellett hoztak létre 19 fős NKVD frontügyi osztályokat, és mindegyik hadseregcsoportra egy-egy megbízottat neveztek ki. A frontügyi osztályok az UPVI parancsnoksága és a Vörös Hadsereg hadtápfőnöksége felügyelete alá egyaránt tartoztak.²³⁷ Ez újabb változást vont maga után az UPVI szervezeti felépítésében is, 1944 júliusában létrehozták a frontügyi osztályt,²³⁸ amelynek a feladatai közé a vidéki frontok mellett működő ügyosztályok, a gyűjtőpontok, az átvételek irányítása tartozott. Ezenkívül minden a hadifoglyok átvételével, elhelyezésével, hátszói

és a szovjet hadsereg vezető hadtápszerzői szervezésének sémáját. A Vörös Hadsereg hadtápfőnökévé (egyben a Vörös Hadsereg Hadtápfőcsoportfőnökségének vezetőjévé A. V. Hruļov hadbiztos altábornagyot nevezték ki, aki egészen a háború végéig maradt ebben a beosztásban.

²³⁴ Az NKVD 00367. sz. 1943. február 24-i parancsa rendelkezett az Üzbég és Ukrajna SZSZK-ban az NKVD-n belül, a Voronyezsi, Ivanovói, Molotovi, Moszkvai, Szverdlovszki, Sztálingrádi, Tambovi és Tulai területi UNKVD-ken belül felállítandó hadifogolyügyi részlegekről. ПГБА. Ф. 1н. Оп. 5с. Д. 2. Л. 31–32.

Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 99–100.

²³⁵ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 11а. Д. 5. Л. 11.

²³⁶ Az 1944. január 27-i közös utasítás: Русский архив. Т. 24 (13). 1996. 129–133.

²³⁷ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 23а. Д. 6. Л. 1–122. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 139–181.

²³⁸ Az NKVD 00838. sz. 1944. július 21-i parancsa. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 698. Л. 120–121. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. 117–118.

táborokba történő evakuálásával kapcsolatos kérdések soronkívüli, gyors megoldása. Az UPVI frontügyi osztályának vezetője az egyik parancsnokhelyettes Voronov ezredes²³⁹ lett.

Ily módon 1944 őszére véglegesen kiépült az UPVI front melletti hálózata, amely 72 átvevőállomásból, 49 gyűjtőállomásból, 12 átvevő-továbbító táborból állt és 12 NKVD osztály működött a fronton.²⁴⁰ Az 1943–1944. évi szerkezeti átalakítások következtében a központi apparátus létszáma a kezdeti 39 főről 294 főre emelkedett (mintegy nyolcszorosára), a vidéki állomány pedig háromszorosára duzzadt (4389-ről 12 923 főre).²⁴¹

A háború vége felé közeledve a hadifoglyok létszámának és a hadifogolytáborok számának gyors növekedésével párhuzamosan nőtt a hadifogolyügyet felügyelő központi szerv jelentősége is, 1945 elején a központi szerv viszonylag rövid idő alatt több strukturális változáson esett át. Először a táborok irányításának javítása céljából az NKVD 1945. január 11-i, 0014. sz. parancsával²⁴² az UPVI-t átalakították, és Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnoksággá emelték. (Glavnoje upravlenije NKVD SZSZSZR po gyelam vojennoplenih i internirovannih – GUPVI.) Ekkor még Petrovot megerősítették a posztján, de három hét múlva az átszervezés újabb személyi változásokat vont maga után, és hivatali mulasztás indokával leváltották. A GUPVI élére 1945. február 2-ával Krivenko M. Sz. altábornagy²⁴³ személyében új parancsnokot neveztek ki. A parancsnok első számú helyettese Kobulov A. Z. 3. osztályú állambiztonsági komisszár²⁴⁴ lett, a

²³⁹ Voronov, Ivan Petrovics – 1943. május 22-én nevezték ki az UPVI egyik parancsnokhelyettesévé, előtte a jelbugai, majd a 27. sz. krasznogorszki elosztótábor parancsnoka volt. Az UPVI frontügyi osztályát fennállása alatt végig ő vezette, 1945-ig, megszüntetéséig. Egyidejűleg 1946 áprilisáig a GUPVI parancsnokhelyettese, ekkor vezényelték az MVD Lakásépítési Főparancsnokságához.

²⁴⁰ ГАЛИЦКИЙ, Вражеские военнопленные в СССР, 1990. С. 36–46.

²⁴¹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 11а. Д. 5. Л. 2–75.; РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 2. Л. 10–84, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 37–72.

²⁴² РГВА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 3. Л. 175–178, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 120–122.

²⁴³ Krivenko, Mihail Szpiridonovics (1904–1954) – altábornagy. 1938. 01. 02-án felvették a Frunze Akadémia második évfolyamára. 1942. 05. 23-tól 1944. 01. 03-ig a SZU NKVD Kísérő Csapatának parancsnoka. 1944. 01. 03-tól 1945. 02. 02-ig a SZU NKVD Határőrség Főparancsnokságának parancsnokhelyettese. 1945. 02. 02 és 1947. 02. 18. között a SZU NKVD/MVD GUPVI parancsnoka. 1947. 02. 18-án saját kívánságára elbocsátották. 1947. 04. 21-től 1949. 03. 30-ig a Szerverdovszki területi UMVD közigazgatási ügyekben illetékes parancsnokhelyettese. 1949. 03. 30 és 1951. 06. 08 között a Szerverdovszki területi UMVD parancsnoka. 1951. 07. 17-től 11. 09-ig a SZU MVD Javító-nevelő Munkatáborok Parancsnokságának és az 585. sz. építkezésnek a parancsnokhelyettese. 1951. 11. 09-től 1953. 04. 01-ig a Javító-nevelő Munkatáborok Parancsnokságának és a Volga–Don csatorna építésének parancsnokhelyettese. 1953. 07. 29-én tartalékillományba helyezték.

²⁴⁴ Kobulov, Amajak Zaharovics (1906–1954) – tábornok. 1937. 08. 23-tól 1938. 05. 28-ig a Grúz SZSZK NKVD Állambiztonsági Parancsnoksága 4. ügyosztályának parancsnoka. 1938. 12. 07-től 1939. 08. 27-ig az Ukrán SZSZK belügyi népbiztosának első helyettese, egyidejűleg 1939. 08. 27-től a Szovjetunió németországi politikai képviseletének titkára. 1939. 09. 02-án felmentették az Ukrán SZSZK belügyi népbiztos-helyettesi posztjából, mivel új munkahelye a Külügyi Népbiztosság lett. 1939. 09. 02-től a

Berija bizalmasának tekintett Kobulov B. Z. belügyi népbiztoshelyettes öccse. További helyettesekké Ratusnij Ny. T.²⁴⁵ és Semena Sz. I.²⁴⁶ állambiztonsági komisszárokat és Voronov I. P. ezredest nevezték ki.

A GKO 1944. december 16-i 7161. sz. rendelete a német lakosság deportálásáról a GUPVI-ra is újabb feladatokat rótt. 1945. február 20-án adták ki az NKVD 00100 sz. parancsát, amely a főparancsnokságot három parancsnokságra osztotta: Ratusnij vezetése alatt működött a hadifogolyügyi parancsnokság, Semen irányítása alatt az internáltügyi parancsnokság, Kobulov felügyeletével pedig az operatív parancsnokság. Ez utóbbit a korábban operatív ügyosztályként működő részlegből hozták létre.²⁴⁷

Ennek megfelelően a vidéki hálózat is átalakításra került. Az ukrán és a belorusz tagköztársaságokban helyi parancsnokságokat (UPVI) állítottak fel, a többi köztársaságban, határ menti területeken és területeken a hadifogolytáborok számától függően hadifogoly- és internáltügyi osztályokat, részlegeket (OPVI) hoztak létre. A regionális GUPVI-szervek feladatait az NKVD 1945. február 27-i, 00124. sz. parancsával életbe léptetett ideiglenes szabályozás rögzítette.²⁴⁸

A Hadifogoly- és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság a háború után (1945–1953)

Németország kapitulálása után, a háború befejezésével a GUPVI feladata jelentősen megnövekedett mivel az ellenséges katonák tömegesen kerültek fogságba. Egyetlen hónap

Szovjetunió németországi politikai képviselőjének második tanácsosa. 1941. 07. 31-től az Üzbég SZSZK belügyi népbiztos. 1945. 01. 11 és 1951. 06. 08 között a SZU NKVD, majd MVD GUPVI parancsnokságának első számú parancsnokhelyettese és egyidejűleg az operatív-csekista ügyosztály parancsnoka. 1945. szeptember 27-től az NKVD atomfegyver létrehozása terén felderítő tevékenységet folytató ún. „SZ” ügyosztály parancsnokhelyettese is lett egyidejűleg. 1951. 08. 08-tól a SZU MVD GULAG első számú parancsnokhelyettese. 1850. 11. 21-től 1952. 01. 10-ig egyidejűleg a SZU MVD UPVI parancsnoka. 1953. 05. 29-től a SZU MVD mellett működő Ellenőrző Felügyelet parancsnokhelyettese. 1954-ben golyó általi halálra ítélték.

²⁴⁵ Ratusnij, Nyikolaj Tyimofejevics (1906–?) – vezérőrnagy. 1941. 03. 28-tól az Ukrán SZSZK Belügyi Népbiztosságának parancsnokhelyettese. 1943. 05. 22-től a SZU NKVD UPVI/GUPVI parancsnokhelyettese. 1948. 09. 02-től a SZU MVD javító-nevelő munkatáborának és a 791. sz. építkezésének parancsnoka. 1949. 05. 18-tól az MVD Észak-kaukázusi körzete Hadiellátási Parancsnokságának parancsnoka. 1952. 07. 24-től az Ukrán SZSZK MVD Hadiellátási Parancsnokságának parancsnoka. 1953. 03. 30-tól két éven át az Ukrán SZSZK MVD Hadiellátási Parancsnokságának vezetője, később munkatársa. 1955. 03. 05-től az Ukrán SZSZK MVD Helyi Légvédelmi Építkezési Parancsnokságának parancsnoka. 1955. 08. 09-től az Ukrán SZSZK MVD Helyi Légvédelmének törzsfőnöke. 1957. 06. 04-én betegsége miatt nyugdíjazták.

²⁴⁶ Semena, Szemjon Ivanovics (1903–?) – vezérőrnagy. Kijevi területen született. 1945. 01. 11-től 1946. 01. 30-ig a GUPVI internáltügyi parancsnokságának vezetője. 1946 árciusától az ogvesszai UNKVD parancsnoka. 1951-től a Dalsztroj parancsnokhelyettese. 1954-től az MVD 514. sz. építkezésének parancsnoka.

²⁴⁷ Военнополненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 122–123.

²⁴⁸ РГБ А Ф. П. Оп. 37а. Д. 3. Л. 25об.–30.

alatt a Vörös Hadsereg egységei 1 340 000 személyt adtak át a hadifogolyügyi szerveknek, közülük mintegy 885 ezer az első tíz nap alatt esett fogságba.²⁴⁹

Még be sem fejeződött a nyugati ellenséges hadseregek körében ejtett hadifoglyok kiszállítása a Szovjetunióba, a keleti határokon át már a japán hadifoglyok özönlöttek az országba. 1945 folyamán összesen 222 új táborot, és ezekhez tartozóan 2713 táborrészleget létesítettek amellet, hogy ugyanebben az évben a nem rendeltetésszerű működés miatt 99 táborot és 1080 táborrészleget számoltak fel.²⁵⁰

A GUPVI annak ellenére sem tudott lépést tartani a megérkező hadifoglyok számával, hogy folyamatosan készültek a direktívák, utasítások, rendelkezések a hadifoglyok életkörülményeinek javításáról. A legtöbb táborban nem voltak megfelelő lakhatási feltételek, a lágerek 85 %-ban nem készültek el a tábori épületek, hiányoztak az ebédlők, fürdőhelyiségek, mosodák, fertőtlenítőkamrák, szinte mindenhol szűkösnek bizonyult a konyha, a pékség és a tábori kórház épülete.²⁵¹

A háború befejeződése után az UPVI tevékenységében megfigyelhető, hogy a frontvonalbeli táborokról a háterszági táborokra helyeződött a hangsúly és 1945 végén megszűnt a GUPVI frontügyi osztálya is.

A hadifoglyok őrzésének megszervezésének továbbra is nagy jelentőséget tulajdonítottak a központban, olyannyira, hogy 1946-ban a GUPVI munkatársai elsőként állították össze az erre vontkozó „1942 és 1946 között kiadott NKVD-MVD parancsok és direktívák, illetve a GUPVI útmutatások gyűjteményét”, amelyet valamennyi lágerparancsnoknak megküldtek.²⁵²

Miután befejeződött a hadifoglyok szovjet területekre történő szállítása, az UPVI munkatársainak figyelme a tragikusan megnövekedett megbetegedések és halálozások számának csökkentésére összpontosult. 1946 tavaszától kezdve a Belügyminisztérium egyre inkább megértette, hogy a halálozási ráta és munkaképtelen hadifoglyok számának csökkentése érdekében a táborokban uralkodó állapotokat meg kell változtatni. 1946 márciusában a vidéki belügyminiszterek és UMVD vezetők részére tartott értekezleten Kruglov belügyminiszter kijelentette: „*a hadifoglyok tartása – nagyon komoly ügy. ... a táborok belső rendjét egyszerűsíteni kell és a hadifoglyok munkán való felhasználása és fizikai állapotuk megőrzése érdekének kell alárendelni. Ha 8 órakor kezdődik a munka, a*

²⁴⁹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6. Л. 1–6., БЕЗБОРОДОВА, 1997. С. 166.

²⁵⁰ РГВА Ф. 1п. Оп. 23. Д. 5. Л. 35; РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 31, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 34.

²⁵¹ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 13.

²⁵² Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 205. Т. 14. Л. 234–313об.

*hadifoglyot nem kell felkelteni 5 órákor, hadd feküdjön tovább... minél többet fekszik az ember, annál kevesebbet kell ennie.*²⁵³

A helyi munkatársak megsegítése céljából a központban szintén összeállították „A hadifoglyok egészségügyi ellátásának kérdéseiről szóló NKVD-MVD parancsok, direktívák és GUPVI rendelkezések 1941 és 1946 április 1-je között” c. 9 fejezetből álló segédletet.²⁵⁴ A GUPVI által fogantatosított rendelkezések következtében 1946 közepére az 1945-ös képest a helyzet alapvetően javult. Csökkent a megbetegedések és halálozások száma, de a hadifoglyok helyzete összességében továbbra is nehéz volt. 1946-ban 523 táborrészleget zártak be, közülük 145 nem megfelelően működött, nem volt felkészítve a téli időszakra, 378 pedig kis létszáma miatt nem volt rentábilis. Ezenkívül felszámoltak még 127 táborrészleget és 68 táborparancsnokságot.²⁵⁵ Csupán 1946 során 10 lágerparancsnokot és 31 parancsnokhelyettest váltottak le, illetve további 15 874 munkatársat küldtek el különböző visszaélések miatt.²⁵⁶

1946-ban ismét jelentős szerkezeti átalakítás zajlott le a központban. Az SZK(b)P KB 1946. június 26-i döntésének értelmében az MVD 00933. sz. október 19-i parancsával a GUPVI-n belül politikai ügyosztályt állítottak fel, 18 státusszal.²⁵⁷ Vezetője Boriszoglebszkij Je. I. vezérőrnagy²⁵⁸ lett. A politikai osztály feladatkörét hamarosan kiszélesítették, 1946 decemberétől idehelyezték az antifasiszta munkát is. E feladatok ellátása céljából a politikai ügyosztályon belül önálló osztályt létesítettek a hadifoglyok körében végzendő antifasiszta munkára 55 fővel, amelyen belül 5 csoport tevékenykedett. Az osztály parancsnokán és helyettesén kívül 9 fős titkárság működött, az antifasiszta iskolák vezetésére 4 főt, a hadifoglyok körében végzendő politikai munkára 8 főt jelöltek ki. A kiadói csoport 7 főből állt, az antifasiszták és a kommunista hadifoglyok nyilvántartásával kapcsolatos teendőket 4 fős csoport, az oktatási segédanyagok és kulturális tárgyakkal való ellátást pedig 3 fő látta el. Továbbá az újságszerkesztőségek is

²⁵³ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 40. КАРПЕР, 2002. С. 92.

²⁵⁴ Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 205. Т. 14. Л. 1–1950б.

²⁵⁵ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 38–39.

²⁵⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 17а. Д. 1. Л. 13.

²⁵⁷ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 133.

²⁵⁸ Boriszoglebszkij, Jevgenyij Ivanovics (1903–?) – vezérőrnagy. 1942. 10. 15-től 1946. 09. 21-ig az NKVD–MVD Vasútorségi Csapatok Parancsnokságának politikai ügyekben illetékes parancsnokhelyettese. 1946. 09. 21 és 1948. 11. 24 között az MVD GUPVI Politikai Ügyosztályának vezetője. 1949. 12. 07-től 1952. 04. 19-ig az MVD 150. sz. grjazoveci hadifogolytáborának parancsnoka mellett az ellenőrző és különleges megbízatások csoportjának különleges megbízatásokat teljesítő tisztje. 1952. 04. 19-től az MVD Tiszti Főiskolájának parancsnoka.

ide tartoztak (a német Nachrichten – 9 fő, a magyar Igaz szó – 3 fő, a román Graiul Liber – 3 fő, és az osztrák prospektus – 3 fő).²⁵⁹

1946 decemberében megszüntették a GUPVI 2. sz. parancsnokságát, az Internáltügyi parancsnokságot, a GUPVI központi apparátusának összlétszáma ekkor 315-ről 269 főre csökkent. A vidéki apparátus létszámáról az MVD 00305 sz. parancsa rendelkezett és 12500 főben állapította meg a státuszok számát.²⁶⁰ Az internáltaknak nevezett személyek ügyeit az 1. sz. parancsnokság vette át, a 2. sz. parancsnokság a továbbiakban az operatív tevékenységet irányította. Mellettük önállóan működtek még ügyosztályok: az UPVI parancsnoki titkársága, az általános ügyosztály, a személyzeti, az őrzési-működési, a gazdasági, és a politikai osztályok. Ez utóbbi mellett már az 5 csoportból álló antifasiszta osztály is létezett.²⁶¹

1946-ban a fent említett feladatokon kívül a GUPVI két legfontosabb tevékenységi köre a hadifoglyok munkán való felhasználásának és a repatriációnak a megszervezése volt. A hadifoglyok szovjet népgazdaságban betöltött szerepének növekedése miatt már a háború után, 1945-ben ismét Csernyisov belügyminiszterhelyettesre bízta a GUPVI NKVD-MVD-n belüli felügyeletét, aki egyidejűleg a GULAG, a GUSOSZDOR, a GULZSDSZ, a Börtönügyi parancsnokságot is ellenőrizte.²⁶²

A Szovjetunióban 1946-ban bekövetkezett erős aszály és rossz termés miatt 1946 végére a hadifoglyok életkörülményei hirtelen leromlottak. 1946 decemberében a gazdasági válság és az élelmiszerhiány miatt csökkentették a hadifoglyok élelmiszer-normáit, ami aztán súlyos hatással volt fizikai állapotukra is. 1947 elejére a megbetegedések és halálozások száma ismét megugrott, a helyzet annyira kritikus lett, hogy 1947. január 28-án a belügyminiszter – a 9 köztársaságban és 20 területen elhelyezkedő – 109 hadifogolytáborban és a GUPVI-ban rendkívüli állapotot rendelt el.²⁶³ 1947 február 1-jén a GUPVI vezetősége Krivenko parancsnok elnöklésével soronkívüli értekezletet tartott, amelynek központi témája a hadifogolytáborokban kialakult súlyos helyzet volt.²⁶⁴ A GUPVI legfontosabb vezetői kötelesek voltak beszámolni a

²⁵⁹ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 37.

²⁶⁰ ПГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 36. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

²⁶¹ ПГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 60.

²⁶² Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917. 1960. Справочник. М., 1997. С. 49.

²⁶³ A rendkívüli állapotot az MVD 1947. január 27-i 20. sz. és az 1947. január 28-i 22. sz. direktívái vezették be. ПГВА. Ф. 1п. Оп. 17а. Д. 9. Л. 193.

²⁶⁴ Az értekezlet jegyzőkönyve fenn maradt. Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 2664. Л. 149–174. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 504–526. БЕЗБОРОДОВА, 1997. С. 166.

szakterületükön tett intézkedésekről.²⁶⁵ Az éhségről, az alacsony normákról természetesen senki sem beszélt, mint ahogy az ország élelmiszerellátásának valós helyzetét is eltitkolták. Gyenyiszov alezredes előadásában azonban kihangsúlyozta, hogy „*semmilyen alapunk nincs a jelenlegi súlyos helyzetet úgy beállítani, mintha az objektív tényezőkön múlna*”. Felidézte, hogy 1945 nyarán nagyon jó döntés született, amikor a munkaképtelen hadifoglyokat hazaküldték, hiszen „*képzeljék csak el, mi lett volna, ha ez a halálbázis a nyakunkon marad 1945–1946 telére?*”²⁶⁶ Krivenko parancsnok az erők, eszközök mozgósításával a katasztrófahelyzet mielőbbi rendezését követelte. 1947. február 5-től naponta, később már ritkábban küldték Kruglov miniszter részére az operatív jelentéseket.²⁶⁷

A GUPVI által központilag kiadott alapintézkedések az élelmiszerelosztás ellenőrzésére és az egészségügyi ellátás javítására vonatkoztak. A rendkívüli állapot 1947. április 10-ig volt érvényben, ezen idő alatt ellenőrző bizottságokat állítottak fel, az MVD kötelékén belül 16 központi bizottságot, a vidéki MVD-UMVD-k felügyelet alatt pedig 109 helyi bizottságot hoztak létre. E központi és helyi bizottságok 142 hadifogolytáborban végeztek ellenőrzést, és rengeteg hiányosságot tártak fel a táborok működésében, a vétkeseket igyekeztek megbüntetni. Élelmiszerlopásért 134 személyt vontak felelősségre, 238 főt távolítottak el állásából, 142 munkatárs kapott fegyelmi büntetést. Az ellenőrzéssorozat kimutatta, hogy 1947. március 1-jei állapot szerint 59 tábor volt túlterhelve. A 168. sz. minszki táborban 19 516 főre volt hely, helyett 28 109 főt zsúfoltak be, a 62. sz. kijevi táborban, ahol a magyar hadifoglyok száma is magas volt, 18 536 fő helyett 31 864 főt, a 108. sz. beketovói táborban 9023 helyett 12 309 főt, a 97. sz. jelabugai táborban pedig 4929 helyett 9654 főt tartottak. Mindeközben 27 tábor rendelkezett szabad férőhely-kapacitással.²⁶⁸ A rendkívüli állapot három hónapja alatt 26 táborrészleget számoltak fel, 59 táborban szüntették meg a lakóhelyiségek zsúfoltságát, 578 táborrészleget szereltek fel fürdőhelyiségekkel, szárítókkal, mosdókkal. A legrosszabb állapotban lévő táborokba gyógyszereket és egészségügyi személyzetet küldtek, 30 ezer bőrcipőt, 51 ezer fehérneműt/ágyneműt osztottak szét.²⁶⁹ A hozott intézkedések

²⁶⁵ A hadifoglyok fizikai állapotáról Zetyilov altábornagy, a munkával kapcsolatos szervezési teendőkről Gyenyiszov alezredes, a ahdifoglyok nyilvántartásáról Makov őrnagy, az operatív feladatokról Packevics alezredes, a hadifoglyok elhelyezéséről, lakhatási körülményeiről Kapitonov őrnagy, a táborokban végzett politikai munkáról Boriszoglebszkij vezérőrnagy beszélt.

²⁶⁶ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 511.

²⁶⁷ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 288–291.

²⁶⁸ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 3. Л. 147, 149.

²⁶⁹ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 40.

eredményeképpen 1947 első felében a GUPVI munkatársainak sikerült elérniük a hadifoglyok életkörülményeinek javulását.

A rendkívüli állapot a GUPVI parancsnokának menesztését is megkövetelte, 1947. március 8-án a hadifogolytáborokban lévő nem kielégítő körülmények miatt leváltották Krivenkot²⁷⁰ a GUPVI parancsnoki posztjáról és T. F. Filippovot²⁷¹ nevezték ki. Az új főnök rögtön átvértékelt a helyzetet, és új irányt hirdetett meg: „*A hadifoglyok Szovjetunióban való tartózkodását jelenleg nemcsak politikai, hanem gazdasági szempontból is tanulmányozni kell.*”²⁷² 1947 tavaszán nagyobb ütemben zajlott a hadifoglyok repatriációja (májusban 113 ezer német hadifoglyot indítottak haza). Már áprilisban a halálozási arány 2,5-szer kisebb lett,

A hadifogoly munkaerő alkalmazásának kérdésében a GUPVI folyamatosan harcban állt a különböző ipari minisztériumok vezetőivel, gyárigazgatókkal, építésvezetőkkel, a helyi pártszervezetek képviselőivel, akik a maximumot kívánták kipróbálni a foglyokból. Nagyon sok esetben nem tartották be, illetve súlyosan megsértették a központi előírásokat. A munkanap gyakran meghaladta az előírt 8 órát, –30 fok alatt is kihajtották munkára az embereket megfelelő öltözkészlet hiányában, a biztonságtechnikai előírásokat sem tartották be, ami a bányákban és az üzemekben súlyos balesetekhez vezetett. Ez részben szervezési, pénzügyi nehézségek miatt történt, de legfőképp az okozta, hogy a termelési tervet mindenáron teljesíteni kellett. Ugyanakkor kötelességünk megjegyezni, hogy a sztálini ötéves tervek időszakában a szovjet munkások és mezőgazdasági dolgozók hasonlóan nehéz körülmények között dolgoztak. A volt ellenség életét, egészségét megvédeni nem volt egyszerű feladat, ami elsősorban a GUPVI-ra hárult. A központ az utasításaiban azzal érvelt, hogy a hadifoglyok fizikai állapotát a jobb munkaerő kihasználás miatt kell biztosítani. Hatásosabb intézkedésnek bizonyult azonban, amikor azokon az objektumokon, ahol nem tudták biztosítani az előírt munka- és

²⁷⁰ Egyes feltételezések szerint Krivenko menesztésének az volt a konkrét indoka, hogy egy tábori műhelyben készítetett magának bűtort. СИДОРОВ, 2001. C. 296.

²⁷¹ Filippov, Tarasz Filippovics (1899–1974) – altábornagy. 1943. 04. 09 és 1947. 02. 12 között a SZU NKVD Határőrség Főparancsnoksága ügyosztályának parancsnoka. 1947. 03. 08-tól 1949. 10. 29-ig a SZU MVD GUPVI parancsnoka. 1947. 07. 19 és 1949. 08. 23 között az MVD Vasútorvédelmi Csapatai Parancsnokságának parancsnoka. 1949. 08. 23-tól 1953. 03. 19-ig a Leningrádi területi UMVD parancsnoka. 1953. 03. 19 és 1954. 02. 03 között a SZU MVD Belsőrendvédelmi Parancsnokságának parancsnoka. 1954. 02. 03-tól 05. 03-ig a SZU MVD Belső Őrségi és Kísérő Csapatai Főparancsnokságának megbízott parancsnoka, 1954. 05. 03-tól 1955. 02. 21-ig a SZU belügyminiszter-helyettese. 1955. 02. 21 és 1956. 02. 29 között a SZU MVD Belső Őrségi és Kísérő Csapatai Főparancsnokságának parancsnoka. 1956. 02. 29-től 1957. 11. 14-ig az MVD Katonai Intézetének oktatási parancsnokhelyettese. 1956. 12. 23-án Nahodka kikötőben átadta a japán kormány képviselőinek az utolsó 1025 japán hadifoglyot. 1957. 11. 14-én betegsége miatt elbocsátották az MVD kötelékéből.

²⁷² ПТБА. Ф. 1н. Он. 23а. Д. 3. Л. 39, БЕЗБОРОДОВА, 1997. C. 167.

életfeltételeket, egyszerűen felmentették a hadifoglyokat a munka alól. A vállalati és pártvezetők válaszul magasabb helyekre küldték meg írásban panaszaikat a hadifogolyügyi központról.

A GUPVI néhány munkatársa, beleértve a parancsnokot, Filippovot is, a hadifogoly munkaerő felhasználásának szervezésében változtatásokat kívánt véghez vinni, mivel nem találták azt hatékonynak. Javaslatot tettek a munkabér-rendszer megreformálására, a teljesítményelvű szisztéma helyett a munkaidőalapút preferálták. Továbbá a munkavégzést a pénzbeli jutalmazás bevezetésével gondolták ösztönözni. Sajnálatos módon, ezeket a törekvéseket azonban a szocialista munkaverseny elleni merényletként értékelték, amely alapján nemcsak a GUPVI és GULAG szisztéma, hanem az egész ország működött. A belügyi vezetés a hangsúlyt nem a munka normális megszervezésére helyezte, hanem a mutató munkabeszámolókra.

A GUPVI nagy energiát fordított arra is, hogy a magasan kvalifikált külföldi szakembereket a táborokban felkutassa. Különösen a haditechnika, az energetika, meteorológia és más szakterületeken is racionalizáló javaslatok, újítások édekelték a szovjet vezetést. A GUPVI munkatársai folyamatosan kapcsolatban álltak az illetékes minisztériumok bizottságaival az aktuális tudománytechnikai problémákkal kapcsolatban. 1946 és 1947 során mintegy 2000 külföldi szakembert tartottak nyilván, akiktől több mint 350 technikai újítási javaslat származott.²⁷³

1945 és 1947 között a GUPVI egyik legfontosabb tevékenységi köre a repatriálások lebonyolítása volt. Bár a hadifoglyok hazaszállításával egy másik központi szerv is foglalkozott. Már 1944. október 23-án a Népbiztosok Tanácsa elfogadta a repatriációsügyi megbízottról szóló rendelkezést és meghatározta a Repatriációsügyi Megbízott Igazgatóságának személyi állományát. Az igazgatóság feladata ekkor elsősorban a fogságba esett szovjet állampolgárok felkutatása, hazajuttatása, gyűjtőtáborokban való elhelyezésük, letelepedési ügyeik intézése. E célból speciális gyűjtőtáborokat és tranzittáborokat létesítettek. 1945 elejétől már a külföldi állampolgárok repatriálását is végezte a GUPVI illetékes szervei mellett párhuzamosan. 1945 januárjában a szovjet kormány kötelezte arra, hogy a szövetséges és semleges országok állampolgárainak hazatéréséhez nyújtsanak segítséget. Felügyeletébe helyeztek bizonyos átmeneti-elosztó táborokat, amelyeken keresztül folyt a külföldiek hazajuttatása, 249 repatriációs átvevő-elosztó állomással rendelkeztek. Repatriációs osztályokat létesítettek az OSZSZK, az

²⁷³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 6-8. БЕЗБОРОДОВА И. В. Лагерь 27 // Независимое военное обозрение. 1997. № 20. С. 5.

ukrán, a belorusz, a moldovai és a balti köztársaságok Népbiztosok Tanácsai mellett és valamennyi működő front mellett. Továbbá azoknak a helyi tanácsoknak végrehajtó bizottságai mellett is, amelyeknek területei ellenséges megszállásnak voltak kitéve. Rajtuk kívül külföldön is – a hadifogolyügyben érintett országok területén – működtek képviselői. A magyarországi képviselő 1945 júliusában kezdte meg működését. A repatriációügyi megbízott, egyben az igazgatóság vezetője Golikov F. I. tábornok volt.²⁷⁴ A korabeli magyar iratokban folyamatosan tévesen szerepel, hogy Golubjev altábornagy²⁷⁵ volt a szovjet repatriációügyi megbízott. Mindvégig Golikov volt a minisztertanács mellett működő megbízott és egyben a Repatriációügyi Igazgatóság vezetője, Golubjev az ő helyettese volt.

1947. 05. 26-án a Minisztertanács 1731–462. t. sz. „*a hadifogoly és internált polgári személyek SZU-ból való repatriációjának rendje*” c. határozatával a Minisztertanács repatriációügyi megbízottjára bízta minden külföldi hadifogoly és internált repatriálásának irányítását. Míg 1945–1946-ban a hadifoglyok hazajuttatása elsősorban a GUPVI-n keresztül történt, 1947 végétől már kizárólag a Repatriációügyi Megbízott Igazgatósága, illetve annak helyi szervei intézték a repatriálást, beleértve az ellenséges hadseregeknek a szovjet hadifogolytáborokban lévő hadifoglyainak országukba való hazajuttatását is. Az igazgatóságot a SZU Minisztertanácsa 1952. december 29-i határozata értelmében 1953. március 1-jével számolták fel.²⁷⁶

²⁷⁴ Golikov, Filip Ivanovics (1900–1980) – katonai vezető, a Szovjetunió Marsallja (1961). 1938-tól a Belorusz Katonai Körzet Haditanácsának tagja. 1938-tól a Vinnyicai Hadseregcsoporthoz tartozó parancsnoka. 1937-től 1946-ig és 1954-től 1966-ig a SZU Legfelsőbb Tanácsának képviselője. 1941–1952 között az SZK(b)P Központi Ellenőrző Bizottságának tagja. A háború elején, 1941 júliusában–szeptemberében a szovjet katonai missziót vezette az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában. 1942 áprilisától a Brjanszki Front, 1942 júliusában és 1942 októberében–1943 márciusában a Voronyezsi Front parancsnoka volt. 1943 áprilisától a honvédelmi miniszter személyügyi helyettese, 1943 májusától a Honvédelmi Minisztérium Személyzeti Főcsoportfőnökségének vezetője. Egyidejűleg 1944 októbertől a SZU Népbiztosok Tanácsának megbízottja a szovjet állampolgárok visszahonosításának ügyeiben. 1950-ben elbocsátották az főcsoport-főnökségi posztjából és áthelyezték a hadseregbe. 1956 és 1958 között a Páncélos Csatapok Katonai Akadémiájának parancsnoka. 1958-tól 1962-ig a Szovjet Hadsereg és Haditengerészet Politikai Főcsoportfőnökségének főcsoportfőnöke.

²⁷⁵ Golubjev, Konsztantyin Dmitrijevics (1896–1956) – szovjet hadvezér, altábornagy (1942). 1918-tól szolgált a Vörös Hadseregben. Elvégezte a Frunze Katonai Akadémiát (1926), a Vezérkari Katonai Akadémiát (1938). A polgárháború idején az Urálban és Grúziában harcolt, szakasz-, század- és ezredparancsnok volt. 1939–1941-ben a Frunze Katonai Akadémia vezető tanára. A háború éveiben a 13., azután a 43. hadsereg parancsnoka a Központi, Nyugati, Kalinyini és az 1. Balti Fronton. Részt vett a moszkvai csatában, a szmolenszki hadműveletben (1943), Belorusszia felszabadításában (1944). A Vityebszk melletti harcokban 1944 májusában kapott súlyos sebesülés után a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának állományában volt. 1944 októbertől 1949 augusztusáig a Népbiztosok Tanácsa (Minisztertanács) mellett működő repatriációügyi megbízott helyettese, azután első helyettese. 1949-től 1953-ig a Katonai Akadémia tanára.

²⁷⁶ ГА РФ. Ф. 9526. Оп. 1. Д. 1124. Л. 127–142. A Repatriációügyi Megbízott Igazgatóságának 1952. 12. 01-jei összesítő jelentéséből részletet közöl: Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 891–900.

A GUPVI szerkezeti felépítése 1947 után 1950-ig már jelentősen nem változott, csupán a központi apparátus létszáma csökkent a folyamatos repatriációval párhuzamosan. 1947-ben 54 státuszt építettek le, 1948-ban 71 státuszt, 1949-ben 53, 1950-ben 86 státuszt.²⁷⁷ 1948 január–február hónapokban a vidéki MVD-k UMVD-k a táborok és különleges kórházak vezetői részére külön értekezleteket tartottak, ahol a hadifoglyok 1947. évi repatriációjának tapasztalatait összegezték.²⁷⁸

1948 nyarán a GUPVI felügyeletét Szerov I. A. első számú belügyminiszterhelyettesre bízta, aki emellett a rendőrségi szerveket, a határőrséget, a kémelhárítást és a banditák elleni harcot, illetve a belügyi I. sz. különleges osztályt (nyilvántartás, statisztika, irattárak) is felügyelte. Az MVD 1949. október 29-i 1442. sz. parancsa értelmében felmentették a GUPVI éléről Filippov parancsnokot, és ezek után állandó vezetőt már nem jelöltek a hatóság élére. Ismét Petrov altábornagy töltötte be az ideiglenes parancsnoki tisztséget, aki 1950. november 21-én betegség miatt tartaléklállományba távozott. Ezt követően parancsnokság vezetését ismét Kobulovra bízta, akit 1951. augusztus 8-án kineveztek egyidejűleg a GULAG első számú parancsnokhelyettesévé is.²⁷⁹ A két központi szerv hasonlósága ebben az időszakban teljesen nyilvánvaló, mint ahogy az is, hogy a GUPVI-nál megerősödött az operatív szervek hatalma.

Miután megtörtént a hadifoglyok többségének repatriálása, 1951. június 20-án az utolsó nagy átszervezésre, leépítésre került sor a központi hadifogolyügyi hatóságnál. A GUPVI-t ismét igazgatóságnak (MVD UPVI) nevezték. Az apparátus létszámát lecsökkentették, így elérte az 1939-es kezdő létszámot, a 39 főt. A különbség az, hogy a háború előtti UPVI nem foglalkozott operatív munkával, nem volt cenzúra, 1951-ben pedig ezen 17 fő dolgozott. Nem volt irattári munka sem, ezen 10 fő dolgozott, azaz 12 fő marad azokra a munkákra, amit 1939-ben a 39 fő végzett. A titkárságon kívül három ügyosztály működött: szervezési-gazdasági Ny. I. Romanov alezredes vezetésével, az operatív osztály P. P. Majorov ezredes és a nyilvántartási osztály A. M. Bjelov ezredes vezetésével.²⁸⁰

1953. január 1-jén még 20 200 elítélt személyt tartottak nyilván a táborokban. Sztálin halála után Berija lett ismét a belügyminiszter 1953. március 15-én, igaz már csak pár hónapra. E rövid idő alatt nagy változtatásokat rendelt el, újra összevonásra került a

²⁷⁷ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 36. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

²⁷⁸ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 207.

²⁷⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 3. Л. 154.

²⁸⁰ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 3. Л. 155–161.

belügyi és államvédelmi tárca. A GULAG ekkor az igazságügyi tárca irányítása alá került,²⁸¹ az UPVI-t is feloszlatták, funkcióit átadták az MVD Börtönparancsnokságának²⁸² (MVD Tyuremnoje upravlenyje). Az elítélt hadifoglyok és internáltak körében az operatív munkát az MVD 1. sz. főparancsnoksága látta el.²⁸³ 1954-ben az MVD Börtönparancsnokságának önállósága is megszűnt, feladatkörét eleinte az MVD 2. sz. majd a 3. sz. osztálya vette át.²⁸⁴

A hadifoglyok és internáltak ügyével foglalkozó önálló főhatóság 1939 szeptemberétől gyakorlatilag Sztálin haláláig létezett, ugyanakkor az utolsó elítélt foglyok csak 1956-ban hagyták el a Szovjetuniót.²⁸⁵

A GUPVI TÁBORVILÁG KIÉPÜLÉSE

A Szovjetunióban a hadifogly- és internáló táborrendszer létrehozása közvetlenül a második világháború kitörése után kezdődött meg. 1939. szeptember 17-én a szovjet kormány döntése értelmében a Vörös Hadsereg alakulatai átlépték a szovjet–lengyel határt, és szeptember 17-re eljutottak a német–szovjet meg nem támadási egyezmény titkos záradékában megállapított határig, a Nyugati Bug és San folyókig. Jelentős lengyel ellenállásra nem került sor, a lengyel hadsereg egységei önként tették le a fegyvert. Az NKVD vezetése gondosan készülődött a „hadifoglyok” fogadására.²⁸⁶ 1939. szeptember 19-én Berija belügyi népbiztos kiadta az NKVD 0308. számú parancsát²⁸⁷ a „Hadifoglytáborok létrehozásáról”, amelynek 4. pontja rendelkezett 8 hadifoglytábor felállításáról. A Kalinyini, a Szmolenszki, Csernyigovi, Poltavai, Vorosilovgrádi, Ivanovói, és Gorkiji területi UNKVD-k parancsnokait kötelezték 8 tábor felállítására, egyidejűleg utasították őket, hogy október 1-jéig 68 ezer férőhelyet kell kialakítani azokban. Az első hadifoglytáborokat egykori kolostorok, munkatelepek, illetve szanatóriumok helyén létesítették: 1. Osztaskovi tábor – Kalinyini területen; 2. Juhnovszki tábor – Szmolenszki

²⁸¹ A Szovjetunió Minisztertanácsának 1953. március 18-i 934/400. sz. számú határozata értelmében.

²⁸² Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 15.

²⁸³ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 205. Т. 17. Л. 42-43.

²⁸⁴ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 37. КАРТЕР, 2002. С. 95.

²⁸⁵ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 924.

²⁸⁶ 1939. szeptember végén a szovjet csapatok több mint 130 ezer lengyel katonát adtak át az NKVD-nek. 1939–1940-ben a SZU területére került lengyel katonákat nem lehetett volna hadifoglyoknak tekinteni és akként kezelni. Nemcsak a nemzetközi jog előírásai, de mindkét szovjet hadifogly-rendeletkezés (1931. évi és 1939. évi) értelmében hadifoglynak azok a személyek minősülnek, akik a Szovjetunióval háborúban álló ellenséges ország fegyveres erőinek állományába tartoznak, és hadi cselekmények során kerülnek fogságba. A SZU és Lengyelország között nem volt hadiállapot, egyik fél sem üzent hadat, de ilyen „aprósággal” az NKVD nem igazán foglalkozott. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 25.

²⁸⁷ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 72–74, Русский архив. Т. 24(13). 1996. С. 13–14.

területen; 3. Kozelszki tábor – Szmolenszki területen,²⁸⁸ 4. Putyivlszki tábor – Szumi területen²⁸⁹; 5. Kozelscsinai tábor – Poltavai területen²⁹⁰; 6. Sztarobelszki tábor – Vorosilovgrádi területen²⁹¹; 7. Juzsszkij (Déli) tábor – Ivanovói területen; 8. Oranki tábor – Gorkiji területen.²⁹²

A német támadás időpontjában, 1941 júniusában a Szovjetunió területén 40–45 000 fő elhelyezésére alkalmas 8 hadifogolytábor működött, amelyek ekkor még közvetlenül az UPVI irányítása alá tartoztak: a grjazoveci²⁹³, a szuzdali²⁹⁴, a juhnovszki, a kozelszki, a Ivovi²⁹⁵, a sztárobelszki, a kozelscsinai, és a putyivlszki, illetve 30 átvevőállomás létezett.²⁹⁶

A gyors német előrenyomulás következtében az evakuálás a táborokat is érintette, és a nyugati területek ideiglenes megszállása miatt 1941 augusztusára mindösszesen 3 tábor maradt meg. A grjazoveci, a szuzdali és a sztárobelszki tábor működött 8000–9000 főnyi férőhellyel, de valójában - hadifoglyok hiányában - ezek is üresen álltak, az átvevő állomások száma is 19-re csökkent. 1941. augusztus 15-ére 3 újabb tábort létesítettek 5000–7000 hadifogoly elhelyezésére. Ezután a foglyokat már két csoportra osztották, a hadifogoly tiszteket és altiszteket elkülönítve, a jelabugai tiszti táborba, a sorkatonákat pedig a karagandai táborba irányították. 1941 nyarán szovjet fogságban mindösszesen 2385 fő külföldi hadifogoly volt található. 1941 őszén kezdett lassan nőni az ellenség fogságba esett katonáinak száma, 1941. október 1-jén 6681 fő.²⁹⁷

²⁸⁸ Szmolenszki területen a juhnovszki Pavlisev bor szanatórium épületeiben Babünino állomás mellett, a kozelszki tábor pedig a Gorkij üdülő épületeiben Kozelszk állomáson létesült. A háború elején a szovjet csapatok visszavonulása miatt mindkét tábor beszüntette működését.

²⁸⁹ A putyivlszki tábor Szumi területen egykori kolostor és tőzegkitermelő üzem helyén létesült, 1941 őszén fejezte be működését.

²⁹⁰ A kozelscsinai tábor Poltavai területen egykori kolostorban kezdte meg működését és 1941 őszén számolták fel.

²⁹¹ A sztárobelszki tábor Vorosilovgrádi területen a sztárobelszki kolostorban kezdték működtetni 1939 őszén. Itt gyűjtötték össze a később agyonlővetett lengyel tábornokokat, tiszteket. A tábor 1941 nyarán megszűnt működni.

²⁹² Az oranki tábor az első nyolc között létesítették, Gorkiji területen Znamenka állomás közelében egykori kolostor helyén. 1939 novemberében a tábor már üresen állt. 1941 nyarán ismét működni kezdett, 1942 tavaszától hadifogoly tiszteket őriztek benne, egészen 1950-ig működött.

²⁹³ A grjazoveci tábor 1941 szeptember végén létesítették Vologdai területen és 1948 nyaráig működött.

²⁹⁴ A szuzdali tábor 1940 júliusában kezdte meg működését az egykori Szpaszkij kolostor helyiségeiben, eleinte internáltakat őriztek itt. 1943 tavaszától már hadifogoly tiszti táborként funkcionált és 1946 nyarán számolták fel.

²⁹⁵ A Ivovi tábor 1940 decemberében létesítették és lengyel katonákat tartottak itt. A német támadás során a tábor ki kellett üríteni, a német bombázások során evakuálás közben 1834 fő halt meg.

²⁹⁶ PTBA. Ф. Ін. Оп. 23а. Д. 5. Л. 2-41. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

²⁹⁷ PTBA. Ф. Ін. Оп. 23а. Д. 6. Л. 29–30.

1941-ben az NKVD a mozgósítási tervek értelmében bővítette a katonai hadifogoly-átvevő állomások (APP – армейские приёмные пункты) körét, melyeknek a feladata az ellenséges hadifoglyok átvétele a Vörös Hadsereg alakulataitól, azok tartása, illetve a hátszágai táborokba történő evakuálás céljából a foglyok átadása az NKVD-alakulatoknak. A Vörös Hadsereg csapatai a hadifoglyok fölött a hadifogoly-átvevő állomásokig történő eljutásig rendelkezhetek, az átadás után a foglyokra az NKVD rendelkezések vonatkoztak. A hadifogoly-átvevő állomásokról egy 1939. évi ideiglenes szabályzat, illetve a SZU NT 1941. július 1-jei 1798–800. t. sz. határozata rendelkezett. 1942 nyarán két féle tábortípus létezett: a fronton működő táborok (az átvevő állomások – PPV/приёмные пункты для военнопленных) és a hátszágai táborok (ezen belül a hadifoglyok és internáltak részére, illetve különleges táborok a szovjet vörös katonák részére) 1942. január 1-jén 6 hadifogolytábor és 30 átvevőállomás működött, számuk egy év alatt 31-re, illetve 44-re növekedett.

Figyelembe véve azt, hogy a hadifoglyok fogadásának, tartásának és evakuálásának a rendszere nem működött megfelelően, az NKVD 1942. június 5-én a fennálló táborrendszer újabb szervezeti módosításáról rendelkezett. 6 db elosztótábort létesítettek azzal a céllal, hogy a fronton működő különböző katonai alakulatoktól mielőbb átvegyék a hadifoglyokat, 3 hétig tartsák őket karanténban, és szervezzék meg a hátszágai táborokba való eljuttatásukat. Erre vonatkozóan az NKVD 1942 nyarán két parancsot is kiadott: az 1942. 06. 05-i, 001155. sz. – az elosztótáborok és a átvevő-, fogadóállomások ideiglenes szabályozását életbe léptető – parancs, majd az 1942. július 3/8-i, 001156. sz. parancs a hadifogolytáborok és átvevőállomások szervezési struktúrájának megváltoztatásáról.²⁹⁸ E rendelkezések értelmében létesítették a frontok területén az átvevőállomások mellett a Karéliai és volhovi front mellett a cserepoveci, az Észak-nyugati és Leningrádi frontok mellett a borovicsi, a Nyugati és Kalinyini frontok mellett a krasznogorszki, a Brjanszki front mellett a jelecki, a Dél-nyugati front mellett az osztrogozszki és Déli és Észak-kaukázusi frontok mellett a kameny-sahtyinszki elosztótáborokat. Az elosztótáborokat befogadóképességük szerint az alábbi kategóriákba sorolták:

1. kategória: a 3500 fős és ettől több hely
2. kategória: 2000-3500 közötti férőhely
3. kategória: 2000 férőhelyig.²⁹⁹

1942 decemberében már az alábbi átvevőállomások és elosztótáborok funkcionáltak:

²⁹⁸ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 83–96.

²⁹⁹ КОНАСОВ–КУЗЬМИНЫХ, 2002. С. 196.

Karéliai fronton: 4 átvevőállomás és 1 elosztótábor (158. sz. cserepoveci)

Volhovi fronton: 3 átvevőállomás a 158. sz. cserepoveci elosztótábor alá rendelve

Észak-nyugati fronton: 1 átvevőállomás és 1 elosztótábor (270. sz. borovicsi)

Kalinyini fronton: 3 átvevőállomás és 1 elosztótábor (27. sz. krasznogorszki)

Nyugati fronton: 5 átvevőállomás a 27. sz. krasznogorszki elosztótábor alá rendelve

Brjanszki fronton: 3 átvevőállomás és 1 elosztótábor (35. sz. lebegyanyi)

Voronyezsi és Dél-nyugati frontokon: 10 átvevőállomás és 1 elosztótábor (62. sz. radai)

Doni fronton: 5 átvevőállomás és 1 elosztótábor (98. sz.)

Észak-kaukázusi fronton: 8 átvevőállomás és 1 elosztótábor (280. sz. Szandarü állomáson – Grúz SZSZK)³⁰⁰

1942 végén a Voronyezs–Kasztornoj vonzaskörzetében, ahol a magyar katonai alakulatok állomásoztak a Panyinszki, Uszmányi, Linyecki és Verhnye-mamonovszki körzetekben 5 átvevőállomás működött, az 1942 decemberétől fogságba esett magyar katonák ezekbe a táborokba kerültek. 1943 januárjában már 9 elosztótábor és 44 átvevőállomás létezett, melyek élelmiszer-ellátásáról a Vörös Hadsereg Hadtápparancsnokságának kellett gondoskodni. 1943 elején, a szovjet csapatok előrenyomulása következtében hirtelen megugrott a hadifoglyok száma, csak a déli hadművelési területen, Sztálingrád környékén 151 246 fő esett fogságba.³⁰¹ A „fogolyáradat” a szovjet szerveket is váratlanul érte, nem voltak felkészülve rá, ennek következtében súlyos nehézségek támadtak a hadifoglyok ellátásával, frontvezetből való elszállításával kapcsolatban. A sebesült, beteg, teljesen kimerült hadifoglyoknak szállítási eszközök hiányában gyakran 200–300 kilométert kellett gyalogosan megtenni, hogy az első vasútvonalakig eljussanak. Az orvosi ellátás hiánya, a rossz táplálkozás, a rendkívüli hideg tovább fokozta a megbetegedések, az elhalálozások számát a hadifoglyoknál. Az illetékes népbiztosságok ismét parancsok kiadásával próbálták a lehetetlen állapotokon javítani. 1943. január 2-án Hruljov honvédelmi népbiztoshelyettes az NKO 001. számú parancsában tárta fel az evakuálás hiányosságait. Ezt követően az NKVD 1943. január 12-i rendeletében megszabták a hadifoglyok evakuálásának rendjét. A hadifoglyok nyilvántartása, hátszági táborokba való eljuttatása, élelmezésük biztosítása, orvosi ellátása megszervezésének érdekében UPVI-megbízottakat küldtek a hadművelési

³⁰⁰ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6. Л. 1–122, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 139–181.

³⁰¹ ГАЛИЦКИЙ, Вражеские военнопленные, 1990. С. 40. ЕПИФАНОВ А.Е. Сталинградский плен 1942–1956 годы (немецкие военнопленные в СССР). М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1999. 18–23.

területekre. Az NKVD 1943. február 18-i parancsával a frontok hadtápterületeinek védelmét biztosító belügyi csapatok parancsnokságai mellett állítottak fel hadifogolyügyi részlegeket, melyeknek fő feladatai közé a frontok és hadseregek vezérkari főnökségével való kapcsolattartás és az átvevőállomások megszervezése tartozott.³⁰²

Az NKVD 1943. március 1-jei 00398. sz. parancsa a már létező elosztótáborokat átszervezte a fronton működő átvevő-továbbító táborokká (FPPL – фронтовые приемно-пересыльные лагеря), melyekből tizenegyet állítottak fel. Az átvevő-továbbító táborok a hadseregek egységeitől átvett hadifoglyok koncentrálásának alapvető helyszíneivé váltak:

270. sz. borovicsi tábor – Borovicsi város – Észak-nyugati és Volhovszki front

41. sz. osztaskovi tábor – Osztaskov (Kalinyini terület) – Kalinyini front

27. sz. karsznogorszki tábor – Krasznogorszk (Moszkvai terület) – Nyugati front

53. sz. alekszini tábor – Alekszin (Tulai terület) – Nyugati és Brjanszki front

35. sz. lebegyanyi tábor – Lebegyany (Rjazani terület) – Központi front

81. sz. hrenovojei tábor – Hrenovoje (Voronyezsi terület) – Voronyezsi front

62. sz. novo-hoperszki tábor – Nyekrülo állomás (Voronyezsi terület) – Dél-nyugati front

123. sz. urjupinszki tábor – Urjupinszk (Sztálingrádi terület) – Dél-nyugati front

50. sz. frolovoi tábor – Arcseda állomás (Sztálingrádi terület) – Déli front

98. sz. kapusztjiny-jari tábor – Kapusztjyn Jar (Sztálingrádi terület) – Déli front

261. sz. georgijevszki tábor – Georgijevszk (Sztavropolszki terület) – Észak-kaukázusi front

Ugyanakkor ez az új rendszer sem bizonyult elegendőnek, ezért 1943. szeptember 26-án az NKVD 001575. sz. parancsával³⁰³ az átvevőállomások és a fronton működő átvevő-továbbító táborok közé még egy átmeneti lágertípust hoztak létre, a gyűjtőállomásokat (SZPV – сборные пункты). Ezeket tulajdonképpen az ellenség által kialakított és a szovjet előrenyomulás során elfoglalt táborok helyén létesítették, egyidejűleg 1500–2000 fő befogadására alkalmasak. A cél az volt, hogy folyamatosan átvehessék a hadifoglyokat a katonai alakulatoktól, idejében tehermentesítsék az átvevőállomásokat, lerövidítsék a hadifoglyok szállítási útvonalát. 1943 elején bevezették a hadifogolytáborok egységes élelmiszer- és anyagi ellátását a Belügyi Népbiztosság Katonai Ellátási Igazgatóságán keresztül.

³⁰² Az NKVD 1943. február 18-i, 00345. sz. parancsa a hadifoglyok fogadásának, tartásának, útba indításának megszervezése terén fogatosított intézkedésekről. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 656. Л. 491–492, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 98.

³⁰³ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 114–117.

A német csapatok Sztálingrádnál történő szétzúzása kiváltotta a hadifoglyok tömeges megjelenését a Voronyezsi, a Délnyugati és a Doni Fronton. A német katonák és tisztek első nagy csoportja 1942 őszén jelent meg, szükségessé vált újabb hadifogolytáborok sürgős kialakítása, 1943. március 1-jére 35 tábor működött, teljes befogadóképességük lényegesen kibővült, 1944. március 1-jén már 201 400 férőhellyel rendelkeztek.³⁰⁴ A 35 hadifogolytáborból 4 tiszti tábor (jelabugai, oranki, grjazoveci és a szuzdali), 20 a sorkatonák részére, 11 pedig a fronton elhelyezkedő átvevő-továbbító tábor volt.³⁰⁵ 1944–1945-ben már összesen hat tiszti tábor létezett a hadifogolytiszték részére: Moszkvai területen a 27. sz. krasznogorszki, Gorkiji területen a 74. sz. oranki, a Tatár ASZK-ban a 97. sz. jelabugai, Vologdai területen a 150. sz. grjazoveci, Ivanovói területen a 160. sz. szuzdali táborok, ezenkívül a hadifogoly tábornokok részére önálló tábornak alakítottak ki 1943 májusától Ivanovói területen a 48. sz. lezsnyevói tábornak.³⁰⁶ Az oranki tábor 3098 fő, a jelabugai 2000 fő, a szuzdali 1381 fő befogadására volt alkalmas. A szuzdali lágerben további 450 tartalékhelyet biztosítottak, illetve a grjazoveci táborban további 2000 férőhely volt kialakítva tartalékban. A tiszteket kezdetől fogva igyekeztek nemzetiség szerint csoportosítani: az oranki és jelabugai táborban elsősorban a német és osztrák, a szuzdali táborban az olasz, magyar és román tiszteket helyezték el. 1946-ban már 11 tiszti tábor működött. A hadifoglyok repatriálása következtében e táborok száma is folyamatosan csökkent, 1947. március 1-jén már csak 7 tiszti tábor működött. Legtovább a 48. sz. lezsnyevói tábor maradt meg.³⁰⁷

1943 folyamán a sorkatonák többségét, 21 500 főt a hátszági hadifogolytáborok közül a Szverdlovszki területen lévő 84. sz. táborba irányították, a többi pedig a Cseljabinszki, Molotovi, Karagandai, Ivanovói, Szaratovi, Omszki területeken és az Udmurti ASZSZK-ban működő táborokban helyezték el.³⁰⁸ Erre a korai időszakra jellemző, hogy a táborok diszlokációja, számozása még sűrűn változott, sok esetben bezártak egy-egy tábornak, majd újra megnyitották, illetve más helyszínen létesítették újra. Az is előfordult, hogy nem minden táborrészleget számoltak fel, hanem csak a táborparancsnokságot, és magukat a részlegeket átadták más táboroknak, illetve egyes részlegek bázisán új táborok parancsnokságait állították fel. Az NKVD 1943. február 24-i

³⁰⁴ ПГВА. Ф. 1п. Оп. 11а. Д. 5. Л. 3.

³⁰⁵ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 100–105.

³⁰⁶ A 48. sz. lezsnyevói és a 27. sz. tiszti táborban a magyar tábornokok közül sokan megfordultak. A 48. sz. táborban 40 fő, a 27. sz. táborban 34 fő. Az RGVA-ban található személyi kártyák alapján.

³⁰⁷ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 9.

³⁰⁸ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 637. Л. 148–159.

00368. sz. parancsa elrendelte 8 – a rendeltetésének nem megfelelően működő – tábor fészámolását.³⁰⁹

Hadifoglytáborok a Szovjetunióban (1941–1946)

1. sz. táblázat

Tábortípusa	1941. 06. 22.	1941. 08. 01.	1942. 06.05.	1943. 01.01.	1944. 01.01.	1945. 01.01.	1946. 01.01.
Hadifoglytábor	8	3	6	31	52	156	267
Ebből:							
Tiszti				4	6	6	11
Sorkatonai és altiszti				18	34	138	199
Vegyes japánok							49
Elosztó tábor (1943 közepétől FPPL)			6	9			8
					12	12	12
Átvevőállomás	19	19	44	44	66	72	-
Gyűjtőállomások	-	-	-	-	20	49	-
NKVD/MVD objektumok	-	-	-	-	4	4	6
Különleges táborok (szovjet katonák részére)			26	9	14	-	-

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 12; Д. 5. Л. 2–41, 28; Ф. 1п. Оп. 25а. Д. 1. Л. 12, 20, 32, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С 1038.

A központi rendelkezések eredményeként 1943 őszére alakult ki a hadifoglytábor-rendszer, amely magában foglalta a hadseregek átvevőállomásait, a fronton működő gyűjtőállomásokat és átvevő-továbbító táborokat, továbbá a hátsószágban működő nagyméretű állandó közkatonai és tiszti táborokat. 1944 során tovább folytatódott az UPVI frontvonal melletti táborhálózatának fejlesztése. 1944 január végén a Vörös Hadsereg hadtápfőnöke és az NKVD közös parancsával a hadtápparancsnokok mellett hoztak létre 19 fős NKVD frontügyi osztályokat. 1944. április 23-án Honvédelmi Népbiztosság 098. sz. parancsa rendelkezett a „*Hadifoglyok katonai körzetekből történő evakuálásának rendjéről*”. Ebben a – Vasziljevskij marsall által aláírt – parancsban állapították meg először pontosan a háromféle tábor egymáshoz viszonyított optimális elhelyezkedését:

PPV (átvevőállomások) – az előrevetett egységektől 25–30 km-re helyezkedtek el, az ezredek és hadosztályok gyűjtőpontjairól kerültek a hadifoglyok a hadseregek melletti gyűjtőállomásokra. Feladatuk: hadifoglyok fogadása. (Gyakorlatilag az SZPV-k fiáliléjaként működtek.)

SZPV (gyűjtőállomások) – a front vonalától 50–70 km-re helyezkedtek el. Feladatuk: az átvevőállomások tehermentesítése, a hadifoglyok ideiglenes elhelyezése az

³⁰⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 12. A parancs teljes egészében nem lett teljesítve, valójában a Tedzenszki és a Panisino-Kalacs építkezés melletti tábor került felszámolásra, a többi nagyobb táborok részeként továbbra is működött. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 980.

őket hátsországi táborba, illetve az átvevő-továbbító táborokba szállító vonatszerelvények megszervezéséig, statisztika vezetése az átvett hadifoglyokról, az első egészségügyi szemle megszervezése. (Gyakorlatilag az FPPL-k fiáláljaként működtek.)

FPPL (fronton működő átvevő-továbbító táborok) – a front vonalától 100–120 km-re működtek. Feladatuk: a hadifoglyok fogása, átvétele az átvevőállomásoktól, illetve a gyűjtőállomásoktól, a hadifoglyok egészségügyi vizsgálata és megelőző karantén szervezése, a fogságba ejtett személyek első kikérdezése és kérdőívek felvétele, a hadifoglyok hátsországi táborokba történő elindításának megszervezése.³¹⁰

Mindhárom tábortípus fő jellemzője, hogy ún. „mozgó táborok”, a frontvonalon zajló eseményektől függően változtatták helyüket, a németek visszaszorításával fokozatosan tolódott ez a lágerhálózat nyugatra.

A táborrendszer részét képezték a hadifoglyokórházak (специальные лагеря – „különleges kórházak”) is, melynek hálózata szintén fokozatosan alakult ki. A háború elején a külön hadifoglyok számára nem működtek kórházak. A GKO 1941. szeptember 22-i 701. sz. határozata értelmében a sebesültek egészségügyi ellátásáért az ország egész területén az Egészségügyi Népbiztosság, a frontok és a hadsereg hadtápkörleteiben pedig a Vörös Hadsereg Egészségügyi Főcsoportfőnöksége felelt. Az NKVD kérésére először két kórházat, majd 1942 decemberére már 11 kórházat jelöltek ki 5480 ágygal. Az NKVD 00438. sz. 1943. március 6-i parancsával létrehozták a *különleges kórházak hálózatát*. A legnagyobb problémát a hatósági hovatartozás jelentette, hiszen a frontok mellett működő kórházak a Honvédelmi Népbiztosság, a hátsországi kórházak az Egészségügyi Népbiztosság felügyelete, irányítása alatt álltak. Az NKVD/MVD UPVI-GUPVI irányítása a hadifoglyok különleges kórházaiban az operatív ügyekre terjedt ki. Az őrzés biztosítását, a nyilvántartás vezetését és az operatív irányítást végezték belügyi munkatársak.³¹¹

Az MVD ún. „*különleges operatív objektumai*” hadifoglyok részére 1943 harmadik negyedévében kezdték meg kialakítani. Rendeltetésük az ellenséges hadseregek tábornokainak, főtisztjeinek ideiglenes elhelyezése volt. Az illetékes belügyi szervek ezektől a fontos személyektől igyekeztek a számukra szükséges információkat megszerezni. A speciális objektumok kényelmi szempontból Moszkvához közel, többnyire a főváros környéki dácsákon (hétvégi házakban) titokban működtek. Itt folytatták le a magas rangú – különböző szempontból a szovjet vezetés számára fontos – külföldi katonai vezetők kihallgatásait. A GUPVI táborrendszer teljes fannállása alatt 14 különleges

³¹⁰ 1944. április 23-i parancsot közli: ГАЛИЦКИЙ, Вражеские военнопленные, 1990. С. 36–46.

³¹¹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. д. 7. Л. 1-145, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 387–437.

objektum működött.³¹² Közülük a legfontosabbak: a 15/v. sz. objektum – Lunyevo településen a Krasznopoljani körzetben (1943. 08. 02. – 1946. 05. 22. között), a 20/v. sz. objektum – Planyernaja településen Himki körzetben (1945. 08. 13. – 1946. 05. 22. között), a 25/v. sz. objektum „Dancsenko” – Kuncevo településen (1943. 08. 13. – 1950. 07. 03. között), a 30/v. sz. objektum „Ozeri” – Ogyincovo településen (1943. 09. 12. – 1947. 06. 03. között) volt. A háború után nőtt meg a számuk. 1946. január 1-jén már 6 különleges objektum működött. Különleges objektumként kezelték az antifasiszta iskolákat is, amelyekről később lesz szó részletesen.³¹³ Az utolsók között 1948 januárjában létesítették az 5. sz. objektumot Novogorszk községben – Himki körzet.³¹⁴ A magyar tábornokok közül is megfordultak e helyeken, Újszászy Istvánt az MVD. 5. sz. objektum, és Deseő László vezérőrnagy pedig a 20v. sz. objektum lakója volt egyideig.³¹⁵

A szökések megnövekedett száma miatt 1944 őszén a belügyi népbiztosság egy új lágértípust hozott létre. A termelési táborok őrzésének lazulása kapcsán 1944 szeptemberében a 99. sz. karagandai tábor 3. és 7. sz. táborrészlegét és a 171. sz. szuszlongeri tábor *szigorított rezsimben működő egységekké* alakították át. Az NKVD 1944. szeptember 9-i 001130. sz. parancsa egyúttal a szigorított hadifogolytáborok működési szabályzatát is közzétette.³¹⁶ Mintegy 50 %-kal megemelték az őrszemélyzet létszámát. A munkavégzés helyén a kontingenst őrzők számát úgy állapították meg, hogy 10 hadifogolyra jusson egy kísérő személy. Ezekbe a táborokba a hadifoglyok és internáltak alábbi három kategóriáját irányították: „a megszállt területeken a szovjet lakossággal és a partizánokkal szemben kegyetlenségek elkövetésében résztvevők”, a felderítő, kémelhárító, rendfentartó szervek munkatársai közül az aktív fasiszták, és a szökés közben elfogott foglyokat. A szigorított rezsimben működő táborokba 6 és 12 hónap közötti időtartamra kerülhettek a foglyok. A barakkok és földalatti helyiségek ablakait fémráccsal szerelték fel, a foglyokat sötétedéstől hajnalig bezárva őrizték, éjszaka tilos volt kimenniük. A megemelt (12 órás) munkaidőt kivéve folyamatosan a barakkokban kellett tartózkodniuk.³¹⁷ Az MVD 00664-1947. sz. parancsával nőtt a hasonló táborok

³¹² 12 az európai, 2 pedig a japán hadifoglyok (30v. sz. – Csitában, 45v. sz. Habarovszkban) részére lett létrehozva. Путеводитель, 2008. 456.

³¹³ Az MVD. 40. sz. objektuma a krasznogorszki táborban létesült, majd tovább helyezték Noginszkba és Rjazanyba is. 1945. 03. 05. – 1950. 01. 16. között működött. A 41. sz. objektum volt a Taliciben létesült iskola. (1947. 09. 30. – 1950. 01. 16. között) Путеводитель, 2008. 96, 133, 135.

³¹⁴ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 10, 979, 1012–1013. Путеводитель, 2008. 138.

³¹⁵ Újszászy István és Deseő László személyi kartonjai. (ПГВА – личная карточка)

³¹⁶ ГА РФ. Ф 9401. Оп. 12. Д. 205. Т. 12. Л. 37–41, Русский архив. 1999. Т. 24 (13–2). 1999. С. 87–91.

Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 732

³¹⁷ Русский архив. 13(3–3). 2002. С. 273.

száma: a Kazah SZSZK területén lévő 39. sz. dzsezkazgani, 348. sz. kantagi és az Üzbég SZSZK-ban működő 187. sz. fergani táborokat, illetve Vorosilovgrádi és Sztálini területeken további 4 táborrészelet alakítottak át szigorított rezsimben működőkké.³¹⁸

1947–1948 során erősödött a háborús bűnöket elkövető foglyok kiemelése, elkülönítése. Az MVD 1948 decemberi parancsa értelmében minden „különleges nyilvántartásba” vett hadifoglyot átirányítottak a Fegyveres Erők Minisztériumának munkaszászálajaiból az MVD táborokba.³¹⁹ Ennek a kontingensnek az elhelyezésére 8 szigorított tábor és 91 táborrészelet létesítettek.³²⁰ E tábortípusban dolgozó belügyi munkatársak száma is nőtt, 696 operatív státusszal, és 670 őrző státusszal bővült a kiszolgáló személyzet száma.³²¹ 1949 elejére a különleges nyilvántartásba vett személyek száma: 41 297 fő volt, ehhez képest a táborok száma nem volt elegendő. Ezért 1949-ben egy sor hagyományos tábort szerveztek át szigorított rezsimű táborrá. Legjelentősebbek: 16. sz. habarovszki, 99. sz. szpaszozavodszki, 476. sz. szverdlovszki és a 464. sz. drogobicsi tábor.³²² 1948 során az operatív munka megerősítése céljából 185 nagyobb táborrészeletben vezették be a táborparancsnok operatív ügyekben illetékes helyettesi posztját. Az NKVD 1945. április 16-i 00311. sz. parancsa rendelkezett arról, hogy minden táborban büntető egységet kellett felállítani, amelyekbe a szimuláns, munkát megtagadó, lopást elkövető és különösen fegyelmetlen hadifoglyokat.³²³

1944 végére már 156 hadifoglyótábor működött, 905 000 férőhellyel. Emellett még a Szovjetunió területén kívül is létesültek táborok. Lengyelországban, a Baltikumban és Romániában 1944 októberében a korábbi német táborok helyén a frontvonal mentén 18 új tábor lett felállítva: 3 Lengyelországban, 2 Lettországon, 3 Észtországban, 2 Litvániában, 3 Belorussziában, egy-egy pedig Ukrajnában, a Krímben, Leningrádi területen, Moldáviában és Romániában. E táborok befogadóképessége összesen 100 ezer fő volt.³²⁴

Az NKVD 1944. május 26-i 00623. sz. parancsával³²⁵ lépett életbe a hadifoglyótáborok egységes szervezeti struktúrája: a tábori pontokat, tábori körleteket

³¹⁸ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 42–114. A GUPVI 1941-1950-re vonatkozó összefoglaló jelentése a hadifoglyok őrzéséről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 261–283.

³¹⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 60.

³²⁰ Ezek közül a legnagyobbak a 108. sz. beketovoi (Sztálingrádi területen), a 211. sz. Vütegrovszki (Volag dai területen), a 223. sz. kirovobadi (Azerbajdzsáni SZSZK) és a 466. sz. moszkvai (Moszkvai területen) voltak. Военнопленные в СССР. 2004. Т. 4. С. 15.

³²¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 31–52, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 103–110.

³²² Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 945.

³²³ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 274–275.

³²⁴ E táborok létrehozásáról az NKVD 1944. október 16-i 001271 sz. parancsa rendelkezett. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 19.

³²⁵ Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 159. Л. 220.

átnevezték táborrészlegekké.³²⁶ A hátszági táborok és azok részlegei többnyire ott helyezkedtek el, ahol a hadifoglyokat optimálisan, lehetőség szerint szállítási veszteség nélkül lehetett felhasználni a szovjet népgazdaság különböző ágazataiban. Ezért szinte majdnem minden tábor vasútvonal közelében helyezkedett el, vagy közvetlen út vezetett a vasúti pályához. A táborok elhelyezését a hadifogoly munkaerő felhasználására alkalmas helyeken és a munkamegrendeléseket központi rendelkezések, utasítások szabályozták.³²⁷ Amennyiben az adott tábor befejezte az éppen aktuális munkát, sokszor előfordult, hogy a legrövidebb idő alatt tovább telepítették a hadifoglyokat, vagy a tábort összevonták egy másikkal, esetleg véglegesen felszámolták. Ezek a körülmények szinte lehetetlenné teszik a hadifogolytáborok pontos számának meghatározását egy-egy konkrét időpontban.

Az MVD 1947. június 26-i 00664. sz. parancsa az őrzési és működési feltételek javítása érdekében a hadifogolytáborok 4 csoportra osztásáról rendelkezett:

1. csoport – a határmenti területeken elhelyezkedő táborok, ORB-k, különleges kórházak, ahol szigorú feltételekkel a kísérő osztagok őrizték a foglyokat,
2. csoport – hátszági táborok a német nemzetiségű hadifoglyok részére átlagos őrzési feltételekkel
3. csoport – hátszági táborok a magyar, román és osztrák hadifoglyok részére,
4. csoport – szigorított táborok a szökött, szabotáló, az egykori SS, SD, SA és Gestapo tagjainak és a kegyetlenségeket elkövető hadifoglyok részére.³²⁸

A Vörös Hadsereg alakulatai átlépve a szovjet határt 1944 utolsó három hónapjában már Románia, Bulgária és Magyarország területén haladtak előre nyugat felé. A fronton működő hadifogolyügyi szervekre hárult az egyre nagyobb tömegű hadifoglyok fogadásának megszervezése. 1945 január-február során az 1. 2. 3. 4. Ukrán Frontok mellett 10 átvevő-továbbító tábort állítottak fel. Az NKVD és NKO 1945. január 18-i 0029/002 sz. közös parancsa rendelkezett többek közt a Magyarország területén felállítandó első táborokról.³²⁹ A 2. Ukrán Front kötelékében Gödöllőn (30 000 férőhelyes), Miskolcon

³²⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 2–41. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

³²⁷ A SZU Minisztertanácsának 1945. május 14-i 1084-268. sz. direktívája, a GKO 1945 tavaszán hozott 7712., 7958. és 8921. sz. határozatai és az NKVD parancsai szabályozták.

³²⁸ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 60. КОРОТАЕВ, ВЛАДИМИР. Немцы военнопленные в СССР // Места содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден–Бонн–Кассель, ООО «Новорит», 2008. XII–XIII.

³²⁹ ПГБА Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6. Л. 1–122. A GUPVI 1951. június 20-a után készült összefoglaló jelentése a GUPVI frontügyi szerveinek tevékenységéről a Nagy Honvédó Háború alatt. Военнопленные в СССР. Т. 4.

(3 000 férőhelyes), Cegléden (10 000 férőhelyes), Debrecenben 30 000 férőhelyes), a 3. Ukrán Front kötelékében pedig Kiskunfélegyházán (15 000 férőhelyes), Szegeden (15 000 férőhelyes) átvevő-továbbító tábor létesült.³³⁰ Az NKVD és az NKO 1945. április 26-i 00389/0011 sz. közös parancsa az 1. 2. 3. Belorusz Frontok és az 1. 3. Ukrán Frontok mellett újabb frontvonalbeli táborok felállításáról rendelkezett. 16 átvevő-továbbító táborn (ebből a 3. Ukrán Front mellett 3-t) és 27 gyűjtőállomást (ebből a 3. Ukrán Front mellett 12-t) hoztak létre, Ekkor létesültek a 83. sz. sorokpolányi, a 85. sz. alsópatyi, és a 86. sz. hajmáskéri átvevő-továbbító táborok.³³¹ Ezenkívül működött még a 39. sz. soproni FPPL. 1945 májusában további bővítésre került sor, a 2. Ukrán Front mellett ismét 3 ideiglenes táborn és 7 gyűjtőállomást állítottak fel.

Az európai frontvonalbeli táborhálózat 1945 májusában

2. sz. táblázat

Front neve	Frontvonalbeli hálózat				
	NKVD hadifogoly- ügyi osztály	FPPL	SZPV	PPV	Különleges kórház
14. elkülönített hadserég	-	-	-	1	-
Karéliai Front	1	-	1	1	-
Leningrádi Front	1	1	3	10	1
3. Balti Front	1	1	-	-	-
1. Balti Front	1	1	3	-	1
3. Belorusz Front	1	2	4	11	1
2. Belorusz Front	1	4	7	6	1
1. Belorusz Front	1	5	10	13	2
1. Ukrán Front	1	5	10	10	2
2. Ukrán Front	1	3	3	5	1
3. Ukrán Front	1	6	7	7	1
4. Ukrán Front	1	6	18	6	1
Tartalék	11	-	-	2	-
Összesen:	11	34	66	72	11

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6. Л. 1–122.

A nyugatról visszavont táborokat a keleti területekre helyezték át, ahol közben már több mint 520 ezer japán hadifogoly került a szovjetek kezére.

Az illetékes szovjet szervek a gyűjtőállomásokat és átvevő-továbbító táborokat nem földrajzi elhelyezkedés, vagy országok szerint tartották nyilván, hanem a frontok, később

2004. C. 139–181. A GUPVI munkatársai a jelentésekben folyamatosan eltévesztik a magyar települések diszlokációját. (Pl. Szeged és Kiskunfélegyháza Románia területén szerepel náluk.) Illetve a 36. sz. máramaroszigeti táborn kapcsán sok esetben „Szeged” szerepel.

³³⁰ A ceglédi FPPL száma 34-es volt. A másik öt, 1945 januárjában létesített, táborn számozását még nem sikerült azonosítanunk.

³³¹ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. C. 1002.

hadsergescsoportok mozgását követve. E frontvonalbeli táborok a szovjet hadsereg fokozatos előrenyomulását követve 1945-ben csak az első öt hónap alatt 743-szor (!) települtek át újabb helyszínekre. A GUPVI iratokból kiderül, hogy a folyamatos mozgást, a táborok átszámozását még a belügyi munkatársak sem tudták követni. Eddigi kutatásaink alapján az alábbi táblázatokban megkíséreljük összefoglalni a magyar területen létesült átvevő-továbbítótáborokat és gyűjtőállomásokat. (A rendelkezésre álló adatok hiányosak, további kutatás szükséges valamennyi tábor beazonosításához.)

Magyarországon működött átvevő-továbbítótáborok

3. sz. táblázat

FPPL száma	Diszlokáció	Létrehozás dátuma	Bezárás dátuma
33. FPPL	Debrecen		
33. FPPL	Jászberény	1945. 01. 11-től	
34. FPPL	Cegléd	1945. 01. 18.	1945. 09. 24.
39. FPPL	Sopron		1945. 09. 24.
83. FPPL	Sorokpolány	1945. 04. 26.	1945. 09. 24.
85. FPPL	Alsópaty	1945. 04. 26.	1945. 09. 24.
86. FPPL	Hajmáskér	1945. 04. 26.	1945 decembere
	Gödöllő	1945. 01. 18.	?
	Kiskunfélegyháza	1945. 01. 18.	?
	Debrecen	1945. 01. 18.	?
	Szeged	1945. 01. 18.	?
	Miskolc	1945. 01. 18.	?

Összeállítva: PTBA. Φ. 1n. On. 3r. JI. 23. JI. 1–26 o6; Φ. 1n. On. 01e. JI. 39. JI. 23–25; PTBA Φ. 408n. On. 2. JI. 23. JI. 101, 114–115, 133.

Az NKVD 1945. szeptember 24-i 001088 sz. parancsa rendelkezett a 31. 32. 33. 34. 39. 47. 83. 85. sz. FPPL-k és a hozzájuk tartozó SZPV-k felszámolásáról, illetve a 38. sz. FPPL kötelékében a 4. 5. 6. sz. SZPV felállításáról.³³²

Gyűjtőállomások

4. sz. táblázat

SZPV száma	Diszlokáció	Hadifoglyok száma 1946. 08. 01.
1. SZPV	Baja	8660
3. SZPV	Jánosháza	3410
4. SZPV	Székesfehérvár	8134
5. SZPV	Szeged	3950
6. SZPV	Inta-puszta	34
8. SZPV	Solt	

³³² ГА РФ. Φ. 9401. On. 1a. JI. 180. JI. 175.

(3. Ukrán Front)		
9. SZPV	Sopron	12
11. SZPV	Székesfehérvár	5223
12. SZPV	Sopronhorpács	5003
13. SZPV	Székesfehérvár	1621
14. SZPV	Inta-pusztá	78
17. SZPV	Pereszteg	7067
Ausztriában:		
7. SZPV	Fischau (Ausztria)	5147
16. SZPV	Wiener Neudorf (Ausztria)	442
18. SZPV	Mödling (Ausztria)	2407

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 3г. Д. 23. Л. 1–26 о6; Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 23–25; ПГБА Ф. 408п. Оп. 2. Д. 23. Л. 101, 114–115, 133.

A frontvonalbeli táborhálozat bővülésével párhuzamosan a GKO és az NKVD 1945. június 4-i határozatai alapján megkezdődött a hadifoglyok repatriációja is. Frankfurt am Odere, Fürstenwald, Nordte, Pirne (Németország), Sopron, Szeged (Magyarország) helységeiben koncentrálták azokat a nem német nemzetiségű munkaképtelen hadifoglyokat, akiket első körben hazaengedtek.³³³

1945 novemberében fejeződött be az európai hadifoglyok kiszállítása a Szovjetunió területére, ezzel a frontvonal mellett létesített hálózat befejezte munkáját, annak folyamatos leépítésére került sor. 1945-ben a második félév folyamán 122 fronton működő tábort számoltak fel (22 FPPL, 38 SZPV, 62 PPV) és képeztek át hátországi táborokká.

**Kimutatás a SZU NKVD GUPVI frontvonalbeli hálózatról
(1945. november 20-i állapot)**

5. sz. táblázat

Hadseregcsoporthat	Frontvonalbeli hálózat			
	NKVD hadifoglyügvi osztály	FPPL	SZPV	PPV
Északi Hadseregcsoporthat ³³⁴	1 (Lignitz)	8	19	6
Németországi Szovjet Megszálló Hadseregcsoporthat ³³⁵	1 (Potsdam)	1	4	8

³³³ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 28.

³³⁴ Északi Hadseregcsoporthat – a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának 1945. 05. 29-i, 11097. sz. direktívájával állították fel, amely kimondta, hogy a 2. Belorusz Frontot 1945. 06. 10-én 24.00 órától Északi Hadsereg Csoportnak kell átnevezni. Csapatai Lengyelország területén állomásoztak.

³³⁵ Németországi Szovjet Megszálló Hadseregcsoporthat – a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának 1945. 05. 29-i, 11095. sz. direktívájával állították fel, amely kimondta, hogy az 1. Belorusz Frontot 1945. 06. 10-én 24.00 órától Németországi Szovjet Megszálló Hadseregcsoporthatnak kell átnevezni. Csapatai Németország területén állomásoztak. 1949-ben átalakították a Németországi Szovjet Hadseregcsoporthat, amit csak 1994-ben számoltak fel.

Központi Hadseregcsoporthat	1 (Mödling)hat	1	3	-
Déli Hadseregcsoporthat	1 (Konstanza)hat	4	4	1
3. Belorussz Front	1 (Georgenburg)hat	-	1	-
Összesen:	5	14	31	15

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 23-25.

A GUPVI frontügyi részlege és annak kihelyezett egységei közül a 3. Belorussz Front, az Északi és a Központi Hadseregcsoporthat mellett működő hadifogolyügyi osztályok is beszüntették munkájukat. A hadifoglyok repatriációjával kapcsolatos további teendők miatt két hadifogolyügyi osztály működött tovább: a Déli Hadseregcsoporthat melletti Románia területén és Németországi Szovjet Megszálló Hadseregcsoporthatja mellett, illetve 3 tábor: a 69. sz. (Frankfurt am Odera), a 176. sz. (Foksani, Románia) és a 36. sz. (Máramarossziget, Románia).³³⁹

A GUPVI-táborrendszeren belül két tábortípus egészen különleges helyet foglalt el: az internáltak munkászászlóaljai (RB – рабочие батальоны) és a Honvédelmi Népbiztosság (később: Fegyveres Erők Minisztériuma) munkászászlóaljai (ORB – отдельные рабочие батальоны). Az internáltak munkászászlóaljai a GUPVI-rendszerében eltérő számozást kaptak a hadifogolytáboroktól, 1000–9999 közötti keretet tartották fenn ezek bejelölésére, de nem használtak fel minden számot. (1000–1055. sz. – a Sztálini területen működő ORB-k, 1201–1246. sz. Vorosilovgrádi területen, 1401–1423. sz. Zapojszei területen stb.)³⁴⁰ Az első típusba kerültek a GKO – korábban már említett – határozatai alapján elhurcolt német és más nemzetiségű nem katonai személyek, később részletesen szölok róluk.

³³⁶ Központi Hadseregcsoporthat – a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának 1945. 05. 29-i, 11096. sz. direktívájával állították fel, amely kimondta, hogy az 1. Ukrán Frontot 1945. 06. 10-én 24.00 órától Központi Hadseregcsoporthatnak kell átnevezni. Csapatái Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország területén állomásoztak. 1955-ben felszámolták.

³³⁷ A Központi Hadseregcsoporthat Hmarin parancsnok által vezetett hadifogolyügyi részlegének (OPV) irányítása alá tartoztak a Magyarország területén is még meglévő egységek: a 86. sz. átvető-továbbító tábor Hajmáskéren, az 5. sz. gyűjtőállomás Szegeden, és a 17. sz. gyűjtőállomás Peresztsegen. A 18. sz. gyűjtőállomás Mödlingben (Ausztria) tartozott még ehhez a hadseregcsoporthathoz. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 23–25.

³³⁸ Déli Hadseregcsoporthat – 1945. 06. 15-én alakították meg a Románia és Bulgária területén állomásozó 3. Ukrán Front parancsnokságának bázisán, 1947-ben számolták fel.

³³⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 5. Л. 2-41. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

³⁴⁰ Чайковский, 2002. С. 145–146.

A Honvédelmi Népbiztosság (NKO) elkülönített munkászászlóaljaiba a szovjet kormány határozatai alapján kerülhettek a hadifoglyok. A háború befejezése után a Honvédelmi Népbiztosság „békeállapotra” tért át, és ez az új helyzet szintén jelentős munkaerő bevonást követelt. Az NKO védelmi objektumain, a új laktanyák és lakóépületek építésén, különböző felszerelések szállításán és más egyéb munkákon használták a hadifoglyokat. A SZU Népbiztosok Tanácsának 1945. június 4-i, 8921sz. számú határozatával³⁴¹ a hátsországi táborokból 152 ezer hadifoglyot adtak át a Vörös Hadsereg hadtápfőnöksége rendelkezésére, akiket a Vezérekarai Főnökség további direktívái lapján 236 elkülönített munkászászlóaljba irányítottak.³⁴² Ezekbe az egységekbe németként internált személyek nem kerültek. A kormány döntése értelmében az ORB-ékben őrzött hadifoglyok tartásáért, őrzéséért, ételmezésükért, ruházati ellátásukért, munkán való felhasználásukért a teljes felelősség az NKO-ra helyeződött, a GUPVI és annak vidéki szervei csak ellenőrzési joggal rendelkeztek. A munkászászlóaljak szovjet munkatársait is az NKO biztosította, csak az operatív megbízottak és a tolmácsok kerültek ki az NKVD állományából. Az ORB-k parancsnoksága nem érzett felelősséget a hadifoglyok fizikai állapota iránt, sorozatosan megsértették az erre vonatkozó kormányrendeleteket, MKVD/MVD parancsokat. Ennek következtében az itt elhelyezett hadifoglyok helyzete sokkal rosszabb volt a táborokban lévő foglyokétól. Ezekben az egységekben a halálozások száma ötször, a szökéseké pedig hétszer magasabb volt.³⁴³ 1945 szeptemberében került sor az első GUPVI átfogó ellenőrzésére, amely megállapította, hogy az ORB-ékben a lakóhelyiségek rossz állapotban voltak, többségükben nem volt fürdő és fertőtlenítőkamra, amely nagyfokú eltetvesedéshez vezetett, továbbá megsértették az előírt munkaidőt, sok esetben napi 12–14 órát dolgoztatták a hadifoglyokat. 1945. szeptember 17-én az NKVD 161. sz. direktívája rendelkezett az NKO munkászászlóaljaiban lévő hadifoglyok nyilvántartásának rendezéséről és az ellenőrzés megszigorításáról.³⁴⁴ Pontosan két hónap múlva következett az újabb utasítás Kruglov,

³⁴¹ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 191–198.

³⁴² В.В. Мухин: Системы и органы пленения, учёта, обеспечения и эвакуация советских и немецких военнопленных 1941–1945 гг. во фронтовой полосе. //Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». Москва, 1999. С. 6–19.

³⁴³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 34а. Д. 8. Л. 16–23. Rövid összefoglaló az NKO elkülönített munkászászlóaljaiáról. : Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 611–614.

³⁴⁴ РГВА. . 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 43–44. Makov őrnagy, a GUPVI nyilvántartási ügyosztályának parancsnoka által Kobulovnak, a GUPVI parancsnokának írt 1946. január 26-i feljegyzése.

belügyi népbiztos aláírásával.³⁴⁵ 1946–1947 során a GUPVI több mint 150 levelet küldött ez ügyben a Fegyveres Erők Minisztériuma vezetésének. Az NKO a GUPVI folyamatos ellenőrzései és felszólítása hatására több parancsot is kibocsátott, de ennek ellenére sem javult a helyzet. Egyedüli megoldást a GUPVI javaslata jelentette volna, többször is kérelmezték, hogy az ORB-k kerüljenek át az MVD közvetlen irányítása alá, de sajnos, erre nem került sor. A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnöksége dolgozta ki a munkászászlóaljakról szóló 41/604 sz. szabályzatot, melynek értelmében egy munkászászlóalj 500–1000 főből, három századból állt, egy századon belül 3 szakasz, azon belül 4 csoport volt.

Az ORB-ékben dolgozó hadifoglyok számát azért is nehéz pontosan meghatározni, mert nyilvántartásuk sem a GUPVI illetékességébe tartozott. A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnöksége 8. csoportjának volt feladata a korabeli nyilvántartás vezetése, de többszöri felszólítása ellenére sem szolgáltatott a GUPVI-nak pontos adatokat.³⁴⁶ A Vörös Hadsereg Vezérkari Főnökségének adatai szerint 1945. október 1-jén az NKO objektumain nyilvántartott nyugati nemzetiségű hadifoglyok száma: 182 000 fő. Nem volt munkaképes az egész állomány, csak 148 678 fő dolgozott. Közülük 99 munkászászlóaljba osztottak be 81 810 főt. Több mint 32 000 fő harminckettő ORB-ben az Ukrán SZSZK, több mint 11 000 fő tizenöt ORB-ben a Litván SZSZK területén dolgozott. Szintén 11 000 föltött volt azoknak a száma, akik 14 ORB-ben Moszkvai területen voltak nyilvántartva. További 66 868 fő a 3. Belorusz Front, a Németországi Szovjet Megszálló Hadseregcsoport, az Északi és Déli hadseregcsoport kötelékében végzett helyreállítási munkákat.

1946. január 1-jén 200 ORB-t és 210 380 főt tartott nyilván a GUPVI. Ebből 146 ORB-ben 142 571 fő a nyugati hadseregek hadifoglyai, 54 ORB-ben 67 809 fő pedig a japánok közül került ki. Ebben az időpontban az ORB kontingensének csupán a 23–32 %-a volt munkaképes állapotban. 1948. január 1-jén már csak 23 ORB 14 509 fővel működött a nyugati hadseregek hadifoglyai számára, 46 ORB pedig 47 275 japán hadifogoly részére.

A magyar nemzetiségű hadifoglyok közül kevesen kerültek ORB-ékbe. 1946. április 8-i állapot szerint 1768 fő a magyarok száma,³⁴⁷ 1947. április 1-jén 1325 fő magyart

³⁴⁵ Az NKVD 1945. november 17-i 207. sz. direktívája az NKO munkászászlóaljaiban található hiányosságok felszámolásáról.

³⁴⁶ PTBA. Ф. Ін. Он. 01е. Д. 39. Л. 44.

³⁴⁷ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 351–354.

regisztráltak az elkülönített munkászászlóaljaiban.³⁴⁸ A Fegyveres Erők Minisztériumának munkászászlóaljai 1949-ben lettek teljesen felszámolva.

1945 folyamán összesen 222 új tábort, 2713 táborrészleget létesítettek amelle, hogy ugyanebben az évben a nem rendeltetésszerű működés miatt 99 tábort és 1080 táborrészleget számoltak fel.³⁴⁹

A GUPVI-táborvilág 1945 végére érte el a legnagyobb kiteljesedését. 1946 elején a külföldi hadifoglyok és internáltak 267 táborban és a hozzájuk tartozó 2112 táborrészlegben, valamint 392 munkászászlóaljban és 178 különleges kórházban voltak elhelyezve, gyakorlatilag szétszórva a Szovjetunió teljes területén.³⁵⁰ Ezután a beindult repatriáció miatt lassan csökkenni kezdett a táborok száma. 1946 során 523 táborrészleget számoltak fel, ezenkívül befejezte működését 69 táborparancsnokság is. A likvidált táborparancsnokságok helyett a Moszkvai, Leningrádi, Cseljabinszki területeken és a Baskír ASZK-ban, illetve a Lett SZSZK-ban UPVI-kat állítottak fel.

1947. szeptember 15-én az MVD 00968. sz. parancsa elrendelte, hogy 139 100 főt a széniparba és üzemanyag vállalatokhoz kell átirányítani egyéb munkákról. Ennek következtében 11 új tábort és 232 táborrészleget létesítettek, miközben 52 tábor, 619 táborrészleg és 21 különleges kórház került felszámolásra. 1947-ben már megkezdődött az MVD vidéki hadifogly- és internáltügyi részlegeinek (OPVI), egyes helyeken csak az ott dolgozó belügyesek létszámának csökkentése.³⁵¹

1948–1949-ben a hadifoglytáborok száma a repatriációt követve fokozatosan csökkent. 1950. március 23-án Kruglov belügyminiszter által megerősített listán már mindösszesen 11 tábor szerepel, közülük 15 300 férőhellyel 9 tábor az elítélt nyugati személyek számára, 2 pedig a japán hadifoglyok részére.³⁵²

Mint említettük, 1951-től már ismét csak parancsnokságként működött a hadifoglyok és internáltak ügyét felügyelő központi belügyi szervezet. 1953-ban pedig felszámolták és az MVD Börtönügyi Parancsnoksága vette át a még működő táborok irányítását. 1956-ban utolsóként zárták be a 48. sz. ivanovói, és a 476. sz. azbeszti táborokat, illetve keleten az 1893. sz. különleges kórházat. Csak a 16. sz. Habarovszki területen és a Mordóviában működő Potymai táborokat adták át az MVD GULAG-nak, így

³⁴⁸ Közülük a legtöbb, 614 fő Moszkvai területen, 411 fő pedig az Ukrán SZSZK területén dolgozott. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 365–370.

³⁴⁹ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 34.

³⁵⁰ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 319.

³⁵¹ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 23а. Д. 5. Л. 2-41. Az MVD 1951. június 20-i parancsa alapján elkészített átfogó jelentés a SZU NKVD/MVD GUPVI 1941 és 1951 közötti tevékenységéről. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 23–37.

³⁵² Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 53.

ezek a javító-nevelő táborok rendszerébe kerültek be.³⁵³ A táborvilág valójában még a felügyeleti szervét, a GUPVI-t is túlélte néhány évvel.

A HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK NYILVÁNTARTÁSA

A Hadifogoly- és internáltügyi (Fő)Parancsnokság fennállása alatt az egyik központi feladata a hadifoglyok folyamatos számbavétele és nyilvántartása volt. A többszintű, kissé már bonyolult statisztikai rendszer évek alatt alakult ki, az NKVD és az UPVI/GUPVI számos rendelkezése, utasítása nyomán. Hogy megértsük a központi hatóság logikáját, a hadifoglyok és internáltak nyilvántartásának, regisztrációjának rendjére vonatkozó legjelentősebb szabályozásokat át kell tekintenünk.

A hadifoglyok nyilvántartásáról szóló első ideiglenes rendelkezést az NKVD 1939. december 29-i 0438. sz. parancsával tették közzé,³⁵⁴ amelynek 11. §-a meghatározta, hogy az átvevő állomásokon a hadifoglyokat a Vörös Hadsereg különböző egységei lista alapján adták le. Ezt követően az átvevőállomás parancsnoka külön könyvben regisztrálta az átvett állományt. A foglyok hátszági táborokba történő elszállítása előtt szállítási névjegyzéket kellett összeállítani 3 példányban. A kísérő osztag parancsnoka minden útközben felmerülő változásról (szökés, halál, betegség miatt más helyen adták le a hadifoglyot stb.) köteles volt jegyzőkönyvet készíteni. A szállítmány táborba való megérkezésekor először a táborparancsnok és a nyilvántartási részleg vezetője névsorolvasás alapján ellenőrizte a kontingenst. A hiányról (útközben megszökött, meghalt stb.) a táborban ismét jegyzőkönyvet vettek fel. Ezek után készülhetett el az átadás-átvételi jegyzőkönyv 4 példányban. Az újonnan érkezett hadifoglyokat haladéktalanul regisztrálni kellett a tábor erre rendszeresített könyvébe, majd mindenegyes személyről külön kérdőívet és nyilvántartási kártyát töltöttek ki két példányban.

Az ideiglenes rendelkezésben a hadifoglyok nyilvántartásba vételekor az alapadatok között a személynév, a katonai fokozat és a katonai egység szerepelt. Az NKVD ezen kritériumok kiválasztásánál a korábbi, még a polgárháború és külföldi intervenció során meghatározott hagyományos szovjet szempontokat követte. (A Centrplénbezs 1919. június 25-i 300. sz. parancsa a „Vörös Hadsereg által ejtett külföldi hadifoglyok regisztrálásának rendjéről.”) 1940. december 9-én jelent meg az UPVI 25/11805. sz. útmutatása a *„hadifoglyok szociálpolitikai adatainak pontosítása*

³⁵³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д.1. КАРНЕР, 2002. С. 96.

³⁵⁴ Русский архив. Т. 24(13). 1996. С. 25–31.

kérdésében”, amely arra orientálta az NKVD apparátusát, hogy külföldi hadifoglyok körében fel kell tární a „szociálisan közeli” személyeket, akikben a Szovjetunió a fasizmus ellenes harcban potenciális partnereket látott.³⁵⁵

Ан 1941. július 1-jei rendelet a hadifoglyokról nem szabályozta részletesen a hadifoglyok nyilvántartását. А II./4-5. pont csupán azt írta elő, hogy „А hadifoglyokat fogságba ejtésük után haladéktalanul hadifoglytáborokba kell szállítani. А fogságba ejtéskor az egység vagy magasabbegység parancsnokságának megbízásából el kell végezni а hadifoglyok listába vételét. А listába vételekor minden hadifogly köteles megnevezni valódi család-, kereszt- és apai nevét, életkorát, születési helyét és személyi azonosító jegyét. А kapott adatokat а hadifoglyokkal egyidejűleg át kell adni а továbbító állomásoknak.”³⁵⁶

А hadifoglyok nyilvántartásáról önállóan és eléggé részletesen а Belügyi Нépbizтosság 1941. augusztus 7-i 001067. sz. parancsa rendelkezett, amely egyszerre két utasítást is közlött: az NKVD táбораiban fogva tartott hadifoglyok nyilvántartásának rendjéről és külön а hadifoglyok tartásának rendjéről.³⁵⁷ Gyakorlatilag az UPVI/GUPVI fennállásának teljes időszaka alatt ezt az utasítást vették alapul а hadifoglyok nyilvántartására vonatkozóan, annak ellenére, hogy а következő években többször is módosult, kiegészült. Érdemes részletesen áttekintenünk а 6 pontban rögzített – а hadifoglyok nyilvántartásával kapcsolatos – teendőket:

I. А beérkező hadifoglyok átvétele

А hadifoglyok táborba történő megérkezésekor а táborparancsnok és а 2. részleg parancsnoka а foglyszállítmány névjegyzéke alapján névsorolvasással ellenőrizték а beérkezetteket, és pontosították а névjegyzékben szereplő adatokat.³⁵⁸ Ha а hadifoglyszállítmányból az út során szökés történt, а táborban а beérkezéskor minden szökevényről haladéktalanul jegyzőkönyvet kellett felvenni, amelyben szerepeltek а személy alapadatai, а szökés körülményei és а felkutatására tett intézkedések. Ha а hadifoglyot а szállítás során

³⁵⁵ В.А ВСЕВОЛОДОВ: «Арифметика» и «алгебра» учёта военнопленных и интернированных в системе УПВИ НКВД-МВД СССР в период 1939-1956 гг. // Трагедия войны - трагедия плена: Сборник материалов Международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР, проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М., 1999. С. 24–29.

³⁵⁶ РГВА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 34–37. Magyar hadifoglyok а Szovjetunióban. 2006. 56.

³⁵⁷ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 205. Т. 12. Л. 313–316; РГВА. Ф. 1п. Оп. 5е. Д. 2. Л. 2 об.–10. об. Magyar hadifoglyok а Szovjetunióban. 2006. 60–73.

³⁵⁸ А szállítmánylista – az egyik állomáshelyről а másakra őrizettel szállítандó hadifoglyok csoportjának névsora. А lista elején – а fejlécben – fel van tüntetve az indulási és rendeltetési hely. А lista hét oszlopból állt: sorszám; а hadifogly vezetékneve, személyneve, apja neve; nemzetisége; születési éve és helye; anyakönyvi száma; rangja és tisztése; szolgálati megjegyzések. Военнопленные в СССР. 2000. т. 1. С. 933.

betegség miatt vagy más okból a szállítmányból leadták, továbbá, ha útközben elhalálozott, a táborban jegyzőkönyvet kellett felvenni, amely részletesen taglalta mindazokat az okokat, amelyek ahhoz vezettek, hogy a hadifogoly nem érkezett meg a táborba. A hadifoglyok szökéséről, útközbeni leadásáról vagy elhalálzásáról szóló jegyzőkönyvek 2 példányban készültek: az egyik példányt továbbítani kellett az NKVD UPVI-hoz, egy példány a tábor 2. részlegén (nyilvántartási részleg) maradt. A fogolyszállítmány átvételéről a táborban jegyzőkönyv készült, amely tartalmazta az átvett hadifoglyok létszámát, a beérkezett panaszokat és az egyéb, a fogolyszállítmány átvételkor felmerült körülményeket. A jegyzőkönyvet a tábor parancsnoka, a fogolyszállítmány átvételében részt vevő munkatársak, valamint az őrkisérlet parancsnoka írta alá. A jegyzőkönyv egy példányát haladéktalanul el kellett juttatni az UPVI-hoz, illetve az 1941. június 29-i 25/6514. sz. utasításnak megfelelően a fogolyszállítmány átvételéről a tábor parancsnokának haladéktalanul távirati jelentést kellett tennie az UPVI-nak.

II. A hadifoglyok nyilvántartásba vétele és kihallgatása a táborban

A beérkezett hadifoglyokat haladéktalanul fel kellett venni a nyilvántartó könyvbe.³⁵⁹ A nyilvántartó könyv sorszámaait utólag rá kellett vezetni a nyilvántartó dossziéra és a 2. számú nyilvántartó kartotéklapra. A barakkokba beszállásolt hadifoglyok nyilvántartása a barakkparancsnoknál lévő lista alapján történt. Nyilvántartásba vétel után a 2. részleg megkezdte a hadifoglyok kihallgatási íveinek kitöltését. A kihallgatási ív minden egyes hadifogoly legfontosabb nyilvántartási okmánya volt. A táborparancsnoknak kötelessége volt hozzáértő és tapasztalt munkatársakat kijelölni, hogy a kihallgatási ívek gondosan és kifogástalanul legyenek kitöltve. A kihallgatási ív helyes kitöltéséért személyesen a táborparancsnok és a részlegparancsnok felelt. A kihallgatási ívet kizárólag tintával, jól olvasható írással lehetett kitölteni. Az NKVD 001067-1941. sz. parancsa részletes használati utasítással is szolgált az űrlap kitöltéséhez. Ebben az első kihallgatási kérdőívben a hadifogoly adatait 25 különböző paraméter (születési, származási adatok, a családra vonatkozó adatok, fogságba esés ideje, helye) alapján rögzítették. A kihallgatási ív kitöltése után a kihallgatott mind a három oldalt aláírta. A kihallgatott személy ismertetőjeleit a hadifoglyot kihallgató munkatárs jegyezte fel a kihallgatott távozása után.

III. A hadifoglyok kartoték szerinti nyilvántartása

³⁵⁹ A nyilvántartó könyv tartalmazta a táborba érkezett valamennyi hadifogoly személyi adatait. Nyolc oszlopból állt: a bejegyzés sorszáma, a táborba érkezés dátuma, családnév, keresztnév, apai név, születési év, hely, anyakönyvi szám, rang vagy rendfokozat, a fogságba esés dátuma, helye. Az utolsó oszlop a szolgálati bejegyzések számára volt fenntartva.

A kihallgatási ív adatai alapján a táborban 2 példányban került kitöltésre a 2. számú személyi kartotéklap: egy példányt csatolni kellett az adott tábor kartoték-nyilvántartásához, a második példányt pedig fel kellett terjeszteni az UPVI-hoz. A tábor kartoték-nyilvántartását szigorú ábécésorrendben kellett vezetni. A 2. számú kartotéklap másodpéldányát közvetlenül a kitöltés után kísérlőlistával el kellett küldeni az UPVI-nak. A 2. számú kartotéklap hátoldalára rá kellett vezetni a hadifogolynak a táborból való kikerülését (kórház, börtön, szökés, szabadulás, halál).

IV. A hadifoglyok távozásának és érkezésének jelentési rendje

A hadifogolynak a táborból való kikerüléséről a táborparancsnok köteles volt haladéktalanul jelentést tenni az UPVI-nak a nyilvántartás módosítása céljából. A táborból megszökött hadifogoly felkutatása, valamint a kutatás megszüntetése a szintén az NKVD 1940. december 9-i 001530. sz. parancsa szerint történt. A hadifogoly haláláról szóló értesítéssel együtt az UPVI-hoz a következő okmányokat kellett eljuttatni:

- a) ha az elhalálozás betegellátó intézményben következett be, akkor a kórlap másolatát, a halál beálltát igazoló jegyzőkönyvet két példányban, a boncolási jegyzőkönyvet (ha boncolást végeztek), a temetési jegyzőkönyvet;
- b) ha az elhalálozás nem betegellátó intézményben következett be, akkor az elhalálozást igazoló jegyzőkönyvet két példányban, az orvos-igazságügyi boncolás jegyzőkönyvét, a temetési jegyzőkönyvet.

Minden esetben, amikor az elhalálozás nem betegellátó intézményben következett be, kötelező volt elvégezni a holttest orvos-igazságügyi boncolását. A betegellátó intézményben elhunyt foglyok esetében azokban az esetekben volt kötelező elvégezni a boncolást, ha a halál a kórházba kerülés időpontjától eltelt első 48 órában következett be, vagy ha a kezelő orvos számára a halál oka nem volt világos.

V. A hadifoglyok személyi dossziéja

Minden hadifoglyról személyi dossziét kellett nyitni, amely tartalmazta a kihallgatási ívet, a szökekről és feltartóztatásokról készített jegyzőkönyveket, a hadifoglyok különböző beadványait, az adott személy jellemzésével kapcsolatos anyagokat, a vele kapcsolatban folytatott levelezés teljes anyagát, valamint az elhalálozásáról és a temetéséről készült jegyzőkönyvet. A hadifogolynak a táborból való útba indítása esetén a fogolyszállítmányról névjegyzék készült és ezzel együtt kellett el küldeni a személyi dossziét is. A szabadon bocsátott vagy elhalálozott hadifoglyok személyi dossziéját 1941–1943 között a belügyi területi szerveknél, az NKVD–UNKVD 1. sz. különleges ügyosztályán kellett őrizni.

VI. A hadifoglyok összesített nyilvántartása

Hadseregenként naponta kellett összesítést készíteni a 24 órás állapotról, mely összesítés tartalmazta a hadifoglyok aznapi mozgását. A hadifoglyok mozgásáról szóló napi összesített nyilvántartásban az információ bontása nemcsak hadseregenként történt, hanem külön a szárazföldi hadsereg és a flotta (tishti, tiszthelyettesi és sorállomány bontásában), rendőrség és csendőrség (tishti, tiszthelyettesi és sorállomány bontásában), polgári személyek és nők szerint.³⁶⁰

Az NKVD ezen utasítását minden táborban tűzbiztos szekrényben kellett őrizni, a hadifoglyok személyi dossziéit vasszekrényben kellett tartani. A helyiségek ablakára vasrácsot kellett szerelni, munkaidőn kívül a helyiséget le kellett pecsételni.

Ezt a rendelkezést vették alapul a hadifogly- és internáltügyi hatóság fennállása alatt végig, bár többször került sor a módosítására. Tekintettel arra, hogy az 1941. augusztusi rendeletet hiányosan tartották be a táborokban, illetve, hogy 1943 januárjától tömegesen érkeztek a hadifoglyok, az NKVD 1943. március 1-jei 00404. sz. parancsa újabb szigorító intézkedéseket léptetett életbe a nyilvántartás terén.³⁶¹ Először is rendelkezett a táborokban és átvevőállomásokon fogva tartott valamennyi hadifogly egyszeri – adott időpontban történő – összeírásáról. Az újraregisztrálás napjául, 1943. március 20-át jelölték ki. Ezen a napon reggel a táborokban lévő valamennyi hadifogly személyi dossziéjából ki kellett emelni a kitöltött nyilvántartó kartotékokat, amelyek alapján a névsorolvasáskor ellenőrizték a hadifoglyok jelenlétét. Az utasítás előírta, hogy a kartotéklap mindhárom példányára a hadifogly jobb kezének mutatóujjáról ujjlenyomatot kellett venni, a személyi dosszié borítójára pedig rá kellett írni a következő megjegyzést: „Újraregisztrálva 1943. március 20-án”. Az újraregisztrálás végrehajtása után 24 órán belül valamennyi hadifogly nyilvántartó kartotéklapjának egy-egy példányát ábécésorrendbe kellett rendezni, és az újraregisztrálás eredményéről készült külön jelentés mellékleteként kellett megküldeni az UPVI-nak. A kartotékok második példányát is ábécésorrendbe rendezték, és elkészítették belőlük a tábor általános nyilvántartórendszerét; a kartotéklapok harmadik példányából pedig operatív-statisztikai nyilvántartó rendszert hoztak létre. Ezzel egyidejűleg a táborból már korábban eltávozott hadifoglyok anyagait is le kellett ellenőrizni: a személyi dossziékból a nyilvántartó kartotéklap egy példányát ki kellett emelni, és behelyezni a tábor általános nyilvántartó rendszerébe, ezeket a személyi dossziéikat pedig a kitöltött nyilvántartó kartotéklap egy példányával meg kellett küldeni

³⁶⁰ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 934.

³⁶¹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 5е. Д. 2. Л. 44–45. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 73–76.

az UPVI-nak. Ezzel módosították a korábbi eljárást, a szabadon bocsátottak és szököttek személyügyi gyűjtőjét már nem az NKVD–UNKVD 1. különleges ügyosztályain kellett őrizni, hanem a szabadon bocsátás vagy elhalálozás megfelelő igazolásának mellékelésével, továbbítani kellett az UPVI-hoz.

Az elhalálozott hadifoglyok személyi nyilvántartásának és az elhalálozottak statisztikai adatai számának felülvizsgálata érdekében jelent meg a következő rendelkezés, az NKVD 1943. augusztus 13-i 413. sz. direktívája, amely elrendelte, hogy valamennyi táborban és hadifoglykórházban állítsák fel a háború teljes időtartama alatt elhalálozott hadifoglyok személyi nyilvántartását.³⁶² A munka gyakorlati végrehajtása érdekében a táborokban és kórházakban jelölték ki az UNKVD–NKVD megfelelő apparátusának állományából (a hadifoglyügyi osztályokról, az 1. számú különleges osztályokról, a büntetőügyi osztályokról stb.) megfelelő számú képzett, a nyilvántartási munkában járatos munkatársat. E munka rendkívüli fontosságára való tekintettel, a feladat időbeni és kifogástalan végrehajtásáért a területi Belügyi Népbiztossági Parancsnokságok parancsnokait és a köztársaságok népbiztosai tartoztak felelősséggel.

A Vörös Hadsereg 1944 nyári előrenyomulása következtében az elfoglalt területeken tömegesen estek fogságba a nyugati hadsereg katonái. Nagy számban küldték a hátszági táborokba, a Honvédelmi és Egészségügyi Népbiztosságok kórházaiba a hadifoglyszállítmányokat a kötelező nyilvántartásbavétel nélkül, sok esetben még a vagonjegyzékeket sem készítették el. Az UPVI központi nyilvántartásába nem tudták bevezetni az aktuális változásokat. Emiatt 1944. november 16-án az NKVD kiadta a 254. sz. direktívát, amely kötelezte a hadifoglytáborokat, különleges kórházakat a hadifoglyok összeírására.³⁶³ A GKO döntése értelmében 36 tonna papírt bocsátottak az NKVD rendelkezésére, és a Vorovszkij nyomdában 2,5 millió nyilvántartó kartotékot, 1 millió kihallgatási ívet, és 1 millió személyi dosszié fedőlapot készítettek. Az előre lenyomatott űrlapokat megküldték a táboroknak és különleges kórházaknak. Az UPVI központi apparátusának munkatársai 169 vidéki munkatársat tanítottak be a nyilvántartási munkák elvégzésére.³⁶⁴

Az UPVI strukturális tagolódásában szinte végig a 2. számú ügyosztály foglalkozott a nyilvántartási ügyekkel. 1939 és 1943 között egy osztály végezte az összes feladatot, 1943 októberétől a 2. sz. ügyosztályon belül két csoportot állítottak fel: az 1. sz.

³⁶² ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 223–226о6. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 76–80.

³⁶³ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 172. Л. 125.

³⁶⁴ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 46. Л. 10–16; Ф. 1п. Оп. 28е. Д. 1. Л. 1–52. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 197–201; 213–236.

– operatív-statisztikai, és a 2. sz. – személyi nyilvántartási, mindkét csoport 7–7 státusszal működött.³⁶⁵ 1944-ben már 24–24 fő dolgozott, de a káderhiány miatt diákmunkerő alkalmazására is sor került. A 2. sz. csoportban csupán 6 régi, tapasztal munkatárs volt, a többiek 7. és 10. osztályos tanulók közül kerültek ki. Az 1945-ös év a nagy átszervezések időszaka volt a GUPVI-n belül, ez a nyilvántartási ügyosztályt is érintette. 1945 januárjában felálltak a GUPVI regionális szervei, amelyeken belül már szintén önálló nyilvántartási ügyosztályok működtek. Ezáltal létrejött a nyilvántartási rendszer hármas szintű tagolódása: a hadifoglyokat őrző táborokban, különleges kórházakban, a GUPVI regionális szerveinél (OPVI), és a központi nyilvántartás a GUPVI-ban.

A központban folyamatosan problémát jelentett a nyilvántartással foglalkozó munkatársak túlterhelése. A GUPVI 2. ügyosztálya munkájának 1945 júliusától októberéig terjedő időszakról szóló beszámolójában Bronnyikov őrnagy, az ügyosztály parancsnoka jelenti, hogy a személyi nyilvántartó csoportban dolgozó 21 munkatársra személyenként 135 000 személyi karterték vezetése, feldolgozása hárul, miközben az előírt norma 30 000 karterték/fő. Számításai szerint mintegy 55 fős stábra lett volna szükség a nagy mennyiségű munka megfelelő színvonalon való elvégzésére, de ekkora létszámmal nem engedélyeztek.³⁶⁶ A GUPVI éves beszámolója arról tanúskodik, hogy a legnagyobb létszámmal 1946-1947 során dolgozott a 2. sz. (nyilvántartási) ügyosztály. 1946 februárjától már 4 csoport létezett: 1. sz. – személyi nyilvántartó, 2. sz. – operatív-statisztikai, 3. sz. operatív-információs, 4. sz. irattári csoport.³⁶⁷ 1948-ban ismét 2 csoport végezte az összes feladatot, 1949-től pedig már a nyilvántartási ügyosztály nem tagolódott csoportokra, sőt 1952 júliusától már nem is létezett önálló osztály, összevonták a szervezési-gazdasági részleggel.³⁶⁸

1948 márciusában és áprilisában valamennyi táborban, különleges kórházban, ORB-ben és RB-ben az MVD-k és UMVD-k szakbizottságai ellenőrizték a hadifoglyok és internáltak nyilvántartásának állapotát. Mintegy 20 táborban sikerült alapvető szabálytalanságokat feltárni. A hibák kiküszöbölésére az első fél év végéig kaptak határidőt.³⁶⁹

Jogosan vetődik fel a kérdés: *miért volt szükség a hadifoglyok ilyen alapos, sokrétű nyilvántartása?* A választ a CGOA 5. osztályának ismeretlen munkatársának 1960-ban

³⁶⁵ Az NKVD 1943. 03. 04-i 548. sz. parancsa alapján.

³⁶⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 69–83, Военнополненные в СССР. Т. 4. 2004. С. 206–212.

³⁶⁷ Az NKVD 1946. 02. 08-i 199. sz. parancsa értelmében.

³⁶⁸ Az MVD 1949. 01. 18-i 0039. sz. és 1952. 07. 12-i 00520. sz. parancsai alapján.

³⁶⁹ Az MVD 1948. március 10-i 152. sz. direktívája a hadifoglyok és internáltak nyilvántartása kapcsán felmerülő hiányosságokról. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 290. Л. 2.

készült beszámoló jelentésében találjuk meg: „A hadifogolynyilvántartás megfelelő megszervezése általános politikai és gyakorlati jelentőséggel bír: a) Szovjetunió háború utáni nemzetközi kapcsolata szempontjából, b) a különböző nemzetiségű hadifoglyok elhelyezése, tartása és repatriálása kérdésében, c) a hadifoglyok adatainak felderítő, kémelhárítási és egyéb operatív-csekista célokra történő felhasználásában, d) a hadifogly munkaerő felhasználásában, e) a különböző nemzetiségű hadifoglyok körében a politikai (antifasiszta és kulturális-felvilágosító) munka megszervezése terén.”³⁷⁰

A GUPVI nyilvántartási ügyosztályának szerkezeti tagolódása is bizonyítja, hogy a hadifoglyok és internáltak nyilvántartásának két fő iránya volt: a személyenkénti és az operatív-statisztikai. A személyi nyilvántartás 3 alapvető dokumentuma:

- a kihallgatási (kérdő)ív
- személyi kartotéklap
- a nyilvántartó (személyi) dossziéja

A kihallgatási ív a háború közepére már több mint 30 kérdést tartalmazott, 1944 végétől pedig a hadifoglyoknak 40 pontra kellett válaszolniuk. Kibővítették a személyi adatok körét (megjelent a vallás és családi állapot rubrika, a szülőkre, testvérekre, feleségre külön kérdeztek rá), illetve a katonai ügyekben részletesebben faggatták ki a hadifoglyokat (a hadserebe behívták vagy önkéntesként vonult be, milyen hadseregben szolgált, hadseregnem, önként adta meg magát vagy foglyul ejtették, hol és mikor esett fogságba stb.) A kihallgatási ívet elvileg már a frontvonalbeli táborokban kitöltötték, a hadifoglyok alaposabb kikérdezésére többnyire inkább a hátországi táborokban került sor. Az 1944-től használt kihallgatási kérdőív adatai:

1.	Családnév
2.	Személynév
3.	Apai név
4.	Születés éve
5.	Születés helye
6.	Behívás előtti utolsó lakhely
7.	Nemzetiség
8.	Anyanyelv
9.	Milyen nyelveken beszél még?
10.	Állampolgárság és poddansztvo
11.	Párttagság
12.	Vallás
13.	Végzettsége: a.) általános b.) speciális c.) katonai

³⁷⁰ A Központi Állami Különleges Levéltár (CGOA) 5. osztályának jelentése a hadifogly- és internáltügyi nyilvántartás állapotáról az 1939-1957 időszakban. A szigorúan titkos minősítéssel ellátott dátum nélküli jelentést nem írták alá, tartalmából kiindulva 1960 előtt nem keletkezhetett. РГБ. Ф. 1п. Он. 28е. Д. 1. Л. 1–52, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 213–236.

14.	Foglalkozása és szakképzettsége
15.	Beosztása
16.	Milyen ellenséges hadseregben szolgált?
17.	Besorozták a hadseregbe vagy önként jelentkezett?
18.	Mikor hívták be? (Mikor lépett be?)
19.	Hadseregnem
20.	Milyen alakulatban szolgált (fogságba esés előtti utolsó)
21.	Személyi azonosítószám
22.	Rang vagy rendfokozat
23.	Beosztás a katonai alakulatban
24.	Milyen kitüntetései vannak?
25.	Foglyul esett vagy önként adta meg magát?
26.	Mikor esett fogságba?
27.	Hol esett fogságba?
28.	Családi állapota (nős, nőtlen)
29.	Feleség, gyerekek család-, személy- és apai neve, életkoruk, foglalkozásuk, pontos lakcímük
30.	Ua. a szülők esetében
31.	Ua. a testvérek esetében
32.	Az apa társadalmi helyzete
33.	Az apa szociális helyzete
34.	Az apa vagyoni helyzete
35.	A hadifogoly szociális és vagyoni helyzete
36.	Korábban élt-e a Szovjetunióban (hol, mikor és mivel foglalkozott)?
37.	A rokonai és ismerősei közül ki él a Szovjetunióban (neveik, életkoruk, munkahelyük, lakcímük)
38.	Büntetett előélet (Mikor, hol, milyen szerv, miért ítélte el, hol töltötte le a büntetését?)
39.	Milyen egyéb országokban járt? Mikor és mivel foglalkozott?
40.	A hadseregbe való bevonulás előtti tevékenység részletes felsorolása
41.	A hadifogoly sajátkezü aláírása, a kérdőív kitöltésének időpontja.

Az aláírás után töltötték ki a hadifogoly külsejéről szóló leírásokat, különös ismertetőjeleket, illetve bejegyezték a hadifogoly mozgását. Ez a típusú kérdőív megmaradt a háború után is.³⁷¹

A hadifogoly 2. sz. kartotéklapjának fedele és hátoldala volt. A fedélen, a kartotéklap bal oldalán szerepelt a hadifogoly család-, kereszt- és apai neve, születési éve és helye, bevonulás előtti lakcíme, foglalkozása, iskolai végzettsége, párttagsága, nemzetisége, állampolgársága, a hadseregben és más szervezetekben betöltött legutolsó beosztása, utolsó rangja vagy rendfokozata. A jobb oldalon szerepelt a tábor száma, az egyik barakkból a másikba való áthelyezés dátumai, a hadifogoly személyügyi dossziéjának a száma, valamint a fogságba esés dátuma. A kartotéklap hátoldalán szerepelt a fogságba esés helye, az egység száma, valamint a hadifogoly szállításával kapcsolatos megjegyzések. Lent a kartotéket kiállító munkatárs neve, a kiállítás dátuma.

³⁷¹ ПГБА. Ф. 465п. Оп. 4. Д. 17. 135.

A hadifogoly nyilvántartó (személyi) dossziéja magában foglalja a hadifogolyra vonatkozó valamennyi iratot. A fedőlapon szerepel a dosszié száma, adatok a táborról, a hadifogoly érkezésének dátuma, vezetékgneve, személyneve, apja neve, mikor és miből kifolyólag zárták le a személyi dossziét. A személyi dosszié rendszerint tartalmazta az iratok felsorolását, a kihallgatási ívet, a hadifogolyra vonatkozó egyéb dokumentumokat. Elhalálozás esetén a halál beálltáról felvett jegyzőkönyvet, a temetkezésről kiállított igazolást, bizonyos esetekben boncolási jegyzőkönyveket is találhatunk a dossziékban. Ez a dokumentáció táborról-táborra folyamatosan kísérté a hadifoglyot a GUPVI rendszerében, és miután az adott személy kikerült a nyilvántartásból (szabadon bocsátották, elhalálozott) a személyi gyűjtőt Moszkvába a GUPVI-nak kellett megküldeni.

A GUPVI jelentések, beszámolók a nyilvántartással kapcsolatos munka nehézségeiről, hiányosságairól is tudósítanak. A központi utasítások ellenére is sok esetben képzetlen, a feladatra alkalmatlan személyek végezték el a hadifoglyok körében az adatgyűjtést, illetve a további kötelező adatszolgáltatást. Legtöbb problémát a vidéki munkatársak körében tapasztalták, a táborok és OPVI-k illetékes beosztottjai sok hibát, elírásokat ejtettek a különböző nyilvántartási dokumentumokban.³⁷² Az áttanulmányozott iratokból folyamatosan kitűnik, hogy az NKVD munkatársainak a legnagyobb problémát a japán és a magyar hadifoglyok személyi adatainak rögzítése okozta. A különböző nemzetiségű hadifoglyok kikérdezésekor rendelkezésre álló tolmácsok hiányos nyelvismerete félreértéseket szült. Ennek következtében már a korabeli orosz nyelvű átírásnál rengeteg hibát ejtettek, amelyeknek csak egy részét sikerül utólag rekonstruálni.³⁷³

A GUPVI munkatársai hatalmas munkát végeztek a hadifoglyok és internáltak nyilvántartásával kapcsolatosan. Eleinte 4 kategóriába rendszereztek a kartotéknyilvántartást: az európai hadseregek sorkatonai és altiszti állománya, a japán hadsereg sorkatonai és altiszti állománya, az internáltak és mozgósítottak, a hadifogly tábornoki és főtiszti kar. Ugyanakkor 1944 végétől részletesebb tematikus bontás alapján kezdték rendezni a nyilvántartólapokat. Az elvégzett munka volumenét bizonyítják maguk a számok is: 1945. december 28-i állapot szerint a GUPVI Központi Tájékoztató Kartotékrendszere már 96 önálló ábécébe rendezett katalógusból állt. Csupán a magyar hadsereg sorkatonai és altiszti állományán belül 15 (!) önálló ábécébe rendezett katalógus

³⁷² РГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 69–83, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 211.

³⁷³ ФОМИН В.И. Плач матери с Бюккских гор (венгерские военнопленные в советских лагерях). // Трагедия войны – трагедия плена...1999. С. 87–89.

létezett: 1.) magyar hadseregben szolgált magyarok, 2.) más országok hadseregeiben szolgált magyarok, 3.) magyar hadseregben szolgált zsidók, 4.) más országok hadseregeiben szolgált magyar állampolgárságú zsidók, 5.) magyar hadseregben szolgált jugoszlávok (szerbek, horvátok, szlovének stb.), 6.) belgák, 7.) hollandok, 8.) spanyolok, 9.) finnek, 10.) dánok, 11.) luxemburgiak, 12.) amerikaiak, 13.) svájciak, 14.) angolok, 15.) egyéb személyek.

A tiszti állományra 62 katalógus létezett. Ez a rengeteg önálló katalógus jelentősen megnehezítette a munkát, a nyilvántartólapokra történő adatbejegyzéseket, illetve a kereséseket. Ezért 1946. január 18-án az NKVD 0056. sz. parancsával³⁷⁴ előírták, hogy a létező katalógusok egyesítésével egységes információs kartotékrendszer kell létrehozni. Az iratanyag teljes visszarendezése eredményeként ismételten felállt a korábbi 4 alkatalógus, amelyek a neveket nemzetiségi bontás nélkül ábécésorrendben tartalmzták, mindösszesen 3 952 714 db nyilvántartólapot: 2 972 364 db nyilvántartólap az európai hadseregek sorkatonai és altiszti állományáról, 495 340 db nyilvántartólap az egykori japán hadsereg sorkatonai és altiszti állományáról, 344 671 db nyilvántartólap az internáltakról és mobilizáltakról, és 140 339 db nyilvántartólap az összes hadsereg tábornokairól.³⁷⁵ Viszonylag gyorsan megtörtént a teljes dokumentáció visszarendezése. Mai szemmel hozzátehetjük, hogy a kutatók legnagyobb bánatára... Az UPVI/GUPVI iratanyagát használó szakembereknek sokkal könnyebb dolga lenne, ha az iratanyag ma is tükrözné a hadseregek nemzetiség szerinti bontását.

A fent ismertetett parancsokból kiderült, hogy a meghalt hadifoglyok dokumentációja rögtön fel került a központba, ezeket ma is külön fondban őrzik a levéltárban.

A GUPVI nyilvántartási ügyosztályára a repatriálások következtében zúdult az iratanyag, vidékről küldték a központba a szabadon bocsátott hadifoglyok és internáltak személyi dossziéit. A belügyi munkatársak feladata volt személyenként feldolgozni azokat, a bennük lévő adatokat át kellett vezetni az illető nyilvántartólapjára is. A GUPVI nyilvántartási ügyosztálya 1948. évi tevékenységéről készített beszámolóban Gladkov ezredes, az osztály parancsnokhelyettese jelentette, hogy 1948 folyamán 773 000 nyilvántartási dossziét (szabadultak, meghaltak, elítéltek, megszökött hadifoglyok és internáltak) dolgoztak fel, ezzel az irattárban őrzött gyélok (őrzési egységek) száma 2 759 000-re emelkedett. 1948-ban a hadifoglyokra és internáltakra vonatkozóan 41 662

³⁷⁴ Русский архив, Т. 24 (13). 1996. С. 285–286.

³⁷⁵ РГВА. Ф. 1п. Оп. 28е. Д. 1. Л. 1–52, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 213–236.

főre adtak ki igazolást külső megkeresésekre (MGB, MID, MVD, Vöröskereszt) és 2509 kérelem lett megvizsgálva, ami a rokonoktól érkezett.³⁷⁶

Az UPVI/GUPVI központi irattára először a 165. sz. hadifogolytábor területén, Talici városban (Ivanovói terület, Moszkvától 250 km-re) volt elhelyezve. Feltehetően a láger 1946-ban történt bezárása után került a teljes iratanyag Moszkvába. A GUPVI nyilvántartási ügyosztálya gyakorlatilag 3 külön épületben volt elhelyezve, ez megint csak a munkát nehezítette, ezért született döntés arról, hogy az MVD-nek új irattári épületre van szüksége. Krsznogorszkban, a Moszkvától 27 km-re lévő városkában japán hadifoglyokkal építettek fel egy teljesen új épületet. Az építési terveket egy német hadifogoly készítette, akit utána azonnal egy másik táborba helyeztek. Az építkezés kapcsán azért volt japánokra szükség, hogy még csak véletlenül se tudják elmondani sem társaiknak, sem a környező lakosoknak, hogy min dolgoznak. 1948 decemberében kezdték meg a GUPVI-iratanyag kiköltöztetését Krasznogorszkba. Az újonnan felépített raktárakba 1949. február 9-ig átszállításra került 1 327 000 őrzési egység, ezek közül 1 205 000 gyéló ellenőrzésére és a polcokra való felhelyezésére is sor került. A költözés a teljes 1949-es évben folytatódott.

Az MVD 1949. június 8-i 00552. sz. parancsával „a hadifoglyok és internáltak irattári anyaga megőrzésének, feldolgozásának biztosítása és az operatív-statisztikai munka javítása céljából” Különleges Információs Irodát (OCF) állítottak fel, amely szintén a krasznogorszki új központi irattárban működött.³⁷⁷

A hadifoglyok által felépített épületbe 1953-ban költöztették ki Moszkvából az Állami Film- és Fotóarchívumot, így legkésőbb ezen időpontig megtörtént a GUPVI irattárának Moszkvába szállítatása, ahol a Horosovszkoje sugáruti épületben került elhelyezésre. 1960-ban az épülettel és személyi állománnyal együtt a már fent bemutatott titkos belügyminisztériumi levéltárhoz került.

³⁷⁶ РГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 69–83, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 107. 1949. február 26-i dátummal készült el a GUPVI 1. sz. parancsnokságának 1948. évi munkájáról készített beszámolója, Gyenyiszov ezredes aláírásával. Ebben a jelentésben is a fentiekkel megegyező számok és adatok szerepelnek. РГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 31–52, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 107.

³⁷⁷ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 1004.

IV. FEJEZET

TÉNYEK ÉS SZÁMOK

A MAGYAR HADIFOGLYOK ÉS INTERNÁLTAK LÉTSZÁMA

A korai időszakra, 1941–1943-ra vonatkozóan sajnos csekély számú nyilvántartási irat található az UPVI-anyagokban, de azért mégis érdemes áttekintenünk ezeket, mert eddig ismeretlen adatokkal szolgálnak a magyar kutatók számára. 1941–1942-ben még kevés magyar hadifogoly van szovjet kézen, az eddig fellelt első nyilvántartási dokumentum, amely már a magyarok számát is külön feltünteti, 1942. január 1-jei állapotot rögzít és 66 magyar hadifogolyról tesz említést.³⁷⁸ (19 fő a jelabugai, 39 fő a szpaszozavodszki, 4 fő az aktyubinszki táborban, 3 fő kórházban és 1 fő pedig úton volt a tyemnyikovói táborba. A szovjet kézen lévő külföldi hadifoglyok száma ekkor összesen 9147 fő.) Az 1942. november 15-i állapotról készült jelentésben a magyarként feltüntetett hadifoglyok száma 384 fő (19 782 főből)³⁷⁹, az 1943. január 5-én készült UPVI-jelentés 324 katonáról és 66 munkaszolgálatosról tudósít.³⁸⁰ Érdemes megjegyezni, hogy eddig az ez az egyetlen kimutatás, ahol a munkaszolgálatos kifejezés megjelenik.

1943 elején, a szovjet csapatok előrenyomulása következtében hirtelen megugrott a hadifoglyok száma, csak a déli hadművelleti területen, Sztálingrád környékén 151 246 fő esett fogságba.³⁸¹ A „fogolyáradat”, már említettük, a szovjet szerveket is váratlanul érte, nem voltak felkészülve rá, ennek következtében súlyos nehézségek támadtak a hadifoglyok ellátásával, frontvezetből való elszállításával kapcsolatban.

Kutatásaink során megtaláltunk két levéltári dokumentumot is, amelyek a doni katasztrófa után a magyar hadifoglyok számát *31 299 főben* jelölik meg. Az 1943. február 4-én kelt – az NKVD vezetősége által készített – Sztálinnak, a GKO elnökének címzett dokumentum hosszasan részletezi az UPVI állandó táborokban, a gyűjtő- és elosztóállomásokon és a hadművelleti területeken működő táborokban 1943. február 3-án található különböző nemzetiségű hadifoglyokat. A hadifoglyok összlétszáma: 212 836 fő, ebből 60 984 fő a németek, 38 291 fő a románok, 37 679 fő az olaszok és *31 299 fő a magyarok száma*.³⁸² A másik jelentést 1945. február 15-én írta alá Petrov vezérőrnagy az

³⁷⁸ РГВА. Ф. 1п. Оп. 7е. Д. 1. Л. 5–15. Военнопленные в СССР. Т. 4. С. 237–241.

³⁷⁹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 9. Л. 104–104об.

³⁸⁰ РГВА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 9. Л. 8–10. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 333–335.

³⁸¹ ГАЛИЦКИЙ, Вражеские военнопленные, 1990. С. 40. ЕПИФАНОВ, 1999. 20–25.

³⁸² РГВА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 8. Л. 29–35.

UPVI parancsnoka, e szerint az összes számba vett hadifogoly létszáma 285 706 fő, közülük 151 828 fő tartózkodott táborokban, 104 163 fő még gyűjtő- és elosztóállomásokon, meghalt 13 635 fő.³⁸³ E titkos jelentés adatait összevetve a Sztálinhoz címzett levéllel, megállapítható, hogy a német hadifoglyok száma növekedett 101 655 főre, a román, az olasz és a magyarok száma (31 299 fő) változatlan. Ez a szám természetesen nem tartalmazza azokat a katonákat, akik a doni összeomlás utáni szétszóródás és fogságba esés, azaz a regisztrálás között pusztultak el a hőmezőkön. Ugyanakkor ezt az adatot összevetve az 1943 végén regisztrált magyarok számával, döbbenetes eredményt kapunk. Az 1943. december 5-i állapotot tükröző kimutatásban 3258 fő a magyar hadifoglyok száma. Ehhez számításba jöhet még nem jelentős számú kórházban lévő beteg, de a kórházban lévők nincsenek nemzetiség szerint szétbontva.³⁸⁴ A hiány mintegy 27–28 000 (!), ez legalább 90 %-os halálozási arányt jelent. A fennmaradt iratok alapján arra lehet következtetni, hogy az 1943-ban meghalt magyar katonák többsége közvetlenül a fogságba esés utáni időszakban, néhány hónap alatt halt meg. Hiszen az 1943. február 23-i – szintén Petrov parancsnok által aláírt – kimutatásban 19 152 fő szerepelt a magyar hadseregből.³⁸⁵ Közülük a legtöbben 3 nagy elosztótáborban tartózkodtak: a 64. sz. morsanszki táborban – 3000 fő, a 81. sz. hrenovojei táborban – 4197 fő, az 56. sz. hobotovói lágerben 1615 fő. 1943. március 2-án 11 243 fő magyar hadifoglyot tartottak nyilván.³⁸⁶ (Az említett 3 táboron kívül a 62. sz. novohoperszki táborban is ezer fölött volt (1028) a magyar katonák száma.) A Szovjetunióban a hadifogolytáborok fennállása alatti időszakban 1943-ban volt a legmagasabb a halálozási ráta, 50,4 % 151 409 fő különböző nemzetiségű hadifogoly halt meg.³⁸⁷ (Később látni fogjuk, egyes táborokban még ennél is nagyobb volt az elhalálozások aránya.)

1944. július 25-én a nyilvántartott magyar hadifoglyok száma 6897 fő,³⁸⁸ 1944 december végére azonban 61 028-ra növekedett.³⁸⁹ A magyar hadifogoly-létszám az 1. magyar hadsereg Kárpátokban való harcai, a 2. hadsereg erdélyi és a 3. hadsereg délkelet alföldi bevetése következtében 1944 őszén ugrott meg. 1944. december 20-i állapot szerint az NKVD hátszági táboraiiban 35 961 főt, a frontvonalbeli táborokban 23 892 személyt, az Egészségügyi Népbiztosság és a Honvédelmi Népbiztosság kórházaiban 1 175 főt

³⁸³ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 9. Л. 67–70.

³⁸⁴ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 1н. Д. 9. Л. 150–151. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 336–338.

³⁸⁵ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 9. Л. 87–90.

³⁸⁶ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 9. Л. 194–197.

³⁸⁷ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 39. Л. 129.

³⁸⁸ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 27. Л. 162. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 338–339.

³⁸⁹ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 28а. Д. 6. Л. 236–239. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 318–320.

tartottak nyilván.³⁹⁰ A front mentén lévő táborokban a következőképpen oszlott el a létszám: a 2. Ukrán Front kötelékében Debrecenben 9514 fő, a 3. Ukrán Front felügyelete alatt Reni és Temesvár településeken 9153 fő, a 4. Ukrán Front alá tartozó Szambor és Szolyva – 5225 fő. Ebben a számban valószínűsíthető, hogy a magyar hadsereg katonáin túl, már polgári személyek is benne foglaltatnak.

A szovjet katonai vezetés korabeli Magyarország területén 1944 őszén kezdte el alkalmazni azt a stratégiai módszert, hogy a különösen erős ellenállást tanúsító helyeken a hátszág biztosítása és védelme érdekében végzett katonai tisztogatások során szigorú intézkedéseket foganasított a polgári lakosság különböző csoportjaival szemben is.³⁹¹ Erre először a közel egy hónapig tartó erdélyi védelmi harcok után került sor, a szovjet csapatok a romániai Torda október 4-i és az akkori magyarországi Kolozsvár október 11-i elfoglalása utáni napokban az előbbi helyséből 4000, Kolozsvárról pedig 5000-nyi 16 és 55 év közötti férfit szedtek össze mint megbízhatatlan személyeket, és hadifogolyként szállították el őket.³⁹²

A polgári lakosságot is érintő következő tömeges elhurcolás 1944 őszén Nyíregyháza, Debrecen és környékén következett be. Debrecennél a háború egyik legkiemelkedőbb páncélos csatája tartoztatta fel a szovjet csapatokat, a környéken is heves harcok voltak, Nyíregyháza második elfoglalása után 1944. október 31-e után két nappal kezdték meg a civilek összegyűjtését, mintegy 2000 ipari munkást, vasutast stb. szedtek össze. November 3-án fegyveres kíséret mellett indították el őket Debrecen irányába, útközben a környező településekről (Hajdúnánás, Hajdúböszörmény stb.) még több mint ezer személyt fogdostak össze, és a 3600 főre duzzadt tömeget november 19-án indították útnak Foksányon³⁹³ keresztül a Szovjetunióba.³⁹⁴ A menekülő katonák felkutatásán túl, a lakosság körében zajló elhurcolásoknál részben az is közrejátszhatott, hogy a szovjet hadsereg előrenyomulását lassította a magyar-német ellenállás, csak hosszabb idő alatt, nehézségek árán valósult meg az előrehaladás, és ilyenkor a katonai vezetés kényszerít

³⁹⁰ A magyar hadifoglyok többsége a következő táborokban lett elhelyezve: 103. sz. tábor (Bălți, Moldovai SZSZK) – 2348 fő, 126. sz. tábor (Nyikolajev, Ukrán SZSZK) – 2515 fő, 245. sz. tábor (Krasznouralszk, Szverdlovszki terület) – 2101 fő, 257. sz. tábor (Magnyitogorszk, Cseljabinszki terület) – 1837 fő, 102. sz. tábor (Cseljabinszk) – 1819 fő. A legtöbb magyar hadifogoly tiszt pedig 3 lágerben tartózkodott: 74. sz. táborban (Oranki, Gorkij terület) – 52 fő, a 160. sz. táborban (Szuzdal, Vlagyimiri terület) – 161 fő, és a 27. sz. táborban (Krasznogorszk, Moszkvai terület) – 41 fő.

³⁹¹ KOROM 2006. 3.

³⁹² U.o., STARK 2006. 34–35.

³⁹³ A 176. sz. foksányi tábornak NKVD és a Vörös Hadsereg Hadtápfőnöksége 1944. november 16-i 0264. sz. közös parancsával rendelték a 2. Ukrán Front alá. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. л. 151. (A GA RF-ban őrzött 9401. sz. fond 1a. sz. opisz segédlete az NKVD szigorúan titkos rendeleteiről, parancsairól.)

³⁹⁴ KOROM 2006. 4. Lásd: Deportáltak. Nyíregyháza, 1944–1948. (Deportees, Nyíregyháza 1944–1948) Nyíregyháza, Határszél Kft., 1989.

érzett, hogy magasabb hadifogolylétszámot mutasson fel. A civilek elhurcolása azonban mindenekelőtt a hátszági biztonságos feltételek megteremtését szolgálta. Ezt bizonyítja az is, hogy 1945 elején lengyel, majd különösen német területeken e módszer bevett gyakorlatként funkcionált, és az erről rendelkező utasítások is ismeretesek. 1945. január 11-én adták ki az NKVD 0016. sz. parancsát a Vörös Hadsereg frontjai hátszágának az ellenséges elemektől történő megtisztítása kapcsán foganatosított rendelkezésekről.³⁹⁵ Ez a július 4-ig érvényben lévő parancs az 1. 2. Balti, az 1. 2. és 3. Belorusz, illetve az 1. és 4. Ukrán Front mellé NKVD megbízottakat jelölt ki, és Szmers (Szermtý spionam!)³⁹⁶ alakulatokat irányított a hátszágban a felszabadított területeken a diverzáns, terrorista akciók megfékezésére. Parancsba adták, hogy a diverzáns elemeket, kémeket, felderítőket, a rendőri szervezetek, a koncentrációs táborok, börtönök parancsnokait, ügyészeket, a katonai bíróságok tagjait, a különböző ellenséges szervezetek tagjait, területi, járási, városi előljáróságokat, polgármestereket, nagy gazdasági és közigazgatási szervezetek vezetőit, a szovjet ellenes kiadványok, újságok szerkesztőit, a ROA³⁹⁷ parancsnoki és legénységi állományát, és egyéb ellenséges elemeket fel kell kutatni és azonnal le kell tartóztatni. Egyelőre nem ismertek azok a hasonló rendelkezések, parancsok, amelyek alapján az említett, 1944 októberi-novemberi elhurcolásokra a korabeli Magyarország területén került sor. A polgári személyek begyűjtése egyúttal – a Szovjetunió lerombolt területeinek helyreállítása érdekében fontos – munkaerőpótlás céljából is zajlott. (Erről részletesen lásd: VI. fejezet.)

Újabb hasonló akció kezdődött 1944 novemberében az akkori országhatáron belül lévő Kárpátalján. A 4. Ukrán Front november 13-án kiadott, 0036-os számú parancsa kimondta, hogy Kárpátalján *„egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek élnek, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit, le kell tartóztatni*

³⁹⁵ Архив новейшей истории России. Серия «Публикация» / Т. II. Специальные лагеря НКВД/МВД СССР в Германии. 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Отв. сост. Ю.Г. Орлов. М.: РОССПЭН, 2001. С. 11–14.

³⁹⁶ „Szmers” – Kémelhárítási Főcsoportfőnökség (Смерть шпионам! – Halál a kémekre! rövidítése.) –, a szovjet katonai kémelhárítás hivatalos neve 1943–1946 között, a Szovjetunió állambiztonságának egyik szerve. Az NKVD Különleges Ügyosztályok Csoportfőnökségét a SZU Népbiztosok Tanácsának 1943. 04. 19-i határozatával nevezték át a Honvédelmi Népbiztosság Kémelhárítási Főcsoportfőnökségévé, vezetője a honvédelmi népbiztos helyettese lett. A háború után, 1946 májusában a „Szmers” szerveit átalakították különleges ügyosztályokká, és az Állambiztonsági Minisztériumnak rendelték alá.

³⁹⁷ A német fogságba került szovjet katonák körében szerveződött Oroszországi Felszabadító Hadsereg, amelynek élén Vlaszov, Andrej Andrejevics (1900–1946), a Vörös Hadsereg egyik tábornoka állt. 1942 júliusában esett fogságba, szeptember 10-én röplapon szólította fel volt bajtársait az átállásra. 1944 szeptemberében megkezdte az Orosz Felszabadító Hadsereg létrehozását, amely hivatalosan 1945. 01. 28-án alakult meg, élén a Hitler által kinevezett Vlaszovval, a ROA létszáma 50–60 000 fő körül lehetett. 1945. 05. 12-én Vlaszovot több tábornok társával együtt a Vörös Hadsereg elfogta, a hadsereg több ezer tagját az amerikaiak adták át a SZU-nak. 1946. 08. 01-jén Vlaszovot és 11 társát a szovjet Legfelsőbb Bíróság halálra ítélte.

és hadifogolytáborba kell irányítani”.³⁹⁸ A katonai parancsnokságok kötelesek voltak november 14-16 között nyilvántartásba venni a német és magyar hadseregben szolgált katonákat és tiszteket nemzetiségtől függetlenül, illetve a 18-50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket. A német lakosság munkaképes tagjainak a jótételti munkára történő elhurcolását gyakorlatilag a szövetséges hatalmak is jóváhagyták, viszont a szovjetek ebben a parancsban nyíltan kiterjesztették az igénybevételt más országok német nemzetiségű lakosaira, sőt a magyar lakosságra is. 1944. december 17-én Fagyeyev vezérőrnagy, a 4. Ukrán Front háterszágát biztosító NKVD csapatok parancsnoka jelentése értelmében november 16-tól kezdve egy hónap alatt 22 951 polgári személyt hurcoltak el. A kárpátjai akció kiterjedt a 4. Ukrán Front kötelékén belül a Felső-Tisza vidékére és a háború alatt Magyarországhoz tartozó Kelet-Szlovákiára (Felső-Bodrog, Felső-Ung) is. Dobos Ferenc kutatásai alapján e területekről mintegy 2500 személyt hurcoltak el.³⁹⁹ Miután Kárpátját a háború után azonnal bekebelezte a Szovjetunió, a 4. Ukrán Front elhurcoltjait nem tartották külön számon, vagy szovjet állampolgárok lettek, vagy Csehszlovákia területére tértek vissza, nem kerültek be a magyar hadifoglyokról és internáltakról készült nyilvántartási kimutatásokba.

Az első két civil elhurcolási akcióra vonatkozóan önálló szovjet források még nem kerültek elő az UPVI-anyagai közül, talán éppen ezért is valószínűsíthető, hogy e területekről elhurcoltak száma az összesített hadifogoly kimutatásokban benne rejlik a magyaroknál és a románoknál. Mint pl. a következő UPVI-kimutatásban, amely 1945. január közepén készült. Ekkor a magyar hadifoglyok száma már 125 263 fő, köztük háterszági táborokban 66 961 fő, a hadseregek átvevőállomásain, a frontvonalbeli átvevő- és továbbító állomásokon 55 910 fő, különleges kórházakban 2662 fő.⁴⁰⁰

Ugyancsak 1944 végén kezdődött meg magyar területen a német nemzetiségűek „mozgósítása”, majd internálása, aminek kapcsán fontos hangsúlyozni, hiszen a meghozott szovjet rendelkezésekből is kiderül, nem „magyar-ügy” volt, azaz nem csak a magyarországi németiség ellen irányult. 1944. december 16-án a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 7161sz.t. számú határozata a német nemzetiségűek összegyűjtéséről rendelkezett. *„A Szovjetunióba történő munkára irányítás céljából mozgósítani és internálni kell Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és*

³⁹⁸ DUPKA – KORSZUN 1997. 15., STARK 2006. 71–73.

³⁹⁹ DOBOS 1992. 129.

⁴⁰⁰ ПГБА. Ф. Ін. Оп. 28а. Д. 6. Л. 240–240о6. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 339–340. Az 1945. január 15-i állapot szerint a legtöbb magyar hadifogoly a következő háterszági táborban volt: a 62. sz. (szireci) – 3692, a 245. sz. (krasznouralszki) – 3097, a 126. sz. (nyikolajevszki) – 2551, a 110. sz. (korosztényi) – 2575 fő.

*Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területén tartózkodó valamennyi munkaképes németet – a 17–45 év közötti férfiakat és a 18–30 év közötti nőket. ... A mozgósítás irányítását a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága végezze (Berija elvtárs).*⁴⁰¹ A határozat értelmében a németek internálását 1944 decemberében és 1945 januárjában le kellett bonyolítani, s „a munkahelyre érkezésnek” február 15-ig meg kellett történnie.

A német szakirodalomban elterjedt az a vélemény, hogy ilyen vagy olyan formában a német kisebbség Romániából történő deportálásának feltételeit az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt szovjet-román fegyverszüneti megállapodás eddig nem publikált mellékletei rögzítették.⁴⁰² Semmilyen dokumentum nem került elő erre vonatkozóan eddig, így sem megcáfolni, sem megerősíteni nem lehet ezt a feltételezést. Napjainkban egyelőre nem ismert az a központi, – Sztálinnak tulajdonítható – rendelkezés dátuma (ha egyáltalán keletkezett ilyen írásos dokumentum), amely elsőként tárgyalta e kérdéskört. Az kétségtelen, hogy Berija, belügyi népbiztos Sztálinnak 1944. november 24-én írásban számolt be arról, hogy „az Ön utasításainak megfelelően” a 2., 3., és 4. Ukrán Frontok által felszabadított kelet-európai területekre 3 – az NKVD operatív munkatársaiból álló – csoportot vezényelnek a célból, hogy mérjék föl az ott élő német nemzetiségű személyek előzetes létszámát.⁴⁰³ Ugyanis ezen a napon adták ki az NKVD 001411. sz. parancsát a 2., 3., és 4. Ukrán Frontok által felszabadított területeken a a német nemzetiségű személyek számba vételéről.⁴⁰⁴ E feladat végrehajtása céljából 3 – az NKVD operatív munkatársaiból álló – csoportot vezényeltek a frontokra.⁴⁰⁵ Az operatív csoportok feladata volt, hogy a helyszínen pontosítsák azon települések nevét, számát, ahol németek laktak, és a 16–50 év közötti németeket életkori csoportok és nemek szerint írják össze. A munka elvégzésére 10

⁴⁰¹ A határozat szövegét részben több szerző is idézi. Lásd: STARK 2006, 73–74., DUPKA – KORSZUN 1997, 33–34. Teljes terjedelmében magyarul közli: Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk.: VIDA ISTVÁN. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 65–67. A továbbiakban: VIDA 2005.)

⁴⁰² Erről többek között a német felderítés tett jelentést 1944 július végén, és 1944. szeptember 9-én a „Völkische Beobachter” 1,4 millió Romániából deportálandó munkásról írt. Lásd: WEBER G., WEBER-SCHLENTHER R., SILL O., KNEER G. Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949. Köln – Weimar, Döhlau Verlag, 1996. Bd. 1. S. 127–125. Maga Weber nem osztja ezt a nézetet.

⁴⁰³ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 67. Л. 386. Lásd: ПОЛЯН, 2001. С. 199–200.

⁴⁰⁴ Az NKVD 1944. november 24-i 001411. sz. parancsát lásd: ПГБА. Ф. 1н. Оп. 13а. Д. 5. Л. 186–188, 189–191.

⁴⁰⁵ A 2. Ukrán Front mellé a Szmers egyik részlegét irányító Szmirnov V. I. állambiztonsági komisszárt, és Pticin V. M. alezredest az NKVD alakulatok vasutakat biztosító parancsnokságának munkatársát és az NKVD határszágát biztosító csapatok főparancsnokságának csoportfőnökét Szergijenko alezredest küldték. A 3. Ukrán Frontra Zapevalin állambiztonsági komisszár a moszkvai területi UNKVD helyettes parancsnoka, Jefrenov ezredes, az NKVD határszágát biztosító csapatok főparancsnokságának csoportfőnöke és Pasenko alezredes, az NKVD határőrcsapatok főparancsnokságának munkatársa utazott. A 4. Ukrán Front NKVD-csoportjának vezetője Korotkin ezredes az NKGB 1. sz. parancsnokságának helyettes vezetője lett, a tagjai pedig Kozsevnyikov ezredes a moszkvai területi UNKGB parancsnokhelyettese, illetve Beljakov alezredes az NKVD határszágát biztosító csapatok főparancsnokságának csoportfőnöke voltak.

nap állt rendelkezésre, ezután titkosan kezelve az előzetes nyilvántartást, jelenteniük kellett. Ennek az akciónak az irányítását Apollonov A. Ny. vezéreztetésre, belügyi népbiztos-helyettesre⁴⁰⁶, és Gorbatyjuk I. M. vezérőrnagyra⁴⁰⁷ bízta, akiket szintén a helyszínre küldtek.

Az akció egyértelmű célja a polgári személyek munkára való mozgósítása volt. Az NKVD operatív csapatainak munkáját a SZMERS több mint 800 munkatársából álló 106 kémelhárító csoportja is segítette. Apollonov és Gorbatyjuk 1944. december 5-én már előzetesen beszámoltak Berijának, ő pedig december 15-én tette meg jelentését Sztálinnak és Molotovnak.⁴⁰⁸ A megjelölt területeken 551 049 német nemzetiségű személy lett számba véve, közülük 240 436 férfi és 310 613 nő. A legtöbb személyt (421 846 főt) Románia területéről, Jugoszláviából 73 572 főt, Magyarországról 50 292 fő, Csehszlovákiából 4250, Bulgáriából pedig 1089 főt jelentettek. E személyek túlnyomó többsége az adott ország állampolgára volt, de Jugoszláviában és Romániában egy részüket (24 694 főt) „birodalmi német”, azaz német állampolgárként már internálták, és táborokban tartózkodtak. (Jugoszláviában 16 804 fő 22 táborban, Romániában 7890 fő volt 15 táborban.)⁴⁰⁹ Berija eredetileg csak férfi munkaerővel számolt, ezt bizonyítja az általa elkészített határozattervezet is, amelyet a GKO elé terjesztett.⁴¹⁰ Ebben 97 484 személyről volt szó, akik 17 és 45 év közöttiek, közülük mintegy 70 000 fő volt munkaképes állapotban. Ez utóbbi létszám mozgósítására és a Szovjetunióba szállítására kért engedélyt Berija, közülük kb. 50 000 főt a Donyec-medence széniparának helyreállításában, illetve mintegy 20 000 főt a vaskohászat terén kívánt alkalmazni. A javaslata természetesen meghallgatásra talált, sőt még a német nemzetiségű nőkre is kiterjesztették. 1944. december 16-án tárgyalta a kérdést az Állami Honvédelmi Bizottság Sztálin elnökletével, és elfogadták az említett 7161sz.t. számú határozatot.⁴¹¹

⁴⁰⁶ Apollonov, Arkagyij Nyikolajevics (1907–1978) – vezéreztetés. 1941. 07. 31-től 1942. 03. 12-ig a SZU NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának parancsnoka. 1942. 03. 12. és 1948. 04. 07. között a SZU belügyi népbiztosának–belügyminiszterének helyettese, egyidejűleg 1944. 10. 28-tól ismét a SZU NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának parancsnoka. 1951. 07. 14 és 1951. 08. 26 között a SZU állambiztonsági miniszterének helyettese. 1953. 12. 07-én betegsége miatt elbocsátották.

⁴⁰⁷ Gorbatyjuk, Ivan Markovics (1903–1957) – 1944-től vezérőrnagy, 1945-től altábornagy. A csecsenek, ingusok és karacsajok Szibériába és Közép-Ázsiába történő deportálását irányító vezetők egyike. 1943. 09. 13-tól 1945. 11. 21-ig a Vörös Hadsereg hátszági működését biztosító NKVD Karhatalmi Főparancsnokságának parancsnoka. Ezt követően 1949. 03. 21-ig az Ivanovói Területi UNKVD, 1949. 03. 21-től a Belorusz SZSZK belügyi határőrcsapatának parancsnoka.

⁴⁰⁸ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 13а. Д. 227, ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 68. Л. 144–147.

⁴⁰⁹ Apollonov 1944. december 12-i jelentése Berijának. ПГБА. Ф. 1н. Оп. 13а. Д. 237.

⁴¹⁰ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 68. Л. 153–156.

⁴¹¹ A GKO határozat szövegét a kutatók az elmúlt években több helyen is megtalálták: АП (Архив Президента) РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 500. Л. 108–110; РГАНИ. Ф. 89. Оп. 75. Д. 1. Л. 1–3; ГА РФ. Ф. 9401.

Az NKVD három tábornoka, Apollonov vezérezredes, Gorbatyjuk vezérőrmagy és Szladkjevics altábornagy⁴¹² a 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsaival 1944. december 21–22-én folytatott egyeztetésekről december 22-én már jelentett Berijának.⁴¹³ A GKO-rendelet végrehajtásaként 1944. december 22-én adták ki a 0066. számú szovjet hadparancsot, amely „az összes német származású munkaképes személyeknek a mozgósítását” rendelte el, férfiaknál 17–45, nőknél 18–30 éves korig. Mozdósításuk „a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkák” teljesítésére szolt, illetve e parancs német nyelvű kiadásában „újjáépítési munkák végzésére a mögöttes frontterületen”. Ez utóbbi megfogalmazás – a magyar nyelvű példánytól eltérően – nem a közvetlen front mögötti területet említette, ahol majd a munkavégzés történik, és nem közmunkáról, hanem újjáépítési munkáról szolt, szintén nem mondta ki nyíltan, hogy a munkára mozgósított németeket – a magukkal viendő, 15 napra elegendő élelemmel, s fejenként legfeljebb 200 kg-ot kitevő poggyászaikkal – a Szovjetunió területére szállítják, hogy amit ott a visszavonuló német csapatok romboltak, azt németek építsék újjá, s e jóvátételi munkára való igénybevételük időtartamára egyáltalán nem tért ki.⁴¹⁴ A szovjet mozgósítási parancsot nyomtatott hirdetményeken, ismételt dobolás útján tették közzé, és a vidéki sajtóban is jelentek meg erre vonatkozóan közlemények.⁴¹⁵ A begyűjtésnél az az alapelv érvényesült, hogy az nemzetiséget a család fő nemzetisége alapján kellett meghatározni, ha az apa német, akkor a gyerekek is németnek számítottak, és mozgósítani kellett őket.⁴¹⁶ Az éppen ezen a napon megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormányt e kérdésben kész tények elé állították, nem tehetett mást, mint tudomásul kellett vennie.⁴¹⁷

1944. december 26-án átadták Berijának „A németek internálása és Szovjetunióba történő szállítása előkészítésére és végrehajtására vonatkozó intézkedési tervet”.⁴¹⁸ Internálás alá estek az 1899 és 1927 között született férfiak, illetve az 1914 és 1926 között született nők. Az intézkedési tervben foglaltak értelmében Bukarestben főhadiszállást létesítettek és 10 operatív körzetet állítottak fel, 6 Románia területén, 2–2 pedig

On. 2. D. 68. Jómagam a GKO-iratok között található eredeti, aláírt példányt használtam: РГАСПИ. Ф. 644. On. 1. D. 345. Л. 8–10.

⁴¹² Szladkjevics, Mojszej Joszfovics (1906–?) – altábornagy. A Vörös Hadseregben 1923 óta szolgált. Az OGPU csapatainál 1931-től. 1945-ben az NKVD karhatalmi csapatok helyettes parancsnoka.

⁴¹³ РГВА. Ф. 1п. On. 13а. Д. 5. Л. 238–240. КОНАСОВ В.Б.–ТЕРЕЩУК А.В. «...Будут немедленно переданы суду военного трибунала...» // Русское прошлое. 1994. № 5. С. 323.

⁴¹⁴ TILKOVSKY 1991. 192–193.

⁴¹⁵ Pl. az Új Dunántúl 1944. december 29-i számában: „Közmunkára mozgósítják a német származású munkaképes egyéneket”, a december 31-i számában: „Kik a német származásúak?”

⁴¹⁶ РГВА. Ф. 1п. On. 13а. Д. 5. Л. 316.

⁴¹⁷ KOROM MIHÁLY: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. In: *Századok*, 1998. 3. sz. 558.

⁴¹⁸ РГВА. Ф. 1п. On. 13а. Д. 5. Л. 242–247.

Magyarország és Jugoszlávia területén lett kijelölve: 1. sz. – Temes megye, 2. sz. – Maros megye, 3. sz. – Olt és Bucsecs vidéke, 4. sz. – az Alsó-Duna vidéke, 5. sz. – Prut vidéke, 6. sz. – Szamos vidéke, 7. sz. Pest-Pilis, Solt, Kiskun és Csongrád megyék 8. sz. – Jász-Nagykun-Szolnok, Békés, Heves, Hajdú, Bihar, Szatmár megyék, 9. sz. – Belgrád, 10. sz. – Szambor.⁴¹⁹ A német nemzetiségűek alacsony száma miatt Csehszlovákiában és Bulgáriában a feladat végrehajtását a frontok háterszági védelmét biztosító NKVD alakulatokra bízta. A művelet végrehajtását a frontok parancsnokságaihoz vezényelt NKVD kiegészítő osztagok végezték, Magyarországon egy román ezred is részt vett az akcióban. A belügyi kísérő csapatok létszámát úgy határozták meg, hogy egy vasúti szerelvényre 25–30 katona jutott. Az intézkedési tervben határidőket is megállapított: a 3. Ukrán Front határain belül (Jugoszlávia és Magyarország) 1944. december 28-tól 1945. január 5-ig, a 2. Ukrán Front határain belül (Magyarországon) 1945. január 1-jétől 10-ig, Romániában és Erdélyben 1945. január 10-től február 1-jéig, Csehszlovákiában pedig 1944. december 27-től 1945. január 1-jéig kellett volna a „*műveletet végrehajtani*”.

Magyarországon és „Észak Erdélyben”, azaz Szatmár megyében, a 2. Ukrán Front műveleti területén némileg módosult határidőkkel, két szakaszban zajlott a német nemzetiségűek összegyűjtése, 1944. december 28-tól 1945. január 15-e között. December 20-án 11 operatív csoportot állítottak fel, akik a helyi szervekkel együttműködtek, és ennek megfelelően 11 gyűjtőállomás létesült.⁴²⁰ Az ellenőrzések után az 15 428 fő szerepelt az internálás alá eső személyek listáin. A január 5-i állapot szerint 12 137 fő, a január 15-i állapot szerint 14 352 főt tartottak nyilván a gyűjtőpontokon. Mintegy 1050 főt „kiroztáltak” egészségi állapota miatt, a fennmaradt létszámot (12 914 főt) 9 vasúti szerelvényen indították el a Szovjetunióba (a „rendeltetés helyeként” Kisinyov, Benderi, Cseboksári, Antropsino, és a permi állami vasút állomáshelyei szerepeltek.) A második szakaszra január második felében került sor, és 5 operatív csoport végezte a feladatot, amelyek Miskolc, Szerencs, Kőbánya-alsó, Budapest és Ceglédbercel településeken helyezkedtek el, ugyan ezen helyeken létesítettek gyűjtőállomásokat.⁴²¹ 1945. január 31-i

⁴¹⁹ ПГБА. Ф. 1н. Он. 13а. Д. 5. Л. 356. A német nemzetiségűek alacsony száma miatt Csehszlovákiában és Bulgáriában a feladat végrehajtását a frontok háterszági védelmét biztosító NKVD alakulatokra bízta.

⁴²⁰ Szaniszló (7000. sz.), Nagykároly (8000. sz.), Szatmárnémeti, Balmazújváros (7020. sz.), Polota (?) Polsta (1060. sz.), Kompolt (8040. sz.), Fegyvernek (2060. sz.), Mezőberény (8000. sz.), Gyula, Elek és Ceglédbercel. ПГБА. Ф. 1н. Он. 13а. Д. 5. Л. 23–25.

⁴²¹ Kuznyecov vezérőrnagy, a 2. Ukrán Front háterszágát biztosító NKVD csapatok parancsnoka és Zimin-Kovaljov ezredes, az NKVD csapatok vezérkari főnöke által 1945. február 6-án aláírt, Apollonovnak címzett jelentés. ПГБА. Ф. 1н. Он. 13а. Д. 5. Л. 13–15. A Miskolcon székelő operatív csoportot Agarkov alezredes, a 34. hatáőrrezd felderítési parancsnokhelyettese vezette, a Szerencsben működő Afanaszjev kapitány, a 24. hatáőrrezd 1. sz. zászlóaljának parancsnoka, a Kőbánya-alsón működő Goncsaruk őrnagy, a 37.

állapot szerint 7115 fő volt nyilvántartva, ebből 454 személyt emeltek ki, elsősorban betegség miatt. A többieket (6661 főt) 4 vasúti szerelvényen szállították el, mindegyik úti célja a Donyec-medence volt.⁴²²

A 3. Ukrán Front műveleti területe Jugoszláviára és Magyarországon a Dunántúl déli részére terjedt ki, ahol is 1944. december 23-a és 1945. január 15-e között folytatták le az akciót. Összesen 21 695 főt (9747 férfit, 11 948 nőt) gyűjtöttek össze, ebből 10 760 főt Magyarországon. Az elszállításukhoz 786 vagonra, 17 vasúti szerelvényre volt szükség. Apollonov még utasítást adott ki 10 ezer fő kiválogatására, de a hadműveleti események már csak 879 fő begyűjtését tették lehetővé.⁴²³

1945. február 2-án a trojka (Apollonov, Gorbatyjuk és Szladkevics) VCS-vonalon⁴²⁴ jelentették Berijának az operatív művelet eredményeit.⁴²⁵ Az érintett országokban összesen 124 542 főt internáltak, azaz irányítottak a gyűjtőállomásokra, ahol azonban 12 190 főt különböző okokból (betegség, terhes nők, más nemzetiségű személyek stb.) elengedtek, viszont azt jelenítették, hogy 112 480 fő lett útnak indítva.⁴²⁶ A GUPVI korabeli irataiban a kelet-európai országokból elhurcolt német nemzetiségűek számára vonatkozóan még egy – jelentős eltérést nem mutató – számadatot találhatunk: 111 831 fő.⁴²⁷ A beszámoló jelentésben a Magyarországról kiszállítottakra az alábbi adatok szerepelnek: a 2. Ukrán Front területéről – 19 564 fő (13 921 férfi és 5643 nő), a 3. Ukrán Front területéről 12 359 fő (7068 férfi és 5291 nő.)

A német nemzetiségűek mozgósítása

6. sz. táblázat

Ország	Számba véve	Internálva	Elszállítva a SZU-ba
Románia	421 846 Férfi: 186 509 Nő: 235 337	80 103 Férfi: 41 250 Nő: 38 853	69 332 Férfi: 36 590 Nő: 32 742
Magyarország	50 292 Férfi: 19 024 Nő: 31 268	32 973 Férfi: 21 439 Nő: 11 534	31 923 Férfi: 20 989 Nő: 10 934

határőrezred felderítési parancsnokhelyettese, a pesti csoportot Oszkolnov őrnagy, a 128. határőrezred veyérkari főnöke, a cégledbercelit pedig Aranovics őrnagy, a politikai csoport főnöke.

⁴²² PTBA. Φ. 1n. On. 13a. JI. 5. JI. 13–15.

⁴²³ PTBA. Φ. 1n. On. 13a. JI. 5. JI. 26–28.

⁴²⁴ Az 1930-as években az OGPU által létrehozott – magas frekvenciára épülő – zártrendszerű telefonkapcsolat. A háború alatt a magasabb rangú katonai parancsnokok is használhatták az állami és pártvezetőkkel való sürgős kapcsolatteremtésre.

⁴²⁵ VCS-telefon alapján készített feljegyzés. Lásd: PTBA. Φ. 1n. On. 13a. JI. 5. JI. 94–98. Magyarul közli: VIDA 2005. 100–101.

⁴²⁶ A betegek számát le vonva 112 352 fő az eredmény, a különbözet okára nincs utalás a dokumentumban. PTBA. Φ. 1n. On. 13a. JI. 5. JI. 16–20, 94–96.

⁴²⁷ PTBA. Φ. 1n. On. 13a. JI. 5. JI. 12., PTBA. Φ. 1n. On. 01e. JI. 81. JI. 123–124.

Jugoszlávia	72 572 Férfi: 32 966 Nő: 40 606	10 935 Férfi: 3692 Nő: 7243	10 935 Férfi: 3692 Nő: 7243
Csehszlovákia	4 250 Férfi: 1 412 Nő: 2 837	250 Férfi: 52 Nő: 198	215 Férfi: 49 Nő: 166
Bulgária	1 089 Férfi: 524 Nő: 565	281 Férfi: 183 Nő: 98	75 Férfi: 55 Nő: 20
Mindösszesen	551 049 Férfi: 240 436 Nő: 310 613	124 542 Férfi: 66 616 Nő: 57 926	112 480 Férfi: 61 375 Nő: 51 105

Összeállítva: РГБА.Ф. 1п. Оп. 13а. Д. 5. Л. 9; 94–96, 183, ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 68.
Л. 144–147. Полян, 2001. С. 207–208, 210.

A magyarországi németek elhurcolása során bekövetkezett anomáliákat a magyar szakirodalom az elmúlt két évtizedben részletesen feltárta. Kétségtelen, hogy az elhurcoltak többsége nem német, hanem magyar volt. Ezt bizonyítja az 1947. április 1-jei állapotot rögzítő UPVI-kimutatás is az internáltak számáról, ekkor a Szovjetunióban tartózkodik 19 293 fő magyarországi internált, közülük magyar nemzetiségű – 14 460 fő, német – 4 460.⁴²⁸

Az akciót a magyar fegyverszüneti egyezmény 1945. január 20-i aláírása előtt lebonyolították, és az egyezmény szövegében semmi sem utalt arra, hogy Magyarországnak munkaerő rendelkezésre bocsátásával is jóvátételt kell teljesítenie.⁴²⁹ Az 1945. február 4–11-i jaltai konferencián Sztálin megkapta Churchill és Roosevelt hozzájárulását a németek szovjetunióbeli jóvátételi jellegű újjáépítő munkára való felhasználásához. Bár a kollektív büntetés elvét az antifasiszta koalíció tagjai csak 1945 nyarán a potsdami konferencián véglegesítették, amikor kimondták, hogy az emberiség ellen elkövetett súlyos bűntettei miatt az egész német népnek bűnhődnie kell. Mint láttuk a Szovjetunió már hónapokkal korábban – az Atlanti Chartának is gyökeresen ellentmondva – alkalmazta a kollektív büntetés egyik formáját, a származási alapon történő deportálást.⁴³⁰

A civil lakosság köréből történő elhurcolások folytatódtak Budapest bekerítése és ostroma kapcsán. A szovjet katonai vezetés előzetes terveivel ellentétben Budapest „bevétele” elhúzódott és kemény harcok árán valósult meg, valószínűleg ez indokolta, hogy a 2. Ukrán Front parancsnoksága a bekerített erők létszámát jelentősen eltúlozva, mintegy duplájára becsülve 188 000 főben adta meg. A szovjet csapatok által ejtett német

⁴²⁸ РГБА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 20. Л. 64–70. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 365–370.

⁴²⁹ Vö.: KOROM MIHÁLY: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet (1944–1945). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

⁴³⁰ KOROM 1998. 579.

és magyar hadifoglyok számáról is a napi és összesítő jelentésekben eltérő adatokat tettek közzé, 110–138 000 közötti számokkal találkozhatunk.⁴³¹ Korom Mihály precíz számításait veszem alapul a fővárosban és környékéről elhurcolt polgári lakosság száma kapcsán. Véleménye szerint feltételezhető, hogy a hadifoglyok számáról közzétett szovjet adatok mintegy 51 000 polgári lakost rejtjenek. Közülük a 2. Ukrán Front alakulatai 20 000-t a pesti oldalon, mintegy 31 000 főt a budai oldalon fogdostak össze. Ez az akció igazából kettős célt szolgált, egyrészt ebből a létszámból 38 000 főre azért „volt szüksége” a szovjet katonai vezetésnek, hogy a jelentésekben megadott, erősen eltúlzott hadifogoly létszámot civilekkel pótolják ki. 12 933 főt pedig a Malinovszkij marsall vezette 2. Ukrán Front a hátszág ellenségtől való megtisztítása érdekében szedett össze. Köztudott, hogy a szovjet katonai szervek egy-egy nagyobb város vagy városrész elfoglalásakor rendszeresen razziákat folytattak azzal az ürüggyel, hogy a bujkáló, civilbe átöltözött ellenséges katonákat összeszedjék. A főváros ostroma során a 3. Ukrán Front csapatai szintén fogtak el civil lakosokat, 10 352 főt fogdostak össze a razziák során, szintén a hátszág megtisztítása, biztosítása céljából, ők is a hadifoglyokkal együtt frontvonalbeli hadifogolytáborokba kerültek. Azonban 1945 nyarán a 10 352 főt elengedték, és nem szállították ki őket a Szovjetunióba. Ezzel szemben a Malinovszkij marsall katonai alakulatai által összegyűjtött 12 933 főre nem várt szabadulás, hanem hadifoglyokból átsorolták őket az internáltak nyilvántartásába, és kiszállították őket a Szovjetunióba. Valamennyi korabeli szovjet dokumentumban mindkét szám (10 352 – 12 933) szerepel, és folyamatosan el van különítve a magyar hadifoglyok összlétszámából. A magyar szakirodalomban a fővárosról és az azt körülvevő agglomerációból elhurcoltak számára vonatkozóan több tízezres eltérésekkel találkozhatunk. Ungváry Krisztián szerint – Malinovszkij marsall 50 ezer férfit fogdostatott össze,⁴³² Bognár Zalán pedig ezt is jóval túlcicálva - szintén forrásmegjelölés nélkül közel 100 000 főre teszi az elhurcolt polgári lakosság számát.⁴³³ Azt fontos megjegyeznünk, hogy a Pest környékéről elhurcoltak között több ezer német származású volt. A magyarországi németek sorsát tanulmányozó kutatók 60–65 000 főre teszik az összes elhurcolt német nemzetiségű számát.⁴³⁴ A szovjet adatok Tilkovszky Loránt megállapítását támasztják alá, miszerint a 60–65 000 fő

⁴³¹ Lásd: KOROM 2006. 7–8.

⁴³² UNGVÁRY KRISZTIÁN: Budapest ostroma. Corvina Kiadó, Budapest, 1998. 274. 293.

⁴³³ BOGNÁR 2005. 181–190. Lásd még: BOGNÁR 2000. 83.

⁴³⁴ Lásd a 139. sz. lábjegyzet.

Magyarországról németként elhurcoltak közül mintegy 30 000 hadifogolytáborba került, és nem jóvátételi munkatáborba.⁴³⁵

Még egy területen szedtek össze civileket az ország területén, a háború végén a Dunántúl nyugati részén. A hazai helytörténet-kutatás szerint innen sok német nemzetiségűt, fegyveres szolgálatra beszerezett – köztük fehér partizánokat is – fiatal és Ausztriából hazatérő megbízhatatlannak ítélt volt politikai, katonai és közéleti személyt hurcoltak el. Ezek számát a kutatók mintegy 10 000-re becsülték,⁴³⁶ Korom Mihállyal értek egyet, hogy realisabbnak látszik e számot 3–4000-re becsülni.⁴³⁷ Azonban e személyek túlnyomó többsége ellen ítélet született, ami azt jelenti, hogy nem a GUPVI alá tartozó hadifogolytáborokba, vagy munkaszászolájakba kerültek, hanem a GULAG felügyelete alatt működő büntetőtáborokba.

A polgári lakosság – a jelenlegi magyar területekről történő – elhurcolása kapcsán alkalmazott módszerek alapján magyar szempontból nézve a következő csoportokat tudjuk megnevezni:

- a kollektív felelősség elve alapján elhurcolt magyarországi németeket,
- a frontok hátszázi védelmét szolgálva az ellenséges elemek begyűjtése
- az ún. „malenkij robot”-ra elhurcoltakat,
- a kiszállási útvonalak mentén a szököttek helyébe összefogdosott civileket.

Vizsgáljuk meg, hogy az elhurcolt polgári személyekre vonatkozóan milyen adatokkal szolgálnak az oroszországi levéltári források. A szovjetek által használt kategóriák megértéséhez az egyik legfontosabb forrásunk az NKVD 1945. február 22-i 00101 sz. parancsa,⁴³⁸ amely az átvilágítás alá eső személyeket az alábbi kategóriákra osztotta:

- A csoport (группа А) – az ellenséges hadseregek hadifoglyai
- B csoport (группа Б) – külföldi polgári személyek (különböző ellenséges szervezetek tagjai, területi, járási, városi előljáróságok, polgármesterek, nagy gazdasági és közigazgatási szervezetek vezetői, szovjetellenes kiadványok, újságok szerzői, szerkesztői és egyéb ellenséges elemek)
- V csoport (группа В) – fogságba esett szovjet polgári személyek

⁴³⁵ TILKOVSKY 1991. 194–195.

⁴³⁶ FÜZES 1990. 39.

⁴³⁷ KOROM 2006. 8.

⁴³⁸ Az NKVD 1945. évi 00101. sz. parancsa a letartóztatottak NKVD táborokba irányításának és elosztásának rendjéről, az NKVD táborok e személyek fogadására való felkészülésének biztosításáról és szigorú nyilvántartásukról. ГА РФ. Ф. 9401. Он. 12. Д. 178. Л. 34–34об. 35.

– G csoport (группа Г) – a GKO rendeletek értelmében mobilizált németek munkásszázlóaljai.⁴³⁹

Már szó volt róla, hogy az internáltakról a GUPVI mindvégig külön nyilvántartást vezetett. A korabeli dokumentumokban az internáltakon belül két csoportot különítettek el: a „G”-csoportot („mozgósított” internáltak) és a „B”-csoportot („letartóztatott” internáltak). A „G”-csoportba sorolták a GKO 1944. december 16-i 7161. sz. rendelete alapján a Románia, Jugoszlávia, Magyarország, Bulgária és Csehszlovákia Vörös Hadsereg által felszabadított területeiről németként a Szovjetunióba deportált személyeket.

Az eddigi kutatások során a Magyarországról német nemzetiségűként deportáltak számára vonatkozóan 30–33 000-es számokkal találkoztunk.⁴⁴⁰ Az „*összes beérkezett internáltak*”-nál előforduló legmagasabb szám a 32 915 fő, ami érdekes, hogy nem lényegesen, de több mint az 1945 februárjában útnak indított személyeké.⁴⁴¹ Ez alapján úgy tűnik, hogy a 2. Ukrán Front által összefogdosott 12 933 főt az internáltak közé papíron mégsem számolták be. Ugyanakkor rendelkezünk egy adattal, mi szerint a magyarországi németként internálként nyilvántartottak közül 29 101 fő szabadult, és hazatért.⁴⁴² Figyelembe véve, hogy az internáltak körében a halálozások aránya jóval magasabb volt, mint a hadifoglyok körében, meghaladta a 20 %-ot is, és teljesen kizárható, hogy „csak” 3800 személy halt meg. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy a 12 933 főt mégis csak az internáltak közé számolták (így közel 46 ezer főről van szó). Kétségtelen, hogy kiszállítás közben is történtek elhalálozások, amelyek számát nem ismerjük, de ez is alátámasztja, hogy a budapesti razziák során elfogott férfiakat mégis csak az internáltak G-csoportjába sorolhatták. Az internáltak G-csoportjáról szóló összegző kimutatás szerint a teljes, minden nemzetiséget magában foglaló létszám 208 239 fő volt.⁴⁴³

Az említett B-csoportba került „letartóztatott” személyeket a GKO 1945. február 3-i 7467. sz. rendelete alapján hurcolták el.⁴⁴⁴ Ez utóbbi a „*Vörös Hadsereg előrehaladó egységeinek hátában a német parancsnokság által hátrahagyott személyek terrorista és diverzáns cselekmények megkísérlésének megakadályozása céljából az I. és II. Belorusz*

⁴³⁹ Полян, 2001. 215.

⁴⁴⁰ 30 920 fő szerepel a GUPVI 1947. január 9-i kimutatásában. Lásd: РГБА. Ф. 1н. Оп. 12е. Д. 20. Л. 41. Az 1947. július 1-jei állapotról készített jelentésben 31 920 fő szerepel. Lásd: РГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 39. Л. 265–268.

⁴⁴¹ РГБА. Ф. 1н. Оп. 12е. Д. 20. Л. 64–70. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 365–370.

⁴⁴² РГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 81. Л. 24.

⁴⁴³ РГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 39. Л. 265–268. A GUPVI nyilvántartási ügyosztályának kimutatása a munkásszázadokban tartózkodó internáltak-mobilizáltak számáról. 1947. július 1-jei állapot szerint. A GKO 1944. december 16-i határozata alapján 111 831 főt, az 1945. február 3-i határozata alapján 77 741 főt, az NKVD 00315-1945. sz. parancsa alapján pedig 18 667 főt vettek nyilvántartásba.

⁴⁴⁴ РГАН. Ф. 89. Перечень 75. Д. 3. Л. 1–4. Eredeti példány: РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 369. Л. 2–5.

Frontok és az I. Ukrán Front hátszágában (Felső-Szilézia és Kelet-Poroszország) lévő 17–50 éves valamennyi fizikai munkára alkalmas és fegyvert hordani képes férfi deportálását” rendelte el. azokat a németeket, akikkel szemben megállapítható, hogy a német hadseregben vagy a Volksturmiban szolgáltak, hadifogolynak kell számítani és az NKVD hadifogolytáboraiba kell irányítani. A többi mozgósított német személyt a Szovjetunióban, elsősorban az ukrán és belorusz köztársaságokban munkán való felhasználás céljából 750–1200 fős munkaszászolójakba kell besorolni. 1945. február 6-án a GKO-rendelet végrehajtási utasításaként adták ki az NKVD 0061. sz. parancsát.⁴⁴⁵

1945. április 17-én Berija még 215 540 személy (köztük 3200 magyar) kiemeléséről jelentett Sztálinnak, de ezt a teljes kontingenst nem szállították ki a Szovjetunió területére, a betegeket, munkaképteleneket elengedték, bizonyos létszámot pedig a Németország területén létesített különleges táborokban tartottak. A Szovjetunióba került letartóztatott internáltak (B-csoport) száma: 103 290 fő.⁴⁴⁶ B-internált magyarként nyilvántartottak száma: 1839 fő, közülük 1945 januárja és 1946. december 1-je között eltávozott: 1202 fő. (Ebből hazatért: 1150, meghalt: 52 fő.) 1946. december 1-jén kint tartózkodik: 637 fő.⁴⁴⁷ Még egy iránymutató számmal rendelkezünk: a GUPVI eredeti nyilvántartása, ami mint említettük az anyag átrendezése következtében nem maradt fenn, 351 229 fő internált személy nyilvántartó kartonját tartalmazta.⁴⁴⁸

A GUPVI által vezetett nyilvántartások sajnos csak az internáltak imént bemutatott két csoportjára tartalmazznak elkülönítve adatokat, ebben nagyobb részt szerepelnek a frontok hátszágai megtisztításaként elhurcolt „ellenséges elemek” is. Viszont az ún. „malenykij robotra” elhurcoltak és a szökött hadifoglyok helyébe összefogdosott polgári személyek nem különülnek el, őket egyértelműnek látszik, hogy a hadifoglyok közé sorolták be. Az elhurcolt civilek pontos számának meghatározását az a tény is nehezíti, amint már említettem, hogy akiket elítéltek, azokat a GULAG felügyelete alatt működő táborokba szállították és nem kerültek be a hadifoglyok és internáltak nyilvántartásába.

A historiográfiai áttekintésben már ismertettem, hogy mennyire eltérőek az elhurcolt polgári személyek számára vonatkozóan a magyar szakirodalomban jelenlévő vélemények. Korom Mihály megállapításával értek egyet, mi szerint az oroszországi

⁴⁴⁵ ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 178. Л. 40–43.

⁴⁴⁶ 1945 március-áprilisban: 94 601, 1946 márciusában Kelet-Poroszország területéről még érkezett: 4110, 1947 március-áprilisban Németország területéről érkezett 4579 fő. ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 39. Л. 259–263.

⁴⁴⁷ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 12е. Д. 20. Л. 42. 1947. január 9-én Krivenko altábornagy, a GUPVI parancsnoka által aláírt kimutatás a „B”- csoportban nyilvántartott magyar illetőségű személyekről.

⁴⁴⁸ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 28е. Д. 1. Л. 1–52, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 213–236.

levéltári források alapján a jelenlegi Magyarország területéről elhurcolt civilek száma 101 000-re tehető. Mint láttuk, mintegy 33–35000 az *internáltként* külön nyilvántartottak száma, és 68 000 körüli (ebben foglaltatik a 13 000 internáltak nyilvántartásába átadott) a hadifogolyszerzés és hátországi biztonsági okokból elhurcolt polgári személyek száma.⁴⁴⁹

A háború befejeződése után került sor a Szovjetunióban az egyes országokból származó *hadifoglyok* és *internáltak* számának összegzésére. A GUPVI iratanyagában a magyarokra vonatkozóan található statisztikai iratokban rejlő adatok kapcsán a kutató első pillantásra megzavarodik, teljes zűrzavart észlel. Ugyanis a GUPVI összesítő kimutatásaiban, beszámoló jelentéseiben az alábbi számsorokkal találkozunk: 476 975⁴⁵⁰ – 501 624⁴⁵¹ – 513 767⁴⁵² – 526 604⁴⁵³ – 541 530⁴⁵⁴ fő. A több tízezres különbségek riasztónak tűnnek, ugyanakkor ez a felszín, mihelyst alapos, kellő türelmet igénylő elemzés alá vetjük a forrásokban előforduló számokat, letisztul a képzet, és az alapvető adatok már nem tartalmaznak ellentmondásokat. Ahhoz, hogy megértsük miből adódnak az eltérések, számba kell vennünk azokat a tételeket, amelyek a statisztikákban pár száz főnyi eltéréssel ugyan, de konstans módon jelen vannak:

– az önkéntes magyar nemzeti alakulat létrehozására átadott személyeknél szereplő számok: 21 765 – 21 805 – 21 728 fő,⁴⁵⁵

– a fővárosi razziák során elfogott, majd 1945 nyarán elengedett személyek száma mindvégig: 10 352 fő,⁴⁵⁶

– az internáltak nyilvántartásába átadott polgári személyek kapcsán szereplő számok: 12 783 – 12 933 – 13 100 fő.⁴⁵⁷

Valamennyi fellelt adatot összevetve arra a következtetésre juthatunk, hogy az eddigi kutatások során feltárt legmagasabb létszámban, az 541 530 főben benne foglaltatik

⁴⁴⁹ KOROM 2006. 9.

⁴⁵⁰ PTBA. Ф. 1н. Он. 12е. Д. 20. Л. 64–70. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 365–370.

⁴⁵¹ PTBA. Ф. 1н. Он. 01е. Д. 81. Л. 6–7. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 465–466.

⁴⁵² PTBA. Ф. 1н. Он. 19г. Д. 6. Kronológiai sorrendben ez az utolsó nagy összegző kimutatás a volt európai hadseregek hadifoglyainak létszámáról, az MVD Börtönügyi részlegének parancsnoka írta alá 1946. április 28-án. A kimutatás csak a beérkezett és az eltávozott hadifoglyok számát adja meg katonai rang (tábornokok, főtiszték, altiszték és sorkatonai állomány) szerinti bontásban.

⁴⁵³ PTBA. Ф. 1н. Он. 01е. Д. 15а. Л. 92–95. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 371–373.

⁴⁵⁴ PTBA. Ф. 1н. Он. 01е. Д. 39. Л. 20–21. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 347–348.

⁴⁵⁵ A szovjet statisztikai összesítő iratok öt alkalommal 21 765 fő átadását rögzítették (Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 357., 365., 372., 404., 421.) Két dokumentumban 21 805 fő szerepel (Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 355., 403.) és egyszer 21 728 forduló elő (Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 466.). A számítások attól függenek, hogy az 55 partizánként átadott magyart hol belevesszük, hol külön szerepelnek.

⁴⁵⁶ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 344., 366. Az PTBA. Ф. 1н. Он. 01е. Д. 15а. Л. 92–95. jelzetű irat publikálása során nyomda hiba miatt szerepel 10 532 fő, valójában ez az irat is 10 352 főt tartalmaz.

⁴⁵⁷ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 344., 366., 372.

a németként internáltak száma is. Az ettől alacsonyabb számok ezt a tételt nem tartalmazzák, a több tízezres nagyságrendek közötti különbség pedig abból adódik, hogy hol beszámolták a már említett három tételt, hol nem.

Mielőtt néhány összesítő számot részletesen elemeznénk, meg kell néznünk azt a kérdést is, amely a magyar szakirodalomban fel sem merül, hogy a több mint fél millió magyarból mennyien kerültek ki a Szovjetunió területére. *„Ezen a téren igen nagy a félreértés. Ugyanis a szovjet fogság nem volt azonos azzal, hogy egyúttal a Szovjetunió területére került minden szovjet fogságba jutott ember!”* – írja Korom Mihály.⁴⁵⁸ Ezen megállapítással, tanulmányozva a korabeli forrásokat, messzemenőleg egyetérték.

Az Állami Honvédelmi Bizottság 1945. júniusi és augusztusi határozatai értelmében a hadseregcsoportok frontvonalbeli táborából szabadult 126 451 fő, azaz őket nem szállították ki a Szovjetunió területére.⁴⁵⁹ A Magyar Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944 végi létrejöttével nyílt lehetőség arra, hogy Magyarország is bekapcsolódjon a fasizmus elleni harcba. 1945 elején két gyalogos hadosztály felállítására került sor, a már említett 21 800 fő körüli létszámban. A többségük a 2., 3. és 4. Ukrán Front melletti frontvonalbeli táborokból került ki, de vannak utalások arra, hogy a hátországi táborokból is szállítottak haza hadifoglyokat, ezek pontos száma nem ismert, feltételelesen mintegy 3000–4000 fős létszámmal számolok.⁴⁶⁰ Nem említik a szovjet források azt a két önkéntes műszaki magyar katonai egységet, amelyek hadifoglyokból alakultak és a 2. Ukrán Front hasonló alakulatai keretében és felügyelete alatt dolgoztak vasutak és hidak újjáépítésén a Kárpátokban, Magyarország északi részein és Csehszlovákia területén. Az 1. vasútépítő ezred 1945. január 5-én alakult Debrecenben 3662 fővel, a másik február 25-én alakult meg 3. vasútépítő dandár néven 3025 fővel a gödöllői táborban.⁴⁶¹ A 6685 főt számláló két magyar alakulat 1945. június közepén települt haza, a magyar honvédelmi minisztériumnak adták át őket, ezzel hadifogságuk jogilag megszűnt. Lehetséges, hogy ezt a kontingenst egyszerűen a frontvonalbeli táborokban elengedettek közé számolták. Ezenkívül a Magyarország területén elengedett, már többször említett 10 352 fő, akiket a fővárosi razziák során fogtak el, szintén nem került elszállításra az országból.

⁴⁵⁸ KOROM 2006. 11.

⁴⁵⁹ Az 1945-ös GKO rendeletek alapján szabadultak száma a forrásokban némi eltéréssel jelenik meg, de a frontvonalbeli táborokból elengedettek 126 451-es száma kétszer is előfordul. Lásd: ПГВА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 20. Л. 2–3. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 389–390., ПГВА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 20. Л. 14–15. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 400–401.

⁴⁶⁰ A szovjet forrásokban 4081 és 4435 fővel is találkozhatunk a hátországi táborokban történő kiválogatás során. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 323., 326 Az RGVA-ban ugyanakkor 2188 személyi dossziét őriznek az önkéntes alakulatoknak átadott magyarokról. Указатель фондов, 2001. 283.

⁴⁶¹ KOROM 2006. 9.

Mindezek figyelembevételével az Szovjetunió területére ki nem szállított magyar hadifoglyok és polgári személyek száma: 155 603 és 162 288 fő között mozog. A minimális számot alapul véve, ez azt jelenti, hogy a háború kezdetétől mintegy 385–386 000 magyar hadifogoly s internált került ki a Szovjetunióba. Ennek a létszámnak mintegy két harmada lehetett magyar fegyveres alakulat tagja (250–255 000 fő katonai szolgálatot teljesített).⁴⁶² Ebben a 385 000-es létszámban rejlik a mintegy 46 000 internált (a németként elhurcoltak és az internáltak nyilvántartásába áthelyezett polgári személyek), a mintegy 40–50 000 civil, akiket a hadifoglyok pótlására, kiegészítésére fogdostak össze. A Szovjetunióban 1945. november elejéig elhalálozottak száma is benne foglaltatik, amely a részadatok ismeretében mintegy 38 000 körüli lehetett.

A magyarok létszámára vonatkozóan fontos az a legalaposabb és legsokoldalúbb összegző kimutatás, amelyet 1949. január 28-án készített a GUPVI 1. sz. parancsnoksága és az 1949. január 1-jei állapotokat rögzítette a valamennyi német és japán szövetséges hadseregről.⁴⁶³

Összes magyar hadifogoly	526 064
Az összes eltávozott	518 583
Repatriálva	418 782
Nemzeti alakulatnak átadva	21 765
GULAG-táborba átadva	14
Szovjet állampolgárként szabadult	2922
Internáltak nyilvántartásába átadva	13 100
Budapestben szabadult	10 352
Hadbíróóság által elítélve	70
Börtönben	510
Megszökött	3
Egyéb módon távozott	55
Meghalt	51 005
Táborban van 1949. január 1-jén	8 021

A kimutatás ugyan minimális számítási hibát (összeadás eredménye: 526 599) és az internáltak nyilvántartásába átadottaknál, valamint különösen a táborban lévőknél némi eltérést mutat az egyéb forrásokhoz viszonyítva, de ez nem jelentős, mindent egybevetve is ezer alatt marad. Mint látjuk ez az összegzés feltünteteti a fővárosban és környékén összeszedett, és később szabadult budai és internált pesti, több mint 23 000 civilt. Ugyancsak külön tünteti fel a nemzeti alakulatoknak átadott, és az egyéb módon távozott partizánokat is. És még egy eddig nem igen ismert adattal szolgál, még pedig, hogy nemcsak a szomszédos országokba térhettek haza szülőföldjükre a magyarok, hanem közel

⁴⁶² Uo. 12.

⁴⁶³ PTBA, Ф. 1н. Он. 01е. Д. 15а. Л. 92–95. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 371–373.

3000 fő a Szovjetunióban is. Külön figyelmet kell fordítanunk a repatriáltak számára, ugyan is ennyi, 418 782 *magyar katona hadifogoly* nem szabadult a Szovjetunió területéről, de még szovjet fogságból sem. 450 000 magyar katona esett fogságba a Szovjetunió, Magyarország területén és Közép-Európa más országaiban. Ha ebből levonjuk a meghaltak számaként a kimutatásban feltüntetett 51 000-t, marad 400 000. Ha megnézzük, hogy a közvetlenül a szovjet belügyminisztérium szervei által felszabadított magyar állampolgárságú repatriált hadifoglyok száma 197 345, és a Repatriációsügyi Igazgatóság által 192 145 vagy 187 042. Mindkét adat szerepel a forrásokban, de így is egyértelmű, hogy a 389 530–378 427 repatriált katona mellett 30–40 000 civil, illetve más állampolgárságú fogoly is rejtőzködik a fenti 418 782 számban.⁴⁶⁴ Az 526 064 fős létszámba nincsenek beleszámítva a az 1949-től a Szovjetunióban vizsgálat alá vont, elítélt, börtönben lévő személyek, és a GULAG büntetőtáboraiában lévők, akiknek száma mintegy 14 000 körüli lehetett. (Ezzel együtt a szám csaknem azonos lenne a legmagasabb 541 530-as számmal.)⁴⁶⁵

A Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok összlétszámát tekintve a németek (2,8–3 millió) és japánok (600 000 körül) után a több mint fél milliós nagyságrenddel a harmadik helyen állnak a magyar hadifoglyok és internáltak. Ezután románok következnek már jóval kisebb létszámmal (190 000 körül), az osztrákok pedig mintegy 156 000-es létszámban.

A háborút követően mintegy másfél évig a magyar hadseregből fogságba kerülteket még nem nemzetiségük szerint, a határok bizonytalansága miatt nem is állampolgárságuk alapján kezelték, hanem volt hadseregüknek megfelelően. (pl. német, magyar, román hadsereg). A győztes országok állampolgárait viszont kezdetektől nemzetiség szerint tartották nyilván. Ez a gyakorlat a békeszerződés aláírása után változott meg, és a repatriálásban is módosulást hozott, addig Magyarország területére érkeztek haza a trianoni határon kívüli területre hazajövők is. Ez a magyarázata annak, hogy 1947 tavaszáig nem találunk a nyilvántartási iratok között a magyarok létszámán belül nemzetiség szerinti megosztást. A GUPVI a nyugati hadseregek létszámáról szóló, az 1947. április 1-jei állapotot rögzítő kimutatása nagyon részletes adatokat közöl a nemzetiségi és állampolgársági hovatartozás tekintetében.⁴⁶⁶ A magyarokra vonatkozóan következő kép rajzolódik ki: összes nyilvántartott magyar: 210 118 fő. Ebből 194 540 fő a magyar

⁴⁶⁴ KOROM 2006. 16–17.

⁴⁶⁵ Uo. 20.

⁴⁶⁶ PTBA. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 39. Л. 128–139.

állampolgár, a többi, pontosan 15 578 személy a szomszédos országok állampolgára (Románia: 8826, Csehszlovákia: 3593, Jugoszlávia: 1535, Németország: 781, Ausztria: 43, Lengyelország: 14, Bulgária: 6, Olaszország: 1, nincs megállapítva az állampolgársága 779 főnek.) Egyéb nemzetiségűnek vallotta magát, de magyar állampolgár tehát 4291 fő. Közöttük van 1818 fő zsidó, 180 fő cigány, 1300 fő német, 778 fő román nemzetiségű, 117 fő az osztrákok közül. Ugyan ez a legrészletesebb összegzés valamennyi nemzetiségre és állampolgársági hovatartozás tekintetében, de a magyarok esetében néminemű pontatlanságokat tartalmaz, főleg a német nemzetiségű magyar állampolgárságú személyek számánál van több ezres eltérés.⁴⁶⁷ 1947. május 23-án Kruglov belügyminiszter Visinszkij külügyminiszter-helyettesnek az alábbi adatokat jelentette. Nemzetiségére nézve magyar, de nem magyar állampolgárságú hadifogoly és internált 16 620 fő.⁴⁶⁸ Közülük román állampolgár: 10 489, csehszlovák állampolgár: 3703, jugoszláv állampolgár: 786, osztrák állampolgár: 46, lengyel állampolgár: 14, bolgár állampolgár: 7, olasz állampolgár: 1. Egyéb nemzetiségű magyar állampolgárságú hadifoglyok és internáltak száma 8811 fő. Közülük: német 5758, osztrák 118, délszláv 6, román 792, csehszlovák 76, zsidó 1873, cigány 187, török 1.

A román hadifoglyok és internáltak nemzetiségi összetételére rendelkezésünkre áll még egy dokumentum, amely 1947. szeptember 1-jei állapotot tükröz.⁴⁶⁹ Ekkor összesen a Szovjetunióban található 79 040 román állampolgár, közülük 10 441 fő a magyarok száma, ezen belül 8840 fő hadifogoly és 1601 fő internált. A magyar állampolgárokról ugyanekkor készített kimutatásban az áll, hogy magyar állampolgárok száma: 123 125 fő (112 897 hadifogoly és 10 228 internált).⁴⁷⁰ Közülük 8304 fő más nemzetiségű, 5718 fő német, 1523 fő román.

A magyar külügyminisztérium számításai szerint 1947 májusától 1948 márciusáig hazatért 8606 román nemzetiségű hadifogoly.⁴⁷¹ Rajtuk kívül, az 1947 májusában, a már említett 16 620 fő magyar nemzetiségű volt, akik a visszaállított 1938-as határokon kívüli területekről való volt. Az 1947 májusában még kint lévő hadifoglyok száma 212 000 körül van, ez mintegy felét jelenti az összes hadifogolynak. Ebből kiindulva, Korom Mihály véleménye szerint akkor kerülünk a legrealisabb adatokhoz, ha az észak erdélyi számokat

⁴⁶⁷ Ennek az lehet az oka, hogy ebben a dokumentumban a németek számánál 22 794 fő van feltüntetve, akiknél nincs megállapítva az állampolgárság.

⁴⁶⁸ ПГБА. Ф. Ін. Он. 12е. Д. 20. Л. 73–74. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 435–436.

⁴⁶⁹ ПГБА. Ф. Ін. Он. 01е. Д. 39. Л. 218.

⁴⁷⁰ ПГБА. Ф. Ін. Он. 01е. Д. 39. Л. 230.

⁴⁷¹ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 449. A KÜM hadifogolyosztályát vezető Pokorny Hermann vezérezredes tájékoztatója.

is a duplájára vesszük, így valószínűleg a legkevesebb 33–34 000 mai határainkon kívüli magyar lehetett a magyar hadsereg összes fogságba esett katonái között. Ez minimális szinten román oldalon is feltételezhető, vagyis 15–16 000 a román nemzetiségű.⁴⁷²

Összegezve: a korabeli szovjet dokumentumokban található adatokat összefoglalva az állapítható meg, hogy a Szovjetunió fogságába került 541 530 magyar katona és elhurcolt polgári személy. Ha hozzászámítjuk a vasúti építőalakulatokat, akkor mintegy 550 000 fő. Ez a szám 450 000 fő hadifoglyot tartalmaz, közülük 50 000-nyi katona a visszacsatolásokkal megnagyobbodott területről való, de ebben a számban benne rejlik több mint 40–50 000-nyi hadifogolyként elhurcolt civil is az ország jelenlegi területéről. Továbbá a összlétszám 46 000 német származásúként és Pest környékén összeszedett internált civil személyt tartalmaz, és benne rejlik a minden csoportból kikerült összesen 65000-nyi elhalálozott áldozat.⁴⁷³

A kiszállítás közbeni halálozásokra egyelőre nem rendelkezünk megbízható forrásokkal, de abból kiindulva, hogy az 1945-ben Magyarország területén fogságba esetteket is nyilvántartották, azt feltételezhetjük, hogy a GUPVI számításai a Vörös Hadsereg Vezérkari főnökségének hivatalos közléseire alapozva, a frontok mentén történt hadifogságba esettek számát rögzítették. A szállítás közbeni elhunytak számára a magyar szakirodalomban egyelőre csak durva becslésekkel találkozhatunk. A magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozó szovjet korabeli összesítő dokumentumok minimális eltéréseket mutatnak, de a részadatokat közlő tájékoztatásoknál ez már nem annyira jellemző, hiszen a szovjet vezetés végig tisztában kívánt lenni azzal, hogy mennyi munkaerő áll rendelkezésre.

A fenti 550 000 fogolyból a Szovjetunió területére ténylegesen mintegy 385–386 000 magyar hadifogoly s internált került, a többi az ország területén elengedett vagy „átadott” hadifogoly, és a 10 352 fő polgári személy.

REPATRIÁLÁS ÉS HALÁLOZÁS

A külföldi hadifoglyok repatriálása szinte rögtön a hitleri Németország kapitulációja után megkezdődött, ugyanis a szovjet szervek már a frontvonalbeli táborokban neki láttak a hadifoglyok célszerűség szerinti válogatásának. A tartós betegség, a maradandó sebesülés vagy legyengülés miatt munkára alkalmatlanokat elengedték, a jó

⁴⁷² KOROM 2006. 16.

⁴⁷³ KOROM 2006. 20.

erőben lévő munkaképes személyeket pedig kiszállították a hátszági termelési táborokba. A külföldi hadifoglyok repatriálásáról a Szovjetunióban mindvégig a legfelsőbb szervek hozták meg a döntéseket, eleinte az Állami Honvédelmi Bizottság, majd annak 1945. szeptember 4-i megszűnése után a Minisztertanács, 1948 végétől kezdve pedig a párt legszűkebb testülete az SZK(b)P Politbjuro döntött a hazamenetelről.

A szovjet vezetés az 1945. évi repatriálásoknál két alapvető kritériumot szigorúan érvényesített. A szabadon bocsátás és hazatelepítés nem vonatkozhatott a vérengzések résztvevőire, az „SS”, az „SD”, az „SA” egységeinél szolgáltakra, a gestapósokra, a hírszerző és kémelhárító szervek, a csendőrség, a rendőrség egykori munkatársaira, a megszálló egységeknél szolgáltakra, a fasiszta pártok és szervezetek vezető tagjaira (a Nyilaskeresztes Párt is nevesítve volt az utasításokban), hadifogságban elítéltekre, és valamennyi felsorolt szempontból gyanús egyénre. Másrészt megtiltották azoknak a súlyos betegeknek a hazaszállítását is, akik nem bírták volna ki az utat.⁴⁷⁴

Az elsőként a magyarok közül, 1945 áprilisában az internáltak B-csoportjába, tartozó 822 főt engedtek el. A már említett – I., II. Belorusz Frontok és az I. Ukrán Front hátszágában – letartóztatottakat átvilágították, megszürték és valószínűleg szintén a munkaképteleneket szabadon bocsátották.⁴⁷⁵

A hadifoglyok körében az első szabadulásokra a szovjet legfelsőbb háborús szerv, az Állami Honvédelmi Bizottság 1945. június 4-i 8921. sz. t. számú határozata értelmében került sor. „A hadifoglyok szétoztásáról és munkaerjük eredményesebb hasznosítása érdekében foganatosítandó intézkedésekről” szóló határozat felhatalmazta az NKVD-t, hogy „a táborokból és különleges kórházakból helyezze szabadlábra és küldje vissza hazájukba azokat a hadifoglyokat, akik fizikai állapotuk miatt munkára nem foghatók: rokkantak, krónikus betegek, súlyosan kimerültek – hosszú időre munkaképtelenek –, *összlétszám szerint legfeljebb 225 000 embert*”.⁴⁷⁶ Az NKVD végrehajtási utasításában 10 napos határidőt szabott a táborparancsnokoknak a betegek kiválasztására.⁴⁷⁷ E határozat alapján elsősorban a hátszági hadifoglytáborokból 24 909 beteg és tartósan munkaképtelen magyar hadifogoly térhetett haza, de legyengült internált nők is voltak köztük volt.⁴⁷⁸

⁴⁷⁴ КОЖАКОВ, 1996. С. 176–177.

⁴⁷⁵ Az NKVD 1945. április 18-i 00315. sz. parancsa és az NKVD–NKGB közösen kiadott 74/60. Sz. direktívája értelmében. ПГВА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 12. Л. 125–126, Сидоров, 2008. 222.

⁴⁷⁶ ПГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 502. Л. 7–16. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 191–198.

⁴⁷⁷ Az NKVD 1945. június 15-i 00698. sz. parancsa az 1945. június 4-i GKO-határozat végrehajtásáról. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 610–612.

⁴⁷⁸ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 389.

Őket rövidesen követte a budapesti razziák során a 3. Ukrán Front által elfogott 10 352 fő civil szabadon bocsátása 1945 nyarán. Erről Csernyisov népbiztos-helyettes 1945. augusztus 8-i feljegyzésében már beszámolt Berijának.⁴⁷⁹

Az Állami Honvédelmi Bizottság 1945. augusztus 13-án adta ki a 9843. sz. t. számú határozatát, amelyben utasította az NKVD-t, hogy „*szabadítsa fel és telepítse vissza hazájukba azokat a sor- és tiszthelyettesi állományú hadifoglyokat, akik jelenleg a Szovjetunió egykori frontterületein tartózkodnak, összesen 708 ezer személyt, köztük 150 000 magyart, 30 000 román, 30 000 osztrákot, köztük minden rokkant, beteg és más munkaképtelen személyt*”.⁴⁸⁰ E határozat végrehajtásáról az NKVD 1945. augusztus 14-én kiadott 00955. sz. parancsa rendelkezett, amely már konkrétan tartalmazta, hogy a 708 000 repatriálandó hadifogoly-kontingens miként álljon össze. 419 000 főt a frontvonalon működő táborokból, 289 000 főt pedig a hátszági táborokból kellett összeválogatni.⁴⁸¹ A frontvonalbeli táborokban lévők szabadon bocsátását csak 1945. augusztus 15-e után lehetett megkezdeni, viszont előírta, hogy a hátszági táborokból a hadifoglyok szállítását be kell fejezni október 15-ig. *A két GKO-határozat értelmében szabadult magyarok* számára vonatkozóan a korabeli forrásokban több szám is előfordul, köztük pár ezres eltérés van, legvalószínűbb, hogy a végösszeg **177 348 fő** (az 1945. június 4-i határozat alapján 24 909, az augusztus 13-i alapján pedig 152 349 fő).⁴⁸² Ebből a kontingensből körülbelül 48 000-nyi *szabadult a szovjet területen lévő termelési táborokból és kórházakból, 126 451 fő pedig, ahogy már említettük a Közép-Európában elhelyezkedő frontlágerekből.* Az 1945. november 13-án készített GUPVI-kimutatás a hadifoglyok szabadon bocsátásának menetéről az 1945. november 12-i állapot szerint már összesen 1 002 984 fő hadifoglyot szabadítottak fel. Az illetékes szovjet szervek határozata értelmében szabadulás alá esett 188 500 fő magyar hadifogoly, mindösszesen szabadult **189 050 fő**.⁴⁸³ Valószínűsíthető, hogy ez az adat tartalmazza a 10 352 fő budai oldalon elengedett polgári személyt is. A GUPVI 1945 decemberében kelt Kruglov, szovjet belügyminiszter részére megküldött tájékoztatása szerint: „a magyar hadifoglyok jelentős

⁴⁷⁹ Uo. 344.

⁴⁸⁰ A „708 ezer sor- és tiszthelyettesi állományú hadifogoly szabadon bocsátásáról és hazatéréséről” szóló határozat eredeti példánya a GKO-határozatok és rendeletek gyűjteményében található: ПГАСПИ. Ф. 644. Он. 1. Д. 456. Л. 172–173., másolata is megtalálható: ПГАСПИ. Ф. 644. Он. 2. Д. 531. Л. 187–188. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 377–378.

⁴⁸¹ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 801–802.

⁴⁸² Az 1946. április 10-én készült tájékoztatás a hazairányított magyar hadifoglyokról. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 403. Találkozhatunk még 174 909 fős számmal (Uo. 392.) Előfordul 177 360 fős létszám is (Uo. 404.), illetve 176 134 fő (Uo. 421.)

⁴⁸³ ПГБА. Ф. 1п. Он. 12е. Д. 12. Л. 84–85. ПГБА. Ф. 1п. Он. 01е. Д. 46. Л. 269–274.

részét október 15-ig szabadon bocsátották. Ez után az időpont után szabadon bocsátásokra csak a hátsországi táborokból került sor jelentéktelen számban. Az utolsó hadifogoly-szerelvényt a Moszkva területi Satura állomásról 1945. november 22-én indították el.”⁴⁸⁴

Közvetlenül a háború utáni időszakban a külföldi hadifoglyok repatriálása még szervezetlenebbül zajlott, mint a későbbi években. Az átadóállomásokra hadifoglyok zöme katasztrofális egészségügyi állapotban érkezett meg. Rákosi 1945. december 29-i táviratában jelezte a problémákat az illetékes szovjet szerveknek. A foksányi táborban vizsgálatot is folytattak ez ügyben, de a magyar fél érdemi tájékoztatást nem kapott.⁴⁸⁵

1945-ben az új magyar hadsereghez átadott mintegy 21 800 személy a korabeli iratokban mindig külön, és nem szabadultként, hanem átadottként szerepel. Valószínűleg ugyanez vonatkozna a két magyar műszaki alakulatra is, a 6685 főre, akik hadifogolyként dolgoztak is jó pár hónapot, és csak 1945 nyarán engedték el őket. A GKO 1945. augusztusi határozata vonatkozott azokra a szovjet fogságba esettekre, akik az ország akkori területén lakó azon nemzetiségekhez tartoztak, amelyek anyanemzetei a győztes hatalmak szövetségesei voltak. Ruszin, szlovák, jugoszláv nemzetiségűekről van szó, ők is 1945 nyarán szabadultak, pontos számuk nem ismert, de pár ezernél nem lehettek többen.⁴⁸⁶

1945-ben már a legyengült, munkaképtelen internáltként nyilvántartottak közül is hazatérhettek. A GKO 1945. augusztus 30-i 9959. sz. t. számú határozata⁴⁸⁷ alapján 3159 fő az internáltak G-csoportjából magyarországi személy szabadulhatott.⁴⁸⁸

A korabeli dokumentumok alapján tehát **az 1945-ben** – részben a Szovjetunió területén, részben magyarországi és közép-európai gyűjtőlágerekből – **szabadult, illetve „átadott” magyar hadifoglyok és internáltak száma 209–219 000 főre tehető.**

A német nemzetiségűként internált személyek 1947 elejéig külön érkeztek haza a hadifoglyoktól, ekkortól viszont már együtt történt a szállításuk.

1946 elején, miután Gyöngyösi János külügyminiszter levélben fordult Vorosilovhoz, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökéhez, és Puskin szovjet követhoz a tavaszi mezőgazdasági munkákra hivatkozva, a hadifoglyok mielőbbi hazatérése céljából, a szovjet külügyminisztérium és belügyminisztérium között több levélváltásra került sor.⁴⁸⁹

⁴⁸⁴ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 390.

⁴⁸⁵ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 390–393., 397–400.

⁴⁸⁶ KOROM 2006. 10–11.

⁴⁸⁷ Az iparban foglalkoztatott internált németek munkán való felhasználásának és tartásuk körülményeinek javításáról. ПГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 460. Л. 137–139.

⁴⁸⁸ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 12е. Д. 12. Л. 125–126.

⁴⁸⁹ Gyöngyösi leveleit lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 394–396.

A belügyi szervek 1946. március 23-i jelentése szerint a Szovjetunió területén még 235 799 magyar tartózkodik.⁴⁹⁰ A GUPVI munkatársa szerint a „munkán foglalkoztatott teljes magyar kontingens kivonása kétségtelenül negatívan hatna a Szovjetunió iparának munkaerő-ellátására”.⁴⁹¹ A 235 799 fős magyar kontingens mintegy 40 %-a (98 000 fő) 20 olyan nagyobb táborban volt elhelyezve, amelyek befogadóképessége meghaladta a 3000 főt. A legmagasabb létszámban a 62. sz. kijevei táborban és a hozzátartozó táborrészelekben (10 516 fő), a 280. sz. donyec-medencei táborban és táborrészeleiben (7602 fő) és a 148. sz. krasznodari táborban (7184 fő) regisztrálták. A hadifoglyok mintegy 60%-a pedig 182 egyéb táborban volt szétszórva a Szovjetunió területén.⁴⁹²

A Szovjetunióban a hadifogoly-munkaerő kihasználásában, majd látni fogjuk később, az 1946-os év és az 1947-es év első fele volt a legintenzívebb, ezzel magyarázható, hogy 1946-ban nagyon kevés külföldi hadifoglyot engedtek el, kizárólag a beteget. A Szovjetunió Minisztertanácsának 1946. június 18-i, 1263–519. sz. t. számú rendelete szövege: *„a beteg és munkaképtelen német és más nyugati nemzetiségű hadifoglyok hazájukba való küldéséről”*,⁴⁹³ melynek a végrehajtására az MVD 1946. június 27-én tette közzé a 00601. sz. parancsát.⁴⁹⁴ Egy hónap múlva jelent meg a Minisztertanács 1946. július 27-i, 1653–726. sz. t. sz. rendelete *„A beteg és munkaképtelen internáltak hazájukba való küldéséről”*. A két rendelkezés együtt 171 000 beteg és tartósan munkaképtelen hadifogoly és internált hazaküldését írta elő, ugyanakkor egy 1948. évi GUPVI-kimutatás szerint e rendelettel ténylegesen 175 955 főt repatriáltak.⁴⁹⁵ *Az 1946. évi rendelkezések alapján 18 079 magyar szabadult összesen.*⁴⁹⁶ Köztük 75 magyar antifasiszta is, mivel 1946 őszéig mintegy 960 fő antifasiszta iskolát és tanfolyamot végzett személyt is hazaküldtek, és a kommunista pártok központi bizottságai rendelkezésére bocsátották őket.⁴⁹⁷ A 18 079 hadifogoly köréből szabadultakon kívül 4532 fő internáltat is elengedtek 1946-ban.

1947-ig a magyarok repatriálását is közvetlenül a belügyi szervek intézték, 1947 májusától, ahogy már említettük, ezt a feladatot a Minisztertanács mellett működő

⁴⁹⁰ ПГБА. Ф. 1п. оп. 12. Д. 20. Л. 12–13.

⁴⁹¹ ПГБА. Ф. 1п. оп. 12. Д. 20. Л. 12.

⁴⁹² Krivenko altábornagy, a GUPVI parancsnokának 1946. március 20-i jelentése. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 20. Л. 14–15.

⁴⁹³ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 814–815.

⁴⁹⁴ КОНАСОВ, 1996. С. 181–185.

⁴⁹⁵ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 46. Л. 269–274.

⁴⁹⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 12е. Д. 12. Л. 195.

⁴⁹⁷ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 408.

Repatriációsügyi Bizottság vette át.⁴⁹⁸ 1946 tavaszán változás történt a magyar hadifoglyok hazaszállítási útvonalán, addig csak Foksányon keresztül történhetett a hazatérés, ekkortól pedig a máramarosszigeti 36. sz. repatriáló tábor is fogadott magyarokat. Sőt 1948 áprilisától a szovjet külügyminisztérium hozzájárult azon magyar kérés teljesítéséhez, hogy a magyar hadifoglyok és internáltak csak Máramarosszigeten keresztül szállíttassanak haza.⁴⁹⁹

1946 decemberére a Szovjetunióban lévő magyar hadifoglyok száma az internáltak nélkül *213 751 főre csökkent*, és 1947 közepéig nem is nagyon változott. 1947. április 1-jei állapot szerint 210 118 hadifogolyként és 19 293 fő internáltként (G-csoport) nyilvántartott magyar személy volt még a táborokban regisztrálva (a Pest környéki összesedett 13 000 főn kívül).⁵⁰⁰

1947-ben már jóval több hadifogoly hazaszállítására került sor, amely elsősorban annak is köszönhető, hogy a magyar kommunista párt a közelgő választások előtti kampányában a hadifogolyügyet is felhasználta. Rákosi Mátyás 1947. április 27-én Moszkvába utazott, hogy az illetékes szovjet elvtársakkal többek között e kérdésről is tárgyaljon.⁵⁰¹ Az 1947-ben beinduló nagyobb volumenű repatriálást a szovjet illetékes szervek között magas szintű egyeztetések előzték meg. A magyar és román hadifoglyok küszöbönálló repatriálása kapcsán az MVD közölte: *„Az ország népgazdaságát érintő legkisebb veszteség érdekében, amivel egy ilyen jelentős nagyságú munkaerő kivonása jár, a SZU MVD elengedhetetlennek ítéli, hogy a magyar és román hadifoglyok repatriálásának üteméről és határidejéről egyeztessen a SZU Állami Tervbizottságával.”*⁵⁰² A Minisztertanács 1947. május 13-i, 1521–402. t. számú határozata rendelkezett a magyar hadifoglyok és internáltak repatriálásáról,⁵⁰³ ennek végrehajtása érdekében a az MVD 1947. május 15-én kiadta a 00516. számú parancsát.⁵⁰⁴ Az útnak indítandó hadifoglyok és internáltak körébe mindenekelőtt az összes munkaképtelen embert és beteget kellett besorolni, valamint a táborok, helyi iparok saját kisegítő gazdaságaiban és a szövetségi

⁴⁹⁸ A minisztertanács 1947. május 26-i 1731-465. t. számú rendelete alapján. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 894.

⁴⁹⁹ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 448.

⁵⁰⁰ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 365–370.

⁵⁰¹ 1947. áprilisában Rákosi a Sztálinhoz címzett levelében is kitért a hadifoglyok ügyére: „Igen kíváncs lenne, ha a kommunisták kezdeményezésére minden hadifogoly vagy azok egy része mielőbb hazatérhetne.” РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 128. Д. 1019. Л. 1–6. Rákosi Mátyás levele Sztálinnak és Molotovnak. Magyarul közli: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerk.: IZSÁK Lajos, KUN Miklós. Budapest, 1994. 193–195.

⁵⁰² Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 423–424.

⁵⁰³ ГА РФ, Ф. 9401. Оп. 2. Д. 169. Л. 330–338. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 427–430.

⁵⁰⁴ Az MVD-parancsot közli: Русский архив. Т. 24 (13). 1996. 396–399.

iparban kisebb létszámmal foglalkoztatott személyeket és nem dolgozó tiszteket századosi rangig, 100 000 főnyi létszámban, havonta azonos nagyságú egységekben. Ekkor már nem csak betegeket és munkára alkalmatlan személyeket engedtek haza, de az mindvégig szempont volt, hogy olyan gazdasági területen dolgozókat küldjenek haza, „*akiknek a kivonása a legkisebb veszteséget okozhatja a népgazdaságnak*”.⁵⁰⁵

Ebben az évben kezdődött meg a tisztek repatriálása is, de csak századosi rangig bezárólag. Szovjet szempontból nézve érthető volt, mivel munkájukra nem számíthattak, mielőbb meg akartak szabadulni tőlük. A magyar pártvezetés viszont belpolitikai okokból igyekezett a tisztek hazaküldését késleltetni, mert a régi rendszer képviselőit látta bennük. Rákosi még levélben is fordult a szovjet vezetéshez, amelyben a magyar hadifogoly tisztek repatriálását kérte késleltetni.⁵⁰⁶ Kompromisszumos eredményként 1947-ben 8000 tiszt hazatérését tervezték. 1947 májusában már elindultak a hadifoglyokat szállító szerelvények, és júniusban már meg is érkeztek az első csoportok.

1945-től a repatriálás nemzetiségi alapján folyt, tekintet nélkül az állampolgárságra. A GUPVI 1947 augusztusi jelentéséből kiderül, hogy a békeszerződés aláírása után a szovjet külügyminisztérium foglalkozott azzal a problémával, hogy a megváltozott határok miatt a magyarként nyilvántartottakat hova kell hazaküldeni. A 7004/bsz. számú értelmezése szerint „a Magyarországra való telepítés csak a volt magyar hadsereg tagjaira és a magyar állampolgárságú magyar nemzetiségű internáltakra vonatkozik, illetve a más nemzetiségű, de magyar állampolgárságú hadifoglyokra és internáltakra, akiknek állandó lakóhelye Magyarország területén van, a jelenlegi határokon belül”.⁵⁰⁷ Az 1947 során hazaküldött magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozóan a szovjet forrásokban következő számokat találjuk 92 835, 93 775, és 101 110 fő.⁵⁰⁸ Az első kettő nem mutat jelentős eltérést, a Repatriációsügyi Bizottság 1952. december 1-jén készített jelentésében szereplő 101 110 fő pedig azzal magyarázható, hogy 1948-ra annyival kevesebbet

⁵⁰⁵ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 427–428.

⁵⁰⁶ Rákosi eredeti levele sajnos még nem került elő az orosz levéltárakból, de I. A. Szerov belügyminiszter-helyettes 1947. július 17-én Molotovhoz írt levele bizonyítja létezését: „Rákosi, Magyarország miniszterelnökének megkeresésével kapcsolatban – mi szerint 1947. július–augusztusban a hadifogoly tisztek SZU-ból Magyarországra történő repatriálását kéri késleltetni – a SZU MVD a következőket jelenti: 1947. július 17-től a magyar hadifogoly tisztek repatriálása le van állítva.” (ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 143. Л. 110. Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953. Т. I. Отв. ред.: МУРАШКО Г.П. Москва–Новосибирск, Сибирский хронограф, 1997. С. 684.)

⁵⁰⁷ Az MVD 1947. július 10-én adta ki a 430. számú utasítását, amelynek értelmében a Magyarországra való repatriálás, egyezően az MVD 1947. évi 00516. sz. parancsával, nem vonatkozik azokra a magyarokra, akik „más országok állampolgárai és azokra a magyar állampolgárságú magyarokra sem, akiknek állandó lakhelyük az egykor Magyarországhoz tartozott Transsylvania Romániához csatolt területén van”. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 444–446.

⁵⁰⁸ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 52–53, Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 467., Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. 896, Сидоров, 2008. С. 211.

tartalmaz, mint amennyivel többet ír 1947-re. Ennek az az oka, hogy az 1947-ben meghirdetett 100 000 főnek a hazaszállítása tényleg átcúszott 1948-ra. Találkozhatunk olyan jelentésekkel is, amelyek 1947 májusától 1948 márciusáig adják meg a repatriáltak számát 109 498 főben.⁵⁰⁹ 1947 decemberében még egy minisztertanácsi utasítás jelent meg, amely alapján 3844 internált személy indulhatott haza Magyarországra.⁵¹⁰

A korabeli számadatokból kiindulva, *1948 március végére mintegy 115 000-nyi magyar maradt a szovjet hadifogolytáborokban és munkaszászolájakban*. Ez a létszám gyakorlatilag egybeesik a 1948. április 25-én Pokorny Hermann a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának vezetője által összeállított tájékoztatóban található adatokkal, a külügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium számításai alapján azt feltételezte, hogy a még kint lévő hadifoglyok száma 100 000 körül mozoghat.⁵¹¹ Ugyanebben az összefoglalóban szerepel egy részadat, amelyet viszont jelenleg nem igazán tudunk magyarázni. Még pedig az, hogy az addig hazatértek között „annak idején német hadifogolytáborokból felszabadított magyar nemzetiségű polgári személyek száma: 24 095 fő. Ilyen kategóriáról az eddigi kutatások során nem került elő dokumentum. Illetve egy szovjet forrásban történik utalás arra, hogy „német fogságból” 1945–1948 (!) között felszabadított magyarok száma összesen: 22 844 fő.⁵¹² Feltételezhető, hogy esetleg volt német koncentrációs tábor foglyairól van szó, de akkor hogy lehetséges az, hogy csak 1946-ban szabadul 3659 fő, 1947–1948-ban pedig 46 fő? E kérdés megválaszolása további kutatásokat igényel.

A Szovjetunió 1947. április 23-án Moszkvában a külügyminiszterek konferenciáján nyilatkozatot tett, mi szerint a német hadifoglyok repatriálását 1948. december 31-ig befejezi, a hadifoglyok hazaküldésének menetrendjét pedig 1947. július 1-jéig – a szövetséges országokhoz hasonlóan – a Németországban működő Ellenőrző Tanács elé terjeszti. Ez utóbbira azonban nem került sor, mivel a franciák rögtön április végén közölték, hogy nem tudják a hadifogoly-munkaerőt egyelőre nélkülözni.⁵¹³ 1947 júliusában pedig a Marshall-terv bejelentése gyakorlatilag minden eddigi egyeztetést felborított.

⁵⁰⁹ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 449.

⁵¹⁰ A Minisztertanács 1947. december 23-i 19063rsz. sz. utasítása a „beteg és kevésbé munkaképes internáltak hazaküldéséről és az internáltak tartási rendjének megváltoztatásáról, életkörülményeik javításáról” és az MVD december 31-i 001317 sz. parancsa értelmében. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 230. Л. 255–256. ПГБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 142. Л. 203.

⁵¹¹ Pokorny Hermann jelentését lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 448–450.

⁵¹² A repatriációsügyi megbízott 1952. december 1-jén készített összefoglaló jelentése a szovjet és külföldi állampolgárok 1945–1951 közötti repatriálásáról. Lásd: а Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 896.

⁵¹³ КОНАСОВ, 1996. С. 142–143.

Eközben a magyar kormány 1947 tavaszától folyamatosan próbálta elérni, hogy a békeszerződésben említett külön megállapodás a hadifoglyok hazaszállításáról a Szovjetunióval megkötessék. A magyar Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának kezdeményezésére még tárcaközi bizottságot is állítottak fel a hadifogoly-egyezmény előkészítése ügyében, amely 1947. február 21-i értekezleten el is fogadta a szovjet félnek megküldendő egyezmény tervezetét.⁵¹⁴ 1947 tavasza és 1948 februárja között külügyi vonalon – a moszkvai nagykövetségen keresztül jegyzékváltások formájában – többszöri kísérlet történt a hadifogoly-egyezmény aláírása érdekében. 1948. március 31-én Zorin szovjet külügyminiszter-helyettes bejelentette Szekfü Gyula moszkvai nagykövetnek, hogy „a magyar hadifoglyok hazaszállítása mielőbb kezdetét veszi, a hadifogoly-egyezmény megkötésére nézve pedig szovjet részről kormánydelegációk összeülése feleslegesnek látszik”.⁵¹⁵ 1948. július 22–23-án történt meg a hadifogoly-egyezményt helyettesítő végleges jegyzékváltás a szovjet külügyminisztérium és a moszkvai magyar nagykövetség között történt meg.⁵¹⁶ Ezek után a magyar kormányzat is hivatalosan megoldottnak tekintette a hadifogolykérdést. Befejezték működésüket a hadigondozással foglalkozó szervek, a pártok irodái és a minisztériumok osztályai, végül 1948 nyarán hirtelen megszűnt a *Hadifogoly és Hadirokkant Híradó* c. hetilap is. Rákosi Mátyás többször kijelentette, hogy már csak a szovjet hatóságok által háborús bűnősként elítéltek maradtak a Szovjetunióban.⁵¹⁷

A magyar és román hadifoglyok következő repatriálásáról a minisztertanács 1948. április 5-i, 1099–393. t. sz. határozata rendelkezett. Ez utóbbinak a végrehajtási utasítása az MVD 1948. április 9-i, 00372 sz. parancsa „a magyar és román hadifoglyok 1948. évi repatriálásáról”.⁵¹⁸ A repatriálandó magyar hadifoglyok számát is konkrétan meghatározta a parancs 93 802 főben.⁵¹⁹ 4574 magyart azonban nem bocsátottak szabadon abból kifolyólag, hogy egy részük gyógykezelésen volt kórházakban, másokat pedig a szovjet elhárítás nem engedett repatriálni, mivel rájuk nézve terhelő anyagok voltak, így 89 228 hadifogoly és valószínűleg 3229 fő magyar állampolgár internált hagyhatta el a Szovjetuniót.⁵²⁰ 1948-ban összesen 437 000 hadifoglyot szállítottak hazájukba a volt

⁵¹⁴ Erről részletesen lásd: BOGNÁR 2000., STARK 1989.

⁵¹⁵ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 448–449.

⁵¹⁶ A magyar nagykövetség jegyzékét a szovjet külügyminisztériumhoz lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 455–456.

⁵¹⁷ STARK 1989. 105.

⁵¹⁸ Русский архив. Т. 24(13). 1996. С. 467–470.

⁵¹⁹ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 454.

⁵²⁰ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 464–465.

nyugati hadseregekből, zömében németeket (300 000 főt).⁵²¹ Mindamellett a szovjet kormány nem teljesítette maradéktalanul ígétét, hogy 1948-ban szabadon bocsát minden német hadifoglyot. Az el nem engedettekkel és a már vizsgálati és ítéleti szakaszban lévő foglyokkal együtt, több mint 12 000 magyar kényszerült 1949 januárja után is a Szovjetunióban maradni.⁵²² A visszamaradt magyar hadifoglyok többsége a 62. sz. kijeji táborban összpontosult. 1948 végén ebben a táborban 7506 magyar tartózkodott.⁵²³

Voltak olyan szerencsések, akik egyéni kérések alapján szabadulhattak. Sok megkeresés érkezett Szeckfű Gyula moszkvai magyar követhoz, aki a diplomáciai csatornákon próbált közben járni. 1948-ban például Polgárdi lakossága fordult hozzá, hogy az 1848. évi forradalom 100. évfordulójára Batthány Lajos egyedüli egyenesági leszármazottja, Polgárdi lakója, Batthány Bálint soronkívül hazatérhessen a fogágból.⁵²⁴ Az iratok közt nem találtuk nyomát, hogy a kérés meghallgatásra talált-e, de Golubjev altábornagynak köszönőlevelet küldött Szeckfű, hogy Kvitner nevű egyént az ő kérése alapján kutatták fel és engedték haza.⁵²⁵ A krasznogorszki antifasiszta iskola hallgatója, és egyben tanára is, Örkény István a Magyar Kommunista Párt kérésére szabadult 1946 végén. Rákosi Mátyás már 1946. áprilisában sürgette az író hazatérését, így írt Szántó Zoltánnak: *„Különösen Örkény Istvánra fektetünk nagy hangsúlyt, mert komoly hiányunk van használható zszurnalisztában.”* ... *„a valóban demokratikus intellektueleket küldjétek haza, de minél gyorsabban.”*⁵²⁶ Szintén a párt kérésére szabadult három magyar hadifogolytiszt is 1948 októberében.⁵²⁷

1949-ben nem csak az 1948-as kontingensnek az utolsó részlegét szállították haza, hanem már a visszatartottakból is 426 főt és majd rövidesen még 3146 főt. 1949. december 20-ára az MVD táboraiban 9005 magyart tartottak fogva. Köztük elítéltek – 1280 fő, átadásra várók a magyar hatóságoknak – 6117 fő, maradt még 1608 fő, akiknek repatriálása valamilyen oknál fogva elhalasztódott.⁵²⁸

Amíg 1945–1948 között elsősorban a hadifogoly-munkaerő alkalmazása volt az elsődleges szempont a külföldi hadifoglyok szabadon engedése terén, 1949-től már a politikai szempontok érvényesültek elsősorban. A hidegháború elmélyülése gyakorlatilag

⁵²¹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 4. Л. 176.

⁵²² KOROM 2006. 16.

⁵²³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 15а. Д. 102. Л. 99.

⁵²⁴ ГА РФ. Ф. 9526. Оп.6с. Д. 515. Л. 1–2.

⁵²⁵ ГА РФ. Ф. 9526. Оп. 1. Д.600. Л. 199–200.

⁵²⁶ ВАРГА Е. М. Последствие. С глазами историка. // ИШТВАН ЭРКЕНЬ. Народ лагерей. М.: «Хроникёр», 2005. 215–223.

⁵²⁷ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1073. Л. 174. Az SZK(b)P KB Politburo határozata.

⁵²⁸ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 465–466.

előre meghatározta a szovjet vezetés álláspontját a kérdésben. 1950. május 5-én a szovjet kormány TASZSZ-közleményben befejezetté nyilvánította a német hadifoglyok (értendő a német hadsereg és szövetségesi) repatriálásának kérdését. A közlemény értelmében 1 939 063 német hadifogoly szabadult a Szovjetunió területéről, és mindössze 13 532 fő háborús bűnös és vizsgálat alatt álló személy, illetve 14 fő beteg maradt még kint. Teljesen nyilvánvaló, hogy a visszatartott személyek létszáma ennél magasabb volt. Ugyanakkor Sztálin 1952 elején hajlandó lett volna lezárni az ügyet, amennyiben a Németországgal történő békeszerződés szovjet változatát elfogadták volna. Az 1952. március 10-i diplomáciai jegyzék útján megküldött tervezet szövegében benne volt egy pont, mi szerint „minden a német hadseregben szolgált személy, köztük a tisztek és tábornokok is, továbbá minden volt náci amnesztiában részesül.” És bár a tervezet szövege nem vonatkozott az elitéltekre, mégis azt mutatja, hogy a szovjet vezetés kész volt e kérdésben engedni.⁵²⁹ Mivel azonban a békeszerződés szovjet szövegét elutasították, gyakorlatilag Sztálin haláláig nem változott a helyzet.

Kruglov belügyminiszter és Gromiko, a külügyminiszter első helyettese 1950 októberében közös levélben terjesztette elő Sztálinnak a SZK(b)P KB határozatának és a minisztertanácsi határozat szövegét, amely a magyar és román hadifoglyok repatriálására vonatkozott. Az SZK(b)P KB Politbjuro 1950. október 17-i ülésén tárgyalták meg és hoztak a határozatot, miszerint a 7900 magyar hadifogoly és internált állampolgár, illetve 5192 fő román hadifogoly és internált állampolgár Szovjetunóból való repatriálásáról szóló belügy- és külügyminisztériumi javaslatot elfogadják, illetve jóváhagyták a minisztertanácsi határozat szövegét.⁵³⁰ Így még aznapi hatállyal életbe lépett a minisztertanács 1950. október 17-i, 4287–1804. sz. t. számú „a magyar és román állampolgár hadifoglyok és internáltak hazatelepítéséről” szóló határozata, melynek végrehajtási utasítása pedig az MVD 1950. október 21-i, 00643. sz. parancsa volt. Szabadon kellett bocsátani 7900 magyar hadifoglyt és internált állampolgárt, közülük: a) 1270 magyar hadifoglyt és internált állampolgárt, köztük 13 tábornokot akikre nincs kompromittáló anyag; b) 6061 magyar állampolgárságú hadifoglyt a hírszerző és kémelhárító szervek, csendőrség, rendőrség egykori munkatársait, a SS-ben, a magyar és a román hadsereg megszállt egységeiben szolgálókat, akik főként Magyarország és Románia területén estek fogságba, mivel rájuk vonatkozóan nincs anyag a Szovjetunió elleni katonai

⁵²⁹ КОНАСОВ, 1996. 166, ВЛАДИМИР КОСТИН. Как Аленауэр торговался с Хрущевым. http://www.cripo.com.ua/?sect_id=9&aid=27912 (2008. 11. 10.)

⁵³⁰ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 457–463, РГАСПИ Ф. 17. Оп. 3. Д. 271. П. 271.

büntettekről; c) 569 magyar hadifoglyot és internált állampolgárt akiket a táborrend megsértéséért, a szocialista tulajdon kisebb fosztogatásáért, az állampolgárok vagyonának eltulajdonításáért, munkamegtagadásért és közönséges bűncselekményekért ítélték el, és akiknél a bíróság által kiszabott büntetést a Szovjetunióból történő kiutasítással helyettesítik.⁵³¹

Sztálin halála után alig három héttel, 1953. március 27-én megjelent a Legfelsőbb Tanács Elnökségének amnesztiarendelete.⁵³² Ezt hosszabb előkészítés után a minisztertanács 1953 október 1-jei 2550–1061. sz. t. számú rendelete követte, és 16 547 fő külföldi személy szabadulhatott, közülük 1398 fő volt magyar állampolgár és még a börtönben lévőkhöz 144 fő.⁵³³ 1953-tól az illetékes szovjet szervek valamennyi külföldi állampolgár hazajuttatását, repatriálását együtt kezelték. Ez azt jelentette, hogy a hadifogságban elítélt személyek hazaszállítása a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyekkel együtt történt.

A GUPVI-iratok is tanúsítják, hogy a magyar hadifoglyok repatriálása nem fejeződött be teljesen 1953-ban, áthúzódott még a következő évekre is, bár most már csak emberek kisebb csoportjáról volt szó. A dokumentumok között található egy „Átadás-átvételi jegyzőkönyv a SZU-ból repatriálandó külföldi állampolgárokról”, amelyet Csap vasúttállomásán 1955. 03. 16-án vettek fel 9 személy átadásáról.⁵³⁴ 1955-ben az SZK(b)P KB Politbjuro többször fogalkozott a még Szovjetunióban lévő elítélt külföldi állampolgárok ügyével.⁵³⁵ 1955. szeptember 7-én adta ki a Legfelsőbb Tanács Elnöksége az utolsó rendeletét, amely magyar állampolgárokat is érintett, ekkor 607 fő szabadult.⁵³⁶ Az elítélt külföldi hadifoglyok utolsó csoportjait gyakorlatilag 1956-ban „utasították ki” a SZU-ból.⁵³⁷ A GUPVI egyik legutolsó összesítő kimutatásában, az áll, hogy 1956. április

⁵³¹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 1014. Л. 213–222, Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 468–472.

⁵³² Részletesen lásd: КОНАСОВ В.Б. Приемники Сталина и проблема немецких военнопленных // Отечественная история. 1998. № 5. С. 167–174, КОНАСОВ В.Б. Переговоры в Москве осенью 1955 г. И освобождение немецких военнопленных // Отечественные архивы. 1998. № 1. С. 61–66.

⁵³³ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 901–903. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 481., 601.

⁵³⁴ A szovjet részről Gradov főhadnagy, a SZU MVD képviselője, magyar részről pedig Pánczél Károly százados, a „Magyar Népköztársaság Allambiztonsági Minisztériumának képviselője” által aláírt átadás-átvételi jegyzőkönyv mellékletét képező rövid listán a következő 9 személy – köztük egy orosz is – szerepel: 1. Békés [Békési?] József – szül. 1918, fokozat nélkül. 2. Vetter [Wetter, Wachter?] Gyula – szül. 1926, fokozat nélkül. 3. Zámbo Árpád – szül. 1918, őrmester. 4. Kirillov Fjodor – szül. 1897, orosz, fokozat nélkül. 5. Mocsár Mihály – szül. 1903, fokozat nélkül. 6. Müller Gábor – szül. 1909, fokozat nélkül. 7. Sinka [Sinkó?] Mihály – szül. 1920, honvéd. 8. Sipőc [Sipőcz?] István – szül. 1914, fokozat nélkül. 9. Soli [Soóli, Som?] Géza – szül. 1913, hadnagy. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 02е. Д. 489. Л. 51.

⁵³⁵ Az SZK(b)P KB PB 1955. április 28-i 117. sz. határozata, az 1955. június 2-i 124. sz. határozata, 1955. július 14-i 131. sz. határozata és az 1955. augusztus 18-i 141. sz. határozata. ПГАНИ. Ф. 3. Оп. 10.

⁵³⁶ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 465. Л. 153–155. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 904–907.

⁵³⁷ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 52–53.

30-án még a Szovjetunió területén 2 magyar tartózkodik.⁵³⁸ A kutatás jelenlegi állásában még nem tudjuk biztosan megmondani, hogy mikor hagyta el a Szovjetuniót az utolsó magyar hadifogoly.

Az UPVI/GUPVI által készített összesítő jelentésekben a repatriált magyar hadifoglyok és internáltak létszámára vonatkozóan eltérő számokkal találkozhatunk, gyakorlatilag nincs két irat, amely azonos számot közölne. A pontos létszám megállapítását nehezíti az is, hogy az iratokban a németként internáltak számát hol a hadifoglyok számához számítják be, néhol pedig nem adják hozzá, illetve 1947-től már nem a határok változása miatt már a szomszédos országokba is repatriáltak magyar nemzetiségűeket. Ugyanakkor nagyjából két nagyságrend körül csoportosulnak ezek az adatok: 388–389 000 és 418–419 000 fő. Az utóbbi nagyságrendben, mint már említettük 30–40 000 fő civil vagy más állampolgárságú magyar is található. Ezt további kutatások tisztázhatják, segíthet ebben a román hadifoglyok nemzetiségi összetételének és repatriálási statisztikáinak tanulmányozása.

A Szovjetunióba került külföldi, köztük a magyar hadifoglyok és internáltak körében történt elhalálozások számának megállapítása még a repatriálások számánál is bonyolultabb, e téren az orosz szakirodalomban sincs konszenzus, a pontos, végleges szám kimondása még várat magára. Az iratokban szerepelő adatok bizonytalansága egyrészt a GUPVI-nyilvántartás pontatlanságaiból, hiányosságaiból adódik. A korabeli szovjet dokumentumok tanulmányozása során viszont az is megállapítható, hogy a vidéki belügyi szerveknek sok esetben nem állt érdekében a moszkvai főhatósággal a teljesen pontos elhalálozási adatokat közölni. E mögött a felelősségre vonástól való rettegés mellett sokszor pusztán anyagi érdekek álltak, a nem lejelentett elhalálozottak kiutalt fejdagjait fel lehetett használni. De az is tény, hogy maga a szovjet vezetés a legtöbb hivatalos közleményében a valós számoktól eltérően kevesebbet adott meg. Egyébként is annyira titkosan kezelték a hadifoglytáborokban elhunyt foglyok létszámát, hogy a GUPVI-n belül csak néhány belső munkatárs és vezető ismerhette meg azokat, még a gépirói személyzet előtt is titkos volt ez az információ. Jellemző, hogy valamennyi statisztikai iratban, jelentésben, amely az elhunytak számát is tartalmazza, utólag, a kihagyott helyekre kézzel írták be – az erre illetékes megbízható munkatársak – a számokat. Ez a tény is

⁵³⁸ ПГБА. Ф. Ін. Он. 19г. Д. 6. Л. 44.

mutatja, hogy a hivatalos szovjet hatóságok nem voltak érdekeltek a halálozási ráta növelésében.

Az első halálozási részadatokat 1942 őszén rögzítették. Az UPVI adatai szerint 1942. szeptember 1-jéig a Vörös Hadsereg egységeitől a háború elejétől kezdve átvettek 17 459 hadifoglyot, akik közül a létszámból kikerült (azaz főképp meghalt) 5158 fő (29,5%). Egyes táborokban a halálozási arány jóval magasabb volt. Az 1942. május 8-án létrehozott Szverdlovszki terület monyetno-loszinovkai táborában 1942 végéig – mintegy fél év alatt – meghalt 2278 fő, ezek közül dystrophiában – 1902 fő; a szpaszo-zavodszkojei táborban 1901 fő, ezek közül dystrophiában – 1556 fő.⁵³⁹

Az első összesítő kimutatást az elhalálozások számáról a GUPVI 1945. június 27-én készítette el belső használatra, de mint alább kiderül, a benne található számsorok a későbbiek folyamán még változtak.⁵⁴⁰ E jelentés szerint 1941-ben 222 fő, 1942-ben 8680 fő, 1943-ban 119 322 fő, 1944-ben 71834 fő, 1945. június 20-ig 118 431 fő a meghaltak száma, közülük 31 820 fő a magyar hadifogoly.

Kétségtelen, hogy a szovjet hadifogolytábor-rendszer fennállása alatt a halálozási arányok tekintetében – a már ismertetett okok miatt – az 1943-as esztendő volt a legsúlyosabb. Az 1943 telén meghalt külföldi katonák pontos számát talán már sosem tudjuk meg, hiszen legtöbbször még a hőmezőkön pusztultak el, az ő számuk nem került be a szovjet nyilvántartásokba. A német hadifoglyok esetében a legmagasabbak a halálozási adatok. Sztálingrád és Voronyezs környékén az evakuálásra kijelölt 115 000 német hadifogoly közül alig több mint 34 000 főt sikerült élve elszállítani.⁵⁴¹ Sokan pusztultak el szállítás közben a vagonokban is, illetve a táborokba való eljutást követően. 1943. március 4–13-a között 8007 német érkezett meg az arcvonalhoz legközelebb elhelyezkedő 127. sz. (pokrovi) táborba. 1943. május elejére mindösszesen 1818 fő maradt életben. (77%-os halálozási arány!)⁵⁴²

A magyar hadifoglyok vonatkozásában az eddig feltárt iratok közül a Voronyezsi területen, Hrenovojában létesített 81. sz. tábor halálozási adatai a legelrettetőbbek. 1943. január 24-e és március 23-a között ebbe a táborba 26 805 hadifogoly került, köztük 7280 magyar nemzetiségüként regisztrált és mintegy 5000 munkaszolgálatos. Két hónap alatt a

⁵³⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 5. Л. 23–25, ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 17. Л. 19, 25–26.

⁵⁴⁰ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 15а. Л. 69–73.

⁵⁴¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 9е. Д. 1. Л. 18–19.

⁵⁴² KARNER STEFAN: Im Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. Wien-München, 1995. S. 41.

táborban 13 749 fő (51,3 %) meghalt.⁵⁴³ 1943. március 3-án a hrenovojei 81. sz. tábor parancsnokát, Kuznyecov V. G. állambiztonsági őrnagyot „szolgálati körében elkövetett bűnös gondatlanság miatt, mivel nem hajtotta végre a SZU NKVD-nek a hadifoglyok ellátására vonatkozó utasításait, nem biztosította a megfelelő életfeltételeket és fegyelmet a hadifoglyok között”, letartóztatták. Táborparancsnokká Szoprundenko állambiztonsági ezredest, az UPVI korábbi parancsnokhelyettesét nevezték ki. De ezek megkésett intézkedések voltak. A hrenovojei táborban ekkorra már elpusztult a hadifoglyok nagy része.⁵⁴⁴ A magas halálozási arány okainak tisztázása érdekében Moszkvából ellenőrző bizottságot küldtek a helyszínre. A vezető tisztviselők közül és professzorokból álló hat fős bizottság 1943. március 22–25-én tartott ellenőrzéséről fennmaradt jegyzőkönyv szerint „a hadifoglyok az esetek többségében súlyosan leromlott állapotban, elterjesztve, lefagyott felső és alsó végtagokkal, rosszul felszerelve (részben lábbeli, fejfedő és köpeny nélkül) érkezett. A munkaszolgálatosok – mintegy 5 ezer fő – nyári, civil ruhát viseltek. A munkaszolgálatosok vallomása szerint a fogságba esést megelőző 3 hónap alatt ezeknek az egységeknek mintegy 40%-a meghalt”.⁵⁴⁵ Vagyis az elhalálozásokért nyilvánvalóan a magyar hatóságokat is terhelte a felelősség a téli ruházat hiánya miatt. Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy a szovjet hadifogságban lévők összességében nem voltak olyan borzalmas helyzetben, mint a magyar munkaszolgálatos zsidók és nem zsidók, akikre vonatkozólag az volt az irányelv, hogy minél kevesebben rétjenek vissza.⁵⁴⁶

A tábornak a hrenovojei méntelep területén létesítették, a hadifoglyokat az egykori sötét istállóknak helyezték el. A láger nem volt ellátva szükséges mennyiségű élelemmel. A hadifoglyok az első 3–5 napon egyáltalán nem kaptak enni. A halálesetek a hadifoglyok között 1943. február 5-én kezdődtek, fokozatosan szaporodtak, és február 25-re meghaladták a napi 400-at, március 8-ra pedig elérték a 900–1000 esetet naponta. A vizsgálat lefolytatása után az NKVD 1943. április 6-án kelt 00673. sz. parancsa a 81. sz. elosztótábornak Hrenovoje településen az 56. számú hobotovói táborral (Tambovi terület) együtt felszámolta mint olyat, ami „nem felel meg rendeltetésének”.⁵⁴⁷

⁵⁴³ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 43. Д. 6. Л. 1–5. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 166–169.

⁵⁴⁴ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 927.

⁵⁴⁵ Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 167.

⁵⁴⁶ Ld. erről részletesebben: Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Budapest, Ex Libris Kiadó, 2008.

⁵⁴⁷ A SZU NKVD 1943. április 6-i 00673. sz. rendeletét lásd: Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 108.

A magyar hadifoglyok és internáltak létszámáról az 1947. április 1-jei állapotot rögzítő, már idézett GUPVI-jelentés 48 648 fő meghalt magyar hadifoglyot tartalmaz, ezenkívül 4766 fő németként elhurcolt, meghalt polgári személyt is.⁵⁴⁸ Ez összesen 53 414 fő. Ehhez képest az 1949. január végén készített és az év eleji állapotot tartalmazó GUPVI-összesítésben a meghalt magyarok száma 51 005 fő.⁵⁴⁹ A már szintén hivatkozott, 1956. április 28-i egyik legkésőbbi, az európai hadseregek létszámáról szóló kimutatás tartalmazza az elhunyt magyarokra vonatkozóan a legmagasabb számot: 54 753.

A magyar tábornokok közül hárman haltak meg szovjet fogságban. Kalándy Imre altábornagy még Magyarország területén, 1945. február 21-én a 3. Ukrán Front 8. sz. gyűjtőállomásán, Ursch Nándor rendőr vezérőrnagy 1946. augusztus 17-én a lezsnyevói hadifoglyokórházban.⁵⁵⁰ Deseő László vezérőrnagy a Butirszkaja börtön kórházában hunyt el 1948. június 25-én.⁵⁵¹

1949-ben az MVD 324. sz. rendeletével a hadifoglytáborok temetőinek felügyeletét a helyi belügyi szervekre bízta, ennek köszönhetően még ez évben sor került egy revízióra, azaz áttekintették és kiegészítették a temetői könyveket.⁵⁵² A GUPVI iratanyagában fellelhető temetői jegyzékek azonban csak mintegy 39 000 elhunyt magyart tartalmaznak.⁵⁵³ Már ezekből az adatokból is látszik a kérdés körüli bizonytalanság. Ebben a dokumentumban az összes meghalt külföldi hadifoglyok száma (a japánok nélkül) 518 480 fő (ebből a német 356 687 fő). Az alábbi grafikon 1947 április 1-jéig évenkénti lebontásban mutatja az európai hadseregek hadifoglyainak halálozási számát (összesen: 493 008). Sajnos későbbi hasonlóan évekre lebontott statisztikával még nem rendelkezünk.

⁵⁴⁸ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 365., 368.

⁵⁴⁹ Uo. 372.

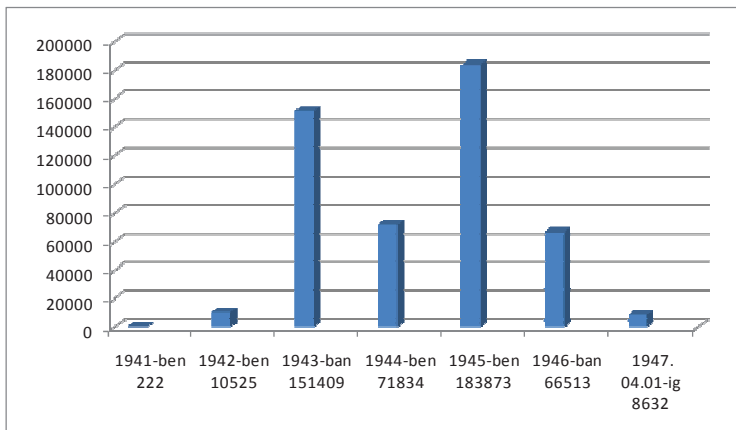
⁵⁵⁰ Kalándy Imrét a Solton lévő Teleki-kastély udvarán temették el, Ursch Nándort a lezsnyevói, 3398. sz. hadifoglyokórház temetőjében. ПГБА. Ф. 463н. Он. 1. Д. 198. (Ursch Nándor személyi dossziéja.) Az RGVA-ban található személyi kartonok alapján. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 564–565., 573.

⁵⁵¹ Deseő László személyi dossziéja. ПГБА. Ф. 463н. Он. 1. Д. 192.

⁵⁵² ПГБА.Ф. 1н. Он. 37а. Д. 1. Л. 263, ПГБА. Ф. 1н. Он.01е. Д. 96, 96а.

⁵⁵³ A magyarokra vonatkozó temetői jegyzékek adatait közli: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 491–515.

Halálozások száma (1941–1947)

Összeállította: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 39. Л. 129.

Az Oroszországi Állami Katonai Levéltár munkatársai az UPVI/GUPVI iratanyagának megnyitása után, már az 1990-es évek elején adatbankot készítettek a szovjet hadifogságban elhunyt német, osztrák, magyar, olasz, japán (és egyéb nemzetiségű) hadifoglyokról. A mintegy 50 000 elhunyt magyar hadifoglyot tartalmazó adatbázist először 1992-ben adták át Magyarországnak. Az 1998-ban átadott második, pontosított variáció már 58 749 személyről tartalmazott adatokat. Az orosz levéltáros kollégák a GUPVI iratok alapján, a személyi dossziék átnézése során folyamatosan gondozzák az adatállományt és jelenleg az orosz adatbázisban 64 957 magyar személyt tartanak nyilván. Ez mintegy 18 %-kal magasabb a korabeli összesítő statisztikákban szereplő eddigi legmagasabb 54 753-nál. Még egy tájékoztató adattal rendelkezünk. Az RGVA-ban őrzött GUPVI-fondok között 489 531 személyi dosszié maradt fenn az európai hadseregek altiszti és legénységi állományából meghalt személyekre, míg az összes meghalt internált esetében 80 793 személyi dossziét őriznek,⁵⁵⁴ sajnos azonban az anyag nem különül el nemzetiségek szerint.

A levéltári források pontatlansága ellenére is megállapítható, hogy a szovjet hadifogolytáborokban meghaltak aránya 15 % körüli lehetett, az internáltak munkaszászolályaiban a halálozás aránya ettől magasabb volt 20–30 %-ra becsülhető. De

⁵⁵⁴ Указатель фондов, 2001. С. 282–283.

még ez utóbbi arány sem hasonlítható össze semmilyen módon a meghalt szovjet hadifoglyok és elhurcolt, majd elpusztult szovjet polgári lakosok számával.

AZ ELÍTÉLTEK

A Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok és polgári személyek ellen lefolytatott bírósági eljárások a hadifogoly-problematika egyik legvitatottabb kérdésköre. A szovjet állam megtorló intézkedéseit kizárólag a Kreml vezetőinek politikai ambícióival magyarázó kísérletek azonban nem állják ki a forráskritika próbáját. Ugyanakkor teljesen ignorálni a politikai tényező szerepét szintén történelemhamisításhoz vezetne. A szakirodalmat áttekintve megállapítható, hogy a kérdés tanulmányozását az is megnehezíti, hogy eltérően közelítik meg e problematikát a jogtudomány képviselői és a történészek. A jogászok a háborús bűncselekményekért való felelősségre vonás elméleti és gyakorlati problémájának kutatását tűzték ki célul, míg a történész feladata az, hogy igyekezzék maximálisan objektív képet alkotni e bonyolult kérdésről is.

A hadifoglyok körében folytatandó operatív tevékenységről már az 1939. októberében NKVD direktíva⁵⁵⁵ foglalkozott, értelemszerűen a háborús bűntetteket elkövetett személyek kiválogatása az ellenséges hadseregek katonáinak sorából akkor indulhatott meg, amikor már nagyobb kontingens hadifogoly került a szovjetek kezére. 1943 közepétől fokozatosan erősödik az operatív-csekista tevékenység, és ekkor kezdik kiépíteni az ehhez szükséges szervezeteket is az UPVI-rendszerében.

A háborús bűnösök felelősségre vonása terén a szovjet jogalkotás a nemzetközi jogi normákat is figyelembe vette, annál is inkább mivel e kérdésben a győztes nagyhatalmak kezdetektől fogva egyetértettek. A szövetségesek együttműködésének eredménye volt, hogy már a második világháború tartama alatt több nemzetközi megállapodás, deklaráció született e témában. Így a Szövetségi Nyilatkozat Londonban 1942. január 13-án, a moszkvai deklaráció (*„Háromhatalmi nyilatkozat a kegyetlenkedésekről”*) 1943. október 30-án.⁵⁵⁶ Kiemelkedő fontosságú a Londonban 1945. augusztus 8-án aláírt *„Az európai*

⁵⁵⁵ Az NKVD 1939. október 8-i direktívája a hadifogolytáborokban folytatott operatív-csekista tevékenységről. ПГБА. Ф. 451п. Оп. 1. Д. 1. Л. 22–27, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 727–729. E feladatot az 1938 szeptemberében létesített ún. „Különleges osztályok” látták el.

⁵⁵⁶ „Így azok a németek, akik részt vesznek olasz tiszték tömeges agyonlövésében vagy francia, holland, belga vagy norvég túsók vagy krétai parasztok kivégzésében, vagy akik részt vettek a lengyel nép soraiban vagy a Szovjetunió azon területein elkövetett öldöklésekben, amelyekről most söprik ki az ellenséget, tudni fogják, hogy vissza fogják őket vinni bűncselekményeik színhelyére, és az általuk gyalázatosan bántalmazott népek fognak ítélkezni felettük.” A moszkvai értekezleten (1943. október 19–30.) elfogadott nyilatkozatok.

tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről és megbüntetéséről”szóló egyezmény.⁵⁵⁷ A megállapodások közös elve, *hogy minden háborús bűnöst abban az országban vonjanak felelősségre, amelyben cselekményeit elkövette, és a felelősségre vonás az illető ország törvényei szerint történjék.* Azoknak a háborús főbűnösöknek, akiknek cselekményeit nem lehet földrajzi helyhez kötni – mert bűnös magatartásuk több országra is kihatott –, nemzetközi katonai bíróság előtt kell felelniük. A londoni egyezményrel egyidejűleg elfogadták a felállítandó nemzetközi büntetőbíróság szabályzatát, alapokmányát is. 1945 őszén Nürnbergben kezdte meg működését a nemzetközi katonai törvényszék, 11 hónap alatt 403 nyilvános tárgyalásra került sor, 116 személyt hallgattak ki.⁵⁵⁸ A Nemzetközi Katonai Bíróság Alapokmánya rögzítette a béke elleni bűncselekményeket, a háborús bűntetteket és az emberiség elleni bűncselekményeket. Az ENSZ Közgyűlés 1946. február 13-án kelt, 3/I/számú, illetve 1946. december 11-én kelt, 95/I/számú határozata is megerősítette és a nemzetközi jog alapelveinek nyilvánította az Alapokmányban található, valamint a Bíróság ítéleteiben elismert jogelveket, továbbá a háborús és az emberiség elleni bűntettek meghatározásait.⁵⁵⁹ Több magas rangú katonatisztet szállítottak Moszkvából a nürnbergi perre, hogy tanúskodjanak. Mint ismeretes a magyar tábornokok közül Ujszászy István⁵⁶⁰ írásbeli vallomását használták fel a szovjet vádlók a nemzetközi bíróságon.⁵⁶¹ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a közösen megrendezett nürnbergi peren kívül, a háborús bűnösök felelősségre vonására nemcsak a Szovjetunióban, hanem valamennyi országban sor került. A rendszerváltást követő viták olyan jogi felfogást is magukban foglaltak, amely a mai

In.: HALMOSY DÉNES : Nemzetközi szerződések 1918-1945. Bp., Közgazd. és Jogi Kiadó, (2. átdolg., bőv. kiad.) 1983. 557–561. (a továbbiakban: HALMOSY 1983.)

⁵⁵⁷ „A megszállt Európában elkövetett német kegyetlenkedésekről szóló 1943. évi október 30-i Moszkvai Nyilatkozat értelmében azokat a német tiszteket és katonákat, valamint náci párttagokat, akik a fent említett kegyetlenkedésekért és bűntettekért felelősek vagy azokban beleegyezően részt vettek, visszaküldik azokba az országokba, amelyekben förtelmes cselekményeiket elkövették, avégből, hogy a felszabadított országok és az ott megalakuló szabad kormányok törvényei szerint ítéelkzhessenek felettük és büntethessék meg őket...” HALMOSY 1983. 682–684.

⁵⁵⁸ 1945 őszén Anglia, Franciaország, az USA és a Szovjetunió létrehozták a Nemzetközi Katonai Törvényszéket. A bíróság a hitleri állam és haderő huszonkét legfontosabb, életben maradt vezetője ellen 1945. október 18-tól 1946. október 1-jéig Nürnbergben folytatta le a pert. A kiterjedt bizonyítási eljárás után tizenkét vádlottat ítélték halálbüntetésre, ebből tízet végre is hajtottak. A nürnbergi per mintájára 1946 januárjában kezdődött meg a Nemzetközi Katonai Törvényszék eljárása Tokióban a japán háborús főbűnösök ellen, ahol 7 személyt sújtottak halálbüntetéssel.

⁵⁵⁹ СУРЖИКОВА, 2006. C. 197.

⁵⁶⁰ Az RGVA-ban és a GA RF-ban fellelt Ujszászyra vonatkozó adatokat közli: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 552–573.

⁵⁶¹ Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak a 2. Vkf. osztály és az államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Szerk.: HARASZTI GYÖRGY. Bp., ABTL–Corvina, 2007. 597–604.

jogalkotás nézőpontjából közelíti meg a rendkívüli háborús idők jogalkotását. Az ilyen prezentista nézőpontok főképpen a népbíróságok mai megítélése terén bukkannak fel.

A SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1942. november 2-i rendelete értelmében állították fel a Népbiztosok Tanácsa mellett működő „*Rendkívüli Állami Bizottság (CSGK) a fasiszta német betolakodók és cinkosaik gaztetteinek és általuk a szovjet polgároknak, kolhozoknak, társadalmi szervezeteknek, az állami vállalatoknak és intézményeknek okozott károk felmérésére és megállapítására*” grandiózus nevet viselő szervet, amely egészen 1951. június 9-ig működött. A Rendkívüli Állami Bizottság elnökeként mindvégig Ny. M. Svernyik tevékenykedett.⁵⁶² A testület alapszabályát 1943. március 16-án hagyták jóvá, amely rendelkezett arról, hogy a nácik által elkövetett bűncselekményeket és az okozott kárt dokumentálni kell, és ennek végrehajtása céljából – a moszkvai bizottság irányításával – vidéken helyi megbízottait működhessenek.⁵⁶³ A bizottság munkatársa, Sz. T. Kuzmin a szovjet delegáció tagjaként részt vett a nürnbergi nemzetközi bíróság munkájában, ahol a CSGK-jegyzőkönyveit is felhasználták. A bizottság végső jelentését 2 660 298 db jegyzőkönyv átvizsgálása alapján állították össze, a számítások szerint „a német fasiszták és csatlósai” pusztítása 975,3 milliárd rubelnyi összeget tett ki.⁵⁶⁴ Külön kimutatásokban összegezték az egyes hadseregek által okozott károkat. A szovjet számítások szerint a magyar katonai alakulatok összesen 48, 128 millió rubel értékben zsákmányoltak, illetve pusztítottak.⁵⁶⁵

1943. április 19-én lépett életbe a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének „*A német fasiszta gonosztevők, a szovjet polgári lakosság és a fogságba esett vörös katonák körében gyilkosságokat és kínzásokat elkövetők, a kémek és a hazaárulók megbüntetéséről*” c. rendelete, amely közel egy évtizeden át a legfontosabb jogszabályi alapot nyújtotta a háborús bűnösök felelősségre vonása terén, hiszen a bíraskodások során a legtöbb ítélet erre a rendeletre való hivatkozással született.⁵⁶⁶ A jogszabály 1. pontja „a német, olasz, román, magyar és finn fasiszta gonosztevőkre” és a szovjet lakosság köréből kikerülő kémekre, hazaárulókra kötél általi halálos ítéletet írt elő, a 2. pont pedig a büntettekben segédkezőkre 15–20 év kényszermunkát rendelt el. A dokumentum a tábori hadbíróságokat

⁵⁶² A bizottság tagjai között A. Zsdanov, a Politbüro legfőbb kultúrpolitikusa, J. Tarle, a híres történész, T. Liszenko, biológus, Alekszej Tolsztoj, a népszerű író és Nyikolaj, kijevi metropolita is tevékenykedett.

⁵⁶³ Государственная власть в СССР. Высшие органы и управления и их руководители 1923–1991. Историко-биографический справочник. Сост.: В. И. Ивкин. М.: РОССПЭН, 1999. С. 40–41.

⁵⁶⁴ ГА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 116. Д. 223. A nácik és támogatóik által a kulturális területen okozott károk részletezésére lásd: VARGA ÉVA MÁRIA: Restitúciós kutatások Moszkvában. In.: Jelentés – Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve. Szerk.: Marton Erzsébet. Budapest, 2000. 107–125.

⁵⁶⁵ ГА РФ. Ф. Р-7021. Оп. 116. Д. 223. Л. 203–243.

⁵⁶⁶ A rendelet teljes szövegét közli: Русский архив. 13(3). 2002. 282–283.

hatalmazta fel az ilyen irányú ítéletek többnyire azonnali végrehajtására. Ilyen szempontból e rendelet ellenkezett a genfi konvenció 66. cikkelyében foglaltakkal, mi szerint a halálos ítéletet 3 hónappal azután lehet végrehajtani, amint a harcoló felet értesítették arról.⁵⁶⁷ Meglepő módon még a saját hadifogoly-ügyet szabályzó 1941. július 1-jei rendeletben foglaltakkal is szembeállt az 1943. áprilisi rendelet alapján történő ítélet azonnali végrehajtása.⁵⁶⁸ 1944. május 24-től egy módosító intézkedéssel a katonai törvényszékek kapták meg a jogot, hogy a rendelet alapján ítéelkezhessek olyan esetekben, amikor a tábori bíróságok a háborús körülmények között nem tudják ellátni feladatukat. Az akasztás általi halálbüntetést pedig a golyó általi halál váltotta fel.⁵⁶⁹

Két hónap múlva az NKVD kiadta „az NKVD javító-nevelő táboraiban kényszermunka részlegek szervezéséről” szóló 00968. sz. parancsát. Ennek értelmében a GULAG felügyelete alá tartozó vorkutai és norilszki táborokban 30 ezer férőhellyel létesítettek részlegeket, ahol az egyéb raboktól elkülönítették e személyeket, speciális rabruhát kaptak, szigorított őrzés alatt a legnehezebb munkákra küldték őket.⁵⁷⁰

A Szovjetunióban már jóval a nürnbergi per előtt sor került bírósági tárgyalásokra. A legelső nyilvános tárgyalás 1943. július 14–18-a között Krasznodarban zajlott le, ahol már 8 halálos ítéletet születt a fasiszták és segédkezőik ellen, ezek végrehajtására a város főterén mintegy 20 ezer ember jelenlétében került sor. 1943 decemberében a Harkovban folytattak le hasonló nyilvános bírósági eljárást. Ez utóbbi esetre való nemzetközi reagálás nem volt egységes. Sokan üdvözölték az eljárást, de különösen a brit sajtó hangoztatta azt, hogy az objektivitás érdekében a hasonló eljárásokkal meg kell várni a háború végét.⁵⁷¹

1943 novemberében a teheráni konferencián Sztálin kijelentette, hogy 50 ezer német tisztet kíván bíróság elé állítani, ami Churchill részéről először heves tiltakozást váltott ki. Az angol miniszterelnök szerint a bíróság nem tud visszamenőleges hatállyal ítéletet hozni. A vitának Roosevelt viccelődése vetett véget, aki kompromisszumot ajánlott, ne 50 ezer, csak 49 ezer tisztről legyen szó.⁵⁷² 1943 december végén még Szmolenszkben került sor bírósági tárgyalásra, ahol német orvosokat ítélték el a helyi

⁵⁶⁷ КОНАСОВ–ТЕРЕЩУК, 1994. С. 34.

⁵⁶⁸ Az 1941. július 1-jei hadifogoly-rendelet 29. pontja előírta, hogy „A hadifogolyra kiszabott legsúlyosabb ítéletről, közvetlenül az ítélet kimondása után haladéktalanul értesíteni kell a Vörös Kereszt és a Vörös Félhold Társaságok Szövetségének Végrehajtó Bizottságát, és az ítélet végrehajtására leghamarabb az értesítés megtétele után egy hónappal kerülhet sor.” Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 59.

⁵⁶⁹ Русский архив. 13(3). 2002. С. 273.

⁵⁷⁰ КУЗМИНЫХ, 2005. С. 221.

⁵⁷¹ КОНАСОВ, 1998. С. 40–41.

⁵⁷² Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хелла, У. Легги, Д. Эйзенхауэра. Сост. Е. Я. ТРОЯНОВСКАЯ. – М., 1990. С. 418.

lakosság körében embereken folytatott kísérletek miatt. Ezek után a nyilvános bírósági tárgyalások egyideigle szüneteltek. 1944. január 24-én UPVI-direktíva írta elő a hadifoglyok körében a bűncselekmények elkövetőinek kiemelését.⁵⁷³ 1944 szeptemberétől pedig létrehozták a már említett szigorított rezsimben működő táborokat.

A szögesdrót mögé került hadifoglyok között nem kevés személy volt, akik a szovjetek számára fontos katonai-stratégiai, politikai, gazdasági, technikai információkkal rendelkeztek. A vezérkari főnökségek, a diplomáciai testületek képviselői, a Gestapo és egyéb állambiztonsági feladatokat ellátók közül válogattak, legfőképp a németek körében. De a magyar tábornokok között is akadt számukra fontos egyén, elsősorban Deseő László, mint egykori moszkvai katonai attasé, Ujzászy István a magyar állambiztonsági szerv vezetőjeként vált célponttá a szovjetek számára. A GUPVI nyilvántartásában vezetett személyi kartonok alapján tudható,⁵⁷⁴ hogy mindketten megfordultak az NKVD/MVD egy-egy különleges objektumán,⁵⁷⁵ illetve a Butirszkaja börtönben, ahol a kihallgatásokat folytatták le. Azt, hogy valamennyi főtisztet alaposan kihallgattak, jól bizonyítja Stomm Marcell egyik kihallgatásáról készített kivonatatos összegzés. Az 1943. február 21-én 3,5 órán február 23-án 4,5 órán keresztül – tolmács jelenlétében – zajló kihallgatásokon a legkülönbözőbb katonapolitikai ügyekre voltak kíváncsiak az oroszok. A magyar hadsereg maximálisan mozgósítható létszáma, a katonai parancsnoki állomány kiképzése, felkészítése, Stomm véleménye a Vörös Hadsereg ellentámadásáról, az alkalmazott új haditechnikákról (pl. T-34-es harcokcsi) szerepelt a kérdések között.⁵⁷⁶

Az NKVD hadifoglytáboraiiban az operatív-csekista osztályok (részlegek) és a területi belügyi hatóságok operatív részlegei feladata volt a háborús bűncselekményeket elkövetők kiválogatása. Az 1943. október 7-én kiadott direktíva azt állapította meg, hogy a hadifoglyok körében folytatandó ügynöki tevékenység megszervezése „messzemenőleg nem kielégítő”. Az olasz és magyar hadifoglyokra vonatkozóan a következő perspektívával kell számolni: *„mivel a politikai-ügynöki szervezet létrehozására irányuló feladatok még nincsenek konkretizálva, a munkának az ügynökök beszerzésére kell irányulnia.”*⁵⁷⁷ A hadifogly-kutatás jelenlegi fázisában összesítő adatokkal még nem rendelkezünk az

⁵⁷³ A rendeletet közli: Русский архив. 13(3). 2002. 289–290.

⁵⁷⁴ Az RGVA-ban őrzött 50 magyar tábornok személyi dossziéja közül jelenleg mindösszesen 3 fő anyaga kutatható (Álgya-Pap Zoltán, Horváth Győző, Deseő László). A többi dosszié jelenleg is „szigorúan titkos” minősítésű, ugyanakkor valamennyi magyar tábornok személyi kartonja hozzáférhető. Lásd: Hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 564–576.

⁵⁷⁵ РГБА. – личные карточки. Lásd: Hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 558–559., 572–573.

⁵⁷⁶ A Geraszimov állambiztonsági őrnagy által vezetett kihallgatásokról szóló kivonat a Krasznogorszki Hadifogly Múzeum kéziratárában található meg. (ММНА. б/н.)

⁵⁷⁷ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 686. Л. 59-64, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 729–732.

ügynökként beszervezett hadifoglyok és internáltak számára vonatkozóan. Ennek a legfőbb oka az, hogy az operatív-csekkista ügyosztályok iratainak túlnyomó része még titkos. Jelenleg csak bizonyos regionális szintű adatokkal rendelkezünk. A szverdlovi területen működő táborokban 1942 májusától 1950 januárjáig összesen 3061 személyt sikerült beszervezni, ebből 304 fő volt magyar hadifogoly (2055 – német, 413 – román, 11 – japán, 278 – internált). 1945-ben ezen a területen elhelyezkedő táborokban 4655 fő volt a magyarok száma, ebből 108 főt szerveztek be. (1946-ban regisztrált magyarok száma: 14 803, ebből 84 személy lett besúgó.)⁵⁷⁸

1945. február 9-én a jaltai konferencián is felmerült háborús bűnösök kérdése. Sztálin így fogalmazott: *„Kerülhetnek-e hadifoglyok a bűnösök közé? Idáig az volt a vélemény, hogy a hadifoglyokat nem lehet elítélni.”* Churchill pozitív válasza és Roosevelt hallgatólagos beleegyezése megnyugtatta Sztálint.⁵⁷⁹

A háború befejeződése után három szakaszban került sor megtorló intézkedésekre a Szovjetunióban. Az első szakasz (1945. december – 1946. január) Németország kapitulációja után kezdődött és gyakorlatilag párhuzamosan zajlott a nürnbergi perrel. A második szakaszra (1947. október–december) két év múlva került sor, ekkor már kétségtelenül a hidegháborús események is közrejátszottak. A harmadik ítélkezési hullám az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején veszi kezdetét, és itt már erőteljesen megfigyelhető a politikai indíttatás.

1945 végén az SZK(b)P KB egy bizottságot állított fel a bírósági eljárások előkészítésére és lebonyolítására, amelyben Ny. M. Ricskov igazságügyi népbiztos, Sz. Ny. Kruglov belügyi népbiztos-helyettes, B. Z. Kobulov állambiztonsági népbiztos-helyettes, V. Sz. Abakumov a Szmers parancsnoka, Ny. P. Afanaszjev katonai főügyész és I. Ty. Goljukov a Legfelsőbb Bíróság elnöke kapott helyet.⁵⁸⁰ A bizottság által megtervezett foratókönyv szerint 1945 decembere és 1946 januárja között Brjanszkban, Szmolenszkban, Leningrádban, Nyikolajevben, Minszkben, Kijevben, Rigában, Velikije Lukiban rendeztek nyilvános bírósági tárgyalásokat, amelyeken összesen 86 fő ellen született ítélet. A tárgyalásokon mintegy 300 tanút hallgattak meg, és a vádlottak többsége el is ismerte bűneit. 67 személyt (köztük 18 fő táborno kot) halálra, 19 főt pedig kényszermunkára ítélték.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ СМЫКАЛИН, Вопросы истории, 1997. С. 148; СУРЖИКОВА, 2006. С. 103.

⁵⁷⁹ КОНАСОВ, 1998. С. 40–41.

⁵⁸⁰ Русский архив. 13(3). 2002. 274.

⁵⁸¹ КОНАСОВ, 1998. С. 128.

1946 végén Németország nyugati zónájában több tízezer náci párttagot engedtek szabadon amnesztiával. A "náciitanítás" feltehetően aktuálpolitikai okokból akadt el nyugaton ilyen gyorsan, ugyanis az új rendszernek éppen a baloldal ellen szüksége volt rájuk. A náci „rehabilitálásának” politikájával szembehelyezkedve a szovjet vezetés a hidegháborús viszonyok között a „fasiszta gonosztevőkkel” szemben ismét szigorú intézkedések meghozatalára utasította az illetékes szerveket. 1947. május 18-án Kruglov belügyminiszter már ismertette Molotovval, a minisztertanács helyettes elnökével az újabb nyilvános bírósági eljárásokról szóló kormányhatározat tervezetét. Azt is közölte ugyan, hogy nem minden vizsgálat alatt álló személy ismeri be bűnét, de ez nem zavaró tényező, majd a tanúk és a CSGK-jegyzőkönyvek leleplezik őket.⁵⁸² 1947. szeptember 6-án Kruglov és Visinszkij külügyminiszter-helyettes Sztálinnak javasolták, hogy az illetékes szervek és hatóságok képviselőiből egy bizottság álljon fel a következő bírósági eljárások sikeres lefolytatására.⁵⁸³ 1947. szeptember 10-én fogadták el a minisztertanács 3209–1046sz. számú határozatát, amelynek értelmében újabb nyilvános bírósági eljárások megrendezésére került sor a külföldi hadifoglyokkal szemben – 1947. október 25-től december 22-vel bezárólag – Sztalinóban, Bobrujszkban, Szevasztopolban, Csernyigovban, Poltavában, Vityebszkben, Kisinyovban, Novgorodban és Gomelben. Itt már halálos ítélet kihirdetésére nem kerülhetett sor, mivel időközben, 1947. május 26-án, a Legfelsőbb Tanács Elnökségének rendelete eltörölte a halálbüntetést a Szovjetunióban. Ezen intézkedés hátterében a szovjet vezetés részéről főképp politikai, propaganda jellegű elgondolás állhatott, meg akarták mutatni a szovjet jogalkotás humánus vonását. 1950. január 12-én állították vissza rendeletileg a legsúlyosabb büntetési formát a hazaárulókra és kémekre alkalmazva. 1947 végén a halálbüntetést a javító-nevelő munkatáborokban vagy börtönben letöltendő 25 éves fogság helyettesítette. A minisztertanácsi határozat végrehajtásáról Kruglov belügyminiszter, Ricskov igazságügyi miniszter és Gorsenyin főügyész 1948. január 10-én tett jelentést Sztálinnak, Molotovnak, Berijának és Zsdanovnak.⁵⁸⁴ E határozat végrehajtása során 143 személy került bíróság elé, és 138 főt ítélték el háborús bűnőként. (Köztük 23 tábornok, 78 tiszt és 37 altiszt, illetve közkatonai volt, 117 német, 13 magyar, 7 román és 1 osztrák állampolgár.) Valamennyi hadifogoly ügyében az ítéletet a SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1943. április 19-i rendelete

⁵⁸² PETROV N., 1995. S. 198.

⁵⁸³ A bizottság elnöke Ny. M. Ricskov igazságügyminiszter, elnökhelyettese: G. Ny. Szafonov főügyész-helyettes lett. Tagok: Sz. Ny. Kruglov belügyminiszter, Sz. I. Otolcov állambiztonsági miniszterhelyettes, I. Ty. Goljakov a Legfelsőbb Bíróság elnöke, Sz. A. Golunszkij a külügyminisztérium osztályvezetője. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 170. Л. 23.

⁵⁸⁴ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 199. Л. 33–34, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 756–757.

alapján hozták meg. 128 főt 25 évi, 9 főt 20 évi, 1 főt 15 évi javító-nevelő munkatáborra ítélték. Ezenkívül 1947 október–december folyamán a Szovjetunióban zárt bírósági tárgyalásokat is folytattak, amelyeken 876 főt ítélték el háborús bűnösökként, mindannyiukat 25 évi javító-nevelő táborra. Az elítélt hadifoglyok 1946-tól kezdve egészen 1950 nyaráig kikerültek a GUPVI-rendszeréből, a hadifogolytáborokból a GULAG-táboraiba helyezték őket. Az elítélt hadifoglyok további sorsáról az MVD 1946. augusztus 31-én kelt 219. sz. direktívája rendelkezett, amely a háborús bűnösöket a GULAG vorkutai táborrendszerébe irányította kényszermunkára. Eleinte a kiszabott büntetési idő letöltésének helyére vonatkozóan három csoportot különböztettek meg. A „más bűncselekmény” miatt elítéltek közül az I. és II. munkaképességű foglyokat a GULAG norilszki büntetőtáborába, a munkaképteleneket pedig a tomszki és a poniszki táborokba kellett küldeni.⁵⁸⁵ A harmadik csoportba tartoztak a GUPVI hadifogolytáboraiiban kisebb bűncselekményeket (lopás, munkamegtagadás stb.) elkövetettek, akiknek többnyire a helyszínen letöltendő börtön, fogda volt a büntetésük. De ilyen esetekben is előfordult, hogy kényszermunkára ítélték a hadifoglyokat, ez esetben a kiszabott büntetési időt a karabaszi (Karlag) vagy mariiszki (Sziblig) javító-nevelő munkatáborban kellett letölteni. 1947. november 21-én az MVD 731. sz. rendelete egyszerűsítette a korábbi szabályozást és kimondta, hogy valamennyi elítélt hadifoglyot és internáltat – fizikai állapotától függetlenül – egységesen a vorkutai büntető munkatáborba kell szállíttatni. Az 1947. november 17–25-e között ülésező Csernyigovi Kerületi Katonai Törvényszék 13 magyar hadifoglyot, köztük 5 tábornokot, 5 ezredest, 2 őrnagyot és 1 közkatonát ítélt el 25 év kényszermunkára. Kutatásaink során sikerült hozzáférnünk Álgya-Pap Zoltán személyi dossziéjához, amelyben a bírósági ítélet dokumentuma is fellelhető.⁵⁸⁶ Csoportos ítélet született, amelyben összesen 16 személy ügyét tárgyalták a 13 magyar katonán kívül 3 német személyét is. Álgya Pap Zoltán, Baumann István, Ehrlich Géza, Szabó László, Vukováry György tábornokok, Zahar Sándor, Ámon Ferenc, Sáfrány Béla, Micskey Miklós ezredek, Siprák László és Berdeffy Győző őrnagyok és Boros József honvéd szerepelt vádlottként. A csoportos ítélet indoklásában ez állt: *„Breszti területen több mint 40 ezer polgári lakost és mintegy 3000 hadifoglyot megöltek, felégették, megkínztak. Nobrin városban pedig 7000 lakost, továbbá Szeregina Buda-ban (Szumszkaja terület) 2000 lakost, 600 hadifoglyot. Német rabságba elhajtottak mintegy 41 ezer embert Csernyigovi területen, 20 ezer embert Breszti területen. A lakosságtól erőszakkal elhatottak 140 ezer jószágot, elkoboztak több tízezer*

⁵⁸⁵ ГА РФ. Ф 9401. Оп. 1. Д. 779. Л. 45–49; Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 739.

⁵⁸⁶ A GUPVI nyilvántartásában Álgya-Pap Zoltán személyi dossziéja: ПГБА. Ф. 463п. Оп. 1. Д. 211.

tonna gabonát. Az okozott kár végösszege: 600 millió rubel.” Álgya-Pap Zoltán elleni bírósági ítéletben az áll, hogy „1942. október 15-e és 1943. szeptembere között a szovjet polgárok körében tömeges gyilkosságokat és kínzásokat, lakott területek megsemmisítését, a lakosság kirablását szervezte, 1943. március–áprilisban a hozzá beosztott alakulatok a Jelniszki erdőben garázdálkodtak, és felgyújtották „Zagrebelnaja Szloboda” falut, ahol elpusztult 80 fő, köztük 50 fő gyerek.” Szabó Lászlót a következők miatt ítélték el: „Szisztematikusan rendfenntartó hadműveleteket folytatott, melynek során polgári lakosokat kínoztak, és lakott területeket égettek fel. Dubiszki területen 1943–1944-ben 132 lakost öltek meg, és 135 lakóházat égettek fel az általa vezetett alakulatok.”⁵⁸⁷ A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma 1948. április 24-én tárgyalta nevezettek fellebbezési kérelmét, amelyet elutasított,⁵⁸⁸ és mindegyik elítéltet a GULAG vorkutai táborrendszerébe szállították.⁵⁸⁹

Az elmúlt években a moszkvai Levéltári Intézet és a Vorkutai Memoriál Társaság együttműködési megállapodásának eredményeként tudományos kutatás folyik az Oroszországi Föderáció Komi Köztársasága Igazságügyi Minisztériuma Igazgatóságának Archívumában. A közös projekt célja egy adatbázis összeállítása és közzététele a Vorkutai GULAG táborrendszerbe került magyar nemzetiségű személyekről. A kiválasztás szempontja az volt, hogy a Vorkutlag c. fondban található büntetettek személyi kártyáiból mindenkit ki kell gyűjteni, aki a korabeli adatszolgáltatás során magyar nemzetiségűnek, illetve magyar állampolgárnak vallotta magát. (Azaz a korabeli „nagy Magyarország” területéről származott.)

A kutatás előzetes eredményei azt mutatják, hogy mintegy 1000 fő – magát magyar nemzetiségűnek, illetve magyar állampolgárnak valló személy – került a táborrendszerbe.⁵⁹⁰ A vorkutai táborrendszerben a foglyok száma 1948-tól növekedett meg, míg előtte kb. 130 000 éves létszámot regisztráltak, 1948-ban mintegy 160 000 fő, 1949-ben 193 000 rab tartózkodott a vorkutai, az intai, a pecsorai, a mineráli, a recsnoji

⁵⁸⁷ ПГБА. Ф. 463п. Оп. 1. Д. 211. Л. 5–6.

⁵⁸⁸ ПГБА. Ф. 463п. Оп. 1. Д. 211. Л. 17–18.

⁵⁸⁹ A Vorkutai büntetőtábor (javító-nevelő munkatábor) – különböző elnevezésekkel – 1931–1960 között működött, fennállása alatt az egykori Szovjetunió egyik legnagyobb táborrendszerévé fejlődött. Vorkuta, Pecsora, Uhta, Inta, Obszkaja, Recsnoj települések körzetében létesített munkatáborok tartoztak a vonzáskörzetébe.

⁵⁹⁰ A létszám végleges megállapítását nehezíti, hogy egy-egy személyről attól függően, hogy másik táborba szállították, több személyi kártya is készült. A feltárási jegyzékek pontosítása folyamatban van.

táborokban, és az 501. sz. állami építkezésén.⁵⁹¹ (A magyarok aránya végig 0,5–0,6 % körül mozgott.) A magyar elítéltek körében 9–10 %-os halálozási arány mutatható ki, 90 körüli e táborokban meghaltak száma.

A szovjet levéltári források alapján négy kategóriára lehet osztani a Vorkutai GULAG táborrendszerbe került magyar nemzetiségű személyeket. Az első csoportba tartoznak a két világháború között Szovjetunióban élő magyar nemzetiségű személyek, akik az 1930-as évek második felében beindult politikai tisztogatás áldozatai lettek. Többnyire 1935-től kezdődően tartóztatták le őket szovjet területen és az NKVD „különleges bizottságai” az ún. trojkák ítélték el őket.⁵⁹² Ide sorolhatóak: az ún. „politikai emigránsok” (a SZU területén élő magyar kommunista emigránsok), a gazdasági szakemberek (a szovjet gazdasági és társadalmi szervek hívására érkezett szakmunkások), az első világháborúban orosz fogságba esett magyar hadifoglyok, akik a hadifogolycserék után kint rekedtek (egy részük internacionalistaként részt vett a polgárháborúban), és az 1920-30-as években egyéb módon a Szovjetunióba kerültek (pl. a szovjet szervek bécsi toborzóirodáján keresztül kijutottak, a Törökországból kitoloncoltak egy része, az 1929-1933 közötti világválság idején menekültek, az 1933-ban Németországból a fasizmus elől menekültek).⁵⁹³

A második kategóriát azok a személyek alkotják, akiket tiltott (illegális) határátlépés miatt ítélték el. Az elsősorban zsidó származású és baloldali érzelmű személyek 1940–1941-ben menekültek Magyarország korabeli területéről a zsidótörvények elől, de már Kárpátalja területén azonnal letartóztatták őket, esetükben szintén az NKVD „különleges bizottságai” az ún. trojkák hozták meg az ítéleteket.

A harmadik, legnagyobb csoportba azok az elítélt magyar személyek sorolhatóak, akiket már nem a Szovjetunió területén, hanem külföldön – többnyire Magyarországon – fogtak el. Túlnyomó többségük letartóztatására a második világháború utolsó felében, illetve befejezése után került sor, a Vörös Hadsereg nyugatra vonulása során. E kategórián belül két nagyobb alcsoportot feltétlenül meg kell megkülönböztetnünk. Az egyik – a politikai represszió áldozata, amely 1944 végétől, gyakorlatilag az 1950-es évek elejéig zajlott. Kétségtelen, hogy a szovjet hatóságok – az illetékes magyar szervek aktív közreműködésével – politikai, közéleti szereplőket is letartóztattak. A vádpontok között elsősorban a kémkedés szerepelt. A másik alcsoportot a szovjet hatóságok által háborús

⁵⁹¹ Wiczniowie lagrow w rejonie Workuty (Заключенные лагерей воркутинского региона) / Сост.: Дзенкевич А., Гурьянов А. Хайдарова Е.; Науч.-информ. и просветит. центр "Мемориал" (Москва), Центр КАРТА (Варшава). – Варшава, Indeks represjonowanych; Т. X (Индекс репрессированных; Вып. 10. Ч. 2.) С. 706.

⁵⁹² A Moszkvában és a Moszkvai területen kivégzett magyarok listáját közlésezi: KRAUSZ 2001. 349–375.

⁵⁹³ Lásd: PETRÁK KATALIN: Magyarok a Szovjetunióban (1922–1945). Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

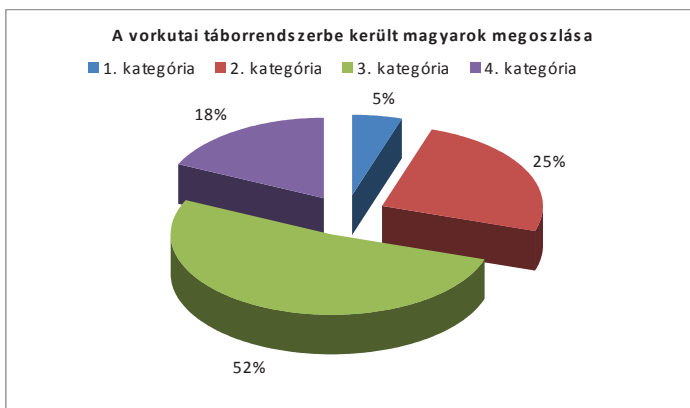
bűncselekmények vádjával elítéltek alkották. (Ez utóbbiak esetében az alábbi indoklásokkal lehet találkozni a személyi kartonokon: terrorista cselekmények, diverzáns viselkedés, szabotázs, az ellenség támogatása, szovjetellenes propaganda stb.) A magyar hadsereg vezetőin kívül, többek közt a magyar Levente-mozgalom soraiba tartozó fiatalok is ide tartoztak. A harmadik kategóriába tartozó személyek döntő többségét az 1926. évi szovjet büntető törvénykönyv hírhedt „58-as paragrafusa” különböző pontjai alapján ítélték el. Az esetek túlnyomó többségben a különböző hadbíróságok ítéleteiket nem a Szovjetunió területén, hanem Magyarországon, illetve a Vörös Hadsereg útját követve, nyugati területeken hozták meg. További kutatások szükségesek ahhoz, hogy pontosan megállapítsuk a két alcsoport egymáshoz viszonyított arányát.

A negyedik kategóriába az elítélt hadifoglyokat sorolhatjuk. A már hadifogságban lévő személyek elsősorban az 1943. április 19-i rendeletre hivatkozva háborús bűntettek elkövetése miatt ítélet született. Elenyésző azon hadifoglyok száma (3 fő), akiket a táborokban elkövetett egyéb, kisebb bűntettekért ítélték el. A vorkutai táborrendszer esetében ez azzal is magyarázható, mint láttuk a belügyi rendelkezések alapján, hogy ide elsősorban a háborús bűnösöket irányították.

Többek között 8 magyar tábornok is Vorkutára került. A fent már említett öt tábornokon kívül Fehér Gézát 1948. november 3-án ítélte el a Kijevi területi MVD-csapatok hadbírósága zárt ülésen 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre, 1949. március 19-én érkezett meg Vorkutára Kirovból.

Vasváry Frigyes vezérőrnagyot a Ternopoli területi MVD-csapatok hadbírósága zárt ülésen 25 év javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte, 1948. augusztus 15-én érkezett meg Lvovból Vorkutára.

Somlai Zoltán nyugalmazott vezérőrnagyot Magyarországon 1947. július 29-én vették őrizetbe és szeptember 10-én a Központi Hadseregcsoport katonai törvényszéke „német-fasiszta bűntettekért” ítélte el 25 évre, de nem hadifogolytáborba került, hanem egyenesen büntetőtáborba. Az alábbi diagramma bemutatja a fent említett négy kategória arányát, amelyből jól látható, hogy az elítélt hadifoglyok száma a kontingens egy ötödét sem tette ki, a vorkutai GULAG-táborokba került magyar elítéltek több mint 50 %-át a fent említett harmadik csoport jelentette:

A hadifoglyok és internáltak feletti ítélkezés joga az 1943. április 19-i rendelet megjelenése után, mint láttuk először a tábori hadbíróságok, majd a területileg illetékes NKVD/MVD karhatalmi alakulatok katonai törvényszékeinek hatáskörébe került. A Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiumához csupán a legfontosabb ügyek kerülhettek. A belső, karhatalmi alakulatokat 1947-ben az Állambiztonsági Minisztérium irányítása alá helyezték, de ez csupán a tárca elnevezésének megváltoztatásával járt.⁵⁹⁴ Az 1945 végén, 1946 elején lezajlott nyilvános tárgyalásokhoz képest 1947-ben már sokkal több formális szabálytalanságot lehet felfedezni a katonai törvényszékek munkájában. Először is az ügyek nagy részét zárt üléseken tárgyalták, egyre több esetben született csoportos ítélet. Fontos megjegyezni, hogy a külföldi hadifoglyok és internáltak büntetőjogi felelősségre vonása terén létezett egy gyakorlat, mi szerint „gyorsított eljárásban” döntöttek. Ez azt jelentette, hogy zárt üléseket szerveztek, amelyen a vádlott ugyan jelen volt, de vádló, ügyvéd és tanúk részvétele nélkül 20–30 perc alatt ítéletet hirdettek. Előfordult, hogy még tolmácsot sem biztosítottak.⁵⁹⁵ 1948 és 1950 között az Állambiztonsági Minisztérium ún. „különleges bizottságai” is tárgyaltak hasonló ügyeket, bár nem jelentős számban. Ezek annyiban különböztek az említett gyors eljárástól, hogy ezeken a „tárgyalásokon” már a

⁵⁹⁴ ПЕТРОВ, 1997. С. 83–84.

⁵⁹⁵ МОТРЕВИЧ В. П. Осуждённые интернированные гражданские лица и военнопленные второй мировой войны в Свердловской области в 1949–1956 гг. // Документ. Архив. История. Современность. Сб. науч. тр. Вып. 2. Екатеринбург, 2002. С. 212.

vádolt sem lehetett jelen, így fellebbezési jogosultsága sem volt. A lefolytatott bírósági eljárásokon elsősorban a CSGK által összeállított jegyzőkönyveket, dokumentumokat használták fel. Az 1943. április 19-i rendelet megjelenésétől 1952-ig csak erre a jogszabályra hivatkozva 81 780 fő büntetőjogi felelősségre vonására került sor, közülük 24 069 személy volt külföldi illetőségű.⁵⁹⁶ Ez az adat is mutatja, hogy az 1943. évi rendeletet több alkalommal használták a szovjet állampolgárok felett.

A hadifoglyok körében szintén alkalmazásra került a szovjet büntető törvénykönyv már említett hírhedt 58-as paragrafusa is. Ezt elsősorban a hadifogolytáborokban, illetve a munkahelyeken elkövetett lopásokért, ipari és kereskedelmi területen történő károkozásokért (58–7) lehetett kapni,⁵⁹⁷ de előfordult a legnépszerűbb 6. pont a kémkedés is, a szovjetellenes agitáció (58–10).⁵⁹⁸ A meghozott ítéletek egészen különös csoportját alkotják az ún. öncsonkítás esetei, amikor is a hadifoglyok kétségbeesésükben önként, sajátkezüikkel okoztak kárt magukon, hogy munkaképtelenné váljanak, amelyért akár 5–10 évet is lehetett kapni.⁵⁹⁹

Az MVD 1947. július 30-i, 476. sz. rendelkezése értelmében a magyarokat, osztrákokat és románokat három táborba (a 62. sz. – kijevi, 117. sz. – gorkiji és a 185. sz. – ivanovói táborok) koncentrálták.⁶⁰⁰ 1948 januárjában Moszkvában a belügyi szervek vezetőinek és a GUPVI táborok parancsnokainak tartott szövetségi értekezletén Kruglov belügyminiszter kihangsúlyozta, hogy minden erőfeszítést kell tenni a még fel nem tárt háborús bűnösök leleplezésére.⁶⁰¹

1948. április 20-tól a regionális belügyi szerveket felhatalmazták, hogy ellentétben a korábbi gyakorlattal, jogukban áll a vizsgált ügyeket átadni a katonai törvényszékeknek anélkül, hogy előzetes tanulmányozás céljából Moszkvába kellene küldeni.⁶⁰²

1948 novemberében és decemberében az MVD helyi szerveit utasították, hogy fokozzák a politikai és ügynöki operatív munkát a hadifoglyok között, leplezzék le és

⁵⁹⁶ ЕПИФАНОВ А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории в СССР в годы великой отечественной войны, 1941–1956. Волгоград, 2005. С. 3.

⁵⁹⁷ 1948. április 2-án a moszkvai területi MVD karhatalmi alakulatok mellett működő hadbíróság 25 év kényszermunkára ítélte Türk Ferenc hadifoglyot. Indoklás: Egy moszkvai gázgyárban dolgozott és egyik társával előzetesen megbeszélve a vagonok kipakolásakor összesen 30 importált technikai berendezést loptak el, ennek következtében az egyik gépsor működésképtelenné vált. Összesen 9014 rubel kárt okoztak a szovjet államnak. Türk Ferenc 1953 májusában a 476. sz. táborból szabadult. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 2т. Д. 88. Л. 123.

⁵⁹⁸ СУРЖИКОВА, 2006. С. 185.

⁵⁹⁹ Détári Jánost a vorosilovgrádi területi MVD karhatalmi alakulatok mellett működő hadbíróság 10 év kényszermunkára ítélte, amiért 1947. január 28-án a 144. sz. tábor 12. sz. részlegében fejszével levágta balkezén két ujját, ami miatt 30 napra munkaképtelenné vált. A karagandai büntetőtáborba küldték, ahol 1949. augusztus 19-én meghalt. ПГБА. Ф. 475. Оп. 1. Д. 3. Л. 1–17.

⁶⁰⁰ ПГБА. Ф. 1п. оп. 23а. Д. 1. Л. 60.

⁶⁰¹ Русский архив. 13(3). 2002. 275.

⁶⁰² PETROV N., 1995. S. 203.

állítsák bíróság elé a táborokban ellenséges akciókat szervező és kezdeményező reakciós beállítottságú hadifoglyokat. A belügyi vezetés több intézkedést hozott azzal kapcsolatban, hogy a foglyok tiltakoztak fogva tartásuk idejének meghosszabbítása ellen. Azokat a hadifoglyokat, akikkel szemben terhelő bizonyítékokkal rendelkeztek a Szovjetunió ideiglenesen megszállt területein elkövetett bűncselekményeikről, büntető csapatokban és egyéb megszálló alakulatokban szolgáltak, valamint ellenséges szándékot tanúsítottak a táborokban, az MVD összegyűjtette, és számukra nyolc, különleges rendtartású tábort és 91 táborrészleget létesített.⁶⁰³ Az 1948. és 1949. évi repatriálásokról szóló különböző rendeletek előírták, hogy a táborokban maradnak büntetés letöltéséig a háborús bűnösök és olyan személyek, akiket a fogságban elkövetett bűncselekményeikért ítélték el. Visszatartották többek között azokat a hadifoglyokat is, akik terrorista szándékaikat és reakciós beállítottságukat nyilvánították ki a népi demokratikus országokkal szemben. A visszamaradt magyar hadifoglyok többsége a 62. táborban (Kijevben) összpontosult.⁶⁰⁴ 1948 végén a táborban 7506 magyar tartózkodott.

1949-ben a második világháború szomorú tapasztalatai alapján Genfben felülvizsgálták az 1929. évi hadifoglyokról szóló nemzetközi egyezményeket. A Szovjetunió is aláírta az 1949. évi genfi konvenciót, de csak bizonyos fenntartással csatlakozott hozzá. Az egyezmény 85. pontját nem tartotta magára nézve kötelezőnek, azaz a háborús bűnökért elítélt foglyok hadifogoly státuszát nem kívánta biztosítani, aminek tulajdonképpen csakis az a magyarázata, hogy táboraiban még ekkor is fogva tartott elítélt hadifoglyokat.⁶⁰⁵

A harmadik ítélezési hullám előszele már 1949 első felében érződött. A hidegháború elmélyülése gyakorlatilag előre meghatározta a szovjet vezetés álláspontját a kérdésben. Ismételten felerősödött a hadifoglyok büntetőjogi felelősségre vonása, mivel az egykori Wehrmacht-katonákban az NSZK felállítandó hadseregének és a kialakulóban lévő NATO blokk seregeinek potenciális tagjait látták. 1949. július 14-én az MVD vidéken, közigazgatási területenként operatív vizsgálóbizottságokat állított fel, amelyeknek a hadifoglyok személyes dossziéinak anyaga alapján meg kellett állapítaniuk, hogy repatriálható az illető, vagy az ügyét át kell adni a bíróságnak. A bizottságok beszámolóit alapján a GUPVI 1949 szeptemberében már elkészítette a jelentését, amelyben közölte,

⁶⁰³ ПГБА. Ф. 1п. Он. 21а. Д. 5. Л. 37.

⁶⁰⁴ 1948 végén a kijevi táborban 7506 magyar tartózkodott. ПГБА. Ф. 1п. Он. 15а. Д. 102. Л. 99.

⁶⁰⁵ A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa csak 1954. április 17-én ratifikálta a hadifoglyokkal kapcsolatos bánásmódról szóló 1949. évi genfi egyezményt, így tehát ez a nemzetközi rendelkezés a hadifoglyok repatriálásában nem igazán játszott már szerepet.

hogy 37 000 hadifogoly esetében találtak kompromittáló anyagokat, közülük erre az időre 13 000 fő ellen már született ítélet.⁶⁰⁶ 1949 októberében a régiókban – a belügyi, az állambiztonsági minisztériumok és a helyi ügyészségek képviselőiből álló – tárcaközi bizottságok kezdték meg működésüket, feladatuk a hadifoglyok ismételt átvilágítása volt.

1949. november 29-én az MVD, MGB és a Főügyészség közösen kiadott direktívája rendelte el, hogy a korábban az SS alakulatokban parancsnoki és operatív tisztségeket betöltő hadifogolytisztakat pusztán az SS-hez való tartozás ténye alapján, egyébként teljesen érthetően háborús bűnősként kell felelősségre kell vonni.⁶⁰⁷ Esetükben szintén az 1943. április 19-i rendeletet alkalmazták jogi alapként. E rendelet kezdeményezője a szovjet főügyész, G. Ny. Szafonov volt, aki 1949. november 18-án levélben fordult a belügy- és állambiztonsági miniszterekhez azon véleményével, mi szerint egyáltalán nem kívánatos a volt Wehrmacht-tisztek és az SS-ben szolgáltak hazaküldése Németország nyugati zónájába. Levelében a „jogi alapot” is megtalálta, a nürnbergi bíróság ítéletére hivatkozott, amely az SS-t bűnös szervezetnek ismerte el. A rendelet kiadására azután került sor, hogy Szafonov egyeztetette az ügyet a Központi Tárcaközi Bizottsággal.⁶⁰⁸ Ez az újabb ítélkezési hullám két magyar tábornokot is utolért, 1950 tavaszán Ibrányi Mihályt és Simonfay Ferencet ítélték el 25 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre.⁶⁰⁹ 1950 decemberében 13 tábornok repatriálását engedélyezték, 9 tábornokét, akiket a Szovjetunió ellen elkövetett bűnök miatt elítéltek, egészen 1955 novemberéig visszatartották.⁶¹⁰

1949. szeptember 20-án az MVD táboraiban 9005 magyart tartottak fogva, közülük 1280 fő elítéltet.⁶¹¹

1949. november 30-án az MVD a 759. sz. rendelkezésében előírta, hogy az elítélt hadifoglyokat és internáltakat a GULAG-táborokból ki kell emelni, és az MVD 11 különleges táborába kell koncentrálni. 1950. március 23-án már jóváhagyták a különleges

⁶⁰⁶ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 990. Л. 9а.

⁶⁰⁷ ГА РФ. 9401. Оп. 1. Д. 992. Л. 176. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 780.

⁶⁰⁸ ЕПИФАНОВ, 2005. С. 33.

⁶⁰⁹ Ibrányi és Simonfay valószínűsíthetően már nem került GULAG-táborba. Ibrányi az MVD 62. és 460. sz. különleges táborába, Simonfay pedig a 48. sz. táborba került. 1955 novemberében az utolsó magyar hadifoglyok közt szabadultak.

⁶¹⁰ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 1014. Л. 216–222. Magyar hadigoglyok a Szovjetunióban. 2006, 468–472. A magyar hadifogly tábornokok 1948. szeptember 14-én Szakasits Árpádhoz címzett levelükben a 48. sz. tiszti táborban fogva tartott magyar tábornokok repatriációja visszatartásának okairól tudósítottak: „Stomm, Ibrányi, Sédey, Bartóffy, Tarnay mint a hírszerző-felderítő és büntetés-végrehajtó szervek egykori munkatársai vannak visszatartva. Zsedényi mint a brutalitások résztvevője, Csatáry, Kovács, Fábian, Horváth, Lemberkovics, Kopnyiczky, Simonfay pedig mint reakciós elem van visszatartva.” ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 204. Л. 228.

⁶¹¹ ПТБА. Ф. 1н. Оп. 01е. Д. 81. Л. 6–7.

táborok jegyzékét, amely később valamelyest módosult. Ekkor még szerepelt a 27. számú krasznogorszki láger, a 460. sz. dnyepetrovszki tábor, és keleten a japán foglyok számára Habarovszk mellett egy második tábor is, amelyeket hamarosan felszámoltak. Ezenkívül a GUPVI vezetése javasolta, hogy a 82. sz. voronyezsi és 159. sz. ogyesszai táborokat, és mellettük két különleges kórházat tartsanak fenn, amíg nem születik döntés a román, magyar és más nemzetiségű foglyok repatriálásáról.⁶¹² 1950. június 17-én I. A. Szerov belügyminiszter-helyettes aláírta az 506. sz. parancsot⁶¹³, amelynek értelmében G. P. Dobrinyin vezérőrmagynak, a GULAG parancsnokának személyesen kellett ellenőriznie az elítélt hadifoglyok és internáltak új rendeltetéshelyükre történő útbá indítását.⁶¹⁴ Alig két hónap alatt befejezték a szállításokat. A vorkutai táborokból öt magyar tábormokot (Vukováry, Fehér, Szabó, Ehrlich, Vasváry) 1950. augusztus 15-én és 29-én indítottak el a 362. sz. táborba.⁶¹⁵ 1951-től az alábbi táborok és objektumok működtek az MVD-GUPVI felügyelete alatt:

Az MVD 1951-től működő különleges táborai

6. sz. táblázat

Tábor száma	Elhelyezkedés	Tábor-Részlegek	Befogadó-képesség	Fenntartó
270.	Novgorodi terület Borovicsi	1. sz. 3. sz. 16. sz.	800 1200 <u>800</u> 2800	Novgorod-ugolj Tröszt SZU MVD SZU MVD
362.	Sztálingrádi terület Sztálingrád	3. sz. 5. sz.	1000 <u>1000</u> 2000	Fegyverkezési Minisztérium 53. Sz. Tröszt Sztalingrad-metallougsztrój Tröszt (Nehézipari Minisztérium)
280.	Sztalini terület Rutcsenkovo	5. sz. 7. sz.	800 <u>700</u> 1500	Sztalinszovosztanovlenyije Tröszt (Szénipari Minisztérium) Sztalinszilsztrój Tröszt (Szénipari Minisztérium)
144.	Vorosilovgrádi terület Kagyijevka		1500	Vorosilovgradszovosztanovlenyije Tröszt (Szénipari Minisztérium)
182.	Rosztovi terület Sahti	4. sz. 6. sz. 9. sz. 10. sz.	500 500 500 <u>500</u> 2000	Rosztovszilsztrój Tröszt Sahtantracit Tröszt Rosztovszilsztrój Tröszt Sahtantracit Tröszt (Szénipari Minisztérium)
476.	Szverdlovi terület Gyektjarka		1300	Gyektjarmegytruda Tröszt Kohóipari Minisztérium
48.	Ivanovói terület		200	Vasutas Szakszervezet KB

⁶¹² ПГБА. Ф. 1н. Он. 23а. Д. 27. Л. 65–69.

⁶¹³ ГА РФ. Ф. 9414. Он. 1. Д. 444. Л. 56.

⁶¹⁴ КОЖАСОВ, 1998. С. 63.

⁶¹⁵ A „Magyarok Vorkután” c. adatbázisban található személyi adatok alapján.

	Lezsnyevói körzet Csernei			
62.	Kijevi terület Kijev			
284.	Belorusz SZSZK Breszt			
16.	Habarovszki vidék Habarovszk	2. sz. 5. sz. 6. sz. 10. sz.	750 350 500 400 2000	
UPVI 11. táborrésze	Belorusz SZSZK Minszk			
5. sz. objektum	Moszkvai terület Tomilino			
25/v. sz. objektum	Moszkvai terület Iljinszkoje			

Összeállítva: РГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 27. Л. 66–69; Оп. 1т. Д. 5. Л. 2, 42; Оп. 12и. Д. 1. Л. 18, 25; Русский архив. 13(3). 2002. 280.

A levéltár iratok tanúsítják, hogy a Szovjetunió területén működő különleges táborok közül a szverdlovszki területen 1949 végén létesített 476. sz. tábor volt a legnagyobb, 1950-től gyakorlatilag minden negyedik elítélt hadifogoly és internált ide került. Azbeszt városa melletti Nizsnyij Iszetszk településen lévő egykori 314. sz. tábor bázisán felállított láger eleinte 7, később már 8 részleggel – közel 9000 férőhelyes kapacitással – egészen 1956. január 28-ig működött.⁶¹⁶ 1953-ban 90, 1954-ben 86, 1955 elején pedig 286 magyart tartottak nyilván.⁶¹⁷

Petrov, a GUPVI parancsnoka által 1950. január 21-én aláírt „Az MVD hadifogolytáborokban, különleges kórházaiban, a GULAG táborokban és börtönökben 1950. január 20-án tartott hadifoglyok és internáltak számáról” c. tájékoztatásban a magyar hadifoglyokkal kapcsolatban a következő adatok találhatók: az MVD hadifogolytáborokban, különleges kórházaiban – 7425 fő, a GULAG-táborokban – 1161 fő, börtönökben – 62 fő, összesen – 8648 fő található. A magyar hadifoglyok összlétszámában tábornok – 22 fő. Internált magyar állampolgárok száma – 41 fő.⁶¹⁸

A GUPVI-iratok szerint 1952. március 1-jén a külföldi elítélt hadifoglyok és internáltak összlétszáma 20 940 fő volt. Közöttük 504 fő magyar (487 elítélt hadifogly, 10 fő el nem ítélt hadifogly és 7 fő elítélt internált) tartózkodott még a Szovjetunió

⁶¹⁶ СУРЖИКОВА, 2006. С. 168–169.

⁶¹⁷ СУРЖИКОВА, 2006. С. 178, Путеводитель. 2008. С. 175–176.

⁶¹⁸ РГБА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 81. Л. 34.

területén.⁶¹⁹ Az el nem ítélt személyek repatriálása visszatartásának az egyik oka az volt, hogy különleges objektumokon dolgoztak, ismerték ezeknek az objektumoknak a profilját és elhelyezkedését.⁶²⁰ Ez a kimutatás valószínűleg pontatlan, látni fogjuk, hogy 1955-ben ettől több magyar tartózkodik még a Szovjetunióban. A Legfelsőbb Tanács Elnöksége – Sztálin halála után – 1953. március 27-én adta ki amnesztiarendeletét, amelynek értelmében a Szovjetunióban tartott 44 279 fő külföldi állampolgárságú személyek közül 2219 fő szabadult. (A 44 279 személyből 11 814 fő az NDK, Ausztria és Magyarország területén volt börtönökben.) Az SZKP KB Elnöksége 1953. április 15-én megtartott ülésén határozatot hozott egy központi tárcaközi bizottság felállításáról, amelynek az volt a feladata, hogy egy hónap alatt vizsgálja felül a bírósági ítéleteket. Ennek szükségességét azzal indokolták, hogy a háború alatt és utána sok külföldit ítélték el *„kis jelentőségű bűnökért és jelenleg már nem jelentenek komoly veszélyt az országra nézve”*. Az 5 tagból álló (Gorsenyin K. P. igazságügyi miniszter, Szafonov G. Ny. főügyész, Kruglov, a belügyminiszter első számú helyettese, Puskin G. M. külügyminiszter-helyettes, Fedotov P. V., az MVD Kémelhárítási Parancsnokságának parancsnoka) tárcaközi bizottság által elkészített jelentésben az állt, hogy 1953 májusában 41 551 fő külföldi bírósági anyagait tekintették át, köztük 18 393 fő hadifogolyét. A bizottság véleménye szerint mindösszesen 16 547 fő *„időelőtti szabadulására volt lehetőség”*, közülük 10 396 szovjet táborokban volt, 6151 fő pedig NDK és Ausztria területén). A felszabadított kontingensből 1398 fő volt magyar állampolgár. Ugyanezen dokumentumban foglaltak alapján az amnesztia után, 1953 végén még 12231 fő maradt szovjet hadifogolytáborokban.⁶²¹

Mint már említettem Sztálin halála után, 1953-tól a hadifogságban elítélt személyek repatriálását az illetékes szovjet szervek együtt kezelték a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyek ügyével. Az 1955. február 20-i állapot szerint összesen 14 316 idegen állampolgár volt még a Szovjetunióban, ebből a magyarok száma 707 fő (310 fő hadifogoly, 397 fő polgári személy).⁶²² Az MVD egy másik összesítése, amelyet 1955 decemberében készítettek 713 magyar elítéltről tájékoztat (312 fő hadifogoly, 401 fő polgári személy), ebben a jelentésben még 6 fő szerepel, akiket „egyéb bűnök” miatt ítélték el.⁶²³

⁶¹⁹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 338. Л. 1310132.,134-135. Военнопленные в СССР. Т 1. 2000. С. 789–791.

⁶²⁰ РГВА. Ф. 1п. Оп. 01е. Д. 98. Л. 26.

⁶²¹ Военнопленные в СССР. Т 1. 2000. С. 901–903.

⁶²² ГАЛИЦКИЙ, 1995. С. 3–13.

⁶²³ ГА РФ. Ф. 7523. Оп. 107. Д. 119. Л. 1–19.

**Az 58. paragrafus alapján elítélt külföldiek száma
(1955. február 20-i állapot)**

7. sz. táblázat

Nemzetiség	Elítéltek száma				Összesen	Mindösszesen
	58–6	58–8	58–9	58– egyéb		
Német						
Hadifoglyok	423	21	11	172	627	3369
polgári személyek	2287	64	35	356	2742	
Japán és koreai						
Hadifoglyok	782	15	133	68	998	2096
polgári személyek	543	175	96	284	1098	
Osztrákok						
Hadifoglyok	37	2	-	13	52	326
polgári személyek	204	24	15	31	274	
Románok						
Hadifoglyok	32	-	1	7	40	205
polgári személyek	96	5	3	61	165	
Magyarok						
Hadifoglyok	16	-	1	32	49	411
polgári személyek	138	83	54	87	362	
Mindösszesen	4558	389	349	1111	6407	6407

Összeállítva: PTBA. Φ. 1n. On. 19r. D. 6, Φ. 1n. On. 23a. D. 1.

**Az 1943. április 19-i rendelet alapján elítélt külföldiek száma
(1955. február 20-i állapot)**

8. sz. táblázat

Nemzetiség	Elítéltek száma az 1943. 04. 19-i rendelet alapján	Összesen
Német		
Hadifoglyok	5830	6138
polgári személyek	308	
Japán és koreai		
Hadifoglyok	30	350
polgári személyek	320	
Osztrák		
Hadifoglyok	311	388
polgári személyek	77	
Román		
Hadifoglyok	373	440
polgári személyek	67	
Magyar		
Hadifoglyok	261	296
polgári személyek	35	
Mindösszesen		7612

Összeállítva: PTBA. Φ. 1n. On. 19r. D. 6, Φ. 1n. On. 23a. D. 1

1955-ben a Szovjetunió Legfelső Tanácsa határozatának megfelelően bizottságot hoztak létre a Szovjetunióban levő elítélt külföldi állampolgárok kérdésének kivizsgálására. A tárcaközi bizottság 1955. július 4-i kimutatásában 370 fő magyar állampolgár szerepel, aki szabadulás és repatriálás alá esik, és 237 fő, akiket úgy adtak át a magyar kormány képviselőinek, mint háborús bűnösöket.⁶²⁴ 1955. november 12-én indult el Koljutkino állomásról a 97563. sz. vasúti szerelvény, amely a 476. sz. táborban lévő 391 magyar állampolgárt szállította. (239 fő amnesztiával szabadult, 155 mint háborús bűnös)⁶²⁵ Miután e táborban bejelentették a repatriálást, a magyar és román hadifoglyoktól két nap alatt több mint 50 kérelem érkezett a parancsnoksághoz arról, hogy nem szeretnének hazamenni, illetve nem hazájukba, hanem Ausztria vagy Németország területére kérik a szállításukat. Csiklós József kapitány így nyilatkozott: *„Nem megyünk el a Szovjetunióból amíg nem tárgyalják újra objektíven az ügyünket. Ezzel a ránk ragasztott bélyeggel, mi szerint háborús bűnösként a legsúlyosabb bünteteket követtük el, nem értünk egyet.”* Kertész Zoltán alhadnagy: *„Itt 600 gramm kenyeret kapok havonta, ott meg majd 200-t fogok, és még jól hátba is vernek.”*⁶²⁶

A levéltári iratok tanulmányozása azt mutatja, hogy a táborokban tartott hadifoglyok ellen meghozott ítéletek nem minden esetben születtek törvényes alapon. Számos hadifoglyot úgynevezett „formális ismérvek” alapján ítélték el, mivel büntető, felderítő, kémelhárító szerveknél szolgáltak, illetve a hadifogolytáborban lopást követtek el. Összességében megállapítható, hogy a háborús bűnöket elkövetett külföldi hadifoglyok büntetőjogi felelősségre vonása nem ellenkezett a nemzetközi joggal, ugyanakkor még további kutatások szükségesek annak megállapításához, hogy az elítélt hadifoglyok közül hány főt ítélték el jogosan, és mennyien váltak a szovjet jogrendszer politikai áldozatává.⁶²⁷ A politikai megtorlás áldozatainak rehabilitálásáról szóló törvényt 1991. október 18-án fogadták el Oroszországban, és 1992. december 2-án hozták létre az elnök megbízásából a politikai megtorlás áldozatainak rehabilitálását felügyelő bizottságot. Egy év múlva a jogszabály már módosításra szorult, ezt az 1992. december 22-i 4185–1. sz. törvénnyel oldották meg, amely kimondta, hogy a rehabilitálásnak az 1943. április 19-i rendelet alapján hozott ítéletekre is ki kell terjednie. A törvény kihirdetésének napjától 2001. január 1-jéig a katonai ügyészségekhez 17 569 rehabilitációs kérelem érkezett a

⁶²⁴ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 465. Л. 153–155. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 904–907.

⁶²⁵ СУРЖИКОВА, 2006. С. 218.

⁶²⁶ СУРЖИКОВА, 2006. С. 220–221.

⁶²⁷ ЩЕЛОКАЕВА, 2000. С. 56–57.

külföldi állampolgárokra vonatkozóan. 13 035 külföldi személy rehabilitálva lett, 4534 esetben azonban a kérelem elutasításra került. Magyarországra 1960-tól az 1990-es évek közepéig mintegy három és fél ezer rehabilitálási határozat érkezett a Szovjetunió, majd az Oroszországi Föderáció Katonai Főügyészségétől.⁶²⁸

E kérdéskör érzékenységét figyelembe véve, végezetül szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy a napjainkban hangoztatott vélemények, mi szerint a szovjet és a német hadifoglyok hasonló mértékben lettek volna a jogi önkény áldozatai, elfogadhatatlanok. Kétségtelen, hogy az illetékes szovjet szervek által hozott ítéletek többsége nem a jogi normáknak megfelelően született, de azért a jogi inkorrekttség nem jelenti azt, hogy az elítéltek vagy azok többsége ne követett volna el háborús bűncselekményeket. Ugyanakkor a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyoknak nagyobb esélyük volt a túlélésre, a szabadulásra, mint a nácik fogságába került vöröskatonáknak, akiknek nagy részét a németek vizsgálati és bírósági eljárások nélkül egyszerűen lelőtték, vagy éhhalálra „ítélték”, a 4,55 millió hadifogoly vöröskatonából több mint kétmilliót fizikailag megsemmisítettek.

⁶²⁸ STARK 2006. 104.

V. FEJEZET

A HADIFOGLYOK ÉLELMEZÉSE ÉS EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁSA

A hadifoglyok munkájának termelékenységét befolyásoló két legfontosabb tényező az ételmezés és az egészségügyi ellátás volt. Az alatt a tizenöt év alatt, amit a külföldi hadifoglyok a Szovjetunióban töltek étellel való ellátásuk nem volt állandó jelleggel stabil. Az NKVD/MVD vezetése 1948-ig gyakorlatilag évente kényszerült az ételmezési normák bizonyos módosítására, változtatására. Az 1941. július 1-jei hadifogoly-rendelet 9. és 10. pontja az ételmezés kérdése kapcsán kimondta, hogy az ételmiszer-fejadag megállapítására az UPVI jogosult.⁶²⁹

Már a német támadás másnapján meghatározták az átvéőállomásokon, a frontvonalbeli táborokban a napi élelemadagokat.⁶³⁰ A jóváhagyott napi ételmiszerjuttatás 1 főre: 600 g rozskenyér, 90 g darafésések, 10 g száraztészta, 40 g hús, 120 g hal, 20 g 85%-os kiörlésű liszt, 20 g növényi étolaj, 20 g cukor, 20 g só, 600 g burgonya és más zöldség, 1,5 g teapótló, 6 g paradicsompüré, 0,13 g bors, 0,2 g babérlevél. Továbbá egy hónapra 5–5 doboz mahorka és gyufa, 200 g háztartási szappan.⁶³¹ Ez a fejadag alig különbözött a szovjet eliteltététől, és viszonylag biztosította volna a normális emberi életet.⁶³² Ugyanakkor a Vörös Hadsereg sikertelen védekezése, a kényszerű visszavonulás a hátszágba és az ezzel együtt növekvő ételmezési nehézségek gyorsan rákényszerítették szovjet vezetést az ételmiszer-fejadagok felülbírlására. A Népbiztosok Tanácsának 1941. június 30-i 1782-79.sz.t. számú és az 1941. augusztus 6-i 4735/2.t. számú rendeletei alapján 4 kategóriát állapítottak meg a hadifoglyok napi ételmiszerellátása terén:

1. sz. kategória – átlag ellátás
2. sz. kategória – kórházban, gyengélkedőn lévőök
3. sz. kategória: egészségügyi osztágban lévőök
4. sz. kategória: szállítás közben úton lévőök számára.⁶³³

⁶²⁹ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 56–57.

⁶³⁰ Erről a Vezérkari Főnökség 1941. június 23-i 131. sz. és 1941. június 26-i V70/133. sz. táviratai, illetve az UPVI 1941. június 29-i 25/6519. sz. tájékoztatója értesítette az érintetteket.

⁶³¹ Галицкий В.П. Там, в Бекетовке, под Сталинградом // Военно - исторический журнал. 1993. № 2. С. 19.

⁶³² A háborús körülményekre hivatkozva az NKVD 1941. október 13-i X 0437. sz. parancsa 700 grammra csökkentette az elitelték kenyér-fejadagját.

⁶³³ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 114. Л. 16об.–18об.

A hadifoglyok részére előírt fejadag (1941–1942)

9. sz. táblázat

Élelmiszer (gramm)	1. kategória	2. kategória	3. kategória	4. kategória meleg étel/hideg csomag esetén
Rozskenyér	400	300	600	600/700
Búza kenyér	–	200	–	–
2. osztályú liszt	20	20	16	12/-
Dara	100	70	100	100/-
Rizs és búzadara	–	35	–	–
Száraztészta	–	15	–	–
Hús	–	60	25	25/-
Növényi étolaj	20	12	20	12/-
Állati zsiradék	–	20	–	–
Hal	100	90	100	125/250
Száritott gyümölcs	–	10	–	–
Cukor	20	20	15	12/30
Tej	–	250 (=2,5 dl)	–	–
Só	30	20	15	20
Burgonya és egyéb zöldség	500	600	600	750
Tojás (db)	–	0,5	–	–
Paradicsompüré	10	10	10	10/-
Tea, valódi	–	0,5	2	–
Tea- vagy kávépótló (havi adag)	20	–	–	3/6

Összeállítva: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 114. Л. 160б.–180б.

Az NKVD 1942. június 5-i, 001155. sz. parancsával az elosztótáborokról szóló ideiglenes szabályozás mellékleteként ismét közzétették a fenti rendeletekkel kiadott differenciált étkezési normákat. Az átlag kenyérfejadag napi 400 gramm volt, viszont a táborok kórházaiban, gyengélkedőin lévő foglyok számára 500 grammot, az egészségjavító osztagokban és az úton lévő (gyalogmenetben továbbírányított) hadifoglyok számára 600 grammot írt elő a szabályozás.⁶³⁴ A belső tábori munkákon és tüzelőkészítésen foglalkoztatott hadifoglyoknak naponta még plusz 100 gramm kenyér járt. A normál, átlag kategóriába tartozó foglyok esetében a hús teljesen eltűnt az előírt normából, illetve a kenyéradag 200 grammal, a burgonya és zöldség 100, a haladag 20 grammal csökkent. Ez igazából még nem okozott nagy problémát, mivel 1941-ben a szovjet fogságba került külföldi katonák száma jelentéktelen volt, ebben az évben az átvevőállomásokon alig több mint 9000 hadifogoly fordult meg.⁶³⁵

⁶³⁴ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 639. Л. 100–121. Русский архив. Т. 13. 1996. С. 53–64, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 83–92.

⁶³⁵ РГБ. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 6. Л. 222–223.

1942 második felében már jelentkeztek a nehézségek, a nagy sietséggel felállított termelési táborokban hiányoztak az elemi élet feltételei. Az akadozó élelemszállítás, bizonyos élelmiszerek tartós hiánya, emellett a nehéz fizikai munka a hadifoglyok helyzetének gyökeres megváltozásához vezetett, megnőtt a megbetegedések és elhalálozások száma. Pl. 1942 elején az Unzsei táborba 2500 főt vezényeltek fakitermelésre. Az elégtelen táplálkozás következtében 2–3 hónap alatt 600 személy halt meg, 1500 fő pedig súlyos disztrófiában szenvedett.⁶³⁶

1942 közepére a Szovjetunióban komoly élelmelészi gondok léptek fel. Az 1940. évihez képest az állam gabonakészlete 3-szor, cukorrépa készlete 11-szer a napraforgó pedig 12-szer csökkent.⁶³⁷ Sztálin arra kényszerült, hogy 1942. október 7-én személyesen forduljon Roosvelthez és haditechnikai felszerelések mellett élelmiszercikket is kérjen: 12 hónap alatt 2 millió tonna búzát, és lehetséges mennyiségben zsírt, sűrítményeket, húskonzerveket. Szállítási eszközök hiányában hajlandó volt ideiglenesen teljesen eltekinteni a tankok, aknavetők, egyéb fegyverek szállításától.⁶³⁸

A kialakult élelemellátási nehézségek és a szovjet–német frontvonal déli részén uralkodó súlyos állapotok miatt az NKVD 1942. augusztus 25-én adta ki a 353. sz. körlevelét a hadifogoly-ellátmány normájának bevezetéséről,⁶³⁹ amellyel átmenetileg megszűntek a hadifoglyok differenciált étkezési normái. A jelentősen lecsökkentett norma szerinti ellátmányban részesült valamennyi kategóriába tartozó hadifogoly az átvevőállomásokon és a hadifogolytáborokban, ezen belül a tisztai állomány, a betegek, az egészségügyi részlegekben tartózkodók is:

Kenyér- és főttétel-ellátmány

Rozskenyér	400 gramm fő/nap
1. osztályú liszt	20
Dara	100
Hal	100
Növényi étolaj	20
Cukor	20
Zöldség és burgonya	500

⁶³⁶ ПГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 13. Л.73. Disztrófia – hiányos táplálkozás, anyagcserezavar vagy hormonhiány miatt fellépő szöveti rendellenesség. A hadifoglyok között a legelterjedtebb betegség volt. Különböző formái közül a „dystrophia alimentaris” (éhezési betegség, puffadásos betegség, éhezési vizenyősség) fordult elő leggyakrabban. Beteges állapot, ami a szükséges tápanyagok (különösen a teljes értékű fehérje) hiánya következtében fejlődik ki a szervezetben. A betegség fejlődésében súlyosbító tényezők a hideg, a fizikai túlerőltetés, ideg- és pszichikai túlfeszültség, a fertőző betegségek.

⁶³⁷ Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Статистический сборник. М., 1990. С. 91.

⁶³⁸ Переписка председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. М., 1989. Т. 2. С. 30.

⁶³⁹ ПГВА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 194-196о6. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 129–133.

Paradicsompüré	10
Só	30
Ecet	20 gramm fő/hó
Bors	4
Babérlevél	6
Teapótló	20

A körlevél előírta, hogy a munkát végző hadifoglyok kiegészítésül 100 gramm rozskenyert kapjanak. Kis távolságú szállításkor (legfeljebb 3 nap) a megállapított norma helyettesíthető volt hideg étellel: kenyér 600 g, hering 250 g, teapótló 2 g, cukor 20 g.⁶⁴⁰ A munkát végző hadifoglyok ösztönzésére differenciáltan osztották a havi dohányellátmányt, 50–250 gramm között.⁶⁴¹

Ezzel a rendelkezéssel a hadifoglyok átlagos napi fejadagja 1750 kalóriára, a 100 gramm többlet kenyert beszámolva a munkát végző hadifoglyoké 1945 kalóriára csökkent. Ez a kalóriaérték még a teljes nyugalomban lévő emberi szervezet energiaszükségletét sem fedezi, nem beszélve a fizikai munkát végző ember energiaigényéről. Az élelemhiány disztrófiához és avitaminosishoz⁶⁴² vezetett. Ebben az időszakban a hadifoglyok körében előforduló összes betegség 70 %-át e két betegségfajta tette ki, és a halálozások 80 %-át okozták.⁶⁴³ Gyakorlatilag szinte minden termelési táborban 2–5 hét munka után a termelési normák 60–80 %-kal csökkentek. Amíg az első napokban a táborokban lévő hadifoglyok 70–80 %-a volt munkaképes, addig két hónap eltelte után ez a középérték már az 50 %-ot sem érte el.⁶⁴⁴ A megbetegedések és halálos esetek számának növekedése elsősorban a nem kielégítő táplálkozás miatt következett be, ezt bizonyítja az Egészségügyi Népbiztosság Központi Élelmezési Intézete fiziológiai részlegét vezető Molcsanova professzor asszony 1942. november 6-i jelentése is: *„Ilyen kalória (1945 kalória) csak a teljes nyugalomban lévő emberi szervezet veszteségét fedezi. [...] Napjainkban már elegendő klinikai megfigyelés áll rendelkezésünkre, amelyek azt bizonyítják, hogy a hosszú ideig tartó, nem elég kalóriát tartalmazó étkezés ún. alimentáris*

⁶⁴⁰ A hiányzó élelmiszerek a direktívához mellékelt helyettesítési táblázat alapján kötelező volt helyettesíteni. 100 g rozskenyér helyettesíthető: a.) 96%-os búzakenyérről – 100 g, b.) 85 vagy 72%-os búzakenyérről – 80 g a betegeknek, c.) 96%-os rozs- vagy búzalisztből készült kétszersülttel – 60 g, d.) 85 vagy 72%-os lisztből készült kétszersülttel – 50 g a betegeknek, e.) közönséges katonakenyérről – 60 g. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 132–133.

⁶⁴¹ Norma szerinti munkát végző hadifoglyok számára: a.) az átlagosan 40–50%-ot teljesítő hadifoglyoknak 50 gramm, b.) az 51–80%-ot teljesítő hadifoglyoknak 100 gramm, c.) a 81–100%-ot teljesítő hadifoglyoknak 150 gramm, d.) a 100%-ot vagy többet teljesítő hadifoglyoknak 250 gramm. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 130.

⁶⁴² Avitaminosis – a vitaminhiányos állapot súlyosabb formája. Hiánybetegség, amely a különféle enzimek prosztesztikus csoportjait alkotó vitaminok hiányában lép fel a szervezetben. (Különböző fajtái léteznek: beriberi – B-vitamin hiánya, skorbut – C-vitamin hiánya, angolkór – D-vitamin hiánya okozta betegség.)

⁶⁴³ PTBA. F. In. On. 23a. J. 13. J. 82–83.

⁶⁴⁴ Uo. J. 74.

*disztrófia kialakulásához vezet. Az ajánlott élelmiszerek nemcsak szénhidrátban és zsírban szegények, hanem A-vitaminban is, ez pedig a nyálkahártya károsodásához és tyúkvakság kialakulásához vezethet. Nehéz fizikai munka mellett a folyamat jelentősen felgyorsul, és szinte lehetetlen elkapni azt a határt, amikor még esetleg visszafordítható lenne. Nehéz fizikai munka esetén a szervezetnek minimum 3000 kalóriára, könnyebb munka esetén 2400 kalóriára, és ún. szobai nyugalomban pedig 2000 kalóriára van szüksége.”*⁶⁴⁵

Ugyanakkor sokesetben még ezt a csökkentett élelmiszeradagot sem kapták meg a hadifoglyok, mivel némely előírt élelmiszerek (zsír, zöltségek, cukor stb.) tartós hiánycikknek bizonyultak, szállításuk akadozott. Rendkívül súlyos helyzet alakult ki 1942–1943 telén, amikor is Sztálingrád alatt a szovjet csapatok ellentámadásba lendültek. A városban elfogott több mint 90 ezer hadifogolynak 45–50 %-a azonnali kórházi ellátásra szorult volna. Ilyen körülmények között a rosszul megszervezett és nem elégséges ételmezés tovább fokozta a halálozások számát. A 108. sz. beketovói táborba koncentrált 91 545 hadifogoly közül 1943. június 10-re meghalt 27 078 fő, kórházba került 35 099 személy, más légerekbe elszállítottak 28 098 főt. A normális élelmiszerellátást csak a tábor tehermentesítése után, 1943 márciusában–áprilisában sikerült megszervezni. Addig csak a hadifoglyok 20 %-ának tudtak naponta meleg ételt juttatni.⁶⁴⁶

Érdemes összevetnünk e fenti csökkentett fejadagot a németek fogságába került szovjet hadifoglyok étkeztetési normáival. A német OKW csak 1941. október 8-án szabályozta a hadifoglyok ételmezési normáit, ekkor is különbséget tettek a nem szovjet és szovjet hadifoglyok között.⁶⁴⁷

A nehéz munkáknál történő alkalmazásnál (a hadifogly táborban és azon kívül), munkás csoporton belül, beleértve a mezőgazdasági munkákat 28 napra

10. sz. táblázat

	Mennyiség	A nem szovjet hadifoglyok ellátásához mérten %-ban
Kenyér	9 kg	100
Hús	800 g	50
Zsíradékok	250 g	50
Cukor	900 g	100

⁶⁴⁵ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 7. Л. 80–81. Сидоров С.Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. // Вестник ВолГУ. Сер. 4.: История, философия. Вып. 1. 1996. С. 74.

⁶⁴⁶ РГВА. Ф. 47п. Оп. 22. Д. 1. Л. 13–14, 96.

⁶⁴⁷ Ю. ВЕРЕМЕЕВ. Нормы питания советских военнопленных в 41 году. <http://army.armor.kiev.ua/hist/pack-sov-plennyx.shtml> (2008. 10. 25.)

11. sz. táblázat

	Mennyiség	A nem szovjet hadifoglyok ellátásához mértén %-ban
Kenyér	6 kg	66
Hús	0	—
Zsíradékok	440 g	42
Cukor	600 g	66

A nehéz fizikai munkát végzők naponta tehát 321 g kenyeret, 29 g húst, 9 g étkezési zsíradékot, 32 g cukrot kaptak, ez mindösszesen 894,5 kalória. Az alapnorma viszont csak 660 kalóriát tett ki. A munkaképesség helyreállításának céljából – a tábori orvos véleménye mellett – némi kiegészítést lehetővé tettek, hetente kb. 50 g halat, 100 g mesterséges mézet, 3500 g burgonyát adtak. Mindent összevetve láthatjuk, hogy a szovjet hadifoglyok részére biztosított napi fejadag a felével kevesebb, mint amit a szovjet vezetés előírt a külföldi hadifoglyok részére a legnehezebb időszakban. A náci katonai vezetés a szovjet hadifoglyokat gyakorlatilag éhhalálra ítélte. Közvetlenül a Szovjetunió megtámadása utáni időszakban a németek szándékosan minél több szovjet hadifogly elpusztítására törekedtek, és csak 1942-ben ismerték fel, hogy a villámháború illúzió. Ezután már a munkaerő-mennyiség növelése céljából – nem pedig humánus okokból – sajnálták a potenciális munkaerő okatlan pusztítását.⁶⁴⁸ Már említettük, hogy az 5,7 millió szovjet hadifogoly 57 %-a pusztult el náci fogságban, a 3,3 millió meghaltak közül 2 millió körülre tehető azok száma, akik a háború első 6–8 hónapjában, 1942 februárjáig.⁶⁴⁹

A háború alatt a hadifoglyok egészségügyi ellátására vonatkozó alapdokumentumokat a GUPVI által később összeállított tananyagból ismerhetjük meg.⁶⁵⁰ A hadifoglyok egészségügyi–orvosi ellátásával az 1941. július 1-jei hadifoglyrendelet egészen tömören foglalkozott, 6. pontja előírta, hogy az egészségügyi vagy kórházi ellátásra szoruló sérült vagy beteg hadifoglyokat az egységparancsnokok kötelesek haladéktalanul elszállíttatni a legközelebbi kórházba. A felgyógyult hadifoglyokat a kórház igazgatósága adta át az illetékes hadifoglytábornak. A rendelet 12. pontja kimondta: „A

⁶⁴⁸ RÁNKI, 1976. 194. 1941. november 17-én von Botzheim altábornagy írta: „Az még egyáltalán nem humanizmus, ha a munkaadó a rábízott munkaerőről gondoskodik, és megtesz mindent, hogy munkaképességüket megtartsa és növelje.” Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. (2-ое изд.) М.: РОССПЭН, 2002. С. 151.

⁶⁴⁹ Полян, 2002. С. 130.

⁶⁵⁰ ПГВА: Ф. 1п. Оп. 34а. Д. 5. л. 10-15. Az MVD Katonai Intézetének hallgatói számára a GUPVI munkatársi kollektívája által 1948 májusa és szeptembere között összeállított tananyag programja.

hadifoglyok ugyanolyan egészségügyi ellátásban részesülnek, mint a Vörös Hadsereg személyi állománya. A hadifoglyok egészségügyi ellátásába a táborok szervezetszerű állományán kívül bevonhatók az ellenséges hadsereg egészségügyi személyzetének hadifogságba esett tagjai.” Ez az elv gyakorlatilag a hadifoglytáborok fennállása alatt végig érvényesült. Sokszor előfordult, hogy a lágerek kórházaiban a külföldi hadifogly orvosok gyógyítottak, persze a szovjet kórházparancsnok irányítása mellett.

Már korábban említettük, külön a hadifoglyok számára a háború elején nem működtek kórházak, a sebesültek egészségügyi ellátásáért az Egészségügyi Népbiztosság, és a Vörös Hadsereg Egészségügyi Főcsoportfőnöksége felelt. 1943 eső hónapjaiban a Honvédelmi Népbiztosság vonalán a Sztálingrádi területen 5, a Tambovi területen pedig 2 különleges kórházat jelöltek ki, ahol március végére már 18000 főt helyeztek el. Ezekkel együtt már 17 közkórház fogadta az ellenség soraiban ejtett hadifoglyokat. De ez kapacitás egyáltalán nem volt elegendő az elgyötört, szörnyű állapotban lévő katonák ellátására. Kissé megkésve, csak az NKVD 1943. március 6-i 00438. sz. parancsával hozták létre a *különleges kórházak hálózatát*. 1945-ben már 113 hadifoglykórház működött 65 000 férőhellyel, 1946-ban pedig 166 mintegy 89 700 férőhellyel.⁶⁵¹

A Szovjetunióban a legkritikusabb időszakban, a háború elején sem volt kitűzött cél a külföldi hadifoglyok elpusztítása, a fent vázolt súlyos problémák azokkal az objektív nehézségekkel magyarázhatóak, amelyekkel az egész ország küzdött. Az élelmiszerellátás terén bevezették a jegyrendszert, egy szovjet munkásnak napi 400–800 gramm kenyér jutott. Az elégtelen élelemellátás miatt jelentősen megugrott a halálozások száma. A háborús veszteségek és a megszállt területek emberveszteségeit nem számolva 1942-ben a halálozások száma az 1940. évi adatokhoz képest a falusi lakosság körében 22 %-kal, a városi lakosság körében pedig 52 %-kal emelkedett. Leningrád után a legnagyobb veszteséget az európai északi terület szenvedte el, például csak Vologdában 1942-ben az előző évihez képest 319 %-kal (!) nőtt a halálozások száma.⁶⁵²

A külföldi hadifoglyok körében megfigyelt katasztrofális halálozási mutatók arra késztették a politikai vezetést, hogy 1943 márciusában egy különleges egészségügyi – orvosprofesszorokból, a Vörös Hadsereg egészségügyi szolgálatának és a Vöröskereszt képviselőiből álló – bizottságot állítsanak fel. A Malinovszkij orvos vezérőrnagy vezette bizottság a Sztálingrád és Voronyezs környékén fogságba esett külföldi sorkatonák és

⁶⁵¹ ПГВА. 1п. Оп. 163. Д. 3. Л. 10–18.

⁶⁵² КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 100–101. A GULAG-táborokban is megnőtt a halálozások száma, 1942-ben a foglyok 24,9 %-a pusztult el.

tisztek fizikai állapotát analizálta, és természetesen olyan következtetésekre jutott, amely megfelelt az akkori szovjet vezetésnek. A jelentésükben megállapították, hogy a hadifoglyok körében a magas halálozás legfőbb oka az, hogy túlságosan hosszú ideig voltak az ellenséges alakulatok bekerítve, ahol huzamosabb ideig nem jutottak élelemhez, 15–20 napon át éheztek. A megfelelő minőségű ivóvíz hiánya járványokhoz, a szokatlan éghajlati körülmények, a fizikai és idegi túlterhelés, és a rossz higiénás állapotok tömeges eltevésedéshez vezettek.⁶⁵³ Ez a bizottság, ugyanúgy, mint sok másik hasonló, nem tárt fel őszintén minden okot, amely a foglyok ilyen magas létszámú halálozásához vezetett. 1951 elején a GUPVI 1. sz. parancsnoksága egészségügyi részlege által készített – a hadifoglyok 1941 és 1950 közötti egészségügyi ellátásáról szóló – összefoglaló jelentésében olvasható: *„az 1942–1943 telén érkezett hadifoglyok nehéz fizikai állapotával kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy a hadifoglyok ellátására, élelmezésére, elszállításukra vonatkozó hatályban lévő rendelkezéseket súlyosan megsértették. A fronton és útközben a táborok felé az élelmet akadozásokkal osztották ki, és amikor végre kiadták, akkor az előírt normánál kevesebbet, és többnyire hideg csomagot. A fogságba esés helyétől a bevagonírozásig a hadifoglyoknak hosszú utat kellett megtenniük, 200–300 km-t gyalogoltak 7–10 nap alatt, közben hideg, fűtetlen helyiségekben, fészerekben, de megesett, hogy a szabad ég alatt éjszakáztak, nem kaptak elegendő táplálékot, sokszor napokig élelem, meleg ruha, cipő és orvosi segítség nélkül voltak.”*⁶⁵⁴ Azok a hadifoglyok sem voltak jobb helyzetben, akik már eljutottak a gyűjtőállomásokig. Pl. Az NKVD kísérő csapatok parancsnoka, Krivenko vezérőrnagy 1943. február 16-án jelentette Apollonov altábornagynak, belügyi népbiztos-helyettesnek, hogy Vorobjovka mellett lévő átvevőállomáson, ahol február 12-i állapot szerint 5400 fő tartózkodott, a hideg helyiségek, a rendszeres táplálkozás hiánya miatt 20–30 %-os a halálozás, és már emberevést is megfigyeltek.⁶⁵⁵ Hasonló eseteket a hrjenovoi táborból is jelentettek, amelyet 1943. április 6-án be is zártak.⁶⁵⁶ Az UPVI-nál 1943. március 15-én regisztrálták a Novo-Kasztornoje-i gyűjtőállomás parancsnokának a jelentését, amelyben közölte, hogy február 28-ra az állomás 3500 fő fogadására volt berendezkedve, ehhez képest 3696 hadifogoly tartózkodott ott. Tizenhárom napon keresztül a foglyok nem kaptak sem kenyeret, sem kétszersültet. Amikor február 26-án megérkezett egy teherautónyi dara (kása) szállítmány, az élelmezési részleg munkatársa megtagadta a szállítmány lepakolását, attól vezelve,

⁶⁵³ Сидоров 1996. С. 78.

⁶⁵⁴ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 7. Л. 26–27.

⁶⁵⁵ РГВА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 24. Л. 22.

⁶⁵⁶ РГВА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 24. Л. 30; ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 134. Л. 32.

hogy „*a fricceket nem hajlandó búzadarával etetni*”. Az autó elment a szállítmánnyal. Ezek után egy vagon fagyos krumpli érkezett, amit kipakoltak és február 28-tól kenyér helyett napi 500 gramm főtt burgonyát adnak az állománynak. A normális étkezés, a gyógyszerek hiánya, a fogadóállomás zsúfoltsága miatt naponta átlagosan 12 hadifogoly halt meg.⁶⁵⁷ Ezt annak a fényében kell tekintenünk, hogy ebben a periódusban több mint 2 millió szovjet hadifogoly pusztult el az európai területen táborokban, illetve Auschwitzban.

E körülmények között a belügyi vezetésnek gyorsan meg kellett hozni a hadifoglyok élelmiszerellátásának javítására vonatkozó intézkedéseket. Az NKVD 1942. december 16-i 53/21490 sz. körlevelében 6 kategóriájú differenciált élelemdagot különböztetett meg, de ezek bevezetésére igazából az NKVD 1943. március 16-i, 00488. sz. parancsa kötelezte a hadifoglyokat őrző szerveket.⁶⁵⁸ „Az NKVD táboraiiban a hadifoglyok és a különleges állomány ellátásának rendjéről” szóló ideiglenes rendelkezés ismételtelen bevezette az 1942. augusztus 25-én megszüntetett differenciált étkezési normákat. Az átlag kenyérfejadag továbbra is napi 400 gramm maradt, viszont azok a hadifoglyok, akik a megszabott munkanorma 50–80 %-át teljesítették, 500 gramm, akik pedig 80–100% között teljesítettek, 600 gramm kenyér fejadagra lettek jogosultak. A tiszti állomány is valamivel nagyobb fejadagra számíthatott (pl. 600–700 gramm kenyér). A táborok kórházaiban, gyengélkedőin lévő foglyok számára 500 gramm kenyeret írt elő a rendelkezés. Az előírás szerint a legnagyobb napi kenyér-fejadag 900 gramm volt. Ez a mennyiség azoknak a munkán lévő foglyoknak járt, akik 150% fölött teljesítették a munkanormát, ami ebben a korai időszakban a mindennapi életben nem igazán fordult elő. A hadifoglyoknak előírt napi fejadag élelmiszerei közé visszatért a hús is (30 g járt a sorkatonáknak, 50 g a tiszteknek, 70 g a betegeknek), bekerült a szalonna vagy kombizsír, ugyanakkor csökkent a hal 100-ról 50 grammra, a dara 100-ról 80 grammra, a növényi étolaj, a cukor és a só 10 gramm lett.

A meghozott intézkedések sem bizonyultak elegendőnek, ezért ismét a legmagasabb szinten foglalkoztak a kérdéssel. A Népbiztosok Tanácsa 1942. november 24-i 1874-874.sz.t. számú és a GKO 1943. április 5-i 3124. sz.t. számú határozatai⁶⁵⁹ alapján az

⁶⁵⁷ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 24. Л. 64–65.

⁶⁵⁸ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 657. Л. 460–478. Военнопленные в СССР. 1. Т. 2000. С. 348–356.

⁶⁵⁹ ПГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 100. Л. 162–168. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1943. április 5-én kelt, 3124. sz. t. sz. határozata „A hadifoglyok élelmiszer-ellátásának és gyógyításának ügyében hozott intézkedésekről” a hadifogly-állomány tábornoki, tisztikarának és a disztrófias betegek kórházi étkeztetési normáinak megváltoztatásáról rendelkezett. A legyengült és nehéz fizikai munkát teljesítő hadifoglyok részére lehetővé tette az átlag fejadag 25%-os megnövelését. A határozat továbbá 9 egészségügyi szerelvényt állított be arra a célra, hogy a hadművelleti területről a sebesült és beteg hadifoglyokat a hátsószágra szállítsák, és elrendelte 10 000 újabb kórházi férőhely létesítését.

NKVD 1943. április 9-én új élelmezési normákat vezetett be. „A hadifoglyok élelmiszer-ellátmányi normájára vonatkozó előírások megváltozásáról” szóló 00683. számú parancs⁶⁶⁰ nagyobb hangsúlyt fektetett a nehéz fizikai munkát végző hadifoglyokra és élelmiszernormájukat 25%-kal növelte. A kenyérfejadag a norma teljesítésének százalékától függött.

A hadifoglyok kenyér-fejadagjai

12. sz. táblázat

	MUNKATELJESÍTMÉNY	NKVD 0488. sz. parancsa (1943. 03.16.)	NKVD 00683. sz. parancsa (1943. 04. 09.)	
			Átlag	Nehéz munkán
1.	50%-os munkateljesítmény	400 gramm	500 gramm	650 gramm
2.	50–80 %-os munkateljesítmény és belső lágermunkát végzők	500 gramm	600 gramm	750 gramm
3.	80–100 %-os munkateljesítmény	600 gramm	700 gramm	850 gramm
4.	100–125 %-os munkateljesítmény	700 gramm	Ua.	1000 gramm
5.	125–150 %-os munkateljesítmény	800 gramm	Ua.	Ua.
6.	150 % feletti munkateljesítmény	900 gramm	Ua.	Ua.

Összeállítva: Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 348–356, 358–363.

A legyengült hadifoglyok számára is 25 %-kal növelték meg az élelmezési normát, ez valamelyest segített a munkára való mielőbbi visszatérésükben. Ezen új rendelkezés bevezetésével az alap fejadag 1845 kalóriára nőtt, a nehéz fizikai munkát végzők esetében pedig a munkavégzés teljesítményétől függően 2014,5–2772,5 kalória lett. Tehát a munkanormát 100 %-osan, illetve azon túl teljesítőknél a napi fejadag energiaértéke már megközelítette az emberi szervezet minimális szükségletét.⁶⁶¹

1943 nyaratól a belügyi vezetés egyre nagyobb figyelmet szentelt a hadifoglyokra, mint kiegészítő munkkeerőre, ekkorra már működött az UPVI termelési részlege is. A munkán felhasználható hadifoglyok számának növelése érdekében a foglyok életkörülményeire, élelmezésére is valamelyest több figyelem jutott. Az NKVD 1943. július 2-i 341. sz. körlevelében előírta, hogy a napi fejadagot 120 gramm hallal ki kell

⁶⁶⁰ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 2. Л. 100–104. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 136–143. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 659. Л. 295–302, Русский архив. Т. 13. 1996. С. 95–100, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 358–363.

⁶⁶¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 13. Л. 86–87.

egészíteni.⁶⁶² Ezenkívül egyes vállalatok, üzemek, amelyeknél odavezényelt hadifoglyok dolgoztak a normát teljesítők és túlteljesítők részére saját költségeikre kiegészítő adagokat (ún. második meleg ételt) osztottak. Sajnos, ez utóbbi gyakorlat 1943-ban jellemzőnek korántsem mondható, elég szűkkörben valósult meg, a háború utáni években lett jellemzőbb.⁶⁶³

Az NKVD 1944. január 18-án küldte meg minden táborparancsnokságnak a 18. sz. körlevelét a „hadifoglyok kiegészítő élelmezéséről”,⁶⁶⁴ február 28-án pedig az M 80. sz. direktívában utasítottak valamennyi helyi munkatársat, hogy a gazdasági szervezetek biztosítsanak kiegészítő táplálkozást a normát teljesítő hadifoglyoknak.⁶⁶⁵

A hadifoglyok életkörülményeinek javítása érdekében 1943. március 16-án kiadott 120. sz. NKVD-utasítás *„A hadifoglyok fizikai állapotának javítására irányuló intézkedésekről”*. utasítás kötelezte az illetékes parancsnokokat, hogy a legrövidebb időn belül minden lakóhelyiséget rendezzenek be fekvőalkalmatosságokkal és egyéb közszükségleti felszerelésekkel (mosdók, asztalok, padok, vízeshordók stb.). A lakóhelyiségekben +14 °C hőmérsékletet kell biztosítani, ezért kályhakkal és tüzelőanyag-készlettel el kell látni a barakkokat. Az utasítás előírta, hogy a hadifoglyok részére havonta 3 szabadnapot kell biztosítani, ezen idő alatt a tábor belső gazdasági kiszolgálásában sem lehet őket dolgoztatni. Az utasítás végrehajtásának ellenőrzésével Petrov vezérőrnagyot, az UPVI parancsnokát bízta meg. (A parancsot közli: *Vojennoplennije v SZSZSZR. 1939–1956*. 1. k., 444–446.)

1943. áprilisában állították fel az első - 4000 férőhelyes - 185. sz. egészség-helyreállító táborát a Jurjevecki javító-nevelő kolónia bázisán, amely közel másfél évig az egyetlen ilyen jellegű egység volt az UPVI-rendszerben.⁶⁶⁶ Az NKVD 1944. október 5-i, 0219. sz. parancsa *„Az NKVD hadifoglytáborai mellett egészség-helyreállító táborok és egészség-helyreállító táborrészlegek megszervezéséről”* kötelezte a GUPVI-t, hogy szervezzenek egészség-helyreállító táborokat, illetve táborrészlegeket. Ezzel a parancssal 14 hadifoglytábort alakítottak át egészség-helyreállító táborrá (26., 35., 50., 58., 110., 123., 139., 145., 147., 148., 165., 172., 185., 188., sz. táborokat). Továbbá az 56. sz. tábor 3. sz. részlegét is egészség-helyreállító táborrá alakították át. Elrendelték, hogy a 64. sz. morsanszki hadifoglytáborból tuberkulózisban szenvedő hadifoglyokat gyógyító

⁶⁶² ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 12. Д. 153. Л. 211.

⁶⁶³ РГБА. Ф. 1п. Оп. 1и. Д. 2. Л. 56.

⁶⁶⁴ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 714. Л. 107–108, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 364–365.

⁶⁶⁵ РГБА. Ф. 1п. Оп. 2и. Д. 1. Л. 35–36.

⁶⁶⁶ Az NKVD 1943. április 8-i 00685. sz. parancsa. Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 134. Л. 57.

egészség-helyreállító táborot hozzanak létre. Az összes többi táborot pedig kötelezték, hogy a táborok területén – az erre a célra megfelelő helyiségekben – alakítsanak ki egészség-helyreállító részlegeket, amelyek befogadóképessége a tábor hadifogoly-állományának 10%-a legyen.⁶⁶⁷

1942. július 17-én az UPVI 28/7309. sz. direktívája rendelkezett a hadifoglyok csoportokra való besorolásáról, fizikai állapotuktól függően négy munkaképességi kategóriába osztották be őket. A táborokban állandó jelleggel működtek ún. „munkaképesség-megállapító orvosi bizottságok”, amelyek a hadifoglyokat munkaképességi csoportokba osztották be. Elnöke a táborparancsnok helyettese, tagja az egészségügyi részleg parancsnoka, a pénzügyi osztály képviselője és 1-2 orvos. A tábor munkaképesség-megállapító bizottságainak alá voltak rendelve a táborrészlegekben működő hasonló bizottságok. Az első kategóriába azokat a személyeket sorolták, akik gyakorlatilag egészségesek voltak, ezáltal alkalmasak bármilyen nehéz fizikai munkára, a másodikba csak a közepesen nehéz munkára képeseket, a harmadik kategóriába pedig a komolyabb krónikus betegségben szenvedőket, akiket csak könnyebb munkákra lehetett befogni. A negyedik csoportba a rokkantak és munkaképtelenek kerültek, őket csak speciálisan előkészített könnyű, belső légermunkára használhatták. Az I. kategóriába kerültek részére 100 %-os, a II. kategóriába soroltaknál 80 %-os, a III. kategória esetében pedig 60 %-os normateljesítést írtak elő.⁶⁶⁸ A rendelet melléklete hosszasan taglalta a betegségek különböző fajtáit és részletes útmutatást adott a foglyok munkaképességének megállapításához.⁶⁶⁹

Mint láttuk az élelmezési normákat 1943–1944-ben többször is felülvizsgálták, azonban a háború által lerombolt országban az élelmiszerek hiánya nem tette lehetővé a hadifoglyok normális táplálását. Élelmiszerekkel való ellátásuk javítása érdekében a legkülönbözőbb forrásokat használták fel, többek között kisegítő gazdaságok termékeit, halászatot, vadon termő füvek, bogyók, gombák begyűjtését. 1944. április 28-án Petrov altábornagy az UPVI főnöke adott ki egy rendeletet a vadon termő növények, gombák, gyümölcsök és bogyók gyűjtéséről, elkészítéséről, amelyben arra hívta fel a táborok belügyi munkatársainak figyelmét, hogy 1943-ban e vitaminokban gazdag növények begyűjtése nem folyt megfelelően. Petrov követelte, hogy a csalán, zsálya, hagyma, gomba, csipkebogyó és egyéb gyógynövények szedését aktivizálni kell, és a hadifoglyok

⁶⁶⁷ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 463–464.

⁶⁶⁸ A 3. kategóriájú foglyok számára a munkanapot évszaktól függően állapították meg: nyáron 8 órát, ősszel 4 órát, télen 4–6 órát dolgoztak. ПГВА. Ф. 1п. Оп. 1п. Д. 2. Л. 35, 49.

⁶⁶⁹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 205. Т. 14. Л. 12906–141. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 548–560.

élelmezésében használni.⁶⁷⁰ 1944. május 11-én minden táborparancsnok kézhez kapta az UPVI táviratát, amelyben a hadifoglyok élelmezésének maximális javítását követelték, és utasítást adtak arra, hogy meleg ételt naponta háromszor kell osztani.⁶⁷¹

1943-tól az élelmezési nehézségek miatt kisegítő gazdaságokat⁶⁷² létesítettek a hadifogolytáborok mellett is. Ezek gyakorlatilag külön táborrészekként funkcionáltak. A háborús és háború utáni években a táborok kisegítő gazdaságai jelentős szerepet játszottak a hadifoglyok egyes élelmiszerekkel való ellátásában.⁶⁷³ 1943-ban már 3400 hektár földterületen gazdálkodtak. Azok a táborok, ahol működött hasonló mezőgazdasági termelési egység, már 1944-ben biztosítani tudták saját burgonya- és zöldségszükségletük 37,9 %-át. 1944 és 1947 között a hadifogolytáborok mellett működő kisegítő gazdaságok vetési területe 8905 hektárról 49941 hektárra növekedett, 1947-ben már 209 ilyen gazdaság funkcionált. Ezekben a gazdaságokban gyakran nemcsak növénytermesztéssel, hanem állattartással is foglalkoztak. 1947. április 1-jén összesen 6930 szarvasmarhát, 10320 sertést, 6300 baromfit és 1070 méhkaptárt tartottak nyilván.⁶⁷⁴ A kisegítő gazdaságokban megtermelt élelmiszer, és felnevelt állatállomány nemcsak a hadifoglyok élelmezési helyzetét volt hivatott segíteni, hanem a tábor kiszolgáló személyzete, a hivatásos belügyi állomány és az önkéntesek is részesültek belőle.

1944. október 14-én az Állami Honvédelmi Bizottság ismételten napirendi pontként tárgyalta a hadifoglyok ügyét, és kiadta a 6725. sz. t. számú, „a hadifoglyok munkában való alkalmazásának rendezéséről és munkatermelékenységük fokozásáról” szóló határozatát.⁶⁷⁵ Erre hivatkozva jelent meg az NKVD 1944. október 18-i 001282. sz. parancsa a hadifoglyok élelmiszer-ellátmányi normáinak változásairól.⁶⁷⁶ Az új szabályzás értelmében a hadifoglyok alap normájában a cukor és a zsír mennyisége 7–7 grammal nőtt, a burgonya adag pedig 100 grammal, és ezzel elérte a 2000 kalóriát. A munka termelékenységének növelése érdekében ezzel a rendelettel vezették be a kiszabott normát

⁶⁷⁰ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 33а. Д. 16. Л. 67–68.

⁶⁷¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 2и. Д. 1. Л. 36.

⁶⁷² Kisegítő gazdaság – mezőgazdasági termelési egység. A háború alatt ipari vállalatok mellett létesítették, hogy javítsák a dolgozó kollektívák élelmiszer-ellátását. A kisegítő gazdaságok megjelenése összefügg a SZU NT és az SZK(b)P KB 1940. szeptember 7-én elfogadott speciális határozatával: „Zöldségtermesztő és állattenyésztő irányú kisegítő gazdaságok szervezéséről a vállalatoknál városban és faluhelyen”. Az élelmiszer helyi jellegű forrásainak jelentősége különösen a háború idején növekedett meg, ezért 1942. április 7-én a SZU NT és az SZK(b)P KB közös határozatot hozott: „Földterületek biztosításáról kisegítő gazdaságok, munkások és alkalmazottak kiskertjei számára”. E határozat szerint a helyi szervek kötelesek voltak kideríteni, hol vannak parlagon álló állami földek és átadni ezeket vállalatoknak és intézményeknek.

⁶⁷³ Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 948–949.

⁶⁷⁴ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 2. Л. 113; Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 7. Л. 253.

⁶⁷⁵ ПГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 323. Л. 48–52.

⁶⁷⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 127–129. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 143–147., ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 703. Л. 124–129. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 370–372.

teljesítő és túlteljesítő hadifoglyok számára kiadandó élelmiszerpótlékot. A korábbi szabályozások csak kiegészítő kenyéradagokat biztosítottak a foglyok számára, ettől kezdve pedig kiegészítésül, a fejadagkorlátok keretein belül, naponta fejenként még 50 g daraféleséget, 25–25 g húst és halat, 10 g zsiradékot írtak elő. (Ezek energiaértéke 272 kalória.)

Sajnálatos módon, a fenti rendeletekben megállapított élelmiszeradagokat a legkülönbözőbb okok miatt nem mindig kapták meg teljességében a hadifoglyok. Ezek közé sorolhatjuk a táborokban zajló lopásokat, bizonyos élelmiszerek tartós hiányát. De olyan szervezési problémákat is, mint pl. nem minden esetben tudták megbecsülni, hogy mennyi hadifogoly érkezik a frontról, és emiatt nem volt elegendő élelem raktáron. 1944 végén a nagy tömegben érkező foglyok részére sorra nyitották meg az új táborokat, de a 146 táborból csak 15 volt zöldséggel teljesen ellátva, 24 táborban 75 % feletti, 29 táborban 50 és 75 % közötti, a többi 78 táborban pedig 50 % alatt volt az ellátás aránya.⁶⁷⁷ Miközben az új termésre még sokat kellett várni. Negatívan hatott a hadifoglyok egészségügyi állapotára a napi fejadag egyoldalúsága, amihez még hozzájárult, hogy nem a jó minőségű alapanyagokat utalták a táborokba: zöltség helyett takarmányrépát, darafélék helyett korpát stb. Gyakran előfordult, hogy a napi háromszori főtt étel csak zabból készült leves volt. A fejadag kémiai összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy túlságosan szénhidrátalapú volt, az emberi szervezetnek szükséges fehérjéből és zsírból nem tartalmazott elegendőt.⁶⁷⁸

Az 1944 október végén bevezetett élelemadagok egészen az Európában zajló háború végéig voltak érvényben. A szovjet kormány ekkor már nagy jelentőséget tulajdonított a népgazdaság legkülönbözőbb területein felhasznált külföldi hadifogoly munkaerőnek, ezért további intézkedéseket foganasított életkörülményeik javítása céljából. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1945. március 29-én kelt, 7946. sz. t. sz. „A hadifoglyok életkörülményeinek és munkában való alkalmazásuk javítása érdekében hozott intézkedésekről” szóló határozata⁶⁷⁹ értelmében az NKVD 1945. május 19-én kiadta a 00540. sz. parancsát a hadifoglyok élelmiszer-ellátmányi normáinak változásairól.⁶⁸⁰ Az alap ellátmányban részesülők esetében 524 kalória, a nehéz munkát végzők esetében 775

⁶⁷⁷ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 2. Л. 113.

⁶⁷⁸ КУЗЬМИНЫХ, 2005. 102.

⁶⁷⁹ РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 323. Л. 140–148.

⁶⁸⁰ РГВА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 3. Л. 58–63об. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006, 148–156. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 724. Л. 257–268. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 380–385.

kalória növekedést hozott az új szabályozás. A garantált fejadag energiaértéke 2286 kalóriára emelkedett.

A munkanormát teljesítők és túlteljesítők 583 plusz kalóriához juthattak. Az alap fejadagban bizonyos élelmiszerek napi mennyiségét emelték meg, a tésztaféléket 70-ről 90, a halat 50-ről 100, a szalonnát és a növényi étolajat 10-ről 15-re, a sót 10-ről 30-ra, a burgonyát pedig 400-ról 600 grammra. A kenyér-fejadagok nem változtak és továbbra is a teljesített norma függvényében differenciáltan osztották ki. A rendelet 5 mellékletet tartalmazott, mindegyik normát külön táblázatban adták közzé:

1. sz. norma – (alapnorma) a táborokban és az átvevőállomásokon tartott sor- és altiszti állományú hadifoglyok
2. sz. norma – disztrófiás hadifoglyok
3. sz. norma – kórházi beteg hadifoglyok
4. sz. norma – a hadifogoly tábornokok
5. sz. norma – a hadifogoly tiszti állomány.

1945-ben is nagy figyelmet fordított az NKVD vezetése a vadon termő haszon növények begyűjtésére, és általánosságban megállapítható, hogy a táplálékkiegészítés ezen formáját szinte végig alkalmazták.⁶⁸¹

1945 végén a hadifoglyok helyzete valamelyest romlott. Egyes élelmiszerek hiánya az országban tartóssá vált, ezért a hadifoglyok ételmezési normájából bizonyos fajtákat kivontak és mással próbálták helyettesíteni azokat.⁶⁸² Ugyanakkor ezek a változtatások igazából jelentéktelenek voltak ahhoz képest, amire egy év múlva került sor.

Az 1946. évi aszály következtében kritikus helyzet alakult ki, az országban mintegy 10 millió lakos éhezett. A háború utáni éhínség és a pusztító járványok következtében mintegy 2 millió ember halt meg, továbbá 4 millióan szenvedtek különböző betegségekben, akik közül szintén meghalt még félmillió ember.⁶⁸³

A súlyos élelemellátási nehézségek természetesen a hadifoglyok táplálásában is jelentkeztek, már 1946. október 14-én a 274. sz. MVD direktíva eltörölte a kiegészítő

⁶⁸¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 13. Л. 90. 1945. július 21-én az NKVD 133. sz. parancsa foglalkozott a kérdéssel. Lásd: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 745. Л. 163–166. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 386–388. А 108. sz. beketovói táborban 1946 során 640 mázsa, 1947-ben 167 mázsa, 1948-ban 318 mázsa, 1949-ben 352 mázsa chetó gyógynövényt gyűjtöttek be. ПГБА. Ф. 47п. Оп. 22. Д. 1. Л. 96–97.

⁶⁸² Pl. 30 gramm halat 70 gramm kenyérrel pótoltak, illetve 10 gramm növényi olaj helyett 30 gramm szójalisztet használtak. А Нépбизтосок Танácsа 1945. október 20-i 2260-727. t. sz. rendelete alapján került sor ezen intézkedésekre. ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 7. Л. 86.

⁶⁸³ Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996. С. 170, 179.

melegétel osztását.⁶⁸⁴ Egy hónap múlva az MVD 450. sz. parancsa⁶⁸⁵ még radikálisabb intézkedéseket vezetett be: 1945. december 1-jei hatállyal minden hadifogolytól (a betegektől és a munkát teljesítőktől egyaránt) megvonták kiegészítő élelem valamennyi fajtáját. Egyedül a cukor napi 25 %-kal megemelt adagját hagyták változatlanul, egyéb élelmiszerek terén minden hadifogoly csak az előírt alapszabványban részesülhetett.⁶⁸⁶ Ez az MVD parancs volt az első rendelkezés, amelynek mellékletében a japán hadifoglyok élelmezési normái elkülönültek. Az egykori nyugati hadseregek hadifoglyaihoz képest a különbség abban mutatkozott meg, hogy amíg közülük csak a betegek étrendjében szerepelt a rizs, a japán foglyoknál mindegyik kategóriában második helyen állt, a mintegy 300 grammos kenyérfejadagot, ugyanennyi, a betegek esetében pedig 400 grammos napi rizsadag egészítette ki.

Az MVD 1945. november 12-i 325. sz. direktívája alapján a földalatti munkát végző hadifoglyok számíthattak 300–400 gramm kiegészítő kenyéradagra. Ezzel az egy főre eső 3200 kalória ismét lecsökkent 2368 kalóriára.⁶⁸⁷ Az 1944 és 1945. évihez hasonlóan a 450. sz. parancsban is az alap kenyér-fejadag egyaránt 600 gramm volt. Ugyanakkor 1946 őszétől még az alapszabványt sem kapta meg minden fogoly, mivel a munkavégzés függvényében differenciáltan osztott fejadagok esetében is radikális csökkenés állt elő. Az alábbi táblázatban nyomon követhető a csökkenés.

A nehéz munkán lévő hadifoglyok kenyér-fejadagjai

13. sz. táblázat

	MUNKATELJESÍTMÉNY	NKVD 001282. sz. parancsa (1944. 10. 18.) és az NKVD 00683. sz. parancsa (1945. 05. 19.)	MVD 450. sz. parancsa (1946. 11. 15.)
1.	50%-os munkateljesítményig	650	400 + 650 g burgonya és zöldség
2.	50–80 %-os munkateljesítmény és belső légermunkát végzők	700	400+ 650 g burgonya és zöldség
3.	80–100 %-os munkateljesítmény	750	500+ 800 g burgonya és zöldség
4.	100–125 %-os munkateljesítmény	800	600+ 900 g burgony és zöldség
5.	125 %-os munkateljesítmény felett	Ua.	700+ 1000 g burgonya és zöldség

Összeállítva: Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 380–385, 416–418.

⁶⁸⁴ РГБ. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 7. Л. 58.

⁶⁸⁵ РГБ. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 150–156. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 776. Л. 22–35. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 407–414.

⁶⁸⁶ РГБ. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 13. Л. 91.

⁶⁸⁷ РГБ. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 7. Л. 58, Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 3. Л. 94.

Az élelmezés mennyiségének és minőségének ily jelentős csökkenése önmagában súlyosan érintette a külföldi hadifoglyokat. Nem lehet megkerülni azt a problémát, hogy sokszor még a papíron szereplő létminimumot jelentő fejadagnál is kevesebbet kaptak a foglyok. Továbbra is fennállt a táborokban az élelmiszer lopása, bizonyos élelmiszerek folyamatos hiánya. A mordóviai 58. sz. egészség–helyreállító táborban például 1946 júniusában egyáltalán nem állt rendelkezésre hús, hal és dara, ezeket az élelmiszereket lisztrel pótolták. Természetesen a legyengült hadifoglyok fizikai állapotának javulásában az ilyen szénhidrátban túl gazdag étrend inkább ártalmas volt. A szaratoivi területen lévő táborokban szintén hiányzott a hús, fennakadások voltak a zsírral, de hasonló eseteket jelentettek a jaroszlavi területen, az Észti SZSZK és az ország számos területén működő táborokból. Még a mintalágernek számító 27. sz. krasznogorszki táborban is előfordult, hogy bizonyos élelmiszerek hiányoztak.⁶⁸⁸ Az MVD Hadiellátási Főparancsnoksága vezetője, Gornosztajev hadtáp vezérőrnagy által az élelmezési szervek irányába foganatosított szigorú intézkedéseknek köszönhetően 1947 elejére sikerült valamelyest csökkenteni az élelmiszerhiányt, bizonyos táborokban már tartalékkészleteket is létrehoztak. Ugyanakkor a táborok gazdálkodása is közrejátszott a hiány fennállásában, a rossz belső tervezés, a kölcsönbe adások, a raktárak fosztogatása, a nem rendeltetésszerű kiadások folyamatosan problémát okoztak. Az élelmiszervesztesség 1946 harmadik negyedévében 4 millió 644 ezer, 1946 negyedik negyedévében 2 millió 14 ezer, 1947 első negyedévében 1 millió 923 ezer rubel volt.⁶⁸⁹ Összességében a veszteség csökkenő tendenciát mutatott, de az élelmiszer-fejadag csökkenése a lopások növekedéséhez is vezetett. 1946 harmadik negyedévében a lopás és rongálás okozta kár 452 ezer, 1947 első negyedévében már 502 ezer rubelt tett ki. A táborok munkatársai által okozott lopás, sikkasztás, visszaélés terén csupán 1947 során hivatalosan 1527 esetet regisztráltak.⁶⁹⁰ A mérleg elállításától kezdve a kiadási blokkok hamisításáig terjedően a legkülönbözőbb trükköket alkalmazták. E negatív jelenségek elleni küzdelem céljából az MVD 18. sz. direktívája előírta, hogy minden táborban és táborrészlegben át kell térni „a konyhán és élelmiszerraktárakban dolgozó, illetve az élelem szállításával foglalkozó hadifoglyoknak a tábor apparátusával való összefonódást elkerülő működési rezsimre”. Ez igazából azt jelentette, hogy őket három havonta legalább egyszer le kellett cserélni, és másik

⁶⁸⁸ ПГБА. Ф. 1п. Он. 9а. Д. 9. Л. 35–36.

⁶⁸⁹ ПГБА. Ф. 1п. Он. 21а. Д. 7. Л. 252.

⁶⁹⁰ ПГБА. Ф. 1п. Он. 21а. Д. 5. Л. 162.

táborrészleg konyhájára irányítani.⁶⁹¹ Minden regionális (területi, határvidéki és köztársasági) belügyi parancsnoksághoz részletes utasításokat küldtek meg a konyhai részlegek és élelmiszerraktárak ellenőrzésének kivitelezéséről. 1947. január 25-én Kruglov belügyminiszter zárt levélben fordult minden tábor politikai részleg parancsnokához a hadifogolytáborokban történő élelmiszerlopások és herdálások elleni küzdelemről.⁶⁹² 1947 első negyedévében 245 személyt küldtek a táborokba 30–65 napon át tartó ellenőrzések céljából.⁶⁹³ A táborok szovjet személyzete részéről a lopások számának növekedésében közrejátszott egy nem elhanyagolható tényező is: a kórházi ellátásban részesülő hadifoglyok napi adagja magasabb volt, mint a tábori személyzet alacsonyabb beosztású munkatársaié. Közülük sokan igazságtalannak érezték, hogy az egykori ellenséget jobban táplálják. A 3732. sz. különleges kórház könyvelője így nyilatkozott: *„Köpek az összes direktívára... Az MVD parancsnokságában nehéz felfogású emberek ülnek: a németeknek búzadarát adnak, a mi gyerekeink meg árpadarát esznek.”*⁶⁹⁴

Mint már említettük, 1947 elején a GUPVI rendkívüli állapotot rendelt el, melynek keretében már zajlott a táborok és táborrészlegek fokozott ellenőrzése. 1947. március 7-én az MVD 00255. sz. parancsával a GUPVI 2. sz. parancsnokságán belül felállították a 6. sz. ügyosztályt, amelynek feladata a hadifogolytáborok tulajdonának fosztogatása elleni küzdelem volt. Az 1947. március 24-én kiadott 00326. sz. parancs⁶⁹⁵ értelmében pedig minden táborban át kellett világítani azokat a munkatársakat, akik a vagyontárgyakkal kapcsolatos feladatokat láttak el. A szigorú fellépés néminemű eredményhez vezetett, egyes belügyi munkatársak ellen vizsgálatok kezdődtek, és bizonyos esetekben a hadbíróságok hoztak ítéletet.⁶⁹⁶ 1948 folyamán már 7-szer kevesebb, 214 lopásról, visszaélésről szóló esetet regisztráltak.⁶⁹⁷ Örkény István így vélekedett a lopásokról: *„De a negyvenhármas tél és tavasz mégis halálos idő volt, és sok helyen még a rákövetkező év is tizedelt. Még negyvenötben is voltak táborok [...] ahonnan rossz hírek szállingóztak. Mi volt ennek az oka? Nem egy oka volt. Néha az egyes táborok parancsnoksága nem vezette a munkát teljes felelősséggel. A háború alatt előfordult, hogy az ellenőrzés sem működött kellő szigorúsággal. De az esetek jelentős részében a foglyok önmagukat lopták meg. A*

⁶⁹¹ СИДОРОВ, 2001. 277.

⁶⁹² ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 257. Л. 26-29. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 416-418.

⁶⁹³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 7. Л. 252.

⁶⁹⁴ КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 105.

⁶⁹⁵ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 796. Л. 271-280. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 420-425.

⁶⁹⁶ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 1. Л. 150.

⁶⁹⁷ РГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 5. Л. 162.

*raktárak és konyhák, fürdők és kórházak élelmes szélhámosok bűntanyái lettek. Csirkefogók, akik néhány szót tudtak oroszul, életnek és halálnak voltak urai...*⁶⁹⁸

1947 elején a GUPVI táboraiban az élelmezés csak a hadifoglyok szűk körére vonatkozóan változott meg. A szovjet kormány újabb határozatát végrehajtva, az MVD 1947. január 27-i 059. sz. parancsa a földalatti munkán dolgozó hadifoglyok élelmiszerellátásának javításáról⁶⁹⁹ elrendelte, hogy a széniparban, a palás kőzet kitermelésén és az ércbányászatban alkalmazott foglyok élelmezését meg kell növelni. A nyugati hadseregek hadifoglyai részére napi 600 és 1000 gramm közötti kenyéradagot, havonta 3900 és 4500 gramm közötti hús és haladagot, továbbá 900 és 1000 gramm közötti zsiradékot, 510 és 1000 gramm közötti cukoradagot kellett biztosítani. Ugyanakkor a nehéz fizikai, sok esetben egészségre is káros munkán, az üzemekben és gyárakban foglalkoztatottak élelmezése változatlan maradt. Emiatt is egyre inkább látszott, hogy az 1946. november 15-i rendelkezés a hadifoglyok differenciált élelmezéséről tarthatatlan. A Moszkvai területi MVD Parancsnokság helyettes vezetője, Gerascsenko ezredes nem véletlenül jelezte Kruglovnak 1947 októberében elküldött levelében, hogy az érvényben lévő differenciált élelmiszerosztást el kell törölni.⁷⁰⁰

1947. december 1-jén ismét a szovjet kormány elé került a hadifoglyok ügye, és 1947. december 11-én jelent meg a 0751. sz. MVD-parancs amely 1948. január 1-jei hatállyal megszüntette a differenciáltan juttatott kiegészítő kenyeret, daraféleségeket, krumplit, és zöldségeket.⁷⁰¹ A nyugati és keleti hadifoglyok esetében 10 élelmezési kategóriát különböztetett meg:

1. sz. norma – sor- és altiszti állományú német hadifoglyok (alapnorma)
2. sz. norma – disztrófiás német és japán hadifoglyok
3. sz. norma – kórházi beteg német sor- és altiszti állományú hadifoglyok
4. sz. norma – a német hadifogoly tábornokok
5. sz. norma – a német hadifogoly tisztek és az antifasiszta-iskolák tanárai és hallgatói
6. sz. norma – sor- és altiszti állományú japán hadifoglyok (alapnorma)
7. sz. norma – kórházi beteg sor- és altiszti állományú japán hadifoglyok

⁶⁹⁸ ÖRKÉNY ISTVÁN: Lágerek népe. Budapest, Szépirodalmi kiadó, 1981. 48.

⁶⁹⁹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 812. Л. 40–42; ГГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 126–127. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 418; Русский архив. Т. 13. 1996. С. 382–383.

⁷⁰⁰ Сидоров, 2001. 278–279. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 2666. Л. 197.

⁷⁰¹ A Népbiztosok Tanácsa „a hadifoglyok ellátásának javításával és munkájuk hatékonyságának fokozásával kapcsolatos teendőkről” szóló 3930–1338. sz. határozata alapján adták ki e parancsot. ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 822. Л. 107–121; ГГБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 134–140об. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 427–435.

8. sz. norma – a japán hadifogoly tábornokok

9. sz. norma – japán hadifogoly tisztek

10. sz. norma – fogdában tartott német és japán hadifoglyok

A nyugati hadifoglyok élelmezési normái

14. sz. táblázat

Élelmiszer (gramm)	1. sz. norma	2. sz. norma	3. sz. norma	4. sz. norma	5. sz. norma
Kenyér (egyszerű őrlésű lisztből)	600	–	400	600	600
Búzakenyér (85 %- os lisztből)	–	600	200	–	–
Búzáliszt (85 %-os)	10	10	20	10	10
Daraféleségek	90	70	70	100	100
Rizs	–	50	10	–	–
Szárastészta	10	20	20	20	20
Hús	30	150	80	120	75
Hal	100	50	50	50	80
Vaj	–	30	–	40	40
Sajt	–	–	–	20	–
Szalonna vagy vegyes zsiradék	15	20	30	–	–
Növényi olaj	15	–	10	10	10
Paradicsompüré	10	7	10	–	–
Cukor	17	30	20	40	40
Teapótló	2	–	–	–	–
Tea, valódi	–	0,5	0,5	1	1
Só	30	20	20	20	20
Babérlevél	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Bors	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2
Mustár	–	0,3	0,3	–	–
Ecet	2	1	1	1	1
Száritott gyümölcs	–	10	10	10	10
Tej	–	300	200	–	–
Burgonya	600	400	300	400	400
Káposzta	170	Egyéb zöldség összesen: 250	Egyéb zöldség összesen: 200	Zöldségfélék friss: 200	Zöldségfélék friss: 200
Sárgarépa	45				
Cékla	40				
Vöröshagyma	30				
Fehérrepa és uborka	35				
Burgonyaliszt	–	5	5		
Élesztő, sütődei	–	100	50		
Folyékony sörélesztő		70	35		
Száraz sörélesztő	-	40	20		
Élesztősűrítő		100	50		
Mosdószappan (havonta)	300	300	300	300	300
Cigaretta (db)		10	10	20	15
Gyufa (havonta, doboz)		1,5	1,5	3	3

Összeállítva: Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 380–385, 427–435.

Kiegészítő élelemadagot csak a földalatti munkán (széniparban, a palás kőzet kitermelésén és az ércbányászatban) dolgozó sorkatonai és altiszti állomány részére biztosítottak: részükre az alap normát kiegészítve naponta 400 gramm kenyeret, 20 gramm húst, 3 gramm zsírt és 16 gramm cukrot kellett juttatni.

A többi hadifogoly kiegészítő élelemhez csak abban az esetben juthatott, amennyiben teljesítették a normát. Erről a szintén 1947. december 11-én kiadott 794. sz. MVD utasítás rendelkezett,⁷⁰² amely a nehéz fizikai munkát végző hadifoglyokon kívül minden egyéb fogolyra vonatkozott. Azok, akik 70–100 % között teljesítettek 100, akik pedig 100 % fölött 200 gramm kiegészítő, szójalisztból készített kenyéradaghoz juthattak naponta. A belügyi vezetés utoljára változtatott a hadifoglyok ételmezési normáin, gyakorlatilag ezek a rendelkezések maradtak hatályban a hadifoglyok ételmezésére vonatkozóan a következő időszakban végig, az 1949 után a még Szovjetunióban maradt elítélt foglyok számára is.⁷⁰³ Ettől kezdve már többnyire garantálva volt a napi háromszori melegétel, és az étkezések közötti időtartam 5–7 órára csökkent. Az átlag napi adag energiaértéke 2582–2832 kalória között mozgott, betegek esetében elérte a 3068 kategóriát.⁷⁰⁴

A Szovjetunióban 1947 decemberében szüntették meg az élelmiszer-jegyrendszert,⁷⁰⁵ ez lehetővé tette, hogy a hadifogolytáborok zárt zónáiban árusítóbódékat, büffeket üzemeltessenek. Erről rendelkezett a belügyminiszter, Kruglov és a Centroszjozuz (Fogyasztói társaságok központi szövetsége) elnöke, Hohlov által közösen kibocsátott 2191t./170. sz. direktíva.⁷⁰⁶ A munka termelékenységének emelése és a hadifoglyok személyes érdekeltségének ösztönzése céljából kezdeményezték, hogy a hadifoglyok részére nyissanak a táborokban kisebb boltokat, ahol ételmet és egyéb szükségleti tárgyakat vásárolhassanak.⁷⁰⁷ Emellett 1946 után már virágzott a hadifoglyok és a környező lakosság közötti cserekereskedelem is. 1948-ban a GUPVI intézkedéseinek köszönhetően már javultak életkörülmények, az ételmezés, és az orvosi ellátás. A

⁷⁰² ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 845. Л. 45–46. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 156–157.

⁷⁰³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 13. Л. 91.

⁷⁰⁴ КУЗЬМИНЫХ, 2005. 106.

⁷⁰⁵ 1947. december 14-én jelent meg a Szovjetunió Minisztertanácsa és az SZK(b)P KB közös rendelete a „Pénzügyi reformról és az élelmiszerek és iparcikkek érvényben lévő jegyrendszer eltörléséről.”

⁷⁰⁶ ГА РФ. Ф. 1п. оп. 1. Д. 835. Л. 239. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 426; Русский архив, Т. 13. 1996. С. 429–430.

⁷⁰⁷ A rendelkezés végrehajtása eleinte akadozott, emiatt Kruglov 1947 decemberében írásban utasította a helyi belügyi szerveket hogy december 20-i határidővel tegyenek jelentést a rendelet végrehajtásáról, majd hetente küldjék meg a hadifoglyoknak eladott árucikkek összesítő listáját. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 40.

megbetegedések száma 1947-hez viszonyítva a felére, az elhalálozás negyedére csökkent.⁷⁰⁸

A hadifoglyok élelmezése kapcsán összességében megállapíthatjuk, hogy azon a minimális szinten volt megállapítva a napi norma, ami azért még lehetővé tette a munkában való felhasználásukat. 1942-ben és 1946-ban jelentősen csökkent az előírt fejadag, ugyanakkor a szovjet vezetés célja nem a külföldi hadifoglyok megsemmisítése volt, hanem az olcsó munkaerő felhasználása a szovjet gazdaság mielőbbi talpra állításában. Ezt az itt bemutatott központi rendelkezések is bizonyítják. Még a nyugati történészek többsége is elismeri, hogy a háború alatti és utáni években a szovjet lakosság sem élt jobban a hadifoglyoknál, sőt visszaemlékezők tanúsítják, hogy sok esetben – mivel számukra minden nap kiosztásra került valamennyi fejadag – a külföldi hadifoglyok segítettek a szovjet embereknek élelemhez jutni. Így ír erről Örkény: „1943-ban és 1944-ben, néhol még később is, a sok száz és szétszórt táborban nagyjából egyforma a helyzet. Mondjuk meg nyíltan: ez a helyzet rossz. Pedig a szándék – s ezt ismételni kell – csakugyan a legnemesebb volt. Azok a kormányzervek, melyek előírták a táborok építkezését, a foglyok ellátását, ruházkodását, gyógykezelését, tisztálkodását és pihenését, minden rendelkezésben emberségesek és mértéktartók voltak. Persze, ne hasonlítsuk a hadifoglyok élelmezését egy békebeli lagzihoz, még csak az angol vagy amerikai táborok ellátásához sem. A mérték csak egy lehet. Az, hogy milyen volt abban az időben a Szovjetunió lakosságának ellátása. Köztudomású, hogy a foglyok „normája” magasabb volt még a könnyű munkásokénál is. Pedig a mai fogoly tegnap vagy azelőtt ellenség volt, méghozzá igen elkeseredett ellenség.”⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 234. Л. 68.

⁷⁰⁹ ÖRKÉNY 1981. 47–48.

VI. FEJEZET

A MUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSA

A MUNKA MINT CÉL

A kényszermunka gondolata mint a legyőzött Németország jóvátételi kötelezettségének fő formája I. M. Majszkij⁷¹⁰ akadémikustól származik. Az SZKP KB Politikai Bizottsága 1943. november 22-i határozatának értelmében a Külügyi Népbiztosság mellett létrehoztak egy bizottságot, amely a hitleri Németország és szövetségesei által okozott károk megtérítésének módozataival foglalkozott.⁷¹¹ Élén Majszkij állt, aki gyakorlatilag még a bizottság hivatalos megalakítása előtt elkezdett foglalkozni ezzel a kérdéssel, és november 10-én átadta Molotovnak, a külügyi népbiztosnak „A munkaterv alapvető irányai” c. tervzetét.⁷¹² Majszkij azt javasolta, hogy tartsanak szögesdrót mögött 5 millió németet, akik „az NKVD irányításával teljesíteni fogják az előírt feladatokat”. A kényszermunka alkalmazását a pusztításokat követő helyreállításon kívül azzal magyarázta, hogy „a szovjetunióbeli munka iskoláját kijárt németek egészségesebb nézetekkel és beállítottsággal” térnek majd vissza hazájukba. Véleménye szerint ez a folyamat még sikeresebb lesz, ha megfelelő „nevelő és propagandaintézkedéseket foganatosítanak”.⁷¹³

A háború utáni jóvátétel témájával már Majszkijt megelőzően is foglalkoztak. Varga Jenő közgazdász, akadémikus 1943. augusztus 31-én „A hitleri Németország által a Szovjetunióknak okozott károk megtérítéséről” tartott előadást, amelyben leszögezte: *„A jóvátételi összegek keretét meghatározó egyik legfontosabb alapelv az, hogy teljességgel igazságtalan lenne, ha az agresszor államok népei a háború után jobb gazdasági helyzetbe*

⁷¹⁰ Majszkij (Ljahoveckij), Ivan Mihajlovics (1884–1975) – szovjet diplomata, történész. 1922-től volt külügyi szolgálaton. 1923-tól a Külügyi Népbiztosság sajtóosztályának vezetője, 1925–1927-ig a Japánban működő szovjet politikai képviselő tanácsosa, 1929-től 1932-ig Finnországban volt politikai képviselő. 1932–1943-ban Nagy-Britanniában politikai képviselő (1941-től követ). 1943–1946 között külügyi népbiztoshelyettes, 1946-tól külügyminiszter-helyettes, egyben a külügyminisztérium kollégiumának tagja. A háború után a szövetségesek jóvátételi bizottságának elnöke. 1946-ban tartalékkállományba helyezték, 1947-től tudományos és tanári pályára lépett. 1946-ban lett akadémikus. 1953-ban őt is letartóztatták, börtönbe került. 1955-ben rehabilitálták.

⁷¹¹ Полян, 2001. С. 195–196.

⁷¹² Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002. т. 2. Ред.: ТОРКУНОВ А. В., М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. С. 309.

⁷¹³ КОНАСОВ В. Б. Дискуссия о судьбе немецких военнопленных между союзниками в 1944–1945 гг. // Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, Академия военных наук, 1999. С. 136–139.

kerülnének, mint az oroszok”.⁷¹⁴ Litvinov külügyi népbiztos-helyettes 1943. október 9-i „Németországgal és más ellenséges európai országgal való bánásmód” c. feljegyzésében is említi a jóvátétel problémáját.⁷¹⁵

Majszkij 1944. január 11-én küldte meg „*A jövő világ kívánatos alapelveiről*” c. összefoglalóját Molotovnak: „A jóvátétel és egyebek között munkaerővel teljesítendő jóvátétel behajtása Németországtól hosszú idő alatt (legalább 10 év). *A kérdésnek két oldala van: egyrészt a jóvátételnek Németország és a többi ország által a Szovjetuniónak okozott károk mielőbbi helyreállítását kell szolgálnia, másrészt a munkaerővel történő jóvátételnek, vagyis a német népgazdaságból évente néhány millió munkaegység kivonásának elkerülhetetlenül gyengítenie kell Németország gazdaságát és katonai potenciálját.*”⁷¹⁶ 1944 májusában az amerikaiak is elfogadhatónak találták, hogy 3–4 éven át német munkaerőt lehessen alkalmazni.⁷¹⁷ 1944. július 27-i datálású a „Jóvátétel. 1. sz. feljegyzés” c. összefoglaló, amelyben Majszkij a német munkaerő felhasználását komolyabb jóvátételi forrásként értékelte mint a természetben történő szállítmányokat. A jóvátétel teljes összegét 70–75 milliárd dollárra becsülte a bizottság, ebből a munkával történő kárpótlásként (5 millió német munkája 10 év alatt) 35–40 milliárdot terveztek.⁷¹⁸ Majszkij abból indult ki, hogy a német polgárok fizikai részvétele a hadseregeik által lerombolt szovjet gazdaság helyreállításában megengedett, igazságos és kívánatos. Elsősorban a németek által bevezetett „jólbevált gyakorlatra” hivatkozott, akik az idegen polgári lakosságot tízmillió számra hurcolták el magukhoz munkára. Valójában a szövetségeseknek sem volt ellenére a szovjet kérés, hiszen ez mentesítette a nyugatot a nagyobb szerepvállalástól a szovjet helyreállításban.

Sztálin 1945 februárjában a jaltai konferencián – a jóvátétel problémájának tárgyalásakor – egyértelműen a szövetségesek értésére adta, hogy országa semmiképpen sem fog lemondani a német munkaerőről, néhány évig mintegy 4–5 millió német munkáját

⁷¹⁴ Varga Jenő „A hitleri Németország által a Szovjetunióknak okozott károk megtérítéséről” c. előadása később brosurában megjelent. Lásd: Az Oroszországi Hírszerző Szolgálat honlapján található levéltári iratokat. <http://svr.gov.ru/material/pribaltica3.htm#77> (2008. 11. 09.) – Az amerikai Stratégiai Szolgálatok Irodájának 1944. március 8-i titkos jelentése az oroszoknak okozott károk és a lehetséges jóvátétel összegéről, amelyet 1944 szeptemberében az Állambiztonsági Népbiztosság helyettes vezetője küldött meg Sztálinnak, Molotovnak és Berijának.

⁷¹⁵ Az 1943 októberében Moszkvában tartott szövetségesek külügyminisztereinek találkozájára készülhetett már e feljegyzés. Полян, 2001. С. 195.

⁷¹⁶ Записки А. Громыко, С. Лозовского, М. Литвинова и И. Майского Сталину и Молотову // Источник. 1995. № 4. 114–116, 119–144. Magyarul közreadja: I. Majszkij a szovjet külpolitika perspektíváiról. In: A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Szerk.: KRAUSZ Tamás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 505–533.

⁷¹⁷ Купинин Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР, США и Великобритании. 1944–1945. // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 117.

⁷¹⁸ Полян, 2001. С. 196.

szándékozik felhasználni az újjáépítési munkálatokban. Ezt a kérdést hivatalosan többé nem feszegették, de tény, hogy a szövetséges hatalmak vezetői indokoltak ismerték el Sztálin követelését, nem tiltakoztak ellene, elfogadták azt.⁷¹⁹ Az ellenséges államokkal 1944-ben és 1945-ben megkötött fegyverszüneti egyezmények szövegeiben nem tértek ki a munkaerővel történő jóvátétel kérdésére, csupán természetben (árucikkekben) való jóvátételi kötelezettségeket rögzítették. A Majszkij-terv e téren Magyarországgal kapcsolatban csak annyit rögzített, hogy „Magyarországra ugyancsak jóvátételt kell kiróni”. Éppen a magyar fegyverszüneti egyezmény megkötésének napján tájékoztatta Majszkij az amerikaiak moszkvai nagykövetét, Harrimant arról, hogy a Szovjetunió német férfi és női munkaerő évekre szóló tömeges igénybevételét is a jóvátétel nélkülözhetetlen részének tekinti. A munkaképes romániai, jugoszláviai németeknek a magyarorszáigval egy időben végrehajtott elhurcolása, mint azt láttuk, ekkor már majdnem befejeződött.⁷²⁰

A Szovjetunió álláspontját döntő mértékben befolyásolta az ország katasztrofális gazdasági helyzete, a kimerült munkaerőbázisát kívánta külföldi munkaerővel (kényszermunkásokkal) pótolni.⁷²¹ Az ország tekintélyes része – ahol a háború előtt a Szovjetunió lakosságának 40 %-a élt, ahol az állatállomány 40–50 %-a, a gabonatermelés 38 %-a volt található, ahol az ország acéltermelésének 58 %-át, széntermelésének 65 %-át, vastermelésének 68 %-át és alumíniumtermelésének 60 %-át állították elő – német megszállás alá került. Az ország ipari termelése a felére csökkent, több mint 1000 üzemet telepítettek át, s még több teljesen elpusztult.⁷²² Totális pusztulás ment végbe az ország európai részén: 1700 várost, több mint 70 ezer falut romoltak le, több mint 6 millió épületet gyújtottak fel, 25 millió ember maradt fedél nélkül. Több mint 30 ezer ipari vállalat, 65 ezer km vasúti pálya, mintegy 100 ezer kolhoz és szovhoz, 84 ezer iskolai épület, 40 ezer kórház, 43 ezer könyvtár, több mint 400 múzeum szenvedett hatalmas károkat. A helyreállítási munkálatokat a Werhmacht és szövetséges hadseregeik visszaszorítása után, 1942-ben rögtön megkezdték a moszkvai, kalinyini, tulai területeken, majd 1943-ban az újabb sikeresen felszabadított területeken. A háború végére 7,5 ezer

⁷¹⁹ Sztálin a potsdami konferencián 1945 nyarán Churchill arról panaszkodott, hogy Angliában nehéz tél várható a szénhiány miatt, mivel munkaerő-hiány van a szénkitermelésben. Ekkor Sztálin azt válaszolta: „Van elég főfoly. Nálunk a foglyok dolgoznak a szénbányaszatban, nélkülük nagyon nehéz lenne. Helyreállítjuk a szénipari körzeteinket és e célból foglyokat alkalmazunk. 400 ezer német katona ül Önöknél Norvégiában ... tessék, itt van Önöknek a munkaerő.” ПОЛЯН, 2001. C. 198–199.

⁷²⁰ TILKOVSKY 1991. 194.

⁷²¹ Abban az időben a szövetségeseknél nem merült fel olyan munkerohiány mint a Szovjetunióban. Ezzel a szovjet vezetés is tisztában volt, ezt bizonyítják Majszkij 1944. október 9-én Molotovnak címzett feljegyzésében olvasható sorok is: „Egyhangúlag el kell ismerni, hogy a reparáció adott formája csak a SZU számára lett kigondolva, nem a kapitalista országok részére.” ПОЛЯН, 2001. C. 196.

⁷²² RÁNKI 1976. 119.

lerombolt vállalatot újítottak fel. 1945 folyamán a Donyec-medencében több tucat nagyolvasztó, kohó, kemence és bánya kezdte meg ismét működését. Ugyanakkor 1945 végére még az ipari kapacitás 70 %-a nem működött.⁷²³ A nemzeti jövedelem termelése, amely az 1913-ast 100-nak véve 1940 elejére már elérte az 553 %-ot, 1945-re – a felszabadított területeken 1942–1943 óta folyó újjáépítés ellenére – 445 %-ra esett vissza. A háborús években számottevő, eredetileg nem tervezett átcsoportosítást kellett végrehajtani a termelési eszközök gyártása javára, a fogyasztási cikkek előállításának a rovására. Az a döntés is, hogy az evakuált üzemeket részben vagy egészében új telephelyükön működtetik tovább, a régieket pedig eredeti helyükön újjáépítik, nagy erőket követelt.⁷²⁴

Az országban jelentősen csökkent a munkaerőbázis. Az 1939. évi népszámlálás szerint 62,9 millió munkás, tisztviselő és mezőgazdasági munkás volt a Szovjetunióban. A háború alatt közülük 34,5 millió embert mozgósítottak, hívtak be a hadseregbe. A polgári lakosság körében mintegy 7 milliós veszteség következett be. Tehát a szovjet gazdaságból a munkaképes lakosság több mint 60 %-a (!) ki lett vonva. A leszerelés után a hadseregből csupán 5 millió fő tért vissza az aktív munkához.⁷²⁵

A világháborúban és utána valamennyi résztvevő ország fizikai és egyéb munkára fogta a hadifoglyokat. A hadifoglyok munkán való felhasználása elvileg nem ellenkezett az érvényben lévő nemzetközi joggal. Az 1907-es hágai egyezmény 6. cikke és a 1929. évi genfi konvenció 27–32. sz. cikkei megengedték a harcoló feleknek, hogy a hadifoglyokat munkára fogják (kivéve a tisztí és tábournoki állományt). A hadifogoly munkája a hadműveletekkel semmiféle kapcsolatban nem állhatott, és tilos volt az egészségtelen és veszélyes munka.⁷²⁶ E nemzetközi előírásokat gyakorlatilag a háború valamennyi résztvevője megsértette. Különösen intenzív volt a foglyok dolgoztatása Németországban, Japánban és a Szovjetunióban, de a nyugat-európai országokban is jellemző volt. Kétségtelen, hogy a leghosszabb ideig a szovjet állam alkalmazta a külföldi hadifogoly munkaerőt – 1939 őszétől 1956 végéig – mintegy 17 éven át.

Az 1941. július 1-jei szovjet hadifogoly-rendelet a genfi konvenció alapelveit nagyrészt átvette, a IV. pont a hadifoglyok munkában való alkalmazásáról rendelkezett.

⁷²³ Мировые войны XX века: в 4 томах. Кн. 3: Вторая мировая война: Исторический очерк. / Отв. ред. Е.Н. КУЛЬКОВ. Издательство Наука, 2002. С. 323–324.

⁷²⁴ KRAUSZ TAMÁS: A Szovjet Oroszország. In: Oroszország története. Szerk.: SZVÁK Gyula. 2. jav. kiadás. Bp., Pannónia Kiadó, 2001. 557.

⁷²⁵ ПОХЛЕБКИН В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941–1945–1994. М.: Арт-Бизнесс Центр, 1997. С. 332–334.

⁷²⁶ Lásd: FÜZES 1994. 11., 15.

Kimondta, hogy „a sor- és altiszti állományba tartozó hadifoglyok bevonhatók munkavégzésbe mind a tábor területén, mind azon kívül, a Szovjetunióban folyó ipari és mezőgazdasági tevékenységbe.” Az erre vonatkozó különleges szabályok kidolgozása az UPVI feladata lett. A rendelet azt is rögzítette, hogy a tiszteket és tábornokokat csak a beleegyezésükkel lehet munkára fogni, továbbá, hogy a hadifoglyok alkalmazása tilos a harci cselekmények körletében és az intézmények vezetésének személyi szükségleteinek kiszolgálására, valamint más hadifoglyok személyi szükségleteinek kiszolgálására.⁷²⁷ Ezt az alaprendeletet a következő években több tucat NKVD/MVD-parancs, UPVI/GUPVI utasítás követte. Ennek a szigorúan centralizált és a kormány rendelkezései lapján tervszerűen megvalósított folyamatnak a periodizálására az orosz történészek körében még nincs véglegesen kialakult álláspont. Galickij három szakaszt különböztet meg: 1941–1942, 1943–1949, illetve 1950–1955 között.⁷²⁸ Szergej Szidorov monográfiájában szintén három korszakot különít el: 1939 szeptembere – 1941 júniusa, 1941 júniusa – 1945 májusa, és 1945 júniusa – 1956 közötti időszakokat, ezen szakaszokon belül azonban még további részletes, kissé már bonyolultnak tűnő kronológiai korszakolást állít fel.⁷²⁹ Jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé, hogy az 1939–1941 közötti időszakot, amikor lengyel katonák és polgári internáltak tartózkodtak a hadifoglytáborokban, elemezzük.

A háború első évében az ellenség lefegyverzett katonáinak munkája egyáltalán nem volt érzékelhető a szovjet gazdaságban. Egyrészt a hadifoglyok száma nem érte el a 15 ezret sem, más részt a táborok állapota nem felelt meg rendeltetésüknek, így a foglyokat elsősorban belső munkákra, a lágerépületek és barakkok építésére használták.

1943 áprilisáig a hadifoglyok munkájának felhasználása kis létszámuk és legyengült fizikai állapotuk miatt nem játszott lényeges szerepet az ország gazdasági életében. Amikor 1943 nyarán megkezdődött a német megszállás alól felszabadított területek újjáépítése, az NKVD hozzáfogott a hadifogly munkaeő szovjet népgazdaságban való tervszerű felhasználásának kidolgozásához. Ezt a folyamatot elősegítette az 1943-ban létrehozott ún. „normatív alap”, amely meghatározta a termelési táborok létrehozásának kérdéseit és a hadifoglyok munkájának felhasználását. 1943 áprilisában megjelent a hadifoglyok munkában való alkalmazásának rendjét taglaló NKVD-parancs.⁷³⁰ A munkaidőt a hadifoglyok fizikai állapotától függően állapították meg,

⁷²⁷ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 58.

⁷²⁸ ГАЛИЦКИЙ, 1997. С. 63.

⁷²⁹ Lásd: СИДОРОВ, 2001.

⁷³⁰ А SZU NKVD 1943. április 6-án kelt, 00675. sz. parancsa. ПВА Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 2. Л. 86–94. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 565–573.

figyelembe véve szakképzettségüket is. Az utasítás – havi 4 munkaszüneti nap mellett – napi 8 órás munkaidőt írt elő. Ez a Kruglov által aláírt 00675. sz. parancs tette közzé az UPVI által összeállított szerződés mintáját, amelyet a hadifoglyokat alkalmazó gazdasági szervezetnek meg kellett kötni az adott hadifogolytábor parancsnokságával. Ebben a szerződésmintában részletesen meghatározták az adott gazdasági szerv kötelezettségeit a hadifogolytábor felé. A foglyokat alkalmazó vállalat, intézmény köteles volt a kontingens és az őrszemélyzet elhelyezése céljából épületeket, helyiségeket ingyen biztosítani. A megkapott munkaerőt saját költségén kellett ellátni munkaeszközökkel, közlekedési eszközökkel, a tábor költségére pedig munkaruházattal és cipővel. A gazdasági szerv kizárólag a szerződésben foglalt feladatokra alkalmazhatta a foglyokat, 95 %-ukat pedig csakis teljesítménybérézésen alapuló munkákon. A tábor kötelezettségeit már nem olyan részletesen taglalta a szerződés: a gazdasági szerv kérésére ki kellett jelölnie a hadifogolykontingenst, a munka elvégzése után pedig vissza kellett szolgáltatnia az épületeket, helyiségeket az adott gazdasági szervnek.⁷³¹ A foglyokat csak azt követően lehetett a termelési táborokba szállítani, miután azokat előkészítették a kontingens fogadására, és erről jegyzőkönyvet kellett készíteni. A munkaerőt „szolgáltató” táborparancsnokságok és az „alkalmazó” gazdasági szervek nem rendelődtek egymás alá, egyenlő jogú szervezetekként léphettek fel, ugyanakkor kellőképpen függték egymástól. Az UPVI/GUPVI fennállása alatt folyamatosan problémák adódtak a gazdasági szervezetekkel kapcsolatosan. Gyakran előfordult, hogy takarékosági okokból a szerződésben foglaltakat nem tartották be, a szerződött munka befejezése után nem számoltak el a táborok felé, mindez természetesen leginkább a hadifoglyokat érintette hátrányosan.⁷³² A hadifoglyokat foglalkoztató vállalatok vezetői nem mindig fordítottak kellő figyelmet a hadifoglyok életkörülményeire, munkájuk szervezésére. Nem volt elég szerszám, felszerelés, munkaruha. Problémák voltak az étellemezéssel, nem volt elegendő tüzelő, nem mindig végeztek el az orvosi és kórmegelőző, járvány elleni intézkedéseket. A kétkézi munka tömeges alkalmazása és az, hogy több esetben a gazdálkodó szervek nem tartották be a munkavédelmi előírásokat, üzemi balesetekhez és halálesetekhez vezetett. Többnyire nem vették figyelembe a hadifogoly polgári szakmáját, rosszul szervezték meg a képzést, a munkanapot gyakran meghosszabbították, az építkezések és vállalatok nem mindig biztosították a kiegészítő táplálkozást. A számos ellenőrzés során feltárt szabálysértésekről

⁷³¹ ОРЛОВ М.А. Договорные отношения между предприятиями и лагерями военнопленных и интернированных (на материале Западной Сибири 1940-х гг.) // Гуманитарные науки в Сибири, 2007. № 2. С. 52–53.

⁷³² У.о. 54., КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 121.

és hiányosságokról (így például a 241. tábor 1943 és 1948 között 19-szer ellenőrizték) jelentéseket tettek az UPVI–GUPVI központi apparátusának. Az ellenőrzések eredményei alapján tett intézkedések bizonyos javulásokat eredményeztek ezekben a táborokban. 1944-ben e hiányosságok leküzdésére a táborokban bevezették a szakemberek szigorú nyilvántartását, a vállalatoknál pedig megszervezték a hadifoglyok szakmai képzését.⁷³³ Ugyanez év júliusában az NKVD vezetése a táborok munkatársai elé azt a feladatot tűzte ki, hogy „*a hadifoglyok munkavégzéséért a gazdasági szervektől kapott összegeknek maximális mértékben fedezniük kell eltartásuk költségeit*”.⁷³⁴ Eleinte a gazdasági szervek az állami büdzsének fizették be a költségeket, majd 1945. október 1-jétől már közvetlenül a táboroknak utaltak.⁷³⁵ A hadifoglyok munkájának hatékonysága továbbra is alacsony volt. A népgazdaság különböző ágazataiban fizetett munkákon a termelési táborokban nyilvántartottaknak legfeljebb 40–45%-át foglalkoztatták. 1944-ben a Szovjetunióban levő hadifoglyok eltartására fordított állami kiadások mindössze 25,6%-ban térültek meg az általuk megkeresett fizetésből.⁷³⁶ 1945 kezdetén az NKVD vezetősége arra a következtetésre jutott, hogy komoly változtatások nélkül a munkaszervezésben és a hadifoglyok ellátásában lehetetlen emelni a rentabilitást és a termelékenységet. A munkálatok minőségének javítása és a fegyelem szilárdítása érdekében az NKVD 1945. április 16-i, 00311. számú parancsa megszüntette a hadifoglyok brigádrendszerben történő dolgoztatását és zászlóalj, századok, szakaszok, rajok létrehozását rendelte el az NKVD táboraiiban.⁷³⁷ A katonai hierarchiának megfelelő beosztással valamelyest sikerült fokozni a munkafegyelmet. A szovjet vezetés egyre több figyelmet fordított a vállalatok és intézmények vezetőivel való kapcsolattartásra. A gazdasági szervek képviselőit meghívták a lágerparancsnokság termelési értekezleteire, a tábori adminisztráció munkatársai pedig részt vehettek a vállalatok pártaktíváinak gyűlésein. Így integrálódott a fogoly munka a tervgazdaságba.

Fontos rendelkezéseket hozott az Állami Honvédelmi Bizottság 1945. június 4-én a 8921. sz. t. számú határozatával a hadifoglyokra vonatkozóan.⁷³⁸ Először is, mint már

⁷³³ РГВА. Ф. 1п. Оп. 11. Д. 5.

⁷³⁴ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1а. Д. 172. Л. 66. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 587–588. Сидоров, 2001. С. 109.

⁷³⁵ КОЛЕРОВ М. А. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945 - 1950) // Отечественные записки. 2003. № 3. С. 375.

⁷³⁶ РГВА. Ф. 1п. Оп. 6и. Д. 3. Л. 4.

⁷³⁷ „ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 722. Л. 304–312, РГВА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 3. Л. 54–57, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 598–602.

⁷³⁸ „A hadifoglyok szétosztásáról és a munkaerjük eredményesebb hasznosítása érdekében foganatosítandó intézkedésekről” c. GKO határozat. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 502. Л. 7–16. Magyar hadifoglyok Szovjetunióban. 2006. 191–198.

említettük, elrendelte 225 000 rokkant, beteg hadifogoly repatriálását, akik fizikai állapotuk miatt munkára nem voltak foghatók. A határozat legfőbb célja az volt, hogy a hadifoglyok feltétlenül teljesítsék az államilag meghatározott termelési normákat, ennek érdekében ösztönző és kényszerítő intézkedéseket is foganatosított. Azoknak a hadifoglyoknak, akik teljesítik és túlteljesítik a termelési állami normáit, meg kellett emelni a munkadíját, havonta 100-tól 200 rubelig terjedő mértékben, a normák túlteljesítésének százaléka szerint. Ellenben felhatalmazta a táborok parancsnokait, hogy a termelési feladatokat nem teljesítő hadifoglyokat az általános munkaidőn felül kétórai túlmunkára fogják. A rosszul dolgozó hadifoglyokkal szemben alkalmazhattak letartóztatást, fogdába zárhatták, meghatározott időre büntető alegységhez vezényelhették őket, megvonhatták a személyes pénzbeli juttatásukat és a kiegészítő ételmezés különféle fajtáit. Továbbá elrendelte a hadifoglyok elosztását 2 100 000 főnyi létszámban a népbiztosságok között. A legnagyobb létszámot a belügyi tárca kapta: NKVD – 460 000 főt, a Szénbányászati Népbiztosság 305 000 főt (több mint felét, 152 000 főt a Donyec–medencébe irányítottak, a Közlekedésügyi Népbiztosság és a Honvédelmi Népbiztosság 220 000 – 220 000 főt, Építésügyi Népbiztosság 205 000 főt. A fennmaradó létszámból szinte valamennyi kormányzati szerv részesült. Az NKVD 1945. június 15-én 00698. sz. t. számú parancsa rendelkezett a GKO határozat végrehajtásáról, határidőket írt elő a konkrét feladatok elvégzésére. A 2 100 000 fő hadifogoly elosztását 1945. július 1-jéig kellett egyeztetnie az illetékes vezetőknek, az egyeztetés eredményeiről augusztus 1-jéig jelentést kellett küldeni a GUPVI parancsnokságának.⁷³⁹

1945 első felében a táborok fenntartására fordított költségeknek mindössze 35,9%-át kompenzálták a hadifoglyok keresetéből (jóllehet ezek a mutatók 10%-kal meghaladták az 1944. évit).⁷⁴⁰ Az NKVD 1946. február 26-án hozott rendeltével kötelezővé tette a munkát a hadifogoly tisztek számára is, századosig bezárólag.⁷⁴¹ Viszont továbbra is a sorállományú hadifoglyoktól elkülönítve kellett őket elhelyezni a táborokban, és külön brigádokban vonultak ki munkára. Számos példát lehetne sorolni arra vonatkozóan, hogy a tisztek addig is önként jelentkeztek munkára. A 168. sz. tábor magyar tisztjei 1945. augusztus 16-án közösen kérvényezték a táborparancsnoknál, hogy „... *arra kérjük ezredes*

⁷³⁹ „A SZU NKVD 00698. sz. t. számú parancsa az Állami Honvédelmi Bizottság 8921. sz. t. számú határozatának teljesítése érdekében hozott intézkedésekről.” ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 726. Л. 71–72. Военнополненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 610–612.

⁷⁴⁰ Сидоров, 2001. С. 156.

⁷⁴¹ NKVD 1946. február 26-án kelt 47. sz. direktívája „A hadifogoly tisztek őrzéséről, szállításáról, tartásáról és munkán való felhasználásukról” ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 777. Л. 97. Военнополненные в СССР. Т. 1. 2000. С. 652.

urat, hogy osszon be minket munkára. Az első pillanatban nem értettük, mit jelent ez a munka, most látjuk, hogy a munka: becsület dolga. Megértettük, hogy bűnünk elismerésével és önkéntes munkánkkal bebizonyíthatjuk, hogy sajnáljuk és elítéljük a háború rettenetes bűneit, amelyekben részt vettünk.[...] Szeretnénk felemelt fejjel, tiszta lelkiismerettel visszatérni hazánkba, annak tudatában, hogy teljesítettük kötelességünket, részt vállaltunk a vezeklésben, és mintaszerű munkánkkal példaként szolgáltunk katonáink számára.”⁷⁴²

A hadifoglyok alkalmazásáról szóló 1945. szeptember 29-i NKVD-rendelet a következő évekre meghatározta az alapelveket és gyakorlatilag mindvégig hatályos maradt.⁷⁴³ Kimondta, hogy a hadifoglyok munkában való alkalmazása az Állami Honvédelmi Bizottság és az NKVD határozatai alapján történik, „tekintettel a Szovjetunió iparának és építkezéseinek, valamint a háború által okozott veszteségek felszámolásának szükségességére”, továbbá, hogy „a hadifogoly köteles munkájával megtéríteni tartásának költségét”. A tábor vezetőségét pedig kötelezte arra, hogy biztosítsa „a kontingens maximálisan produktív munkaalkalmazását és a tábor fenntartási költségeinek megtérítését az állam számára”. Ez a rendelet 3 munkaképességi kategóriát határozott meg, a rokkantakat már nem számították be a munkaerő-állományba. Előírták, hogy minden hadifogolytáborban a termelési-tervezési munka irányítására önálló osztályként *termelési-tervezési osztályt (TTO)* kell létrehozni, amelynek fő feladata a tábor termelési-gazdasági tevékenységének tervezése. E részlegek vezetői egyben a táborok termelési parancsnokhelyettesei lettek. A termelési-tervezési osztályok irányították a táborok termelőtevékenységét és szervezték a hadifoglyok munkafelhasználását. A kiszorgálandó vállalatok termelési szükségleteiből kiindulva felmérték a munkaerő beszállítását a táborba, a szerződésekben meghatározott létszámban, meghatározták a munkaerő-állomány keretét a vállalatok és a tábor kiszorgálása számára, és figyelemmel kísérték ennek betartását. A tábor ipari műhelyeinek munkáját is tervezték és irányították. A főmőrnök, azaz a hadifoglyok munkáját és munkafelhasználását szervező főinstruktor, kötelességei közé tartozott a hadifoglyok munkafelhasználásának helyes és hatékony megszervezése. A „normás instruktor” a munkalapok ellenőrzésével ellenőrizte a gazdasági szervezetéknél a kitermelési normák helyes alkalmazását és az árak megállapítását. A közgazdász-tervező ellátta a tervezés, elszámolás, ellenőrzés, valamint a bérszámfejtés feladatait, szakoktatási

⁷⁴² 37 magyar tiszt írta alá a német nyelven íródott kérvényt. Lásd: ПТБА. Ф. 1п. Оп. 5п. Д. 14. Л. 258. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 203. A 168. sz. tábor a Belorusz SZSZK-ban, Minszk mellett helyezkedett el, 1944. 07. 10 és 1950. 01. 13 között működött. Путеводитель, 2008. С. 13.

⁷⁴³ ПТБА. Ф. 1п. Оп. 37а. Д. 1. Л. 114–125о6. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 204–223.

főinstruktor irányította a hadifoglyok szakoktatását, és felelt a kvalifikált munkaerő felkészítésére vonatkozó tervek teljesítéséért. A vállalatok és a táborok vezetősége közötti kapcsolattartás megerősítése céljából a rendelet közzé tette a gazdasági szervekkel kötendő szerződések új mintáját is.⁷⁴⁴

A szovjet rendeletek, parancsok kezdettől fogva előírták, hogy a hadifoglyoknak munkájukért fizetség jár. Elsőként az 1941. évi hadifogoly-rendelet 22. pontja foglalkozott e kérdéssel: „*A népgazdaság különböző területein a munkába bevont hadifoglyok az UPVT által megszabott mértékben munkabért kapnak. A hadifogoly fizetéséből levonásra kerülnek az ellátásukkal kapcsolatos kiadások (a lakóterület díja, a kommunális szolgáltatások, az étkezés...*”⁷⁴⁵ Az 1945. június 4-i GKO-határozat mint láttuk, már csak a normát teljesítő, illetve túlteljesítők esetében foglalkozott a pénzbeli juttatással. Az 1945. szept. 29-i NKVD-rendelet előírta, hogy „*a hadifoglynak havonta kifizetésre kerülő pénzbeni juttatás nem haladhatja meg a nehéz munkát végző hadifoglyok esetében a 200 rubelt, az egyéb munkát végzők esetében a 150 rubelt*”. „Az olyan alapvető munkát végző hadifoglyoknak, amelyre nincsenek megszabott teljesítménynormák (órabéres munkák), a termelési feladat időbeni és lelkiismeretes végzése esetén nehéz munkákon kiadandó 25 rubel, egyéb munkákon 15 rubel”. Elrendelték, hogy pénzbeni juttatás nem fizethető azoknak a hadifoglyoknak, akik 100% alatt teljesítik a havi normát (függetlenül a fizetés összegétől), a táborok belső kiszolgálásánál dolgozó hadifoglyoknak, és azoknak, akik nem dolgoznak (az októl függetlenül).⁷⁴⁶ Ezek az összegek gyakorlatilag egy évig voltak érvényben, az MVD 1946. október 11-i, 262. számú rendelete visszamenő hatállyal 1946. szeptember 16-tól a hadifoglyoknak havonta kifizetésre kerülő pénzbeni juttatást 400 rubelre emelte.⁷⁴⁷ A hadifoglyok bére természetesen nem érte el a szovjet munkások fizetését. Összehasonlításképpen a szverdlovszki területről rendelkezünk adatokkal: a Krasznourszki bányakerületi üzemvezetőségénél dolgozó szovjet munkás 1944-ben 580 rubelt, a hadifogly 226 rubelt keresett. (1945-ben 508 – 286 rubel, 1946-ban 617 – 450 rubel.) A Közép-uráli rézfeldolgozó üzemnél 1947-ben a szovjet munkás keresete 660 rubel, a hadifoglyé 416 rubel volt. (1948-ban 746 – 597 rubel.)⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Lásd a 82. sz. tábor megállapodását a SZU Szerszámgépgyártási Minisztériuma Voronyezsi Építő-szerelő Igazgatóságával. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 225–236.

⁷⁴⁵ Uo. 58.

⁷⁴⁶ Azoknak a hadifoglyoknak, akik a tábor gazdasági kiszolgálásánál dolgoznak, egyes esetekben, különösen lelkiismeretes munkájuk elismeréseként szintén adható havi 15 rubel pénzbeni juttatás.

⁷⁴⁷ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 782. л. 232. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 674.

⁷⁴⁸ СУРЖИКОВА, 2006. С. 271.

A háború alatt egy fő hadifogoly ellátása havi 200 rubelbe került. Az infláció következtében e költség 1946-ban már 400 rubelre emelkedett, 1948-ban pedig már elérte az 540 rubelt. Napi szinten az egész időszak alatt nézve, egy hadifogoly ellátási költsége 6,60 rubelről 18 rubelre emelkedett.⁷⁴⁹ A magyar visszaemlékezések többsége arról tanúskodik, hogy a foglyok túlnyomó része csak 1947-től kapott bért a munkája után. 1947-ben a Dnyepropetrovszk közelében lévő tábor lakói havi 150 rubel tiszta keresetre tettek szert, Harkov környékén dolgozó foglyok 100–150 rubeles keresetről írtak, voltak, akik 10–20 rubelre emlékeznek.⁷⁵⁰ Természetesen táboronként különböző volt a helyzet, sokszor megesett, hogy a láger vezetése a rendeletekben előírtak ellenére nem vagy csak részben fizette ki a foglyoknak járó munkabért. Sajnos a véletlen és a szerencsén is sok múlott, hiszen a vonatkozó rendeletekből kiderül, hogy csak a normát túlteljesítők jártak jól, ez meg elsősorban attól függött, hogy milyen nehézségű, típusú munkára, melyik vállalathoz, üzemhez helyezték ki a hadifoglyokat. Az ország területéről nem vihettek ki pénzt a külföldi hadifoglyok, hazaszállításuk előtt a Szovjetunió területén kellett elkölteniük a megkeresett összeget. A többségnek ez nem jelentett gondot, pillanatok alatt túltettek a keresetükön, de előfordult, hogy a foglyok nem kevés összeggel rendelkeztek. Ezt mutatja Sz. Perevjortkin, belügyminiszter-helyettes 1956. január 18-án a német hadifoglyok végleges repatriálásáról írt feljegyzése is. *„A 476. sz. tábor repatriáltjai 400 ezer rubel értékben vásároltak különböző árucikkeket, többek között: több mint 900 kg kolbászfélét, 300 kg vaját, egy tonna körüli cukrot, 300 kg sajtot, 1500 üveg pezsgőt és bort, 350 kar- és zsebórát, 150 bőröndöt, 50 női táskát, 10 fénycépezőgépet, és más árukat.”*⁷⁵¹ A munkabéren túl egyéb premizáló intézkedéseket is hozott a szovjet vezetés, hogy ösztönözzék a kontingens munkáját. Mint az előző fejezetben láttuk e célt szolgálta a kiegészítő élelemellátmány is a normát teljesítő és túlteljesítő hadifoglyok számára.

A központi szovjet rendelkezések tanulmányozása alapján megállapítható, hogy az elsődleges cél a külföldi, olcsó munkaerő minél teljesebb felhasználása volt a szovjet népgazdaság helyreállítása, fejlesztése terén.

Nézzük, hogy vélekedik az író a fogságban folytatott munkáról, így ír Örkény: *„Úgy kezdődött, hogy az ember kiszakadt a hazájából, és magára maradt. [...] Ősi ösztönök mozdultak meg benne. Éhes volt. Sokszor lopott. [...] Sokszor feladta, már élni sem akart. [...] Ez volt a mélypont, a nullapont, innen kellett elkezdni. A környezet*

⁷⁴⁹ КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 266.

⁷⁵⁰ STARK 2006. 171.

⁷⁵¹ КОНАСОВ Б.В. Освобождение последних немецких военнопленных в контексте установления дипломатических отношений между СССР и ФРГ // Проблемы военного плена... Ч. 2. С. 189.

könnyörületesebb lett. A munka újjászülte, emberré tette. A munka betöltötte az életét. Sokszor szidta, sokallta, gyűlölte a munkát; de nem kerülte. Már nem tudott volna megenni nélküle. A munka lett az új életforma. Törvényeket szabott, jutalmazott és mellőzött, felemelt vagy elfelejtett. A munkából született az ember, s a dolgozó emberből a társadalom.”⁷⁵²

A TERMELŐ MUNKA JELLEGE

A termelési táborokban lévő hadifoglyok elosztása a 13 szovjet gazdasági körzetben egyenlőtlen volt. A háborús események következtében a legjelentősebb károkat szenvedett Déli gazdasági körzetbe lett irányítva a legtöbb hadifogoly (1946-ban 280 275 fő, azaz 16,5 %). Ezután következett a Központi körzet – 14,6 %, a Nyugati – 12,2 %, a Távol-keleti – 11,9 %, az Uráli – 8,8 % és a Kelet-szibériai – 7,7 %.⁷⁵³

A hadifoglyok elosztása a SZU gazdasági körzeteiben

15. sz. táblázat

Gazdasági körzet	A hadifoglyok száma			
	1946. 04. 01.		1948. 05. 10.	
	Fő	százalék	Fő	Százalék
1. Észak-nyugati	130 268	7,7	59 501	6,5
2. Nyugati	206 595	12,2	88 090	9,7
3. Központi	247 095	14,6	121 882	13,4
4. Volgamenti	97 579	5,8	50 787	5,6
5. Déli (Moldáv SzSzK is)	280 275	16,5	189 140	20,7
6. Észak-kaukázusi	77 539	4,6	40 124	4,4
7. Kaukázuson túli	56 681	3,3	46 085	5,1
8. Uráli	149 265	8,8	89 860	9,8
9. Kazahsztáni	48 814	2,9	32 140	3,5
10. Közép-ázsiai	19 599	1,1	22 176	2,4
11. Nyugat-szibériai	47 224	2,8	27 754	3,0
12. Kelet-szibériai	131 662	7,8	47 251	5,2
13. Távol-keleti	201 244	11,9	97 517	10,7
Mindösszesen	1 693 840	100	912 307	100

Összeállítva: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 2434. Л. 30–53; ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 4. Л. 39–53. Военнопленные в СССР. Т. 5 (1). 2005. С. 16.

A tizenhárom gazdasági körzetben a GUPVI-táborok termelési-gazdálkodási tevékenységének eredményei arról tanúskodnak, hogy *a legjelentősebb hozzájárulás a hadifoglyok részéről a gazdasági fejlődéshez a Déli körzetben (Ukrajna, Krim és*

⁷⁵² ÖRKÉNY 1981. 81–82.

⁷⁵³ Военнопленные в СССР. Т. 5 (1). 2005. С. 8.

Moldávia) és a Központi körzetben (OSZSZK központi részei) történt. Ezeken a területeken összpontosult a legtöbb hadifogoly. A Déli körzet fölénye idővel fokozatosan növekedett, 1948-ban már 20,7 % volt, miközben a Központi körzetben 13,4 %-ra csökkent. A hadifoglyok munkában való alkalmazása terén harmadik helyen a Nyugati körzet (Belorusszia, balti köztársaságok, Kalinyingrádi terület) állt, 1946-ban a termelési táborok 12,2 %-a, 1948-ban pedig a 9,7 %-a helyezkedett el. A Távol-keleti gazdasági körzet fejlesztésében is jelentős szerep jutott a hadifogoly munkaerőnek. Erre a vidékre a foglyok 11,9 %-a került, ezeknek az 50 %-a japán volt. A Távol-keleti körzetben létesített hadifogoly termelési táborok mintegy 80 %-a a Habarovszki határvidéken található objektumok mellett működött.

Az Uráli körzetben a hadifoglyok száma 1946-hoz képest 1948-ra 8,8 %-ról 9,8 %-ra nőtt, és a következő években is a lassú növekedés figyelhető meg. Ennek a magyarázata, hogy az Uráli és Távol-keleti körzetekben foglalkoztatták a legtöbb hadifoglyokat, egészen az 1950-es évek közepéig. A Szverdlovszki területen dolgozott az Uráli körzetben nyilvántartott foglyoknak több mint a fele, 1945 és 1949 között a következő nehézipari, szénbányászati, építésügyi trösztökben: Szozuzazbeszt, Tagilsztroj, Bazsztroj, Gyegtyarmjegyruda, Uraltyazssztroj, Szverdlesz, Szverdpromsztroj, Kirovgradmjegyruda, Vahrusevugol, Jegorsinschtsztroj, Jegoressztroj, Trudsztroj. A 450. sz. üzem, a 183. sz. Sztálin üzem, az Uráli Nehézgépgyár, a Kirovogradi rézolvastó, a 449. sz. Uráli alumínium- és üvegyár szintén alkalmazott hadifogoly munkaerőt.⁷⁵⁴

A Volgamenti gazdasági körzet két autonóm köztársaságába és 6 területére a hadifoglyok mintegy 6 %-a került, ennek a kontingensnek az egyharmadát Sztálingrád újjáépítésére vezényelték és a legkülönbözőbb objektumokon dolgoztatták. A közeli 108. sz. beketovói tábor éves átlag létszáma 1943–1949 között 7 258 fő volt, ennek a 62 %-a, 4 497 fő volt munkára kivezényelve. Munkájuk eredményeként 3 üzem, 6 iskolaépület, és a területi Inturiszt szálloda lett újjáépítve. Mintegy 300 lakás teljes felújítását, 20 km autótút és 8 km vasúti pálya helyreállítását végezték el. Ezenkívül kőépületeket (782 lakást), 500 férőhelyes stadiont, 1650 fős gyári klubhelyiséget, 13 üzemi csarnokot, egy téglagyárat, 12 km autótutat, 3 km vasutat, két kórházat, 400 férőhelyes rendelőintézetet, 300 férőhelyes ebédlőt, egy gipszüzemet, az arcsegyszki vasúti parancsnokság épületét, a tábor területén 37 610 nm területen lakóépületeket építettek fel. Ennek a tábornak a lakói részt vettek új gyárak üzembehelyezésében is, mint például három faüzem esetében,

⁷⁵⁴ СУРЖИКОВА, 2005. С. 237–241.

amelyek a Kraszoarmejszki és Sztálingrádi hajógyárakat szolgálták ki, illetve valamennyi szállítási feladatot ellátták azokon az objektumokon, ahova vezényelték őket. Mindezen munka elvégzése eredményeként 9 millió munkanapot dolgoztak, és 133,3 millió rubel volt a keresetük. A tábor fennállása alatt közel 400 millió rubel anyagi értéket termeltek.⁷⁵⁵ (Az MVD munkatársainak számítása szerint abban az időben egy nagyobb üzem felépítése 20 millió, egy jó felszerelt szanatórium felépítése pedig kb. 5 millió rubelbe került. Ennek értelmében csak a beketovói láger hadifoglyai által megtermelt összegből 20 üzemet vagy 80 szanatóriumot lehetett volna felépíteni.)⁷⁵⁶

Sztálingrádban a 362. sz. táborat a „Krasznij Oktyabr” és a „Barrikadi” üzemek kiszolgálására létesítették. 1935–1949 között az éves átlag létszám 8429 fő volt, közülük fizetett munkára 5221 főt (61,9 %) irányítottak. A Krasznooktyabszki láger hadifoglyai a sztálingrádi traktorgyár újjáépítésében mintegy 40 %-ban vettek részt. Ők építették fel a kultúrpalotát, a területi kórházat és az elővárosi vonatpályaudvart.⁷⁵⁷

A Kazahsztáni gazdasági körzetbe kerülő hadifoglyok több mint harmadát a 99. sz. szpazskozavodi táborba irányították, amely az egyik legnagyobb befogadóképességű tábor volt. 1946 és 1949 között az éves átlag létszáma 21 649 fő volt, amelyből 15 567 személy a (71,9 %) a „Karaganda-ugol” szénkombinátban, illetve a Glavkaragandasahsztroj-nál (bányaépítő üzem) dolgozott.

1946 és 1948 között a Nyugat-szibériai körzetbe került hadifoglyok aránya 2,8 %-ról 3 %-ra nőtt, nagyrésztük a Kemerovoi területen széniparban, vegyiparban, fűtőanyag- és nehéziparban alkalmazták. Csak az 503. sz. tábor kontingense 1945 és 1949 között 4 termelési céh épületét, a Novokemerovoi vegyikombinát 8 raktárépületét, 20 nyolclakásos lakóházat és az UMVD és UMGB lakóépületeit épített fel.⁷⁵⁸ Továbbá a környéken működő bányák mellett lakóépületeket létesítettek, és Anzsero-Szudzszenszk és Leninszk-Kuznyeckij bányáiban szénkitermelésen is dolgoztak.

A Szovjetunió közigazgatási területi felosztására levetítve a hadifogoly-munkaerő alkalmazását, megállapítható, hogy az abszolút mutatók alapján a legnagyobb mennyiségű munka az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságra (OSZSZK) lett jut. Kétségtelen, hogy itt volt a legtöbb hadifogoly (1946. április 1-jén 65,6 %, 1948. május 10-én 60,4 %). Ugyanakkor az általuk elvégzett munka értékének vizsgálata során nem

⁷⁵⁵ Военнопленные в Сталинграде. Т. 2. 2003. С. 727–728. A beketovói tábor kontingense által 1943–1949 között elvégzett munkákat Galickij tévesen az összes sztálingrádi tábornak tulajdonítja. V.ö. ГАЛИЦКИЙ, 1997. С. 68.

⁷⁵⁶ РГВА. Ф. 1п. оп. 9а. д. 9. Л. 120.

⁷⁵⁷ Военнопленные в Сталинграде. Т. 2. 2003. С. 727–779.

⁷⁵⁸ РГВА. Ф. 1п. Оп. 10п. Д. 11. Л. 80–81.

elegendő csak a hadifoglyok konkrét számából kiindulni, szükséges összevetni azt az adott időben és területen nyilvántartott szovjet munkások és alkalmazottak számával, és ezek arányában megvizsgálni a teljesített munkát. Ez esetben már kimutatható, hogy a legjelentősebb hozzájárulás a gazdaság talpra állításában, fejlődésében azokban a köztársaságokban figyelhető meg, ahol a szovjet munkások és alkalmazottak száma az odairányított hadifoglyokéhoz képest arányaiban alacsonyabb volt (pl. Észt, Lett, Litván SZSZK-ban).

A szovjet munkások és külföldi hadifoglyok száma 1945–1946-ban

16. sz. táblázat

Köztársaság	Munkások és alkalmazottak száma 1945-ben	%	Hadifoglyok száma 1946. 04. 01.	%	Hadifoglyok aránya a szovjet munkásokhoz és alkalmazottakhoz %
OSZSZK (Karél-Finn SZSZK is)	19 050 000	68,2	1 187 000	67,0	6,2
Ukrán SZSZK	4 338 000	15,5	238 000	13,4	5,5
Belorusz SZSZK	588 000	2,1	75 000	4,2	12,7
Lett SZSZK	254 000	0,9	59 000	3,3	23,5
Kazah SZSZK	1 035 000	3,7	49 000	2,8	4,6
Észt SZSZK	182 000	0,7	45 000	2,5	24,6
Litván SZSZK	187 000	0,7	33 000	1,9	17,8
Grúz SZSZK	431 000	1,5	26 000	1,5	6,0
Karél-Finn SZSZK	162 000 (1940.01.01. adat)	0,6	25 000	1,4	15,4
Azerbajdzsáni SZSZK	396 000	1,4	23 000	1,3	5,9
Üzbég SZSZK	689 000	2,5	17 000	1,0	2,5
Moldovai SZSZK	145 000	0,5	9 000	0,5	6,0
Örmény SZSZK	148 000	0,5	7 000	0,4	5,0
Türkmen SZSZK	156 000	0,6	2 000	0,1	1,2
Kirgiz SZSZK	184 000	0,7	1 000	0,1	0,7
Tadzsik SZSZK	139 000	0,5	-	-	-
Mindösszesen SZU	28 084 000	100,0	1 796 000	100,0	6,3

Összeállító: ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 2434. Л. 30–53; ГГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 4. Л. 39–53. История советского рабочего класса. Рабочий класс СССР в годы упорочения и развития социалистического общества. 1945. 1960 гг. Т. 4. М.: Наука, 1987. С. 128, 130. Военнопленные в СССР. Т. 5(1). 2005. С. 16.

A korabeli adatok alapján kimutatható, hogy a szovjet munkások és alkalmazottak létszámához képest viszonyítva a hadifoglyok aránya egyes köztársaságokban magasabb volt, mint a 6,3 %-os országos átlag. Az OSZSZK-ban a hadifoglyok elhelyezkedésének meg vannak a maga sajátosságai. Annak ellenére, hogy a Központi gazdasági körzetbe került az OSZSZK-ba irányított hadifoglyok 50 %-a, a szovjet munkások és alkalmazottak

létszámához képest viszonyított arányuk jóval alacsonyabb volt, mint az egész köztársaságban. (mindössze 3,5 %).

A magyar hadifoglyok munkában való alkalmazása, mivel korábban létszámuk jelentéktelen volt, csak 1944 első félévében kezdődött el.⁷⁵⁹ 1943. december 5-én 14 termelési táborban 1988 magyart tartottak nyilván, összesen pedig az UPVI 36 hadifogolytáborában abban az időben a magyar hadsereg 3258 volt katonája tartózkodott, nem számítva azokat, akik kórházban vagy úton voltak. A legtöbb magyar hadifogoly ebben az időben a következő táborokban volt: 84. sz. (monyetno-loszinovszki) – 488 fő, 241. sz. (kizeli) – 540 fő, 101. sz. (vjatkai) – 345 fő, 130 sz. (asinszki) – 232 fő.⁷⁶⁰ 1943-ban a termelési táborokban levő hadifoglyoknak több mint a fele az építőiparban, 25%-uk fakitermelésen és fafeldolgozáson dolgozott.⁷⁶¹ Pl. a 101. sz. táborban levő magyarok fakitermeléssel foglalkoztak.⁷⁶² Nem kis részüket a köszénbányászatban alkalmazták. A 241. tábor kontingensét, ahol abban az időben a legtöbb magyar hadifogoly tartózkodott (540-en), a „Kizelsahtsztroj” trösztnél bányák és települések építésénél és a Kizeli medence bányáiban szénkitermelésnél alkalmazták.⁷⁶³ A 84. sz. tábor hadifoglyai azbeszt kitermelésénél dolgoztak.⁷⁶⁴

A szovjet források szerint 1945. november 10-ére 234 445 magyar hadifogoly maradt a Szovjetunióban. Közülük hátszági táborokban 226 137 fő, speciális kórházakban 7812-en, a fronthálózatban 496 fő. A 176 hátszági táborban levő magyar hadifoglyok közül a legtöbb a Donyec-medence körzetében koncentrálódott (280. sz. tábor) – 8205 fő, a Krasznodari határ menti területen (148. sz. tábor) – 6843 fő, valamint a 241. sz. krími táborban – 6000 fő.⁷⁶⁵ A 241. sz. táborban, ahol a 17 988 hadifogoly között, amint már említettük, 6000 magyar volt, a termelékenység 1945-ben 106,5%-ot tett ki, a termelési normát teljesítő hadifoglyok aránya elérte a 80,7%-ot.⁷⁶⁶ Minden alapvető mutató szerint 1945-ben a hadifoglyok jobban dolgoztak, mint 1944-ben.⁷⁶⁷ Ugyanakkor a

⁷⁵⁹ ПГБА. Ф. 1н. Он. 6н. Д. 9. Л. 3.

⁷⁶⁰ ПГБА. Ф. 1н. Он. 1н. Д. 9. Л. 150–151. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 336–338.

⁷⁶¹ ПГБА. Ф. 1н. Он. 23а. Д. 2. Л. 6. Például a 101. sz. táborban levő magyarok fakitermeléssel foglalkoztak.

⁷⁶² ПГБА. Ф. 1н. Он. 9в. Д. 24. Л. 222–226.

⁷⁶³ ПГБА. Ф. 1н. Он. 15. Д. 194. Л. 9.

⁷⁶⁴ ПГБА. Ф. 1н. Он. 23а. Д. 10. A tábor 1943. évi beszámolójában olvasható, hogy a magyar hadifoglyok 1943 júliusában az „Igaz szó” című újságban felhívásban jelentették be, hogy a különböző munkaobjektumokon emelik a termelékenységet és takarékoskodnak a nyersanyaggal. Az 1944. január 1-jei állapotot tükröző tábori beszámolóban jelentik, hogy az azbeszt kitermelésében nagyjából teljesítették a normát. A legjobb brigádokat jutalmazták, a táborparancsnok utasítására prémiumokat juttattak.

⁷⁶⁵ ПГБА. Ф. 1н. Он. 12е. Д. 20. Л. 1. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 349–350.

⁷⁶⁶ A dolgozó hadifoglyok közül 222 fő 550–2300%-ra teljesítette a normát, köztük sok magyar hadifogoly is.

⁷⁶⁷ ПГБА. Ф. 1н. Он. 15. Д. 194. Л. 24.

hadifoglyok munkában való alkalmazásában komoly hibák és fogyatékoságok voltak, ami negatívan hatott ki munkájuk eredményére. Legfőbb okként továbbra is a hadifoglyok rossz fizikai állapota említhető, sok tábor dolgozói állománya az összlétszámnak kevesebb mint 50%-át képezte.⁷⁶⁸

Annak következtében, hogy a beteg és munkaképtelen németeket, osztrákokat, magyarokat és románokat hazaszállították, 1946 tavaszára némileg javult az általános helyzet a termelési táborokban. Erre az időszakra már felszámolták azokat a táborokat, amelyek nem feleltek meg az előírt követelményeknek. A hadifoglyok telepítését a Szovjetunió területén meghatározta az a feladat, hogy újjáépítsék a háborúban lerombolt területeket ott, ahol leginkább hiányoztak a munkászekek. Azoknak az objektumoknak nagyobb része, ahol magyarok dolgoztak, az ország déli részein volt: Ukrajnában, a Krímben, a Krasznodari határ menti területen. Különböző objektumok építésén és az ipari termelésben dolgoztak, többek között: 34 100 fő a szénbányászatban, 36 100 fő az ipari vállalatok építésén és városok újjáépítésén, 58 100 fő termelésben a különböző ipari minisztériumok vonalán és fakitermelésnél, 6800 fő a színesfém-kohászatban, 41 300 fő közúti építésén és vasút helyreállításán, 41 233 fő pedig egyéb munkákon.⁷⁶⁹ 1946-ban a legtöbb magyart a 62. sz. kijevi táborban tartottak fogva, munkaerőt biztosítva különböző építőipari szervezeteknek és vállalatoknak.⁷⁷⁰ 1946. január 1-jére a táborban 10 779 magyar volt, 1947 januárjában – 12 081 fő,⁷⁷¹ ami mintegy 40%-át képezte az ebben a táborban levő hadifoglyoknak. Összesen 1944–1950 folyamán a táborba 24 428 magyar hadifogoly érkezett, és 24 296 hagyta el a tábort.⁷⁷² Tanulmányozva a tábor hadifoglyainak munkában való alkalmazását, azt tapasztaljuk, hogy 1945–1946-ban a tervmutatókat túlteljesítették, 1947–1948-ban viszont a termelési mutatók nem érték el a tervezetteket.⁷⁷³ A táborok termelési tevékenysége általános eredményét negatívan befolyásolta az általuk kiszolgált objektumok nagy mennyisége és több esetben a hadifoglyok indokolatlan átirányítgatása egyik objektumról a másikra. A 62.sz. táborban 1946-ban a hadifoglyok 455 különböző objektumon dolgoztak.⁷⁷⁴ Az alábbi táblázat bemutatja, hogy 1947 elején az adott közigazgatási területen mennyi volt a magyar hadifoglyok száma, közülük mennyit foglalkoztattak és az adott helyeken dolgoztatott összes hadifoglyok számát is.

⁷⁶⁸ ПГБА. Ф. Ін. Он. 15а. Д. 341. Л. 102., СИДОРОВ, 2001. С. 190.

⁷⁶⁹ ПГБА. Ф. Ін. Он. 12е. Д. 20. Л. 7–10. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 351–354.

⁷⁷⁰ ПГБА. Ф. Ін. Он. 12е. Д. 20. Л. 15.

⁷⁷¹ 1947-ben a magyar hadifoglyok száma azért ugrott meg, mert más táborokból is ide szállítottak magyarokat.

⁷⁷² ПГБА. Ф. Ін. Он. 15. Д. 102. Л. 99–101.

⁷⁷³ ПГБА. Ф. Ін. Он. 15. Д. 102. Л. 115.

⁷⁷⁴ ПГБА. Ф. Ін. Он. 35а. Д. 17. Л. 92.

A magyar hadifoglyok foglalkoztatottsága 1947 tavaszán

17. sz. táblázat

Köztársaság	Foglalkoztatott magyarok	Összes foglalkoztatott hadifogolyhoz képest %
OSZSZK (Karél-Finn SZSZK is)	75 971	65,8
Ukrán SZSZK	44 004	68,9
Belorusz SZSZK	2 932	66,3
Lett SZSZK	195	15,3
Kazah SZSZK	896	52,8
Észt SZSZK	31	6,6
Litván SZSZK	76	100
Grúz SZSZK	5 124	76,3
Karél-Finn SZSZK	1 618	60,7
Azerbajdzsáni SZSZK	3 328	86,7
Moldovai SZSZK	273	17,1
Örmény SZSZK	1 951	98,8
Üzbég SZSZK	–	
Kirgiz SZSZK	–	
Türkmen SZSZK	–	
Tadzsik SZSZK	–	
MVSZ munkásaszó-laljakban	631	
Egyéb gazdasági szerveknél	12 302	
Összesen a népgazdaságban	149 332	
Ezenkívül:		
a)táborok műhelyeiben	29 525	
b)táborok kiszolgáló egységei (konyha, fürdő)	13 030	
c) nem dolgozó tisztek	12 015	
d) kórházban	7 845	
Összesen nem dolgozik a népgazdaságban	62 415	
Mindösszesen	211 747	

Összeállítva: ПІ БА. Ф. 1 п. Оп. 5 и. Д. 11. Л. 4–41. (A dokumentumban összeadás közben elkövetett számítási hibákat korrigáltam.)

Az 1947 tavaszán 211 747 fő magyar hadifogolynak a 70,5 %-a dolgozott a szovjet népgazdaságban, 9,3 % egyáltalán nem dolgozott (tisztek és betegek száma), mintegy 20 %-uk pedig a belső lágermunkán volt foglalkoztatva. Legtöbben az OSZSZK területén tartózkodtak, de nem itt volt a legnagyobb arányuk az foglalkoztatottságon belül, hanem a Belorusz SZSZK-ban (ez viszont a létszámot tekintve nem nagy), és különösképpen az ukrán tagköztársaság területén. Ezen belül pedig a Sztálini területen 11 044 fő, a Kijevi

területen 8049 fő, a Vorosilovgrádi területen 7530 fő dolgozott gazdasági szerveknél. Az OSZSZK-ban Szverdlovszki területen 11 881 főt foglalkoztattak elsősorban nehézipari építkezéseken és színesfém-kohászatban.

Ezenkívül még közel 20 000 fő polgári személy tartózkodott ekkor még a Szovjetunióban, akiket 1944 végén, 1945 elején hurcoltak ki. Az Állami Honvédelmi Bizottság 1944. december 26-i 7252tsz. számú rendelete értelmében a Romániából, Magyarországról és Jugoszláviából elhurcolt személyeket a Szénipari Népbiztosság, a Vaskohászati Népbiztosság és a Színesfém-kohászati Népbiztosság vállalataihoz irányították munkára. A „letartóztatotként” elhurcolt személyeket azokhoz a népbiztosságokhoz és vállalatokhoz utalták munkára, ahol szükség volt rájuk, illetve biztosítani tudták elhelyezésüket. Általánosságban elmondható, hogy a legnehezebb munkákra használták az internáltakat. Az 1947 április 1-jei állapot szerint a 19 293 nyilvántartottnak (11 822 férfi és 74741 nő) a 72 %-a ukrán területen dolgozott, 20 %-uk az OSZSZK területén, a fennmaradó mintegy 8 % pedig a belorusz, grúz és kazah köztársaságokban. Az ukrán tagköztársaság területén a legtöbb internált személy (7995 fő) szintén a Sztálini területen és 4909 fő pedig a Vorosilovgrádi területen dolgozott.

A szovjet kormány döntése, hogy 1948-ban hazaindítja az összes nyugati hadifoglyot, amit a szovjet sajtóban 1947 márciusában jelentettek be, egyrészt pozitívan hatott erkölcsi állapotukra, másrészt negatívan befolyásolta a táborok termelési mutatóit 1948-ban. A vállalatok már előre átállították a hadifoglyokat szakképzett, jól fizetett munkákról rosszul fizetett segédmunkákra, szovjet munkásokkal helyettesítve őket. Ennek következtében sok hadifogoly nehéz kisegítő műveletekre került, ami fizikai legyengülésükhöz vezetett, és megfosztotta őket a lehetőségtől, hogy pénzbeli juttatást kapjanak, tehát a póttápláléktól. 1948-ban nehézségek merültek fel a hadifoglyok dologi ellátásával, mivel a hadizsákmány felszerelést már teljesen felhasználták a korábbi években. Ennek a kérdésnek megoldására műhelyeket létesítettek a már leírt holmi javítására, felújítására, ruhanemű és lábbeli készítésére. A szovjet kormány határozatára 1947 őszén a GUPVI különböző táboraiban tartott körülbelül 150 000 hadifoglyot új munkaobjektumokra irányították át, ahol sok esetben nem volt szálláshely elhelyezésükre. Ennek a kategóriának rossz szállás- és egyéb életkörülményei 1947 telén és 1948 első felében fizikai állapotuk leromlásához vezetett, és ebből kifolyólag csökkent munkaképességük.⁷⁷⁵ Ugyanakkor a GUPVI termelési tevékenységének eredményei 1948-

⁷⁷⁵ ПГБА. Ф. Ін. Он. 21а. Д. 5. Л. 31–52.

ban jobbaknak bizonyultak, mint 1947-ben. A hadifoglyok 75%-a jutott fizetett munkához. Fizetésükből sikerült fedezni a táborok fenntartása költségeinek 75,2%-át.⁷⁷⁶

A GUPVI iratokban fellelhető információk szerint, számszerűleg a legtöbb külföldi hadifogoly az építőiparban dolgozott, a hivatalos statisztika értelmében ebben az iparágban foglalkoztatták a foglyok felét. Ugyanakkor a Szovjetunió építkezésein ennél is több hadifogoly és internált polgári személy dolgozott, mivel más ágazatok objektumain szintén folytattak építő tevékenységet.

A hadifoglyok elosztása a szovjet népgazdaságban 1944 és 1951 között

18. sz. táblázat

Ágazat	1944. 04.01.	1945. 01.01.	1945. 06.01.	1946. 02.01.	1947. 01.01.	1948. 01.01.	1949. 01.01.	1950 01.01.	1951. 01.01.	1951. 06.01.
Építőipar (fő)	21185	150 183	417 815	702 847	789 457	510 944	225 572	11 691	8957	8824
%	66,2	37,2	40,3	35,8	47,4	47,9	46,2	50,3	55,4	54,2
Energetikai szektor	979	87 346	125 930	262 534	236 927	230 214	138 233	7245	4063	4539
%	3,1	21,7	12,2	13,3	14,2	21,5	28,3	31,2	25,1	27,9
Hadipar	1462	40 830	79 355	284 647	237 660	109 288	39 888	468	1237	1533
%	4,6	10,1	7,7	14,5	14,3	10,2	8,2	2,0	7,7	9,4
Kohó- és gépipar	2606	73 881	145 195	167 135	144 193	80 484	36 905	2050	643	562
%	8,2	18,3	14,0	8,5	8,6	7,6	7,6	8,8	4,0	3,5
Erdőirtás, fafeldolgozás	2593	24 384	54 756	86 203	68 754	28 220	6617	543	-	-
%	8,2	6,0	5,3	4,4	4,1	2,6	1,3	2,4	-	-
Kőnyű- és élelmiszeripar	170	7148	40 845	61 124	55 698	20 157	6116	179	599	281
%	0,5	1,8	3,9	3,1	3,3	1,9	1,2	0,8	3,7	1,7
Vegyipar	-	8715	13 497	13 633	14 296	12 940	3972	-	-	-
%	-	2,1	1,3	0,7	0,8	1,2	0,8	-	-	-
Mezőgazdaság és kereskedelem	2935	3491	12 485	9723	19 454	10 401	1227	30	102	272
%	9,2	0,9	1,2	0,5	1,2	1,0	0,3	0,1	0,6	1,7
Egyéb	-	7518	145 894	377 022	101 165	65 006	29 648	1020	572	269
%	-	1,9	14,1	19,2	6,1	6,1	6,1	4,4	3,5	1,6
Mind-összesen	31979	403 196	1035772	1964968	1667604	1067654	488 178	23226	16173	16280

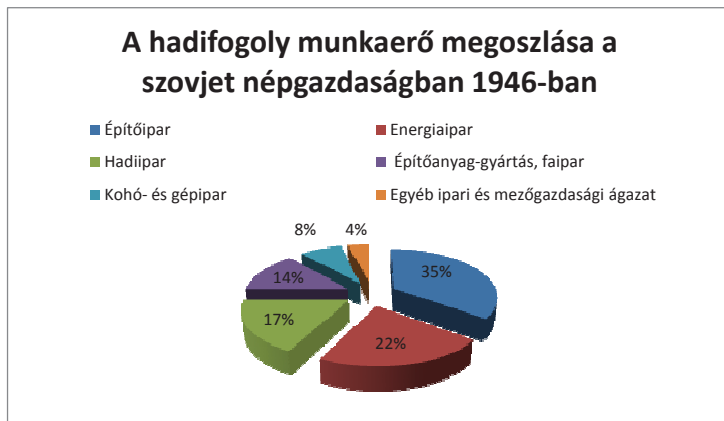
Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 10. Л. 104–105; Оп. 6и. Д. 3. Л. 220б., 27–29, 310б.–34–46; Оп. 10и. Д. 5. Л. 1–2; Оп. 12и. Д. 2. Л. 3, 70; Оп. 9е. Д. 1. Л. 151–153. Сидоров, 2001. С. 426.

Második helyen a hadifogoly munkaerő felhasználás területén az energetikai szektor áll, ahol 1944 és 1951 között átlagot nézve 19,85 %-a dolgozott a kontingensnek.

A hadiiparban a nyilvántartások alapján kimutatható 8,87 %-os számot feltételelesen kell kezelünk, valójában ebben az ágazatban dolgozók száma jóval magasabbra tehető. Ezt

⁷⁷⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 10и. Д. 1. Л. 44.

azzal magyarázhatjuk, hogy a Fegyveres Erők Minisztériumának különböző épülő objektumaira, illetve a kohó- és gépipari, a vegyipari ágazat irányításában álló hadi rendeltetésű vállalatokhoz is irányítottak hadifogllyokat. A GUPVI kontingenst olyan objektumok felépítésében, újjáépítésében, és bővítésében foglalkoztatták, mint pl. a szevasztopoli, ogyesszai, tallinni, novorosszijszki, fedoszi, kercsi kikötők, a nyikolajeszki hajógyár, a gorkiji harcokcsi-gyakorlóter, a kijevei páncélüzem, a zlatouszti, izjumi kujbisevi, sztálingrádi, jurgai fegyvergyárak. A kohó- és gépiparban alkalmazták az egykori ellenséges katonák 8,91 %-át. A vaskohászatban jelentős munkát végeztek a Magnytogorszki vaskohászati kombinátban, a borovicsi „Kraszniy keramik”, a konsztantinovkai „Azovsztal”, „Zaporozssztal” üzemekben, a sztálingrádi „Kraszniy oktyabr”, a vorosilovgrádi, makejevskai gyárakban. A színesfémkohászat területén az ő munkájuknak köszönhetően jött létre az észak-nyugati körzet alumíniumvállalatok trösztje, a közép-uráli rézolvastó üzem, Cseljabinszki területen a karabasi szénbányák, Szerdlovszki területen a krivovogradi, krasznouralszki, gyegtyarszki, gomesevi, jelizavetiszki rézolvastó üzemek. Hadifogolymunkát alkalmaztak a szerszámgyártás, nehézgyártás, autó- és tankgyártás vállalatainál újjáépítési, helyreállító és üzembehelyezési munkálatokon.⁷⁷⁷ A népgazdaság egyéb ágazataiban a hadifogllyok mintegy 20 %-át foglalkoztatták.

⁷⁷⁷ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 1. Д. 2227. Л. 31–54. A már 1945-ben hadifoglly munkaerőt alkalmazó vállalatok, gyárak és üzemek részletes jegyzéke.

Érdekes megvizsgálunk a hadifogoly kontingens elosztását az egyes népbiztosságok–minisztériumok között is. E tekintetben vezető helyen kimagaslóan az NKVD–MVD (belügy) állt. A belügyi irányítás alá tartozó objektumokon a hadifoglyokat repülőterek, repülőgépgyárak, energetikai vállalatok, hidrotechnikai létesítmények, bányai, faipari üzemek építésén, azbesztkitermelésén, és drágakőbányászaton dolgoztatták. Az MVD-objektumokra irányított hadifoglyok túlnyomó része a Közútépítési Főparancsnokság (GUSOSSZDOR)⁷⁷⁸ a Vasútépítési Táborok Főparancsnoksága (GULDZSDSZ)⁷⁷⁹ és Hidrotechnikai Építkezések Táborainak Főparancsnoksága (GULGTSZ, Glavgidrosztrój) felügyelete alá tartozó vállalatoknál dolgozott.

1945 és 1949 között a Szovjetunió legkülönbözőbb területein a GUSOSSZDOR rendelkezésére bocsátott hadifoglyok 2100 kilométernyi szilárd burkolatú közutat építettek fel, állítottak helyre, (aszfalt-beton) az összes technikai tartozékával együtt: hidak, csövek, polgári épületek. A legjelentősebb vállalkozások: a 930 km-es Moszkva–Harkov–Szimferopol autót, a 135 km-es Penza–Kuznyeck, a kaukázusi 104 km-es Pityigorszk–Mineralnije Vodi–Nalcsik, a Moszkva–Klin–Bezborodova (115,3 km), Breszt–Berjoza–Kartuzszkaja (105 km) autótutak megépítése, a Leningrád és Tallinn közti autótútból 50 km-es szakasz, a Kijev–Ivanzkovo (44,5 km), a Moszkvából Rjazany felé kivezető mintegy 4 km-nyi útszakasz és a 700 km-es Moszkva–Minszk lerombolt autópálya újjáépítése. A GUSOSSZDOR munkatársainak előzetes számítása szerint a hadifoglyok által elvégzett munka értéke 1,6 milliárd rubelre tehető.⁷⁸⁰ Az útépítéshez szükséges kőanyagok kitermelését is a GUSOSSZDOR táborainak foglyai biztosították.⁷⁸¹

Új vasúti pályák építésével, illetve régi, lerombolt vonalak helyreállításával foglalkozó hadifoglyok a Közlekedésügyi Minisztérium irányítása alatt dolgoztak. A GULDZSDSZ munkatársainak számításai szerint a hadifoglyok 1946 és 1949 között 450 kilométernyi vasúti pályát építettek a következő vonalakon: Komszomolszk–Szovgavany, Kirovobad–Daskeszán, az Észak-pecsoraí és a Bajkál-Amur. Mindeközben több mint 7

⁷⁷⁸ A Szovjetunió Belügyi Népbiztosságának (Belügyminisztériumának) Közútépítési Főparancsnoksága – 1936. március 3-án jött létre. Hatásköréhez tartozott a közutak építése, javítása és karbantartása. (Magyarul bővebben lásd: CZÉH ZOLTÁN: A GULAG mint gazdasági jelenség. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet. 2003. (a továbbiakban: CZÉH 2003.))

⁷⁷⁹ A Szovjetunió Belügyi Népbiztossága (Belügyminisztériuma) Vasútépítési Táborainak Főparancsnoksága – 1940. január 4-én állt fel a GULAG Vasútépítési Osztályának és a Távoleleti Vasútépítési Igazgatóságnak bázisán.

⁷⁸⁰ ГА РФ. Ф. 9401. Оп.1а. д. 205. Л. 259. Az összehasonlítás kedvéért: a IV. ötéves tervben előirányzott autótút építés 7056 km volt. A hadifoglyok az ötéves terv 30 %-át elvégezték 1945 és 1949 között.

⁷⁸¹ ПТБА. Ф. 1н. оп. 10н. д. 1. Л. 143.

millió köbméter fát termeltek ki. E minisztériumnál 1946-ban mintegy 63 000, 1947-ben, 41 000, 1948-ban 12 000 hadifoglyot alkalmaztak.⁷⁸²

A Belügyminisztérium után a Szénipari Népbiztosság/Minisztérium⁷⁸³ a hadifoglyok foglalkoztatása terén a második helyen állt. 1946 és 1949 között éves szinten közel 150 000 hadifogoly volt foglalkoztatva, többségük a Donyec-, Kizelovszki-, Karagandai, kelet-szibériai, távol-keleti és Moszkva környéki szénmedencékben. A szovjet kormány kiemelt figyelemben részesítette az ágazatot, a munkaképességüket gyorsan elvesztő foglyokat folyamatosan cserélte le az újonnan érkező kontingensre. 1944 és 1949 között a szénbányászatban foglalkoztatott hadifoglyok aránya 9,3 % körül mozgott, és 98,5 millió tonna szenet termeltek ki. (Ez több volt, mint 1943-ban a kitermelés.) 1944–1945-ben a szénkitermelés évente 28 millió tonnával növekedett, és 1947-ben már elérte a háború előtti szintet.)⁷⁸⁴ A hadifoglyok a széniparban a bányászaton kívül jelentősen hozzájárultak munkájukkal az egész ország szénmedencéiben a lerombolt bányák helyreállításában, illetve újak létesítésében. 25,9 %-ra tehető a szénipari építkezéseken dolgozók aránya.

A GUPVI kontingens jelentős hányada dolgozott a nehézipari építkezéseken. 1946 és 1948 között éves szinten több mint 100 ezer fő volt a Nehézipari vállalatok építésügyi Minisztériumának alárendelve. Sorra épültek fel olyan új beruházások, mint pl. A Valgyimiri traktorgyár, a Cseljabinszki és Zakavkazkij kohászati kombinátok, az „Amursztal”, a dzsezkazganszki megyepalvlinij üzem, a bogolovszki alumíniumgyár, truboprokatnije gyárak azerbajdzsáni és szverdlovszki területeken. A GUPVI kontingens alkalmazásának köszönhetően került sor a Tagilszki, magnitogorszki, orszkiji vaskohászati kombinátok bővítésére, és a háború alatt hatalmas károkat szenvedett Jenakijevszki, Gorlovkai, özemek, a „Zaporozsjesztal”, az „Azovsztal”, a Dzerzsinszkij, Petrovskij, Karl Liebnicht és egyéb gyárak helyreállítására.⁷⁸⁵ 1946 és 1949 között a Nehézipari vállalatok építésügyi Minisztériumának objektumain elvégzett

⁷⁸² Военнопленные в СССР. Т. 5(1). 2005. С. 11

⁷⁸³ A SZU Szénipari Népbiztosságát 1946. január 19-én területi elv szerint kettéosztották a Nyugati területek Szénipari Népbiztosságára és a Keleti területek Szénipari Népbiztosságára. 1946. március 15-én mindkét népbiztosságot minisztériummá alakították át, majd 1948. december 28-án ismét összevonás alá kerültek, a SZU Szénipari Minisztériuma néven. (Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 1067., Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Сост.: В. И. Ивкин. М.: РОССПЭН, 1999. С. 67, 71.

⁷⁸⁴ 1940-ben 165,9 millió tonna szenet termeltek ki a Szovjetunióban, 1941-re 151,4 millióra, 1942-ben pedig 75,7 millióra csökkent. Ez volt a legalacsonyabb szint, utána már fokozatos növekedés figyelhető meg: 1943 – 93,1 millió, 1944 – 121,5 millió, 1945 – 149,3 millió tonna. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне. 1990. С. 53.

⁷⁸⁵ Русский архив. Т. 24. (13). С. 526; Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 917.

építési, helyreállítási munkálatok a Szovjetunióban ez idő alatt folytatott összes építkezésnek mint egy negyedét tették ki. (Több mint 4,5 milliárd rubel értékét.)⁷⁸⁶

A hadifoglyokat viszonylag nagy létszámban alkalmazták az erőművek építésein is. Az artyemovoi, dnyeprovszki, dzaudzsikauzszi, szocsi-i, asztrahányi, Zujevszki, sztálingrádi, styerovszki, alekszinszki és egyéb villamos- és vízierőművek. Olyan nagy központi építkezéseken, mint a mingecsaurszki, farhadszki, szocsi, kurahovszki erőművéké, a hadifoglyok száma 40–60 % között mozgott, a szevanszki és dzaudzsikauzszi építkezésen elérte a 80–90 %-ot is.⁷⁸⁷

1946-ban mintegy 40 000 főt (3,3 %) használtak városgazdálkodási feladatokra, 1947-ben 3,4 %, 1948-ban 2 %.⁷⁸⁸ Brjanszk, Velikije Luki, Voronyezs, Kalinyin, Kijev, Krasznodar, Kurszk, Novgorod, Orjol, Pszkov, Rosztov Szeverasztopol, Sztálingrád és más a háború során lerombolt városok újjáépítésén dolgoztak. Szinte valamennyi nagyvárosban ma is megtalálhatóak azok az épületek, amelyeket hadifoglyok építettek. (Moszkva, Szarátov, Habarovszk stb.)

A hadifoglyok elosztása a szovjet minisztériumok között (1944–1951)

Ágazat	19. sz. táblázat									
	1944. 04.01.	1945. 01.01.	1945. 06.01.	1946. 02.01.	1947. 01.01.	1948. 01.01.	1949. 01.01.	1950. 01.01.	1951. 01.01.	1951. 06.01.
NKVD- MVD (Belügy) %	10273 32,1	44213 11,0	134681 13,0	278976 14,2	358971 21,5	211485 19,8	10484 5 21,5	1813 7,8	1809 11,2	3291 20,2
Szénipari %	979 3,1	81426 20,2	115951 11,2	158715 8,1	126537 9,7	161740 15,2	12036 7 24,7	6535 28,1	4063 25,1	4539 27,9
Fegyve- res Erők %		11722 2,9	24218 2,3	220026 11,2	177929 10,7	67761 6,4	24638 5,0	15	-	-
Építés- ügyi %	4747 14,8	52583 13,0	105389 10,2							
Nehéz- ipari vállalato k építése %				129554 6,6	120364 7,2	94506 8,9	42082 8,6	2230 9,6	3120 19,3	3414 21,0
Fűtő- anyagipa r %				96608 4,9	100436 6,0	644343 6,0				
Közleke- désügyi		11340 2,8	53512 5,2	108924 5,5	78475 4,7	25679 2,4	4195 0,9	806 3,5	-	-

⁷⁸⁶ ПГБА. Ф. 1п. оп. 10п. д. 1. Л. 138.141. Rajzer Gy., a Nehézipari vállalatok építésügyi Minisztériuma miniszterhelyettesének 1950. január 9-i levele a GUPVI vezetésének.

⁷⁸⁷ ПГБА. Ф. 1п. оп. 10п. д. 1. Л. 144; Военнопленные в СССР. Т. 5(1). 2005. С. 17.

⁷⁸⁸ ПГБА. Ф. 1п. оп. 6п. д. 3. Л. 23–26, 31–33, 41–44.

%										
Gépipari %		6838 1,7	39318 3,8	54833 2,8	73909 4,4	46992 4,4	21140 4,3	3382 14,6	2149 13,3	1002 6,2
Kőhó- ipari %	601 1,9	29154 7,2	66069 6,4	81334 4,1	58612 3,5	30505 2,9	10715 2,2	-	424 2,6	441 2,7
Villamos erő- művek %		7512 1,9	32154 3,1	66684 3,4	48047 2,9	32064 3,0	15844 3,3	295 1,3	-	-
Minisz- tertanács melletti főigazga- tóságok %	227 0,7	-	-	-	32255 1,9	65420 6,1	23587 4,8	-	-	-
Polgári építés- ügyi %		5498 1,4	18081 1,7	50452 2,6	49402 3,0	17697 1,7	7621 1,6	1554 6,7	1739 10,8	967 5,9
Építő- anyag- gyártás %	5938 18,6	17584 4,4	43829 4,2	42910 2,2	45061 2,7	22717 2,1	8578 1,8	340 1,5	-	-
Egyéb %	9214 28,8	135326 33,6	402570 38,9	675952 34,4	397606 23,8	226745 21,2	10456 6 21,4	6356 27,4	2869 17,7	2626 16,1
Mind- összesen	31979	403196	1035772	1964968	1667694	1067654	488178	23226	16173	16280

Összeállítva: ГГВА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 10. Л. 104–105; Оп. 6и. Д.3. Л. 22об., 27–29, 31об.–34, 39об–46; Оп. 10и. Д. 5. Л.1–2; Оп. 12и. Д. 2. Л. 3, 70; Оп. 9е. Д. 1. Л. 151–153. Сидоров, 2001. 426–427.

A hadifogolytáborok termelési tevékenységének gazdasági eredményessége pontos mutatóinak meghatározását több indok is nehezíti. Elsősorban az a tény, hogy a dokumentumokban feltüntetett termelési mutatók sok esetben nem a valós adatokat tartalmazzák. Néha az elvégzett munka csökkentésére, néha pedig növelésére került sor a lejelentett munkalapokban. Másodsorban pedig nehéz feltárni és elemezni a hadifoglyok munkáját minden egyes ágazatban. A levéltári iratok is tanúsítják, hogy jelentős mértékben került sor a hadifoglyok munkájának nem törvényes felhasználására, ráadásul még a sajtóságos „fekete munkaerőpiacon” is, amiből leginkább a táborok munkatársai részesedtek.⁷⁸⁹

A szocialista tervgazdálkodás a nyugati mentalitással rendelkező hadifoglyok részére idegen volt, néhol az elvégzett munka mennyisége fontosabb volt, mint a minőség, illetve a külsőség a realitásnál. A túlélés érdekében nem arról kellett gondolkodni, hogy a munkát gondosan, alaposan végezzék el, hanem a terv teljesítésén. (Pl. A Krumpli szedéskor nem a kiszedett burgonya mennyisége számított, hanem a földterület nagysága.) Ezekhez a sajátosságokhoz is előbb-utóbb alkalmazkodtak a foglyok. Ez elsősorban a

⁷⁸⁹ КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 145.

mezőgazdasági munkát végzők esetében volt jellemző, emellett azt is meg kell jegyeznünk, hogy bizonyos iparágak a Szovjetunióban már ekkor fejlettebbek voltak, mint Magyarországon.

Közismert, hogy a kényszermunka egyik legfontosabb előnye, hogy olcsó, mivel az élelmen, a minimális ruházati ellátáson és a táborfenntartási költségeken kívül egy sor kiadást megtakaríthat az állam.⁷⁹⁰ Továbbá a rabmunka tervezhető, koordinálható, az ország legkietlenebb vidékein is bevethető. Az egyik legnagyobb hátrányaként viszont a pozitív motiváció hiányát említhetjük, ami a hadifoglyoknál és internáltaknál is fokozottan jelentkezett.

A GUPVI jelentéseiben feltárt információk értelmében a hadifoglytáborok fenntartására fordított összeg a vizsgált időszakban szinte végig meghaladta a hadifoglyok összkeresetét. 1942 és 1949 között átlagot számítva 75,6 % az arány. 1946-ban már megközelítette a 100 %-ot (93,5 %), 1949-ben pedig kicsit túl is lépte azt (108 %).

A hadifoglyok munkájának eredményessége

20. sz. táblázat

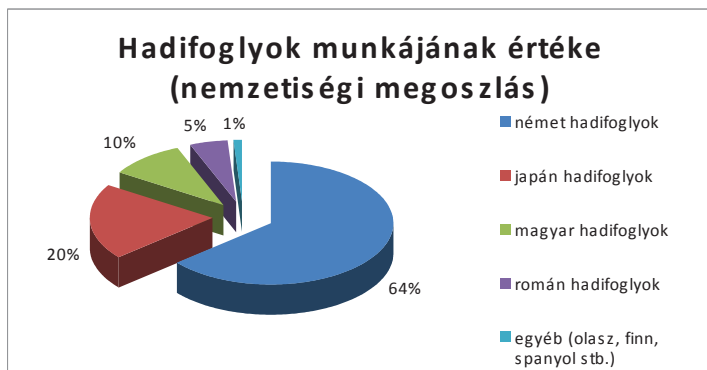
Mutatók	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1942– 1949
Hadifoglyok létszáma (ezer fő)	32,5	159,2	1213,4	1691,9	1341,6	776,0	341,0	694,5
Fizetett munkán dolgozók száma	1,8	13,2	72,3	671,7	1120,1	867,7	583,5	449,8
A fizetett munkán lévő aránya a teljes létszámhoz	40,6	45,4	55,4	67,5	64,2	75,2	78,5	64,7
A normát teljesítők aránya	43,0	43,8	54,0	66,8	70,5	75,0	88,0	
A hadifoglyok összkeresete (millió rubel)	12,8	182,6	2194,0	4791,8	4502,6	3326,4	1765,3	16777,7
A hadifoglyok ellátására fordított összeg	158,6	713,7	3909,1	5122,4	6182,5	4424,5	1635,0	22179,0
A hadifoglyok által megkeresett összeg hány %-ban fedezi a tartásukra fordított összeget	8,1	25,6	56,1	93,5	72,8	75,2	108,0	75,6

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. Оп. 9а. Д. 9. Л. 148; Оп. 2и. Д. 2. Л. 5; Оп. 4и. Д. 15. Л.13; Оп. 6и. Д. 3Л. 4, 5, 13; Д. 4. Л. 5–15; Оп. 8и. д. 5. Л. 81, 87, 89; Оп. 10и. Д. 1. Л. 40, 41, 44. 146. Сидоров, 2001. С. 453. (Az 1942. évre vonatkozóan nem rendelkezünk értékelhető adatokkal.)

⁷⁹⁰ Pl. A SZU Tudományos Akadémia Építési Intézetének számítása szerint a Belomorkanal megépítése szabad munkavállalókkal a valós 95,3 millió helyett 400 millió rubelbe került volna. (ЦЗН 2003. 145.)

A GUPVI összesítő adatai alapján 1942–1949 között a külföldi hadifoglyok 1 milliárd (1 077 564 200) munkanapot dolgoztak, és körülbelül 50 milliárd rubelnyi értéket hoztak létre.⁷⁹¹ Ez az összeg több mint 2,2-szer felülmúlja a hadifoglyok tartására, ellátására fordított összeget. Ugyanakkor a hadifoglyok által létrehozott összérték 13,5-szer kevesebb, mint a háború alatt a Szovjetunióknak okozott kár értéke. (679 milliárd rubel).⁷⁹² Galickij számításával, miszerint a hadifoglyok a háborús károk értékének csak 7,3 %-át teremtték meg a külföldi hadifoglyok, a történészek többsége egyetért.⁷⁹³

A külföldi hadifogly-munkaerőnek a szovjet népgazdaság fejlődésében nyújtott összteljesítményét vizsgálva, az 1942–1949. évi statisztikai források elemzése azt mutatja, hogy a magyar hadifoglyok részesedése mintegy 10%-a volt a hadifoglyok által teljesített munkálatok összértékének.⁷⁹⁴

⁷⁹¹ Военнопленные в СССР. Т. 1., 2000. С. 916. Kruglov belügyminiszter összefoglaló jelentése a kormány tagjainak 1950. május 24-én.

⁷⁹² Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 720; Военнопленные в СССР. Т. (5-1). 2005. С. 12–13.

⁷⁹³ СИДОРОВ, 2001. С. 415.

⁷⁹⁴ СИДОРОВ, 2001. С. 415.

A hadifoglyok munkájának értéke nemzetiségi megoszlásban (1942–1949)

21. sz. táblázat

	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	Összesen
Hadifoglyok keresete (millió rubel)	2,2	12,8	182,6	2194	4791,8	4502,6	3326,4	1765,3	16777,7
Németek %	2,2 100	12,8 100	11 6,3 63,7	1395,4 63,6	3028,4 63,2	2728,6 60,6	2029,1 65,1	1421,0 80,6	10733,8 64,0
Japánok %					1116,5 23,3	1143,7 25,4	748,4 22,5	298,3 16,9	3306,9 19,7
Magyarok %			8,2 4,5	283,0 12,9	527,1 11,0	535,8 11,9	276,1 8,3		1630,2 9,7
Románok %			36,7 20,1	469,5 21,4	115,0 2,4	94,6 2,1	133,1 4,0		848,9 5,1
Olaszok %			19,9 10,9	43,9 2,0	4,7 0,1				68,5 0,4

A levéltári forrásokban szereplő adatok is tanúsítják, hogy a szabad munkaerő alkalmazása az államnak kifizetődőbb volt, mint a hadifogoly-munkaerő vagy a GULAG-táborokban lévő rabok foglalkoztatása. Ugyanakkor a történelmi helyzet, amelyben a háború után a szovjet állam volt, önmagában nem adott választási lehetőséget.

Czéh Zoltán szerint a GULAG-gal a hatalomnak valójában az ország modernizálása, a fejlődés fővonalához való felzárkóztatása volt a célja, a GUPVI esetében a megfogalmazott cél elsősorban a *lerombolt vidékeken a gazdaság talpra állítása* volt. Ezt bizonyítja az is, hogy hadifoglyok részvételi aránya az építőiparban volt a legnagyobb. A hadifogolytáborok gazdaságosságát vizsgálva ugyancsak megállja a helyét a GULAG-táborok kapcsán alkotott történelmi vélemény: *„Egyenlő-e a hasznosság a termelékenységgel? Voltak és vannak munkák, amelyeknél nem játszik szerepet a termelékenység, el kell végezni őket, bármi áron. A költségek nem számítanak, nem létezik megtérülési idő, egyedül a cél a fontos. Hiba volna a piacgazdaság sajátosságait számon kérni a szovjet gazdaságon, hisz annak belső logikája egészen más.”*⁷⁹⁵

⁷⁹⁵ CZÉH 2003. 176.

VII. FEJEZET

ANTIFASISZTA POLITIKAI NEVELÉS A HADIFOGLYOK KÖRÉBEN

A GUPVI tevékenységét vizsgálva megállapítható, hogy a szovjet állam párhuzamosan két feladatot is ellátott: gazdaságit és politikait. A hadifoglyok körében folytatott politikai munka legfontosabb célja az antifasiszta és szocialista szellemben történő ideológiai átnevelés és később, 1947 végétől már a „szocialista tábor” részére megfelelő káderek biztosítása is volt. A GUPVI összefoglaló beszámolóit és az egyes hadifogolytáborok fennmaradt iratanyagát vizsgálva is szembetűnő, hogy a lágerek időszaki jelentéseiben a „politikai munka” c. fejezet a leghosszabb és legrészletesebb. Az UPVI–GUPVI 1941–1945 közötti tevékenységére vonatkozó értékelésben a hadifogoly-munkaerő megszervezéséről utólag ez állt: *„a hadifoglyokkal folytatott munka egészében az olyan kérdés, mint a munkába való kötelező bevonásuk nem a legfontosabbak közé tartozott. Ebben az időszakban a fő és döntő kérdés az operatív, politikai és antifasiszta munka volt”.⁷⁹⁶* Az előbbi állítással, ami a munkában való alkalmazást illeti, nehéz egyetértünk, erős forráskritikával kell élnünk, hiszen a napi tábori jelentések nem a foglyok politikai „előmenetelére”, hanem a gazdasági teljesítményére vonatkoztak, viszont az antifasiszta munka jelentősége a táborok tevékenységében kétségtelenül óriási volt. A politikai nevelőmunka a külföldi hadifoglyok táborba kerülésének első pillanatától kezdve fontos iránya volt a külföldi hadifoglyokkal folytatott munkának, aminek egyik aspektusa a munkához való pozitív viszony kialakítása volt. A hadifoglyok körében folytatott politikai, antifasiszta munkát vizsgálva világosan elkülöníthető két szakasz: a háború alatti (1941–1945) és a háború utáni (1945–1950) időszak. A háború alatt még fel sem merült, hogy a későbbi „népi demokráciák” részére kellene kádereket kiképezni, ebben az időszakban sokkal inkább a katonapolitikai célok álltak a középpontban. A fronton kifejtett propaganda elsősorban arra irányult, hogy minél több ellenséges katona álljon át, illetve adja meg önként magát. A táborokban antifasiszta kádereket képeztek az ellenség csapatainak bomlasztása céljából. Ennek érdekében a fogságba esett katonáknak meg kellett magyarázni, hogy egy „rabló, imperialista” háború részesei lettek. A háború befejeződése után már az antifasiszta aktívák működtetésére helyeződött a hangsúly, fel akarták ébreszteni a hadifoglyok gondolkodásában a büntudatot, annak felismerését, hogy „vezekelni” kell az elkövetett valóban szörnyű tömegmészárlásért és pusztításért.

⁷⁹⁶ ПГБА. Ф. Ін. Он. 23а. Д. 5. Л. 115.

A hadifoglyok közötti politikai munkának nagy jelentőséget tulajdonítottak, ezt az is jelzi, hogy igen sok gazdája volt: az SZK(b)P KB Agitációs és Propagandaosztálya és a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége⁷⁹⁷ vezette. Ugyanakkor a propaganda szervezésében tevékenyen részt vett a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága, később annak 1943 júniusi feloszlata után pedig az SZK(b)P Nemzetközi Osztálya is.⁷⁹⁸

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Hadifogoly-bizottsága 1941 őszén Dimitrov javaslatára jött létre. A bizottság tagjai voltak Walter Ulbricht (elnök), Johann Kopenig, Szántó Béla, Paul Försterling és mások. A munka az UPVI és az SZK(b)P KB Katonapolitikai Propaganda Irodájával együttműködve folyt a karagandai, aktyubinszki, tyemnyikovszki, szpaszo-zavodszki, jelabugai, mari, szverdlóvszki, cseljabinszki és más táborokban.⁷⁹⁹ A Komintern VB munkatársai kiutaztak a hadifogolytáborokba, hogy elbeszélgessenek és információt gyűjtsenek az európai országok helyzetéről, a hadseregek állapotáról, megtalálják a „megbízhatókat”, akiket elküldhetnek a szerveződő antifasiszta iskolákba.⁸⁰⁰

A Komintern VB részéről Dimitrov – a három szerv „közötti összehangoltság” megteremtése céljából – a Német Kommunista Párt KB tagját, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségén dolgozó Ackermant kérte fel, hogy legyen a Komintern képviselője a hadifoglyok közötti politikai munka kérdéseinek kidolgozása során. 1942. február 2-án már megküldte a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége vezetőjének a hadifoglyok közötti agitációs- és propagandamunka jövőhagyott irányelveit.⁸⁰¹

A Komintern-bizottság tevékenységének egyik fontos területe *„A fasizmus leleplezése a marxizmus-leninizmus tanításának alapján”* című előadássorozatok

⁷⁹⁷ A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége (ГлавПУР КА) – a Szovjetunió Honvédelmi Népbizottságának központi szerve. Feladatai közé tartozott: a Vörös Hadsereg valamennyi politikai szervének, párt- és komszomolszervezetének irányítása, politikai foglalkozások szervezése a hadsereg és a hadiflotta személyi állománya számára; a Vörös Hadsereg politikai tisztjeinek kiképzése, kiválasztása és beosztása. A Politikai Főcsoportfőnökségen belül a VII. osztály (1944-től főosztály) foglalkozott az ellenséges hadseregek soraiban, e hadseregek hátsó részében, valamint a Szovjetunióban lévő hadifoglyok körében végzendő agitációs, propaganda- és szervezőmunka irányításával. A háború előtti és alatti időszakban a főcsoportfőnökség parancsnokai voltak: L. Z. Mehliusz (1938–1940 szeptembere, 1941. június 23.–1942 júniusa), A. I. Zaporozsec (1940 októbertől–1941. június 23.), A. Sz. Scserbakov (1942 júniusa–a háború végéig). A VII. osztály vezetője 1940. augusztusától (hivatalosan kinevezve: október 12-től) 1953 júniusáig M. I. Burcev volt. A Komintern feloszlata után Manuilszkij átkerült a VII. osztály vezetőjének (Burcevet a frontra vezényelték, kórházba került). Tanácsadója pedig Gerő Ernő lett.

⁷⁹⁸ БЕЗБОРДОВА И. В. Военнопленные второй мировой войны в плену. Генералы Вермахта в советском плену. М., 1998. С. 208.

⁷⁹⁹ РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 77. Д. 5. Л. 27–33.

⁸⁰⁰ 1942 júniusában a frontpropaganda vezetésére is felállítottak egy szervet, a Katonapolitikai Propaganda Tanácsot, amelynek szintén lett magyar képviselője Varga Jenő személyében.

⁸⁰¹ BARÁTH MAGDOLNA: Levelek a frontról. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Vas Zoltán levelezése. In: *Századok*, 132. (1998) 3. sz. 633–634.

programjának kidolgozása volt a hadifogoly-iskolák tanárai részére. Ezeket a programokat D. Z. Manuilszkij véglegesítette, azután véleményezésre megküldték Scserbakovnak, az SZK(b)P KB titkárának, akinek észrevételei nyomán a programokat átdolgozták és eljuttatták az iskolákba és táborokba. Az NKVD UPVI–GUPVI felkérésére a Bizottság előkészítette és elküldte a hadifogolytáborokba a *„fontos náci érvek cáfolatát tartalmazó propagandaanyagokat, valamint útmutatásokat a marxizmus–leninizmus alapkérdéseinek tanulmányozásához”*; mégpedig külön a német, magyar, osztrák és olasz hadifoglyok számára.

A hadifoglyokkal folytatott munka irányítására a Komintern VB Titkársága 1943-ban célszerűnek tartotta az egységes vezetőségi központ létrehozását a Vörös Hadsereg Politikai Csoportfőnöksége mellett a Politikai Csoportfőnökség, a KB Agitpropja, az UPVI, a Komintern VB Bizottsága képviselőiből. Jóváhagyták a bizottság új összetételét, amelynek elnöke ismét Walter Ulbricht lett, tagjai pedig Edwin Hoernle, Johann Koplenig, Vincenzo Bianco, I. Ivanyuk, Sz. Draganov, G. Belov, I. Morozov. A magyar kommunista vezetők közül Szántó Béla a bizottság titkáráként tevékenykedett, és Rákosi Mátyás is helyet kapott e szervezetben.⁸⁰²

A Komintern feloszlása során, 1943 júniusában megegyezés született arról, hogy a hadifoglyok körében végzendő munkát Manuilszkij fogja irányítani.⁸⁰³ E feladatok ellátására állították fel a 99. sz. Tudományos Kutatóintézetet, amely – ellentétben a többi ún. „számozott intézettel” – nem tagozódott be SZK(b)P KB Nemzetközi Információs osztálya alá. Az M. Kozlov által igazgatott 99. sz. intézet közigazgatásilag az NKVD-hez tartozott, gazdasági ügyeinek ellátását végezte csak a kommunista párt különleges apparátusa. A mintegy 50 fős személyzettel működő szervezet foglalkozott a hadifoglyok körében folytatott propagandaügyekkel, a hadifoglyok nemzeti bizottságaival, a különböző nyelveken megjelenő hadifogolyújságok kiadásával, illetve az antifasiszta iskola és tanfolyamok ügyeivel. 1946-ban szüntették be a működését.⁸⁰⁴

⁸⁰² АДИБЕКОВ Г. М., ШАХНАЗАРОВА Е. Н., ШИРИНЯМ К. К. Организационная структура Коминтерна. 1919–1943. М.: РОССПЭН, 1997. 226–228.

⁸⁰³ A Komintern alaptervekenységét az SZK(b)P KB újonnan létrehozott Nemzetközi Információs Osztálya vette át, melyet Scserbakov felügyelete mellett Dimitrov irányított.

⁸⁰⁴ ПГАСПИ. Ф. 17. Он. 128. Д. 1011. Л. 4, 12. A Komintern megszűnése után, annak bizonyos részlegeinek bázisán ún. „számozott” tudományos kutatóintézeteket állítottak fel: a 99., 100. és 205. sz. Tudományos Kutatóintézeteket. A 100. és a 205. sz. intézetek az SZK(b)P KB Nemzetközi Információs Osztályán belül működtek. A 100. sz. intézet feladatai közé a kommunista pártokkal való futárkapcsolat, hamis igazolványok kiállítása a külföldön illegitásban dolgozók számára, speciális szállítmányok eljuttatása a külföldi kommunista pártok részére, rádiósok kiképzése tartozott. A 205. sz. intézet pedig a külföldre sugárzott illegális rádióadások központi irányító szerve volt, de ide tartozott a Komintern korábbi könyvtára

Az antifasiszta iskolák létrehozásának gondolata szintén a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságában született meg. A KI VB már 1942 elején javaslatot tett arra az SZK(b)P KB-nak, hogy az antifasiszta hadifoglyok számára elkülönített oktatási tábort szervezzenek. A javaslatot egyeztetették L. P. Berija belügyi népbiztossal.⁸⁰⁵ Az UPVI 1943 márciusában az antifasiszta hadifogoly-iskolák szervezetéről és munkájáról készült jelentésében Petrov vezérőrnagy írta: „A SZU NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnoksága és az iskola vezetése számára azt a feladatot szabták, hogy az iskolában folytatandó tanulmányokra válogasson ki a nagyipari munkások, a parasztság, mezőgazdasági cselédek, az értelmiség középrétegei, a menekültek, az egykori kommunista párttagok, a komszomolisták és más demokratikus szervezetek korábbi tagjai köréből származó hadifoglyokat, akik valóban szakítottak a fasiszmussal, és a táborban aktív harcot folytatnak a fasiszmus és a fasiszta befolyás ellen, illetve a jövőben aktív antifasisztákként kívánnak tevékenykedni a saját országukban, vagy némelyek közülük kommunisták lesznek. Közvetlenül az iskola befejezése után mindegyiküket gyakorlati politikai-nevelő munkára kell használni a hadifogolytáborokban.”⁸⁰⁶

Az NKVD határozatára a 74. számú hadifogolytábor mellett (Oranki település, Gorkiji terület) alapították meg 1942 áprilisában az első antifasiszta iskolát 3 hónapos oktatási ciklussal. Ezen az iskolán kívül a 165. számú hadifogolytáborban pedig politikai tanfolyamot létesítettek.⁸⁰⁷ A politikai tanfolyamnak otthont adó részleget a kezdetektől fogva az NKVD 41. sz. különleges objektumként tartották nyilván az UPVI-rendszerében.⁸⁰⁸ 1942–1943-ban az antifasiszta iskolákban mintegy 150–250 hadifogoly tanult. Az SZK(b)P KB és a Komintern Végrehajtó Bizottsága közös határozatára a Központi Antifasiszta Iskolát 1943 februárjában áttelepítették az oranki táborból a Moszkva közelében, Krasznogorszkban működő 27. sz. lágerbe.⁸⁰⁹ A levéltári dokumentumok alapján megállapítható, hogy az oranki táborban beindított első két – három hónapos – tanfolyamon még nem vettek részt magyar hallgatók, viszont külön a

is. Az ún. „számozott intézetek” iratanyaga sajnos a mai napig zárolva vannak. Организационная структура Коминтерна, 1997. С. 233–237.

⁸⁰⁵ РГВА. Ф. 4п. Оп. 2. Д. 3. Л. 1., ММНА. НВФ 153/89.

⁸⁰⁶ РГВА. Ф. 4п. Оп. 2. Д. 3. Л. 19. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 273.

⁸⁰⁷ A 165. sz. hadifogolytábor 1943. március 1-jén kezdte meg működését Talica településen (Ivanovói terület, Juzsai körzet), és 1946. október 12-én számolták fel. Az antifasiszta iskola időközben átköltözött Juzsa városba (Ivanovói terület), ezért gyakran juzsai táborként is nevezték.

⁸⁰⁸ 41. sz. különleges objektum létrehozásáról szóló parancs nem lelhető fel az RGVA-ban. 1950. január 5-én a 0013. sz. parancs értelmében került bezárásra az objektum. Путеводитель, 2008. С. 97.

⁸⁰⁹ A 27. sz. táborban az antifasiszta iskola 1945. március 5-től az NKVD/MVD 40. sz. különleges objektumaként működött egészen 1950. január 16-ig. Путеводитель, 2008. С. 135.

tisztek számára szervezett szemináriumok első csoportjában voltak már magyarok is.⁸¹⁰ Dimitrov 1943. február 5-i határidőt szabott meg a KI VB külföldi munkatársai (az olasz Vincenzo Bianco, a csehszlovák Jan Šverma, a lengyel Leon Kasman elvtársak, magyar részről pedig Rákosi Mátyás) számára, hogy dolgozzák ki és terjesszék fel jóváhagyásra az iskola tanulmányi programját, mindenki a saját országának megfelelően, és csatolják a felterjesztéshez az adott nyelvű irodalomjegyzéket.⁸¹¹ 1943. február 5-én a Komintern VB Titkársága határozatot hozott, mi szerint: *„A német, román, magyar és olasz hadifoglyok nagy létszáma szükségessé teszi a hadifoglyok között folytatott politikai és szervezési munka jobb, szilárdabb és szélesebb alapokon történő megszervezését. A hadifoglyok körében – a fasiszta ideológiától való megszabadításuk céljából – ki kell terjeszteni a tömeges antifasiszta mozgalmat, nemzeti katonai alakulatokat kell felállítani és ezekben az országokban a kommunista mozgalmak részére új kádereket kell képezni.”*⁸¹² A határozat értelmében 300 főre emelték a tanulói kontingenst 3 hónapos tanulmányi ciklussal. Az instruktorok és vezetők képzésére is szerveztek 4–6 hetes tanfolyamokat (1000–1500 hadifogollyal), valamint speciális szemináriumokat a hadifoglyok tisztí állománya számára.

A kezdeti időszakban a hadifoglyok körében végzett politikai munka kapcsán fontos ismét hangsúlyozni, hogy korántsem a későbbi kommunista irányítású hatalmi rendszerekre való felkészítés zajlott. Ekkor még az egyik fontos kiindulópont a katonai stratégia volt, azaz *„Az antifasiszta nevelőmunkának azt a célt kell kitűznie, hogy kiszabadítsa a hadifoglyokat a fasiszta ideológia hatása alól, s Hitler és a fasiszta rendszer tevőleges ellenségeivé változtassa őket, illetve a Szovjetunió barátait nevelje ki a körükből.”*⁸¹³ A bizottság által kidolgozott első tanmenet bizonyítja, hogy a hadifoglyokkal a háború jellegét akarták megértetni, azt, hogy Németország rablőháborút folytat Keleten. Az SZK(b)P KB Propaganda és Agitációs Igazgatósága által jóváhagyott foglalkozások programja eleinte 4 kurzusból áll: *„1. Hogyan vált Németország a legsötétebb reakció védőbástyájává és a rabló imperialista háború tűzfőszekévé? 2. A Szovjetunió. A*

⁸¹⁰ Az oranki antifasiszta iskolába „az első felvételi nyomán bejutott 107 tanuló (78 német és 29 román) 1942. május 5-én kezdte meg tanulmányait. A második felvételi nyomán bejutott 90 fő (50 német, 12 osztrák, 26 román és 2 horvát) 1942. október 1-jétől december 31-ig folytatta tanulmányait.” PTBA. Ф. 4п. Оп. 2. Д. 3. Л. 19. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 273–275.

⁸¹¹ PTBA. Ф. 4п. Оп. 2. Д. 3. Л. 180б., Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 272.

⁸¹² Организационная структура Коминтерна, 1997. С. 227.

⁸¹³ PTBA. Ф. 4п. Оп. 4. Д. 1. Л. 30–31. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 289–292.

*szocializmus országa. 3. A második világháború és a hitleri Németország vereségének elkerülhetetlensége. 4. A társadalom és az állam alapvető fogalmai.*⁸¹⁴

Emellett – az UPVI direktíváiból, rendelkezéseiből az is kitűnik –, hogy a politikai nevelőmunka során a középpontban szintén a hadifogoly munkaerő hatékony felhasználása állt. Az UPVI vezetősége a következő feladatokat tűzte a táborok politikai munkatársai elé: 1) meg kell magyarázni a hadifoglyoknak a Szovjetunióban folyó munka szocialista jellegét, 2) a termelési tervek teljesítése és túlteljesítése érdekében be kell vonni őket az antifasiszta munkaversenybe, 3) brigádvezetői értekezleteket kell tartani a termelési brigádok munkatapasztalata cseréjének céljából, 4) a termelékenység emelése és a munkafegyelem erősítése érdekében aktívabban kell felhasználni a táborok faliújságait.⁸¹⁵ Pozitív eredmények elérése érdekében a nevelőmunkában különböző eszközöket és módszereket alkalmaztak: gyűléseket, konferenciákat, előadásokat és beszélgetéseket. Emellett aktív szerepe volt a sajtónak és a faliújságoknak, az irodalomnak, az antifasiszta aktívák munkájának. 1942 folyamán 72 konferenciát, 203 gyűlést, 38 tömeggyűlést rendeztek. 1942 végén 10 táborban 3000 antifasiszta volt, köztük 93 magyar.⁸¹⁶

A német támadás után a propaganda egyik főeszközévé a rádió vált, mind létszámban, mind pedig adásidejét tekintve megerősítették a moszkvai szovjet rádió magyar szerkesztőségét is, amely 1932 óta működött.⁸¹⁷ Jelentős változást hozott a KI VB elnökségének határozata, amely arról rendelkezett, hogy a németek által megszállt vagy velük szövetséges országok kommunista pártjainak KI-hez tartozó részlegei anyanyelvükön, otthoni működést színélve titkos antifasiszta adókat működtessenek. Így kezdte meg működését a legnagyobb titokban, Moszkvában a Kossuth Rádió, amely később Ufából, majd ismét Moszkvából sugárzott.⁸¹⁸ Különösen a sztálingrádi csata után volt hatékony a rádiópropaganda. A két rádió adáspolitikáját koordinálták, de a hangnem más-más volt. Míg a Moszkvai Rádió a szovjet vezetés közvetlen szócsöve volt, úgy a Kossuth Rádió magát a magyar antifasiszták önálló adójaként pozícionálta, az adásokat mind a katonai szolgálatot teljesítőknek, mind a magyar civil lakosságnak szánták. Így

⁸¹⁴ ПГБА. Ф. 4н. Оп. 2. Д. 3. Л. 19–21. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 273–275.

⁸¹⁵ Uo.

⁸¹⁶ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 23а. Д. 9. Л. 1–117.

⁸¹⁷ A rádióközvetítés feladatai: a Szovjetunió népszerűsítése a magyar lakosság körében, kapcsolattartás a hazával és az emigráns körökkel, a Szovjetunióban élő magyarok tájékoztatása. 1937-től 1939-ig az adások szüneteltek, 1939 szeptemberében újra elkezdődött a közvetítés. Felelős szerkesztőnek Szántó Zoltánt nevezték ki, 1940-től Nagy Imre lett a helyettese.

⁸¹⁸ KOROM MIHÁLY: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. In: *Múltunk*, 42. (1997) 2. sz. 15. (a továbbiakban: KOROM 1997) A Kossuth Rádió szerkesztőségének politikai vezetője Rákosi lett, Révai volt a szerkesztő, Farkas, Gerő, Nógrádi, Vas is a munkatársa lett.

például a Kossuthon sokkal szabadabban használhatták a magyar hadifoglyok rádióan át elhangzó üzeneteit, amelyeket Magyarországra, hozzátartozóikhoz intéztek. A harci cselekmények ismertetésén kívül a rádió kulturális eseményekről is tájékoztatott. Az adások fő célja a propaganda terjesztése lett a hadifoglyok között. A Kossuth Rádió 1945. április 4-ig működött szovjet területről: május elsején már a felszabadított Budapestről sugározta adásait.

Már 1941 végén megjelentek a hadifoglytáborokban a Komintern funkcionáriusai, hogy rábeszéljék a hadifoglyokat antifasiszta felhívások aláírására. 1942 elején Moszkva közelében Farkas, Gerő és Vas hadifoglygyűlést szervezett, amely elfogadta „*A magyar néphez és a magyar hadsereghez!*” c. kiáltványt.⁸¹⁹ E kiáltványt a Pravda 1942. február 22-i száma is közölte, illetve rölap formájában a fronton is terjesztették.⁸²⁰ A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége kinevezett két embert, hogy agitáljon a magyar hadifoglyok körében. A hadifoglyok közötti propagandamunkát a hátszágai táborokban Vas Zoltánra bízták, a fronton pedig az antifasiszta munka a szovjet katonai rangot viselő Illés Béla feladata lett. Ő vezette azt a különleges frontpropaganda-csoportot, amelyet 1942 nyarán a 2. magyar hadsereg frontra kerülésével a német és román példához hasonlóan magyar emigránsokból hoztak létre. A Voronyezsi Frontra irányították őket, ahol magyar nyelvű rölapokat szerkesztettek, hangszórón sugárzott propagandista beszédeket készítettek elő, amelyekben arra szólították fel a magyar katonákat, hogy álljanak át a szovjetekhez.⁸²¹

A szovjet szervek és a külföldi politikai emigránsok támogatták azt a gondolatot, hogy hozzák létre a hadifoglyok nemzeti antifasiszta szervezeteit, és ennek érdekében tevékenyen részt vettek a folyamat szervezésében. Különösen eredményesnek bizonyult a szovjet politikai komisszárok és a német kommunista párt képviselőinek közös tevékenysége. 1943. július 12–13-án a krasznogorszki táborban a német hadifoglyok megtartották a „Szabad Németország” Nemzeti Bizottság alapító konferenciáját. A különböző táborokból érkezett antifasiszta bizottságok és aktívák képviselői megválasztották a szervezet központi szervének tagjait: 25 hadifoglyot a német hadsereg volt közkatonái és tisztjei közül, valamint 13 főt a politikai emigránsok közül. 1943. szeptember 11–12-én a 15/v. sz. speciális objektumon, a Moszkva melletti Lunyovo faluban megtartották a német hadifogly tiszték szervezetének („Német Tisztek

⁸¹⁹ KOROM 1997. 17–18. Magyar részről az első háborúellenes felszólítást 4 sorkatona írta alá: Gelencsér József, Lahocsinszki Béla, Tükör József és Pendrik Mihály.

⁸²⁰ A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom. Kislexikon. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1987. 194–195.

⁸²¹ KOROM 1997. 18–19.

Szövetsége”) alapító konferenciáját. E szervezet teljes egészében támogatta a német Nemzeti Bizottság feladatait és cselekvési programját, külön szervezeti egységként csatlakozott hozzá.⁸²²

A német és román katonák példájára a magyarok között is mozgalom indult a politikai és szervezeti élet megteremtésére. Az emigráns magyar kommunista vezetők 1943 április végén kampányt kezdtek a Magyar Hadifoglyok Nemzeti Bizottságának (MHNB) megalakításáért. E politikai jellegű szervezet létrehozásának gondolata termékeny talajra talált a hadifoglyok körében.⁸²³ A magyar kommunisták ösztönzésére a 74. sz. oranki hadifogolytáborban száznál több tiszt, köztük két ezredes és egy római katolikus tábori lelkes 1943 júliusában aláírással felhívásban kezdeményezte a magyar bizottság alakítását. Rákosi, Vas Zoltán és más vezetők rábeszélésére a fogságban lévő két tábornok, gr. Stomm Marcell és dr. Deseő László és a hat főtiszt is egyetértett a kezdeményezéssel. A két rangidős tiszt 1943. július 29-én külön nyilatkozatban csatlakozott, amelyet Vas Zoltánnal együtt fogalmaztak meg.⁸²⁴ A magyar szervezők 1943 nyár végéig csak az MHNB létrehozását szorgalmazták, de bíztak benne, hogy később egy magyar légió is alakulhat. 1943 augusztus közepére a különböző táborokban közel száz küldöttet választottak ki a magyar hadifoglyok. A szovjet belügyi szervek a krasznogorszki táborba vitték őket, hogy az itt augusztus 20-án megrendezendő konferencián létrehozzák a bizottságot. Megalakult a 38 tagú előkészítő bizottság, Stomm altábornagy a leendő bizottság elnöke, Deseő vezérőrnagy az alelnöki jelölést elfogadta. 1943 nyarán azonban heves vita pattant ki a magyar kommunista vezetők között. Rákosi, Vas és valószínűleg Révai is, másokkal együtt elfogadhatónak tartották volna a tábornokok által aláírt nyilatkozatot, mivel elképzelhetőnek tartották, hogy Magyarország Horthy vezetésével is kiugorhat a háborúból. Úgy vélték, a románokhoz hasonlóan a magyarok elé sem kell olyan feladatot állítani, hogy saját országuk és annak hadserege ellen tevékenykedjenek. Gerő Ernő és szűkebb köre, meggyőzve az illetékes szovjet szerveket is, dogmatikusabb, merevebb nézeteket képviselt. Erőteljesen követelni kezdték, hogy a tábornokok ne csak Hitler ellen vállalják a harcot, hanem Horthy kormányzó ellen is. A tábornokok és a hadifogoly tisztek többsége azonban erre nem volt hajlandó.⁸²⁵ Rákosi levélben is jelezte a problémát Manuilszkijnek, tudatta vele, hogy a hadifogoly tisztek többsége nem hajlandó egy Horthy

⁸²² Lásd: ВСЕВОЛОДОВ 2003. C. 116–117.

⁸²³ KOROM 1997. 21.

⁸²⁴ Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS. Főszerk.: SIPOS Péter. Budapest, Magyar Hadtudományi társaság – PETIT REAL Könyvkiadó, 1996. 268. (a továbbiakban: Lexikon, 1996.)

⁸²⁵ Stomm tábornok szerint a krasznogorszki hadifogolytáborban lévő tisztek között Gerőék álláspontját csak Görgényi Dániel 8–10 fős és a legényeg mintegy 30–40 fős csoportja fogadta el.

ellen irányuló deklarációt elfogadni. Mivel 1943 augusztus közepére kiderült, hogy Gerő és Manuilszkij elgondolása a hadifoglyok ellenkezése miatt kivitelezhetetlen, levették napirendről az MHNB megalakításának tervét. Az 1943. augusztus 20-ára meghirdetett hivatalos, ünnepélyes alakuló nagygyűlésből mindösszesen annyi lett, hogy a magyarok Szent István napján végighallgathattak egy rövid megemlékezést és ünnepi ebédet kaptak.⁸²⁶ Így 1943 augusztusában meghiúsult a Magyar Hadifoglyok Nemzeti Bizottságának létrehozása.

Közben az emigráns magyar vezetők azt palástolva, hogy a szovjet szervezetek nem volt szükségük egy olyan politikai szervezetre, amely nem kizárólag az ő kívánságait szolgálná, a magyar tábornokok által vezetendő légió szervezéséről kezdtek tárgyalni. Stomm tábornok, aki a fogságban értesült arról, hogy a kormányzó már korábban altábornaggyá léptette elő, és a tisztek túlnyomó többsége elviekben nem ellenezte a Kossuth Lajos nevét viselő önálló magyar légió megalakítását, ugyanakkor feltételeket támasztottak. Ragaszkodtak hozzá, hogy a magyar csapatok ellen a légió nem vethető be, a dologról értesíteni kell a kormányzót, és maguk a magyarok tájékoztathassák a moszkvai angol és amerikai képviselőket is.⁸²⁷ Rákosiék főleg az utóbbi két követelés miatt a szovjetekre hivatkozva, nem fogadták el a feltételeket. Stomm altábornagy ezután kategorikusan elutasította, hogy a légió megszervezésében és vezetésében bármilyen formában részt vegyen. Az önálló magyar seregtest megalakulásának elmaradását évtizedekig Stomm álláspontjával magyarázták, és őt tették felelőssé. Korom Mihály következtetéseivel értek egyet, mi szerint a tábornoki kar követelése a Kossuth-légió élére csak ürügy volt, ezzel akarták leplezni, hogy a szovjet vezetés nem engedélyezte az önálló magyar katonai alakulat megalakítását. Hiszen a Szovjetunióban felállított lengyel, csehszlovák, román seregtestek egyikénél sem ragaszkodtak tábornoki vezetéshez, valamennyit ezredek vezettek.⁸²⁸ 1943 nyarán Gerő zárta le a vitás kérdést ultimátumszerű közlésével: a légió vagy vállalja a Horthy rendszere elleni harcot, vagy nem lesz belőle semmi.⁸²⁹ 1943 augusztus végétől a magyar légió felállításának kérdése egy időre háttérbe szorult. Bár Gerőék sem mondtak le róla, abban bíztak, hogy idővel rá tudják kényszeríteni a tisztekre, ezért meghagytak egy kis szervező bizottságot a különböző hadifogoly-iskolákat végzetek köréből. E bizottság segítségével 1943

⁸²⁶ KOROM 1997. 22–24.

⁸²⁷ Vö. GRÓF STOMM MARCELL ALTÁBORNAGY: Emlékiratok. Bp., Magyar Hírlap kiadása, 1990. 151–153.

⁸²⁸ KOROM 1997. 24.

⁸²⁹ Gerő az Igaz Szó 1943. szeptember 1-jei számában a Választani! Cselekedni! c. cikkében ezt írta: „Horthyval, vagy az oszággal – így van feltéve a kérdés! Harmadik lehetőség nincs!”

decemberében Rákosiék ismételten tárgyalást kezdeményeztek a tábornokokkal és főtisztekkel a korábbi feltétel mellett. Rákosi 1944. február 27-én Molotovhoz, az Állami Honvédelmi Bizottság (GKO) elnökhelyetteséhez fordult írásban segítségért: *„Ajánlom, hogy a magyar hadsereg hadifoglyaiból hozzunk létre egy katonai szervezetet. ... A nagyobb táborokban a hadifoglyok a mi közbenjárásunk nélkül határozatokat fogadtak el, amelyekben kéri, hogy lehetőséget kapjanak fegyverrel harcolni a fasiszták ellen és a független, demokratikus Magyarországért. [...] A magyar hadifoglyokból létre lehetne hozni egy hadosztályt.”*⁸³⁰ 1944. május 15-én pedig Rákosi az SZK(b)P KB Külügyi Osztályához fordult támogatásért, de ez sem vezetett eredményhez.

1944 tavaszán újabb szervezkedés kezdődött a magyar hadifoglyok körében egy nagyobb létszámú önkéntes katonai alakulat létrehozására. 1944. május 14-én Vas és Révai jelenlétében a 22. sz. szaszlavi hadifogolytáborban mintegy 2000 magyar gyűlést tartott, amelyen elfogadtak és 1300-an aláírtak egy levelet. A SZU fegyveres Erőinek Főparancsnokságához címezték, s közölték benne, hogy *„Fegyverrel a kezünkben akarunk harcolni Hitler és Horthy ellen, hazánk felszabadításáért”*. A kezdeményezést a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnöksége és a KMP Külföldi bizottsága is támogatta. 1944. május 20-án Molotovnak címzett levelében Manuilszkij is felkarolta az ügyet, célszerűnek és időszerűnek tartotta a magyar önkéntes alakulat felállítását a Szovjetunió területén, elsősorban hadifoglyokból. A mellérendelt politikai állományt a magyar politikai emigránsokból javasolta kiválasztani. Levele mellékleteként megküldte az Állami Honvédelmi Bizottsághoz határozattervezetét is egy 3000 önkéntesből álló Magyar Önkéntes Dandár felállításának jóváhagyására.⁸³¹ Annak ellenére, hogy már Horthy ellen is vállalták volna az egykori magyar katonák a harcot, még sem kerülhetett sor a katonai alakulat felállítására. Az 1943-as Magyar Légio létrehozásához hasonlóan a szovjet szervek ezt a kezdeményezést is válasz nélkül hagyták.⁸³² Rákosi KÜB nevében még 1944 októberében és év végén is próbálkozott az engedélyezés ügyében, választ azonban nem kapott.

Az önkéntes magyar fegyveres alakulat szervezése megghiúsult, aminek egyik oka az, hogy az illetékes szovjet szervek kezdettől fogva nem voltak érdekelve az ügyben. Az magyar kezdeményezéshez hasonlóan az 1943-as olasz, az 1944-es osztrák kísérlet sem sikerült, és a szovjet vezetés ez esetekben sem adott különösebb indoklást. Attól is

⁸³⁰ Rákosi orosz nyelven írt levelét lásd: ПГАСП. Ф. 82. Он. 2. Д. 1151. Л. 23.

⁸³¹ Manuilszkij levelét lásd: ПГАСП. Ф. 82. Он. 2. Д. 1151. Л. 24–25.

⁸³² KOROM 1997. 30–31., Lexikon, 1996. 279–280.

tartottak, hogy a nyugati szövetségesek a bolsevizmus Magyarországra való ráerőszakolása kísérleteként fognák fel az önálló hadosztály felállítását. Az 1944 őszen elkezdődött fegyverszüneti tárgyalásokon újra felmerült a kérdés a hadosztály létrehozásáról, de akkor a Vörös Hadsereg már annyira előrenyomult Nyugaton, hogy a szovjet fél jogosan úgy vélte, hogy meglesz a magyarok segítsége nélkül is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállítását követően a két magyar tábornok ismételten felemelte szavát a magyar nemzeti alakulatok létrehozása mellett. 1944. december 26-án a 48. sz. lezsnyevoi tiszti táborban Stomm és Deseő tábornokok Petrov altábornagynak, az UPVI parancsnokának címezték kérvényüket. *„Erre a küzdelemre az egész magyar nemzetnek és a magyar hadifoglyoknak is szüksége van, hogy saját vérünkkel váltsuk meg az elmúlt három évben szerzett szegényünket. Határtalan lelkesedéssel ajánljuk fel szolgálatainkat az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormánynak, bármilyen katonai beosztásban.”*⁸³³ – állt a magyar tábornokok levelében. 1944 decemberében az UPVI főnöke, Petrov altábornagy figyelembe véve a hadifoglyok tömeges óhaját, különösen a két magyar tábornok levelét, megküldte Berijának a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának határozattervezetét az első magyar önkéntes gyaloghadosztály szervezéséről.⁸³⁴ Azonban aláírásra most sem került, mivel Sztálin végleges jóváhagyása ismét elmaradt, mint 1943-ban a Magyar Légión és 1944-ben a Magyar Önkéntes Dandár esetében. Ebben szerepet játszott a sikertelen magyar kiugrási kísérlet, majd a Moszkvai Magyar Bizottságnak az új kormány megalakulásáról a szovjet vezetéssel folytatott tárgyalásainak, és a fegyverszüneti egyezmény aláírásának elhúzódása is. Ezért csak az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszünetnek megfelelően szerveződhetett új magyar fegyveres erő.⁸³⁵ Az UPVI–GUPVI összesítő nyilvántartási iratai alapján a magyar kormánynak összesen 21 756 önkéntest adtak át. Többségük a 2., 3. és 4. Ukrán Front melletti táborokban lévő hadifoglyokból, és mintegy 4000 fő hátszói táborokból került hazaszállításra.⁸³⁶

Mint fentebb említettük, már 1943 februárjától a krasznogorszki hadifogolytáborban működött a Központi Antifasiszta Iskola.⁸³⁷ A 27. sz. lágerben 3 zónát

⁸³³ PTBA. Ф. 1n. On. 28a. Д. 6. Л. 233. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 316–317.

⁸³⁴ PTBA. Ф. 1n. On. 28a. Д. 6. Л. 230–232. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 315–316.

⁸³⁵ Lexikon. 1996. 280.

⁸³⁶ Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 315–329. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány a Szovjetunió bekegyezésével csak 1945. április közepén indított a frontvonalra két magyar hadosztályt, azonban a háború befejeződése miatt már nem tudtak részt venni a harci cselekményekben. Lásd: KIS ANDRÁS: Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról (1945). Bp., 1978., KOROM MIHÁLY: Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944. október második felében és novemberben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 2. sz. 232–302.

⁸³⁷ Az NKVD irataiban 1942. március 7-e szerepel a 27. sz. karsznogorszki tábor hivatalos létrehozási dátumaként (PTBA. Ф. 1b. On. 9. Д. 2. Л. 1–2.). A település megfelelő földrajzi elhelyezkedése

különítették el: 1. sz. – az ún. „különleges” vagy tiszti zóna, 2. sz. zóna – az antifasiszta iskola, 3. sz. – a hagyományos „munkás”-zóna. Az ún. különleges zónában őrizték a legféltebb, legmagasabb rendű foglyokat. A háború alatt 625 magas rangú, külföldi katonai parancsnok esett szovjet fogságba, közülük 530 fő átmenetileg vagy véglegesen a krasznogorszki tábor lakója volt. A tábor „legelőkelőbb lakója” a Sztálingrádban fogságba esett Paulus tábornagy, a 6. német hadsereg parancsnoka volt.⁸³⁸ A magyar tábornokok közül 34 fő megfordult e lágerben, köztük a két rangidős, gróf Stomm Marcell altábornagy, dr. Deseő László vezérőrnagy, valamint Ujszászy István vezérőrnagy is.⁸³⁹

A krasznogorszki antifasiszta iskola szervezésének első napjaitól az iskola vezetője Ny. F. Jancen alezredes⁸⁴⁰ volt. Az iskola rendes tanárai a Komintern ismert tagjai, a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének munkatársai, közéleti személyiségek, szovjet tudósok voltak.⁸⁴¹ Az első tanfolyamot körülbelül 40 magyar tiszt, közkatoná és munkaszolgálatos látogatta. Az iskola 1943 decemberétől működő magyar szektorának az igazgatója Rudas László lett, a tanári karban olyan nevek szerepeltek, mint Andics Erzsébet, Nemes Dezső, Földes Pál, Pelikán Géza, Kassai Géza, Nógrádi Sándor. Az iskolába gyakran ellátogattak és előadásokat is tartottak a magyar kommunista emigráció ismert vezetői: Rákosi Mátyás, Vas Zoltán, Gerő Ernő és mások. Később, amikor megnövekedett a magyar hadifoglyok száma, egyéb táborokban is (Juzsa, Morsanszk, Vjatka, Rada) szerveztek antifasiszta politikai tanfolyamokat. 1945–1946-ban a krasznogorszki iskolában egyidejűleg 700 különböző nemzetiségű hadifogoly részesült kiképzésben. A tantervek kidolgozásában részt vettek az iskola tanárai, szovjet politikai

magyarázhatja, miért itt létesült a szovjet főváros melletti legfontosabb gyűjtő- és elosztótábor. Fontos közlekedési csomópontok mentén található, a volokalamszki országot, két fontos vasútállomás és egy repülőtér mentén. A sztálingrádi fordulat után, 1943 nyarára a tábor korábbi 1700 fős befogadóképességét 3500 főre kellett felemleni. A krasznogorszki táborban – 1942–1949. évi fennállása alatt – 48 043 fő, legkülönbözőbb nemzetiségű hadifoglyot regisztráltak. 1947-től a krasznogorszki hadifogolytáborban koncentrálták a háborús főbűnösöket, mintegy 777 főt. A hadifoglyok repatriálása következtében 1949 végétől a tábornak folyamatosan építették le. 1950. március 25-én még 595 fő, elítélt háborús bűnös tartózkodott itt, 1950 augusztusában áttelepítették őket a 12. sz. táborba. Az MVD 1950. október 21-én kelt rendeletével kezdődött meg a tábor felszámolása, amely 1951. január 5-re fejeződött be teljesen. Lásd: ВСЕОЛОДОВ, 2003. C. 53–63.

⁸³⁸ Ugyanolyan kiemelten kezelték Heinrich von Einsiedel grófot, a Lufthanse egykori berepülő pilótáját, aki Bismarck német kancellár ükunokája volt. A világhírű – osztrák származású – biológus, etológus, Konrad Lorenz is a tábor lakója volt, orvosként dolgozott a táborban. A fogságban írta meg művét. Lásd: Konrad Lorenz: Az Orosz Kézirat (1944–1948). Az ember természetrajza. Bevezetés az összehasonlító viselkedéstudományba. Cartaphilus Könyvkiadó, Bp., 1998.

⁸³⁹ A szovjet hadifogságba esett magyar tábornokok személyi kártyái alapján. Lásd: Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 564–576.

⁸⁴⁰ Jancen, Nyikolaj Francevics (?–1973) – alezredes, a Leningrádi Egyetem filozófiai karának volt a dékánja. Kétőnéven beszélt idegen nyelveket, és jól ismerte a propagandamunka fortélyait. 1943 februárjától a krasznogorszki antifasiszta iskola főnöke. 1943 őszén őt V. Je. Parfjonov alezredes követte. Jancen később az SZKP KB Pártfőiskoláján professzor.

⁸⁴¹ ВСЕОЛОДОВ, 2003. C. 118–119.

tisztek és a Szovjetunióban élő politikai emigránsok. A magyar szekció tanterve marxizmus–leninizmusból, politikai gazdaságtanból, szocialista építésből, magyar történelemből és a szovjet kommunista párt történetének tanaiból állt.

Örkény István is ide került át a tambovi táborból. 1945. február 5-én regisztrálták a krasznogorszki lágerben, és 1945. május 25-én irányították át a Központi Antifasiszta Iskolába.⁸⁴² 1946. szept. 18.-án hagyta el az antifasiszta iskola magyar szektorát, és 1946. december 21-én szabadult.⁸⁴³ A szovjet hadifogolylágerekben írta meg *Voronyezs* c. színművét, a *Lágerek népe* c. szociográfiáját és önvallomásait *Emlékezők* címmel.

Miután megbukott a magyar hadifoglyok bizottsága és az önkéntes hadosztály szervezésének kísérlete, 1944 végétől a magyar antifasiszta mozgalom három irányban fejtette ki tevékenységét: az antifasiszta iskolán és tanfolyamokon való képzés, propaganda a fronton és magyar partizáncsapatok szervezése. Jelen dolgozatban területi korlátok miatt az utóbbi két témával nem tudunk részletesen foglalkozni. Az 1943 végén induló képzésben a krasznogorszki iskolában már 67 magyar kezdte meg tanulmányait, ezenkívül a juzsai táborban az antifasiszta tanfolyamon közel 50 magyar hadifogoly tanult két csoportban.⁸⁴⁴ Az NKVD 1943. november 10-i, 001731. számú – a hadifogoly antifasiszta káderek felkészítéséről szóló – utasításának megfelelően, a 27. sz. tábor antifasiszta politikai iskoláját feltöltötték, hozzákezdtek a tervezett feladatok teljesítéséhez, és december 1-jétől 67 magyar hallgató kezdte meg tanulmányait.

**A krasznogorszki Központi Antifasiszta Iskola létszáma
(1943. december 10-i állapot)**

22. sz. táblázat

Szektor	Tiszt	Tiszthelyettes	Sorkatona	Összesen
1. Német	66	33	93	192
2. Román	0	16	74	90
3. Olasz	29	17	44	90
4. Magyar	30	13	24	67

⁸⁴² Örkény 1943. január 23-án esett fogságba, Belgorod környékén, és február 2-án érkezett meg a 2599-es számú Tambov városában lévő hadifogolykórházba, ahol a lábsérülésével kezelték. A kórházból 1943. augusztus 20-án írták ki, és 1943. szeptember 1-jén regisztrálták a 188. sz. lágerben, amely Tambov mellett, Rada állomásnál helyezkedett el mélyen az erdőben. Örkény István hadifogoly személyi dossziéja: ПГБА. Ф. 460. Оп. 8. Д. 354454. Л.1–13.

⁸⁴³ Örkény István *Lágerek népe* c. szociográfiai kisregénye 2005-ben jelent meg először orosz nyelven. Lásd a kötet utószavát. ИИТВАН ЭРКЕНЬ. Народ лагереи. М., 2005. 215–223. (БАРИА Е. М. Послесловие.) RADNÓTI ZSUZSA: Örkény István hadifogolyévei. Beszélgetés a *Lágerek népe* orosz kiadásáról. In: *Népszabadság*, 2006. április 2.

⁸⁴⁴ ПГБА. Ф. 4н. Оп. 2. Д. 3. Л. 44. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 281–282.

A 165. sz. tábor tanfolyamán összesen 856 személy 25 csoportban kezdett tanulni. (A német szektorban 579 személy 16 csoportban, a román szektorban 110 személy 3 csoportban, az olasz szektorban 120 fő 4 csoportban, a magyar szektorban pedig 47 fő 2 csoportban.) A dokumentum arról is tudósít, hogy a magyar szektor teljes feltöltésére kiadott utasítás értelmében kiegészítésül oda kell küldeni a már kiválasztott, 51 fő magyar hadifoglyot.

5. Osztrák	8	9	25	42
Összesen	133	88	260	481

Összeállítva: ПГБА. Ф. 4п. Оп. 2. Д. 3. Л. 44.

A 27. sz. hadifogolytábor antifasisztáinak foglalkozás, életkor és végzettség szerinti megoszlása (1947. június 15-i állapot)

23. sz. táblázat

Nemzetiség	Anti-fasiszták száma	Közülük			Életkor				Végzettség		
		munkás	paraszt	tisztviselő	25-ig	25–35	35–45	45 felett	felső	közép	alsó
német	318	176	40	102	53	159	95	11	45	41	232
osztrák	115	74	8	33	16	48	46	5	13	19	83
magyar	141	69	28	44	5	98	32	6	34	33	74
román	164	41	84	39	28	119	16	1	15	26	123
japán	433	104	160	169	201	129	92	11	43	95	295
összesen	1171	464	320	387	303	553	281	34	150	214	807

Összeállítva: ПГБА. Ф. 105п. Оп. 12. Д. 18. Л. 31.

A krasznogorszki Központi Antifasiszta Iskolát fennállása alatt (1943 és 1950 között) összesen mintegy 4300 fő végezte el.⁸⁴⁵ A politikai iskolát és tanfolyamot végzett hadifoglyokat táborokba küldték, ahol a hadifoglyok között folytatott antifasiszta munkára használták fel őket, a legjobb képességűeket pedig a Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének rendelkezésére bocsátották, hogy az ellenség csapataiban folytassanak propagandamunkát. 1943 júniusától 1944. február 1-jéig 145 antifasiszta hadifoglyot küldtek a frontra, köztük 21 magyart.⁸⁴⁶

Már 1942 nyarától megindult a sajtópropaganda is a hadifoglyok körében. A hadifogolytáborokban terjesztették a GUPVI által három nyelven – németül, magyarul és románul kiadott újságokat. Így a szovjetunióbeli magyar hadifoglyoknak saját központi lapjuk volt, az „Igaz Szó”, azonban ezt az ideológiai felvilágosító, áttevő orgánumat nem ők szerkesztették, természetesen szigorú cenzúrával működött. Az „Igaz Szó” hét évig jelent meg – 1942. október 10-től 1949-ig, havonta 3–4-szer adták ki 10 000 példányszámban.⁸⁴⁷ A szerkesztőbizottságot Gerő Ernő vezette, a szerkesztőség munkájáért Gergely Sándor felelt. A szovjet propaganda terjesztésében nagy szerepet játszó lap szerkesztésében Bebrits Lajos, Földes Pál, Gábor Andor, Kassai Géza, Orosz Nándor, Nemes Dezső vettek részt. Az „Igaz Szó” összeállítása a Komintern felszámolása után a már említett 99. sz. intézetben történt, 1946 decemberétől pedig a GUPVI politikai osztálya antifasiszta részlegén belül 3 fős önálló szerkesztőség működött. 1944-től kezdve

⁸⁴⁵ ВСЕВОЛОДОВ, 2003. С. 120.

⁸⁴⁶ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 2. Л. 63.

⁸⁴⁷ Az első sajtótermék a kísérleti jellegű Tábori újság volt, amely 1942. június 22-én indult, és október 10-től nevezték Igaz Szónak. KOROM 1997. 19.

az újság négy rovatból állt: aktuális hírek, szovjet témák, magyar témák és nemzetközi rovat. A hadifoglyok többségének a lap az információhoz jutás értékes forrása volt a hazájukban végbemenő eseményekről. Az 1949. december 31-e után készült jelentésében a GUPVI munkatársa az „Igaz Szó” munkáját értékelve, kiemelve az újság szerepét a fasizmus elleni harc propagandájában, a szovjet–magyar barátság erősítésében, sajnálkozik, hogy *„az újság hasábjain fő helyen mindig a kisczadapárt vagy a függetlenségi front állt, elmosódott benne a magyar kommunista párt szerepe”*.⁸⁴⁸ Ugyanebben a jelentésben szó van arról, hogyan befolyásolta az újság a hadifoglyok hangulatát az uszmányi tiszti táborban, ahol az „Igaz Szó” különösen népszerű volt. A tábor antifasiszta aktivája próbaszavazást rendezett, hogy kiderítse, ki melyik párthoz csatlakozna, ha Magyarországon élne. A hadifoglyok 90%-a a kisczadapárra szavazott.

Az UPVI–GUPVI politikai részlegének iratai között a hadifoglyok egymás közt folytatott beszélgetéseiről is olvashatunk jelentéseket. 1944. október 31-én a 188. sz. tambovi tábor politikai kiképző tisztje írta, hogy a magyarok beszélgetéseinek fő témái: „a helyzet a fronton, Magyarország helyzete, a nemzetközi helyzet, viselkedési szabályok a táborban”. A lágerbe újonnan megérkezett magyar hadifoglyokat a következő kérdések foglalkoztatják: *„a) Mikor kapnak rá lehetőséget, hogy dolgozzanak? b) Azt olvasták a Szovjetunió marsallja, Zsukov aláírásával terjesztett röplapon, [...] hogy azok a személyek, akik önként kerültek fogságba, bizonyos kedvezményekhez jutnak majd (gyors hazatérés a harci cselekmények befejezése után, jobb ételek, különleges táborokban való elhelyezés, szakmájuk figyelembevétel a munkánál), és most ezeknek az ígéreteknek a teljesítését várják el. c) Szeretnének írni az otthoniaknak, ezért postai levelezőlapot kérnek. d) A Szovjetunió miért folytat háborút a saját határain túl is? e) Miért adták át Erdélyt Romániának? f) Még nincsenek meggyőződve Horthy bűnösségéről. g) Megfigyelhető, hogy gyűlölik a Nyilaskeresztes Pártot. h) Megfigyelhető, hogy gyűlölik a magyar tiszteket. i) Nagyon érdekli őket a magyarországi agrárkérdés.”*

Egyúttal felmerül a kérdés, mit tudhattak a magyar parasztemberek a Szovjetunióról? Az egyszerű parasztemberek Szovjetunióról való ismeretei nagyon szerények voltak, látták, hogy a nép szegénységben él, sok esetben még a hadifoglyok fejadagjánál is kevesebb élelemből. Ugyanakkor idővel az is feltűnt nekik, hogy a szovjet rendszerben nincs különbség úr és szolga között, nem érezni a szegény ember iránti megvetést. Örkény István a hadifogsága alatt több „közvélemény-kutatási” kísérletet tett a

⁸⁴⁸ РГБА. Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 10. Л. 2–153., Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 753.

foglalkozások körében, általában 20 fős csoportokat kérdezett meg. „Két kérdésben arra kerestünk választ, hogy mi tetszett és mi nem tetszett a Szovjetunióban... Érdekes, hogy húszból tizenkettőnek az tetszett, hogy a társadalmi válaszfalak leomlottak. Az orosz tiszt viszonya a legénységhez, a gyárakban a munkás magabiztos hangja, a nyíltság, a közvetlenség.”⁸⁴⁹

A hivatalos szovjet propagandának megfelelően, természetesen elhallgatták a holokauszot, az antiszemitizmust, nem jelent meg igazán az etnikai kérdés sem éppen azért, mert a Szovjetunió népeinek egységét kívánták hangsúlyozni, nem pedig megosztottságát. Az UPVI által a magyar hadifoglalkozások számára meghirdetett programokban az alábbi alapelvekre, illetve feladatokra helyezték a hangsúlyt: „1. Mielőbbi szakítás Hitlerrel és a békekapcsolatok felvétele a Szovjetunióval, Angliával és az Egyesült Államokkal, továbbá a szomszéd népekkel. Tényleges részvétel a hitlerizmus és a fasiszta Németország büntársainak megsemmisítésében. 2. A demokratikus szabadságjogok megerősítése: a sajtó szabadsága, gyülekezési és szervezkedési szabadság, általános és titkos választójog és egyenlőség a törvény előtt, azért, hogy a magyar nép végül szabadon kifejezhesse akarátát, és a saját kívánsága szerint rendezhesse be az életét a saját országában. 3. Földosztás a cselédek és a parasztok körében a nagybirtok rovására [...] 4. Az ipari munkások életszínvonalának emelése. A 8 órás munkaidő bevezetése törvényileg és szabadság biztosítása a munkaadó terhére. A női és gyermekmunka tényleges védelme. Betegségbiztosító pénztárak. A betegségbiztosítás kiterjesztése a mezőgazdasági munkásokra. [...] 5. A közigazgatás demokratizálása. A falusi és városi önkormányzat visszaállítása és kiterjesztése. Az összes hivatal betöltése a falusi, városi és megyei hivatalokban abból a célból, hogy biztosítani lehessen a nép befolyását és ellenőrzését a vele a választott személyek révén közvetlenül érintkező hatalmi szervek felett. Az esküdték intézményének visszaállítása. 6. Teljes vallásszabadság. 7. A fasiszta pestisének kitörlése a magyar társadalom életéből. A fasiszta pártok és szervezetek – többek között a német „Volksbund” – feloszlata. Az antiszemita törvények visszavonása. A német fasiszta letéteményeseinek eltüntetése a társadalmi és gazdasági életből. 8. A háborús bűnösök felelősségre vonása. A háborús szállítások ellenőrzése és a törvénytelen háborús jövedelmek elkobása. 9. Alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, amely lefektetné a népi erőkre támaszkodó, szabad és független Magyarország alapjait.”⁸⁵⁰

⁸⁴⁹ ÖRKÉNY 1981. 120.

⁸⁵⁰ ПТБА. Ф. 4п. Оп. 4. Д. 1. Л. 42о6–43. Magyar hadifoglalkozások a Szovjetunióban. 2006. 282–286.

Nézzük, hogy vélekedik az autentikus szemtanú a hadifoglyok körében folytatott politikai felvilágosító munkáról. Ezt írja Örkény: „*S bár sokat tanultunk a fogságban, az sem tagadható, hogy e politikai nevelés módszerei és körülményei nem voltak mindig szerencsések. Ez a nevelés kissé száraz volt, elméleti; magyar fülnek szokatlan. Az Igaz Szó, a hadifoglyok újságja, elvont cikkeket irt, a táborban lévő könyvek – ha voltak könyvek – elvont politikai kérdéseket tárgyaltak. Az elvonatkoztatott elmélet a demokráciának csak eszenciáját adta, nem pedig ízét, illatát.*”⁸⁵¹ Akármilyen absztrakt nyelven is folyt a nevelés, az illetékes szovjet szervek kiindulópontként igyekeztek nemzeti sajátosságokat keresni. A Komintern 1943. évi megszüntetése is azt bizonyítja, felismerték, hogy nem lehet csak nemzetközileg szervezni az ellenállást, mivel minden nemzeti ellenállás specifikus. Ezért pl. felelevenítették a magyar nemzeti függetlenség hagyományait a hallgatók előtt: “*Csak a demokratikus Magyarország lehet szabad. Csak egy demokratikus nemzet léphet Bocskai István, Rákóczi és Kossuth szabadságharcosainak nyomdokaiba.*”⁸⁵² A magyar antifasiszta aktivák, amelyeket maguk között a hadifoglyok csak „antifa”-ként emlegettek, nagy figyelmet szenteltek az aktuális politikai események megünneplésére is, mint pl. a Szovjetunió és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok helyreállítása 1945 szeptemberében, 1946. február 1-jén a köztársaság kikiáltása Magyarországon, 1946 áprilisától kezdve Magyarország felszabadításának évfordulója, illetve minden évben december 21-e, Sztálin születésnapja. A GUPVI-iratok közt fellelhető mintegy száz emlékalbumban az utókor számára is fennmaradtak a hadifoglyok bejegyzései, diszes rajzai, a magyar és szovjet politikai vezetőket dicsőítő, köszöntő üdvözlétek.⁸⁵³ Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 100. évfordulójának alkalmából az antifasiszta politikai körök 1948-ban megemlékezéseket, ünnepségeket szerveztek a táborokban.⁸⁵⁴ „A lakóhelyiségeket, klubokat, antifasiszta szobákat, étkezőket az 1848. évi forradalomnak, a jelenlegi magyar demokrácia vívmányainak, továbbá a szovjet–magyar egyezménynek szentelt feliratokkal, plakátokkal díszítették fel. Kifüggesztették az 1848–1849. évi forradalom hőseinek portréit: Kossuthét,

⁸⁵¹ ÖRKÉNY 1981. 112.

⁸⁵² PTBA. Ф. 4п. Он. 4. Л. 1. Л. 43о6. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. 282–286.

⁸⁵³ Az RGVA-ban a GUPVI Politikai Ügyosztálya mellett működött antifasiszta részleg iratanyagában egy külön állag tartalmazza a magyar hadifoglyoktól fennmaradt dokumentumokat. (PTBA. Ф. 4п. Он. 25в.) A mintegy száz emlékalbumból álló iratanyag különleges értékét az adja, hogy valamennyit a magyar hadifoglyok saját kezűleg díszítettek, rajzolták, festették. Hasonló értékes anyag található a GA RF-ban is. (ГА РФ. Ф. 9526. Он. 3.)

⁸⁵⁴ Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 155. évfordulóján 2003-ban Moszkvában a Magyar Kulturális, Tudományos és Tájékoztatási Központban ünnepélyes kiállítás nyílt ezekből az anyagokból. „Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc 100. évfordulója szovjet hadifoglytáborokban” c. tárlat a moszkvai Levéltári Intézet és az RGVA együttl működésének köszönhetően jött létre.

Petőfiét és Táncsicsét. A faliújságokból mindenhol különszámokat készítettek.”⁸⁵⁵ Ezen alkalomból munkaversenyeket is hirdettek a termelési normák teljesítése és túlteljesítése érdekében, sok brigád magas termelési eredményeket ért el.⁸⁵⁶

A szovjet szervek 1947 végén befejezettnek tekintették a magyarok, románok és osztrákok összpontosítását külön táborokban és táborrészlegekben, ami még 1944-ben kezdődött el G. D. Dimitrov kérésére, és folytatódott az MVD 1946. áprilisi rendelete alapján. Önálló táborrészlegekben való összpontosításuk lehetővé tette, hogy jobbak legyenek a hadifoglyok között végzett politikai munka feltételei. Ezt segítette továbbá az is, hogy 1946 végén a már korábban említett GUPVI rendelet értelmében nemcsak a moszkvai központban erősítették meg a politikai ügyosztályt Boriszoglebszkij vezetésével, hanem ettől kezdve valamennyi a táborban, táborrészlegekben politikai osztályokat létesítettek.⁸⁵⁷ A magyarok és románok körében végzett politikai munka javítása céljából a táborok politikai osztályaihoz a Központi Antifasiszta Iskola magyar és román szektorát végzett hallgatóit irányították. Egyidejűleg oda, ahol a legnagyobb létszámban voltak magyar és román hadifoglyok, az antifasiszta iskola tanárait is kiküldték, hogy tanulmányozzák a hadifoglyok között végzett antifasiszta munka állapotát, valamint hogy segítséget nyújtsanak az aktívának és a funkcionáriusoknak, akiket ennek az iskolának hallgatói közül neveztek ki. A táborokban politikai iskolákat és köröket szerveztek, rendszeresen tartottak előadásokat és referátumokat különböző kérdésekből, faliújságokat adtak ki. Az antifasiszta klubok, politikai körök számára önálló helyiségeket különítettek el, amelyeket a hivatalos propagandának megfelelően díszítettek. A korabeli fényképek tanusítják, hogy Sztálin, Lenin, Rákosi képei mellett Tildy, Dinnyés arcképeit is elhelyezték, sőt a „Világ proletárjai egyesüljetek!”, az „Erősítsd a szovjet magyar barátságot!” feliratok mellett megfűrt a „Békesség a földön a jóakarató embereknek!” szöveg is. A politikai munka egyik fő irányvonala továbbra is a hadifoglyok munkája hatékonyságának fokozását szorgalmazó propaganda volt. Széles körűen elterjedt a munkaverseny és a rekordisták mozgalma. A munkaverseny eredményeit a hadifoglyok közgyűlésein és konferenciákon összegezték, ahol megvitaták a termelékenység emelésére

⁸⁵⁵ ПГБА. Ф. 4н. Оп. 33. Д. 4. Л. 16. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 310–312.

⁸⁵⁶ Lásd: Uo. A 242. sz. táborban Hunyadvári [Hunyadvány?] vájár hadifogoly munkaügyeletet tartva a Sztálin bányában, az 1848. évi magyar forradalom napján 8 bányaáccsal 6500%-ra teljesítette a műszak normáját, 340 tonna szénét kifejtve.

⁸⁵⁷ ПГБА. Ф. 1н. Оп. 9а. Д. 9. Л. 20–21.

irányuló javaslataikat is.⁸⁵⁸ Az antifasiszta mozgalom virágkora 1947–1948-ra tehető, az alábbi táblázat bemutatja az 1947-ben szervezett rendezvények számát.

Politikai rendezvények a GUPVI-táborokban 1947-ben

24. sz. táblázat

Rendezvény megnevezése	1947. I. negyedév	1947. II. negyedév	1947. III. negyedév	1947. IV. negyedév	Összesen
Gyűlések	7 275	12 037	14 642	12 401	46 355
Előadások	13 287	19 507	22 274	20 629	75 697
Csoportos beszélgetés	41 702	66 069	67 863	65 676	241 310
Csoportos olvasás	191 398	208 792	233 975	232 170	666 335
Faliújság	7 789	8 788	19 924	21 900	
Politikai körök	1 703	4 847	6 103	6 100	

Összeállítva: ПГВА. Ф. 4п. Оп. 11. Д. 57. Л. 1–13. alapján. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 864–868.

Kruglov belügyminiszter által a kormány tagjainak 1950. május 24-én megküldött beszámolójában a politikai és antifasiszta munkára vonatkozóan olvashatjuk, hogy csak 1947–1949-ben 161 915 gyűlést rendeztek, az antifasiszta aktívák 73 667 szemináriumot szerveztek, 252 160 előadást tartottak meg, a táborokban rendszeresen 10 326 politikai klub működött, ezekben mintegy 600 000 hadifogloly vett részt.⁸⁵⁹

1948-ban az antifasiszta iskolákban⁸⁶⁰ és a tanfolyamokon tanulók száma az 1947. évihez képest jelentős növekedést mutatott. A japán hadifoglolyok voltak mindvégig a legaktívabbak, 1948-ban a 24 157-főből mintegy 10000 személy közülük került ki.⁸⁶¹

Antifasiszta hallgatók száma 1947–1948-ban

25. sz. táblázat

Megnevezés	Összesen tanult		Növekedés %-ban
	1947-ben	1948-ban	
Antifasiszta iskola (3)	1 553	3 739	240
3 hónapos tanfolyamok (43)	3 300	9 678	293
1 hónapos tanfolyam (38)	700	10 740	1 534
Összesen	5 553	24 157	435

Összeállítva: ПГВА. Ф. 4п. Оп. 11. Д. 7. Л. 31–50. alapján. Военнопленные в СССР. Т. 4. 871–878.

⁸⁵⁸ A 242. táborban Guvenci [?] Dániel szerszámlakatos és Kovács Sándor fémestergályos magyar hadifoglolyok az általuk feltalált szerkezet alkalmazásának köszönhetően 1300–1400%-ra teljesítették a termelési feladatokat.

⁸⁵⁹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 312, ПГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 4. Л. 36–46. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 918.

⁸⁶⁰ 1947 őszétől már 3 antifasiszta iskola működött. A 40. és 41. sz. objektumok mellett 1947. szeptember 30-tól a 42. sz. MVD-objektum is felállt, amely Krasznogorszk, Noginszk, később Rjazany településeken funkcionált. Путеводитель, 2008. 136.

⁸⁶¹ ПГВА. Ф. 4п. Оп. 11. Д. 7. Л. 31–50. Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. 871–878.

Az SZK(b) KB által a hadifogolytáborokban szervezett valamennyi antifasiszta iskolában és tanfolyamon mindösszesen 73 756 hadifogoly tanult. Közülük 48 090 német, 21 137 japán, és 4529 fő román, magyar, osztrák, olasz és egyéb nemzetiségű volt.⁸⁶²

Már említettük, hogy 1946-tól az MVD-táborok közül az egyik, ahol a legtöbb magyar hadifogoly koncentrálódott, a 62. sz. kijevi láger volt. 1946. január 1-jén a 62. sz. táborparancsnoksághoz tartozó valamennyi táborrészlegben 10 779 fő magyar tartózkodott, amely az összlétszám 39,3 %-a. 1947. január 1-jén a magyarok száma arányaiban hasonlóságot mutat (39,7 %), számszerűleg kicsit magasabb az előző évihez képest, 12 081 fő. 1948. január 1-jén 7 506 fő a magyarok száma, 39,5 %. (A németek aránya e táborrészlegekben 1946-ban 45 %, 1947–1948-ban 47 % volt.)⁸⁶³ Sajnos önállóan a magyarok antifasiszta megmozdulásaira vonatkozóan nem készültek kimutatások. Ugyanakkor az alábbi táblázatba gyűjtött összesítő adatok is azt támasztják alá, hogy az antifasiszta mozgalom 1947–1948-ban élte fénykorát.

**Politikai rendezvények a 62. sz. kijevi táborparancsnoksághoz
tartozó táborrészlegekben (1945–1949)**

26. sz. táblázat

Rendezvény megnevezése	1945	1946	1947	1948	1949
Gyűlések	160	548	773	827	288
Tömeggyűlések	14	167	220	293	–
Előadások	353	798	1 508	1 661	517
Csoportos beszélgetés	2 323	3 086	3 753	4 103	1 793
Faliújság	208	778	1 638	979	489
Politikai körök	nincs adat	nincs adat	364	316	357

Összeállítva az PTBA. Ф. 1п. Оп. 35а. Д. 17. Л. 1–208. alapján. Военнопленные в СССР. Т. 5. (2.) 2006. С. 133–224.

Amíg a politikai körökbe 1947-ben a hadifogolyoknak csupán 29,8 %-a kapcsolódott be, addig 1948-ban már 44,6 %-a, 1949-ben pedig a kontingens 89 %-a látogatta azokat.

1949 októberében és novemberében a 62. sz. táborparancsnokság politikai munkatársai elbeszélgetések során felmérték a hadifogolyok tudását. A kérdések a kapitalista berendezkedéssel szemben a szocialista rendszert előtérbe helyezve a Szovjetunió politikai, gazdasági és kulturális helyzetére irányultak. A felmérésben 3 188

⁸⁶² ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 312, PTBA. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 4. Л. 36–46. Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 917–920. Sajnos részletesebb nemzetiségi bontás az összesítő számadatokról az eddigi kutatások során nem került elő.

⁸⁶³ A 62. sz. tábor 1943–1950 közötti története. 1951. január 31-e körül állította össze Zolotarjevics ezredes, a politikai ügyekben illetékes parancsnokhelyettes. Lásd: PTBA. Ф. 1п. Оп. 35а. Д. 17. Л. 1–208. Военнопленные в СССР. Т. (5–2). 2006. С. 133–224.

személy volt érintett, akiknek közel fele magyar hadifogoly volt. (1 591 fő magyar, 1 109 fő német, 488 fő egyéb nemzetiségű.) Annak ellenére, hogy a „vizsgáztatottak” több mint 50 %-a csak közepesen felelt meg, a tábor vezetése pozitívan ítélte meg a foglyok politikai fejlődését.

A 62. sz. tábor 1949. évi felmérése a hadifoglyok ismereteiről

27. sz. táblázat

Nemzetiség	Létszám	Jól megfelelt	Közepesen megfelelt	Nem felelt meg
magyar	1 591	629	869	93
német	1 109	421	650	38
egyéb	488	433	51	4

Összeállítva az PTBA. Ф. 1п. Оп. 35а. Д. 17. Л. 1–208. alapján. Военнополненные в СССР. Т. 5. (2.) 2006. С. 133–224.

1948 január elején Boriszoglebszkij a GUPVI politikai ügyosztályának vezetője a következőket jelentette Kruglov belügyminiszternek: *„Politikai szempontból a román és magyar hadifoglyok döntő többségének nézeteiben gyökeres fordulat történt. Az összejöveteleken és gyűléseken a románok és a magyarok idejében és helyesen reagálnak a nemzetközi fejleményekre, valamint a romániai és a magyarországi eseményekre. Különösen örülnek a demokratikus reformok (agrárreform, pénzreform stb.) végrehajtásának országaikban, továbbá a reakciós pártokkal és összeesküvő tevékenységükkel szemben folytatott harcnak. [...] A 62. sz. tábor egykori magyar hadifogoly lakója az antifasiszta aktíva számára elküldött levelében azt írja: „A fogságig nem érdekelt a politika, de mostanra megértettem, hogy hazám felvirágzását csak a kommunista párt biztosíthatja. Én és Szatócs Pál barátom beléptünk a kommunista pártba.”*⁸⁶⁴

Azonban nem sikerült minden – a náci elveknek elkötelezett – katonát a fentiekhez hasonlóan megnyerni. A korabeli hivatalos jelentések többnyire csak részben, felszínesen tudósítanak az antifasiszta politikai munka közben tapasztalt negatív jelenségekről. A táborokban dolgozó szovjet politikai munkatársak a hadifoglyokat politikai meggyőződésük, beállítottságuk alapján három csoportra osztották. Az első csoportba a „fasisztákat” sorolták, akik továbbra is minden eszközzel a Szovjetunió elleni harc folytatása mellett foglaltak állást. A 2. csoportot az antifasiszták képezték, akik lojálisan viselkedtek a lágerparancsnokság irányába, készek mutatkoztak az együttműködésre. A harmadik, talán legnagyobb számú csoportot pedig az ún. „konformisták” alkották, akik

⁸⁶⁴ PTBA. Ф. 4п. Оп. 33. Д. 4. Л. 211–221. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 310–312.

valójában semleges álláspontot képviseltek, céljuk igazából a konfliktusokat elkerülve a túlélés volt. Ez utóbbi csoporthoz tartozó személyek fölötti befolyás megszerzéséért a fasiszták és az antifasiszták között makacs küzdelem zajlott. Az elsősorban a tisztiek köréből kikerülő „fasiszta” beállítottságú egyénnel a szovjet lágerparancsnokságok előbb-utóbb keményen leszámoltak, elkülönített büntetőosztagokba küldték őket, illetve ítélet született ellenük.⁸⁶⁵ Egyébként is a „fasiszta elemek kiemelésére” irányuló operatív tevékenység a kezdetektől a politikai nevelőmunka szerves részét képezte.

A hadifoglyok politikai aktivitását volt hivatott fokozni, hogy az antifaiszták emelt fejadagot, kiegészítő dohányt és új ruházatot is kaptak. A többlet élelemhezjutás reményében belépő, de fasiszta nézeteiket meg nem tagadó személyeket nevezték „kasiszti”-nek, azaz „kásásoknak”. Emiatt került sor a tanfolyamokon lemorzsolódásra, amelyet hivatalosan azzal magyaráztak, hogy az illetékes szovjet szervek „komolytalanul álltak a válogatáshoz, és az iskolába kiválasztottak közé bevették az NSDAP és az SS egykori tagjait, illetve egyéb kétes személyeket”.⁸⁶⁶ A hadifoglyok esetében a másik csábító tényező a mielőbbi hazakerülés felcsillanó reménye volt. Erről így ír Örkény: *„...a nevelőmunkának még egy hibája van. Ez a helyzetből adódik, a fogság helyzetéből. Mert mihelyt „antifasiszmusra” oktatják a foglyot, a fogoly tüstént arra gyanakszik: az antifasiszták előbb mennek haza. És csendes megegyezés szerint: belépni az aktívába annyi, mint beiratkozni a demokráciába, azazhogy megváltani a vasúti jegyet Dorozsma felé... Mindenki látja, hogy ebből jó nem lehet. Nem is lett. Képmutatás, fal mellé húzódás, lapulás.”*⁸⁶⁷

Ugyanakkor *„a foglyok, akiknek politikai nevelése szinte légüres térben játszódott le [...] megtanultak nyitott szemmel nézni, gondolkodni, és a legtöbb esetben ítéletet is mondanak. Ez az ítélet néha nem áll helyt, de majdnem mindig megfontolt és komoly.”*⁸⁶⁸ Az író szavait támasztják alá a 144. sz. hadifoglytábor emlékalbumában fellelt sorok is, amelyek kiválóan mutatják, hogy egyfajta gondolkodás megindult a fejekben: *„Amit nem értünk a Szovjetunióból: 1) Mi annak a magyarázata, hogy a cárizmus megdöntésekor az orosz birodalom nem tagozódott és esett szét részeire, hanem ellenkezőleg, az alkotmánytörvény 13. szakasza szerint az ott felsorolt 16 önálló Szocialista Szovjet Köztársaság önkéntesen egyesült? Hiszen nyilvánvalóan óriási eltérést kell, hogy mutasson pl. az üzbég és észtek, vagy igen sok másik, néprajzilag, fajilag egymástól elütő népcsoport,*

⁸⁶⁵ КУЗЬМИНЫХ, 2005. С. 196–197.

⁸⁶⁶ РГВА. Ф. 4п. Оп. 6. Д. 4. Л. 54–59. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 298–300.

⁸⁶⁷ ÖRKÉNY 1981. 113.

⁸⁶⁸ Uo. 121.

nemzeti sajátosságaikkal, életformáikkal, szokásaikkal, stb. 2) Az alkotmánytörvény 24. szakaszában leszögezett vallásszabadság hogyan valósult meg a gyakorlatban a Turkmén-, Üzbég-, Tadzsisz Szovjet Köztársaságok vallásos törökök lakói között? [...] 3) A házasságjogi új szabályok szerint a többnejűség megengedett dolog-e? Vagy pedig csak egy nővel lehet házasságra lépni?”⁸⁶⁹

A GUPVI beszámoló dokumentumaiban az adott időszakra vonatkozóan a magyar hadifoglyok politikai és erkölcsi állapotát pozitívan értékelik. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a hadifoglyok politikai és erkölcsi állapotát befolyásoló legfontosabb tényező a hazatérésük időpontja. „*Nem ismerik hazatérésük időpontját, ez nyomasztólag hat rájuk*” – mutat rá jelentésében Boriszoglebszkij, a GUPVI politikai osztályának parancsnoka. A hazaindítás visszatartása olykor engedtlenségi akciókhoz vezetett: „*A 100. sz. táborban történt eset, amikor 1947. október 8-án 2300 magyar hadifogoly kollektív módon megtagadta a munkát. Igaz, ebben az eseményben nem kis szerepet játszott az, hogy nem kellőképpen gondoskodtak a hadifoglyok anyagi és lakóköri körülményeinek javításáról, és gyenge volt a körükben végzett nevelőmunka. De a legfontosabb szerepet mégis az játszotta, hogy nem tudták a hazatérésük időpontját, mivel a reakciós elemek a tábori adminisztráció munkája során elkövetett hibákat a hazatérés halogatásának tulajdonítják.*”⁸⁷⁰

A hadifoglyok körében folytatott propaganda és politikai munka sikerét illusztrálják a szovjet állami és pártvezetőkhez címzett levelek, üdvözlések. Az MVD dokumentumai tanúsítják, hogy a német, japán, magyar, román és osztrák hadifoglyok, különösen hazaindításuk előtti időszakban, nem fukarkodtak a köszönetnyilvánítással: több mint 4000 üdvözlő levél, pozitív írásbeli vélemény érkezett a szovjet hatóságokhoz, amelyeket 834 562 hadifogoly írt alá.⁸⁷¹ A magyaroktól 343 emlékalbum érkezett a szovjet vezetőséghez 31 830 személy aláírásával.⁸⁷² Ez a sok aláírás nemcsak a hazatérés eforisztikus hangulatával magyarázható, az aláírás nem volt kötelező, hiszen a nagy többség nem írta alá. Másképp fogalmazva, a Szovjetunióba került külföldi hadifoglyok 20,2 %-át „fertőzte meg a kommunizmus bacilusa”. Hogy a magyarok körében ez az arány milyen százalékban fejeződött ki, ma még pontosan megmondani nem tudjuk.

⁸⁶⁹ 144. sz. hadifoglytábor (Kadijevka, Vorosilovgrádi terület, Donyec-medence) emlékalbumában Dr. Görgy Gábor „*Mi nem világos számodra még a szovjet rendszerről?*” c. bejegyzése. PTBA. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 28. Л. 170б.–180б. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban, 2006. – Illusztrációk.

⁸⁷⁰ PTBA. Ф. 4п. Оп. 33. Д. 4. Л. 211–221. Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. 2006. 304–310.

⁸⁷¹ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 309–319.

⁸⁷² ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 286–288.

A hadifogolyügyben hozott központi rendelkezéseket (NKVD/MVD, UPVI/GUPVI parancsok) vizsgálva mindenképpen megállapítható, hogy a legfontosabb célként első helyen a hadifogoly munkaerő maximális felhasználása állt, és a még oly fontos feladat is, mint a külföldi hadifoglyok ideológiai átnevelése, mindvégig a második helyre szorult.

VIII. FEJEZET

KULTURÁLIS ÉLET A TÁBOROKBAN

„A kultúra akkor született, amikor két ember a barakk sarkában vagy a munka szünetében végre egyszer másról beszélt. Hogy miről? Nem tudom. [...]Érdekes lehetett, mert más is felfigyelt, odaült, beleszólt. Ez lehet az a pillanat, amikor a kultúra megszületett, és terjedni kezdett.” – írta Örkény István a krasznogorszki hadifogolytáborban.⁸⁷³ A fogság korai időszakában két ember közötti „párbeszéd” középpontjában csakis az éhség, evés, kenyéradag állt, az idő múlásával fokozatosan először a család, az otthon jött szóba, aztán pedig a legkülönbözőbb témákról kezdtek beszélgetni egymás közt. Való igaz, ehhez az kellett, hogy az éhség csituljon, rendezettebb körülmények alakuljanak ki a lágerekekben. Az író szavaival: *„...ahogy az ellátás javult, s a gyomor éhsége csökkent, úgy nőtt az éhség a betűre”*.⁸⁷⁴ A háború befejeződése után a hadifoglyok életkörülményei kezdtek rendezettebbé válni, s egyre nagyobb lett a belső késztetés arra, hogy a munkán kívül mással is foglalkozzanak. A levéltári forrásokat tanulmányozva, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a fogolyélet nehézségei ellenére 1947–1948-ra különösen az antifasiszta mozgalom keretében, annak ideológiai és szervezeti meghosszabbításaként egyfajta lágerkultúra virágzott ki. Azonban hiba lenne azt állítani, hogy kizárólag a szovjet központi utasításokra, a politikai nevelőmunka hatására indult el ez a folyamat, sokkal inkább a hadifoglyok részéről történő spontán kezdeményezésről volt szó, noha ennek feltételei nyilvánvalóan a táborélet általában vett rendszerében, életviszonyaiban jöttek létre fokozatosan. A levéltári források is bizonyítják, hogy a szovjet vezetés a hadifoglyok számára biztosítani akarta a kulturálódás bizonyos lehetőségeit.

*„Csaknem minden táborban a kulturális munka azzal kezdődött, hogy egyesek emlékezetből próbálták visszaidézni a színdarabokat, amelyeknek valaha sikerük volt országukban. Akadtak olyan próbálkozások is, hogy túl könnyű műfajjal – operettel, kabaréműsorokkal, anekdotákkal és izléstelen zenével szórakoztatták a hadifoglyokat.”*⁸⁷⁵ – áll az 1949. december végén íródott a magyar hadifoglyok kulturális tevékenységét tárgyaló GUPVI-jelentésben. E bíráló megjegyzés is tanúsítja, az író által *„csatornairodalmon nevelődött tömegnek”*⁸⁷⁶ nevezett Horthy-rendszer állampolgárainak

⁸⁷³ ÖRKÉNY 1981. 129.

⁸⁷⁴ Uo. 127.

⁸⁷⁵ ПФБА: Ф. 1п. Оп. 23а. Д. 10. Л. 2–153, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 782.

⁸⁷⁶ ÖRKÉNY 1981. 128.

alacsony műveltségi szintjét. A hadifogoly író így fogalmazza meg sorstársai tudatlanságát: „*De hogy magyarnak lenni mit jelent ... ezer magyar közt csak nem ezer akadt, aki nem tudta. Nem tudta saját dalait, táncait, játékeit. Nem szerette igazi költőit, drámairóit, muzikusait, festőit. S ez a barbár tudatlanság nem a tatárjárás nyomán áradt szét a tömegekben, hanem éppen ellenkezőleg: a „kultúrförlény” jegyében. Erre a butaságra olyan büszkék voltunk, mint buggyos nadrágjára, csörgős sípkájára egy udvari bolond. Otthon is esett róla szó, éreztük, sejtettük, hogy milyen siralmas módon vagyunk mi magyarok. [...] De hogy ennyire esetlenek, tudatlanok és tájékozatlanok vagyunk, az sohasem lett ily nyilvánvaló, mint itt, a hadifogságban.*”⁸⁷⁷ Ez a tudatlanság természetesen nem hadifogoly-probléma volt, hanem „a hárommillió koldusországának országának” évtizedes terméke, ám ez az „adottság” a háborús feltételek között egy természetesnek tekinthető eldurvulással súlyosbodott.

Mondani sem kell, hogy 1942-1943-ban a táborokat még nem látták el „rendesen” könyvekkel, nem állt rendelkezésre film vetítógép, anyagi bázis hiányában nem voltak hangszerek, színházi díszletek, színházi jelmezek. Ezen a téren azonban szintén komoly előrehaladásról tanúskodnak a dokumentumok. Évekkel később, már a jóval a háború után Kruglov belügyminiszter által 1950. május 24-én a kormány tagjainak megküldött – jelentésben álló számok önmagukért beszélnek: a *hadifogolytáborokban 985 könyvtár működött mintegy 500 000 példányban orosz és különböző idegennyelvű politikai és szépirodalmi kötettel, csupán 1947–1949 során 3315 művészeti önképzőkör működött, amelyek 179 973 előadást rendeztek, és 65 717 filmvetítést tartottak a hadifoglyoknak.*⁸⁷⁸

Ha számításba vesszük az adatok szépítését, az feltétlenül hiteles, hogy a GUPVI felügyelete alatt működő táborok, táborrészlegek mintegy 40 %-ban rendeztek be könyvtárakat. Külön a hadifoglyok részére állítottak össze politikai jellegű kiadványokat, mint például „Sztálin: A leninizmus kérdései”, „Sztálin elvtárs rövid életrajza”, „Lenin és Sztálin a komszomolról”, ezenkívül még mintegy 30 000 példányszámban különböző politikai és szépirodalmi műveket. Volt ahol az antifasiszta aktív klubhelyiségében, volt ahol önálló szobában rendezték be a tábori könyvtárat, a könyves szekrényekben a marxizmus-leninizmus alapművei mellett, egyéb politikai tárgyú, de szépirodalmi művek is megtalálhatók voltak. Pl.: *Alekszandrov: A fasiszmus az emberiség legádázabb ellensége, Karpinszkij: Hogyan kormányozzák a szovjet országot?, Varga Jenő: A fasiszta „új rend”*

⁸⁷⁷ Uo. 126.

⁸⁷⁸ ГА РФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 269. Л. 312, РГВА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 4. Л. 36–46, Военнопленные в СССР. Т. 1. 2000. С. 918.

Európában, Marx és Engels a reakciós Poroszországról, emellett az orosz és szovjet klasszikusok *Puskin, Gorkij, Tolsztoj, Majakovszkij, Gogol, Csehov, Turgenyev, Ehrenburg* művei. A német irodalom is elég jól reprezentálódott: Goethe, Schiller, Heine. Bizonyos helyeken még Shakespeare és Jules Verne alkotásait is lapozgathatták a hadifoglyok.⁸⁷⁹ Az eddig átnézett GUPVI anyagokban sajnos nem találtunk konkrét adatokat arra nézve, hogy milyen magyar nyelvre lefordított irodalom állt a könyvtárakban rendelkezésre. Viszont a 260. sz. tábor jelentéséből megtudjuk, hogy a túlnyomó többségében németek által lakott táborban a könyvtárvezető egy Gerskovics nevezetű magyar volt, ő gondozta a mintegy 12 000 német, olasz, román és magyar nyelvű könyvvállományt. A könyvtár nagyon lassan gyarapodott új könyvekkel, de 1948-ban már a szépirodalom (*Ehrenburg: Vihar, Pavlenko: Boldogság, a német Bredel művei* stb.) is képviselve volt. Az Urálban lévő cskalovi tábor magyar könyvtárosának munkájával a parancsnokság elégedett volt, hiszen már az első hónapban 160 politikai tárgyú könyvet sikerült népszerűsíteni. A jelentésből az is kiderül, hogy a láger könyvtárában nem volt magyar nyelven elérhető szépirodalom.⁸⁸⁰ De figyelembe kell venni, hogy 1948-ra a hadifoglyok többsége jól beszélt és olvasott oroszul.

A lágerekben az orosz klasszikusok és a modern szovjet szerzők népszerűsítése céljából gyakran tartottak felolvasó esteket, ahol többek között *Solohov: Feltört ugar, Puskin: Jevgenyij Anyegin, Gorkij: Az anya, Katajev: Távolban egy fehér vitorla, Ehrenburg: Vihar, Kalinyin: A kommunista nevelésről* c. művei hangzottak el.⁸⁸¹ Irodalmi esteket is rendeztek, egy-egy antifasiszta író, költő munkásságának szentelve.

A szovjet hadifoglytáborokban a kulturális-felvilágosító tevékenység a hadifoglyok politikai átnevelése (amely felvilágosító ethosz a bolsevik tradícióban nagyon erős volt) mellett lelkiállapotuk megerősítésére és talán legfőképp a munkafegyelem emelésére irányult. Még hozzá oly módon, hogy a kimagasló kulturális tevékenységet felmutató hadifoglyokat a legkülönbözőbb módon jutalmazták, ezzel mintegy példát mutatva a többiek előtt a munkamorál fokozása céljából. A legnagyobb díjazás persze a hön vágyott hazatérés volt, ha ritkán is, majd látni fogjuk, erre is akadt példa.

A szervezett filmvetítések a háború után váltak rendszeressé, és természetesen a szovjet szocialista filmművészet alkotásaival, esetleg népszerűsítő, oktatófilmekkel ismertették meg a külföldi hadifoglyokat. Minden szovjet filmet rendszerint lefordítottak

⁸⁷⁹ РГВА. Ф. 1п. Оп. 15а, Д. 206. Л. 42., РГВА. Ф. 59. Оп. 41. Д. 1. Л. 35. Военнопленные в СССР. Т. 5(2). 2006. С. 567, КАРНЕР, 2002. С. 125.

⁸⁸⁰ РГВА. Ф. 1п. Оп. 15а. Д. 206. Л. 42–43.

⁸⁸¹ Военнопленные в СССР. Т. 5(2). 2006. С. 567, КАРНЕР, 2002. С. 239.

az adott nemzet nyelvére, akinek éppen vetítették. A filmbemutatót gyakran megelőzte annak rövid tartalmi ismertetése.⁸⁸² Csak 1949-ben 121 film forgott lágerről lágerra. Néhány példa a kínálatból: *Lenin Októberben*, *Lenin 1918-ban*, *V. I. Lenin*, *Glinka*, *Az eskü*, *Távoli menyasszony*, *Hajtővadászat*, *A gyilkos köztünk van*, *Csapajev*, *Találkozás az Elbánál*, *Micsurin*, *Pavlov akadémikus*, *A kővirág*, *A falusi tanítónő*, *Gazdag menyasszony*, *Győzelmi parádé*, *Traktorosok*.⁸⁸³ Hajós István magyar hadifogoly szavai mindent elárulnak: „*A szovjet fogságban láttam először mozifilmet. Magyarországon, falun élve, sokan közülünk azt sem tudták, mi az a mozi.*”⁸⁸⁴

Jelentős szerepet töltöttek be a táborok kulturális életében a különféle művészeti önképző körök, amelyekben a részvétel segítette a hadifoglyokat, hogy kikapcsolódjanak a nehéz tábori életből. Szinte majdnem mindegyik lágerben működött énekkar, kórus, zenekar. Ezt a műfajt a táborparancsnokságok is nagyon támogatták. A hangszerek nagy részét maguk a foglyok készítették, de megesett, hogy a vezetőség egy-két hangszert juttatott a hadizsákmány állományból. Olyan is előfordult, hogy a hadifoglyok pénzt gyűjtöttek, hogy az előadáshoz még hiányzó eszközt megvegyék. Nem ritkán hivatásos zenészek, muzsikuskok voltak a táborok lakói között, akik a bemutatott előadást, és ezzel a tábor zenei életét magas szintre tudták emelni. A kínálat e téren is nagyon vegyes volt, a klasszikus zenétől a jazzig, a könnyű és esztrád zene darabja is hallhatóak voltak. Az uszmányi táborban például Nádasi Alfonz bencés szerzetesre bízta a magyar kórus megszervezését. A szovjet parancsnok előtt magát „papmuzikusnak” nevező szerzetes egy feltételt szabott, még pedig, hogy az Internacionálét (1943-ig a Szovjetunió himnusza volt) nem vezényli. Egy napos büntetés után a lágerparancsnokság elfogadta, hogy az Internacionálé helyett a koncerteket a szovjet himnusszal kezdjék, csak mielőbb alakuljon meg a magyar kórus. Kodály, Bárdos és Halmos műveivel kezdték meg ebben a táborban a magyar hadifoglyok „énekkari pályafutásukat”.⁸⁸⁵ A Moszkva melletti Ljublinóban lévő 467. sz. és a 74. sz. oranki hadifogolytáboroknak külön-külön magyar énekkara és zenekara is volt.⁸⁸⁶ A zenekarok mősorszámaiban a saját nemzeti zenéjük mellett fokozatosan megjelentek az orosz zeneszerzők művei is, mint pl. *Rimszkij-Korszakov*, *Muszorgszkij*, *Glinka*, *Borogyin*, *Csajkovszkij* és a nyugati klasszikusok is: *Beethoven*, *Chopin*, *Brahms*.

⁸⁸² РГБА. Ф. 1п. Оп. 15а. Д. 70. Л. 20.

⁸⁸³ РГБА. Ф. 1п. Оп. 35а. Д. 17. Л. 1-208, Военнопленные в СССР. Т. 5(2). 2006. С. 167, 238, 567.

⁸⁸⁴ РГБА. Ф. 4п. Оп. 7. Д. 10. Л. 265-275, Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 861.

⁸⁸⁵ NÁDASI 2004. 112-116.

⁸⁸⁶ РГБА. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 76. Л. 5об., 15об., Военнопленные в СССР. Т. 5(1). 2006. С. 595.

A színházi előadások jelentették a lágerek kulturális életének tetőpontját. Bármily paradoxnak tűnik, de sok ember életében ekkor vált világossá, mit jelent az öntevékeny kulturális öntevékenység. Ahhoz, hogy létrejöjjön egy-egy bemutató, szinte mindenki kivette a részét az előkészületekből, a különböző szakmák képviselői egymás közt beosztva a feladatokat, hetekig nagy izgalommal készültek. *„A színház közügy lett, sőt nemzeti ügy. Féltekeny verseny indult meg a nemzetek között, ki csinál jobbat, ötletesebbet, mutatósabbat.”*⁸⁸⁷ –írta Örkény. Ezekben a lágerszínházakban minden rendkívüli volt. A női szerepeket is többnyire férfiak játszották, a díszletet, jelmezeket a foglyok maguk készítették el. Hihetetlen leleményességről tettek tanúságot a lágerlakók, mint például amikor a Shakespeare Júliáját megtestesítő német „színész” parókáját finom szálú rézdrótból gyártották le, amit a gyárból „szereztek”, ahol dolgoztak. A „hajköltemény” lehetett vagy ötkilós, nem csoda, hogy Júlia roskadozva járt.⁸⁸⁸ Természetesen a táborok politikai munkatársai folyamatosan követték, hogy milyen tartalmú előadások készültek, néha egy-egy darabot esetleg meg is rendelték, de alapvetően maguk a hadifoglyok határozták meg előadásaik repertoárját, ők voltak a szerzői és kivitelezői ezeknek a rendezvényeknek. A hadifoglyok művészetének alapját elsősorban a nemzeti kulturális hagyományaik alkották.

A GUPVI vezetése 1947-ben meghirdette „a legjobb antifasiszta színdarab kerestetik” c. versenyt, amelyben valamennyi hadifoglytábor részt vehetett. A vetélkedés ötlete a német hadifoglyok számára megjelentetett Nachrichten c. újság főszerkesztőjétől, Ervin Knausmüllertől származott. A verseny feltételeiről valamennyi külföldiek részére kiadott hadifogly-újság ismertetést közölt. A fődíj a lehető legnagyobb ajándék volt, a soronkívüli hazatérés. 1947. november 1-jéig, a megszabott határidőre 632 mű érkezett be.⁸⁸⁹ A pályaművek címei mutatják, hogy nemcsak antifasiszta remekművek készültek, hanem akadtak frivol tartalmú alkotások is: „Fehér lovak”, Nem ismerlek téged, szeretlek téged”, a „Női vezetés” c. komédia, „Földet a parasztnak, kenyeret a népnek!” „Új idők járnak”.⁸⁹⁰ A kiírásoknak 542 mű felelt meg, 90-et rögtön elutasított a zsűri, majd mintegy 425 darabról jelentették ki az elbírálók, hogy versenyben maradhat. 7 színműről döntöttek úgy, hogy bemutatásra alkalmas bármelyik tábori színházban. A végső döntés az lett, hogy

⁸⁸⁷ ÖRKÉNY 1981. 135.

⁸⁸⁸ Uo. 141.

⁸⁸⁹ РГБ: Ф. 1п. Оп. 15а. Д. 70. Л. 19. ВСЕВОЛОДОВ, 2003. С. 168.

⁸⁹⁰ РГБ: Ф. 4п. Оп. 22. Д. 662. Л. 676–678, 680–681.

az első díjat nem osztották ki, és két második helyezettet hirdettek ki: Walter Haas: A túlélő, és G. Andrea Berr: Az út c. alkotásokat.⁸⁹¹

A kortárs orosz színdarabok közül a legnagyobb sláger *Szimonov: Orosz kérdés* c. drámája volt. Ezenkívül nagy lelkesedéssel játszották *Petrov: A béke szigete, Ehrenburg: Oroszlán a piacon* c. szatírját, *Szofronov: Moszkvai jellem, Pavlenko: Boldogság, Gogol: Menyegző* c. darabját. A GUPVI kulturális életről szóló beszámolóiban jellemző módon, csak a német szerzők darabjai vannak feltüntetve, sajnos nem találkoztam magyar színművekkel, de Örkénytől tudjuk, hogy a magyar színtársulatok kedvenc darabjai a Víg özvegy, a Gül Baba, A mosoly országa, Liliom, és természetesen a János vitéz, amelyet legalább száz táborban játszottak.⁸⁹²

Kétségtelen, hogy a Szovjetunió egész területén nagy sikerrel működtek a lágerszínházak, különösen vidéken volt jellemző, hogy a környező lakosság is megtekintette a hadifoglyok színházi produkcióit. A legsikeresebb előadásokkal a hadifoglyok a közeli táborrészlegekbe „turnézhattak” is.

A szabadidős tevékenység egyik és széles körben elterjedt formája volt a sportolás. A táborok többségében engedélyezte a parancsnokság, hogy a foci pályákat, röplabdapályákat alakítsanak ki. A hadifoglyok a legkülönbözőbb úton-módon sportszereket szereztek be, gyakran rendeztek tömeges sportvetélkedőket, amelyeknek megszervezésében hadifoglyok nagy találékonyságról tettek tanúságot. A krasznogorszki láger lakói Moszkva város alapításának 800. évfordulójának alkalmából sportnapokat rendezhettek. A 2. sz. táborrészleg területén csaptak össze a futballisták, kézilabdások és a könnyű atléták az első helyért.⁸⁹³ Híresek voltak a foksányi táborban, a már hazafelé irányított hadifoglyok labdarúgó rangadói, némelyekről még korabeli fényképek is maradtak fenn. Ebben a táborban 1947. augusztus 20-án, Szent István napján a magyar futbalcsapat 9:0-ra győzte le a német csapatot.⁸⁹⁴ Szinte valamennyi tábor emlékalbumában valamilyen formában megőrizték sportélet eseményeit is. Különösen a főtisztek körében nagy divatja volt a sakkozásnak is. A 64. sz. morsanszki (Tambovi terület) hadifoglytábor magyar lakói arról tudósítottak, hogy táboruk „*nagy magyar és nemzetközi sakktornák színhelye volt. Lehetővé tette ezt a tábor vezetősége, amely minden időben nagy súlyt helyezett arra, hogy ezt az elmezsizoló játékot a hadifoglyok közül minél többen űzzék. Az egyéni versenyek győzteseinek – a műhelyekben dolgozó*

⁸⁹¹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 21а. Д. 61. Л. 243–246.

⁸⁹² ÖRKÉNY 1981. 139–140.

⁸⁹³ ВСЕВОЛОДОВ, 2003. 172.

⁸⁹⁴ ПГБА. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 44. Л. 7.

magyarok készítette – értékes, művészi kivitelű dísztárgyakat (sakk-készlet, dohány-szelence) adtak. A nemzeti táborbajnoki versenyeken a legjobb eredményeket érték el. 1945–1946-ban magyar nyerte a tábor sakkbajnokságát.”⁸⁹⁵

A jutalmazás egyik módja volt, bár el kell ismerni nem túl sokan részesültek ilyen szerencsében, többnyire csak a kiemelkedő teljesítményt nyújtó antifasiszta mozgalmárok körében volt jellemző, az üdülőbe, pihenőövezetbe való beutalás. Kiss János nevű magyar hadifogoly, a 237. sz. tábor lakója, két német fogolytársával kapott ilyen lehetőséget, és utólag így nyilatkozott: „Az üdülő, ahol voltunk, szép hegyes vidéken található. Hófehér tiszta ágyneműt kaptunk és naponta négyszer biztosítottak étkezést. Sakkoztunk, malmoztunk, röplabdáztunk, újságokat és folyóiratokat olvastunk. Mindaz, amit a Szovjetunióban tesznek a hadifoglyokért, sehol máshol nem lehetséges.”⁸⁹⁶ A kiváló teljesítményt nyújtó foglyokat a közelebbi városokba történő kirándulással is jutalmazták. Lazat (Lázár?) Béla egy kalinyini területen lévő táborból jutott el a fővárosba, és a következőképpen beszélt élményeiről: „Moszkva – a tisztség, a rend és lakosai fegyvelmeztségének városa. Csodálatos hely, mint a legelegánsabb svájci óra. Nagyon érdekes Moszkva stílusa. Itt nincs semmi amerikai, hanem minden saját, eredeti orosz kultúra. Lenyűgöznek a széles sugárutak és a nagy terek. A Vörös teret és a Kremlt csakis ott lehetett felépíteni, ahol már sok évszázada ilyen magas kultúra létezik.”⁸⁹⁷ A 467. sz. tábor kiváltságosainak is megadott, hogy a Vörös téren sétáljanak, az ő moszkvai kirándulásukról is korabeli fényképek tudósítanak.⁸⁹⁸

Érdekes információkkal szolgál a 62. sz. tábor 1943–1950 közötti működéséről szóló beszámoló a hadifoglyok körében folyt kulturális tevékenységről. Ez azért is fontos számunkra, mert már említettem, hogy ebben a közel 30 táborrészlegben, amely a 62. kijevei központi tábor alá tartozott, az egész időszak alatt megfordult hadifoglyok közel fele magyar volt. „A tábor fennállásának korai időszakában a művészeti öntevékenység a hadifoglyok által írt darabok színrevitelében fejeződött ki, amelyekben a szimulánsok, munkakerülők, a tábori rendet megsértők szatirikus formában való kigúnyolása állt a középpontban. Egyes darabokat az fajgyűlölő ideológia lejáratásának szenteltek. Később a művészeti öntevékenység nagyobb mértéket öltött mind tartalmát tekintve, mind pedig a hadifoglyok számát. Már helyet kaptak a repertoárban az orosz és nyugat-európai

⁸⁹⁵ РГВА. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 1. Л. 28.

⁸⁹⁶ Военнопленные в СССР. Т. 4. 2004. С. 854.

⁸⁹⁷ РГВА. Ф. 4п. Оп. 7. Д. 9. Л. 85.

⁸⁹⁸ РГВА. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 76. Л. 70б.

klasszikuson kívül, a modern szovjet alkotások is.”⁸⁹⁹ A táborrészelekben a hadifoglyok színre vitték: az „Orosz kérdés”, Gál lelkész”, „Az út”, „Kuzmin ezredes”, „Medve” c. alkotásokat. Koncerteket adtak, ahol Csajkovszkij, Mozart, Beethoven, Rimszkij-Korszakov, Strauss, Glinka művei. Az orosz művészet és irodalom klasszikusainak megismertetése céljából Puskinnak, Gorkijnak, Majakovszkijnak, Osztrovszkij szentelt irodalmi esteket szerveztek.

Puskin – az orosz nép büszkesége, Gorkij – a nagy proletár író, Osztrovszkij és irodalmi öröksége, Majakovszkij és az ő költészete, A szovjet irodalom a kommunizmus építésének szolgálatában címmel.

A 62. sz. tábor kulturális rendezvényei (1947–1948)

28. sz. táblázat

	1947		1948	
	db	részvett hadifoglyok	db	részvett hadifoglyok
előadások	185	82 354	214	102 164
koncertek	1162	324 471	778	310 817
filmvetítés	222	179 336	178	83 031
kirándulás	363	8413	63	2018

	1949		1950	
	db	részvett hadifoglyok	db	részvett hadifoglyok
előadások	119	55 587	Együtt:	
koncertek	519	159 844	250	137 870
filmvetítés	355	205 028	263	176 910

Összeállítva: ПГБА. Ф. 1п. оп. 35а. Д. 17. Л. 1–208. Военнопленные в СССР. Т. 5(2). 2006. С. 595.

A kirándulások alkalmával a hadifoglyok elsősorban a Lenin múzeumba, a kijevei Operába, és a Kijevei területen működő „Vinograd” kolhozba juthattak el, ahol képzett idegenvezetők és tolmácsok segítségével ismerkedhettek meg a látnivalókkal.

Szólnunk kell még a hadifogságban született egyéb tárgyi és írott emlékekről. A GUPVI politikai parancsnokságán belül működő antifasiszta részleg fennmaradt iratanyagában, már hivatkoztunk rá, egy külön állag tartalmazza a magyar hadifoglyoktól fennmaradt emlékeket. A magyar hadifoglyoknak a szovjet fogságban töltött életéről szóló fotóalbumok, rajzok, versek, dalok, komédiák, operettek, színdarabok találhatók ebben az irategyüttesben. Mint például Répási Miklós nevű fogoly Erdőirtás című drámája, vagy Mihail Rosenberg naplója. A mintegy száz emlékalbumból álló iratanyag különleges

⁸⁹⁹ ПГБА. Ф. 1п. Оп. 35а. Д. 17. Л. 148.

értékét az adja, hogy valamennyit a magyar hadifoglyok saját kezűleg díszítették, rajzolták, festették. A fogságban elég sok amatőr festő, művész is született. A szovjetek kezére került legmagasabb rangú hadifogoly, már említett Paulus tábornok is festegetett, tájképek maradtak fenn tőle. A magyar tábornokok közül Horváth Győző és Vida Gyula személyi anyagaiban bukkantam rendkívül érdekes dolgokra. Vida Gyula vezérőrnagy hagyatékában⁹⁰⁰ 44 db szénrajz (akt- és tájképek), Horváth Győző vezérőrnagy dossziéjában⁹⁰¹ pedig 19 db akvarell rajz található. Az egyik emlékalbum megőrizte Réber László a későbbi híres grafikus és könyvillusztrátor zseniális rajzait is, amelyeket fogsága alatt a krivobadi táborban készített.⁹⁰²

1947 szeptemberében Moszkva város alapításának 800. évfordulója alkalmából a krasznogorszki tábor a sportversenyen kívül nemzetközi kiállítást is szervezett, ahol a tábor mind a tizenkét nemzete önálló pavilonban mutathatta be alkotásait.⁹⁰³ Az 1949-es esztendő volt rendkívüli év a hadifoglyok életében. Sztálin 70. születésnapja alkalmából a legkülönbözőbb ajándéktárgyak készültek.

„Félreértés ne essék: nem a harsonákat fújuk. Senki se állíthatja, hogy a második világháborúban, a szovjet fogságban önálló magyar kultúra virágzott ki. Dalfoszlányok születtek, nem dalkoszorúk, alkalmi versek és színdarabok íródtak, de nem születtek remekműve. Még csak egy Gyóni Géza sem búslakodott Krasznajarszkban ezúttal. Háború volt, elcsöndesedett a múzsa. De szót kértek a hallgatók meg az olvasók, és színpadra léptek a nézők is, kivételesen. Téglagyári munkások verset, szövők vigjátékot írtak. Parasztberek muzsikát szereztek hozzá. Nem kultúra ez, de szándék és igény. Erős szándék és egyre növekvő igény: íme, a két gyümölcs, amit hadifogság termett.”⁹⁰⁴

Nyilvánvaló, hogy Örkény íróként az irodalom, az úgynevezett „magas kultúra” értelmében használta a kultúra szót. Azóta már tudományos állásfoglalás született a hadifogolytáborok lágerkultúrájáról: „A második világháborús hadifogoly költészet ... mind esztétikai minőségét, mind funkcióját, mind pedig terjedését és hagyományozódását

⁹⁰⁰ PTBA. Ф. 463.п. Оп. 1. Д. 192. tábornoktól 1950-ben, repatriálása előtt vették el a személyes cuccait, és azt ígérték, hogy diplomáciai úton küldik. Hazaérkezése után pár évvel, 1956 nyarán a szovjet nagykövetséghez fordult, és eltűnt tárgyait kérte. Az illetékes orosz szervek belső levelezése során természetesen semmi nem derült ki, azt válaszolták a nyagkövetségnek, hogy az archívumban nem lelhető fel anyag.

⁹⁰¹ PTBA. Ф. 463.п. Оп. 1. Д. 248. Horváth Győző szabadulása előtt, 1950. december 2-án levélben fordult a szovjet belügyminiszterhez, hogy a „19 db magam festette akvarell képeket, egy db krétarajz arcképet és 158 db szovjet bélyeg, 100 db magyar, 6 db francia zónából származó, 2 db román, 18 db német, összesen 284 db bélyegnek a kiadását és utánam küldését.” Jellemző, hogy a bélyeggyűjtemény eltűnt, nem található a dossziében. PTBA. Ф. 463.п. Оп. 1. Д. 248. J. 2-4.

⁹⁰² PTBA. Ф. 4п. Оп. 25в. Д. 48. J. 3.

⁹⁰³ PTBA. Ф. 1п. Оп. 15. Д. 70. J. 20, ВСЕВОЛОДОВ, 2003. 172.

⁹⁰⁴ ÖRKÉNY 1981. 148.

*tekintve közösségi modern folklór, amely az egyes ember megmaradásában betöltött szerepén, közösséget teremtő voltán és közös identitást kifejező erején túl a folklór általános törvényszerűségeit kutatók számára is rendkívüli jelentőségű.”*⁹⁰⁵

Hosszan lehetne még sorolni a különböző táborok kulturális rendezvényeit, a hadifogságban készült műveket, művészi alkotásokat. Ha mindezt a háború történetébe akarjuk beleilleszteni, mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy a nácik által működtetett táborokban minderről még álmodni sem mertek foglyok, alapvető volt a két táborrendszer között a különbség mind a célok, mind az eszközök tekintetében.

⁹⁰⁵ KÜLLÖS–VASVÁRI 2006. 52.

NÉHÁNY ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉS

Az oroszországi levéltári források tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a második világháború következményeként a Szovjetunióban kialakult hadifogolytábor-rendszer, amely magában foglalta az internáltak munkaszászálóaljait is, alapjában elkülönült a GULAG-tól. E lágerhálózatot az NKVD-n belül létrehozott önálló szervezet, a Hadifogoly és Internáltügyi (Fő)Parancsnokság – a területi belügyi szervek közreműködésével – működtette. Ugyan a Szovjetunió nem csatlakozott a hadifogolyügyet szabályozó 1929. évi genfi egyezményhez, de ennek ellenére az 1930–1940-es években a szovjet törvényhozásban a hadifogoly-problematika nagy teret kapott, és a nemzetközi rendelkezések alapelveit követve, megteremtették saját, belső szabályozásukat, amely ha nem is mindent épített be a nemzetközi szabályozásból, de annak alapelveit átvette. Egész idő alatt, míg a Szovjetunió területén hadifoglyok tartózkodtak a Népbiztosok Tanácsa által 1941. július 1-jén kihirdetett hadifogoly-rendeletet volt irányadó, és ezt még mintegy 3000 végrehajtási utasítás követte. Ezzel ellentétben Németország, aki elfogadta a genfi konvenciót, a kezére került szovjet hadifoglyok és polgári személyek tudatos likvidálásával kezdetektől megsértette azt.

A hadifogolyügyben hozott központi rendelkezéseket (NKVD/MVD, UPVI/GUPVI parancsok) vizsgálva mindenképpen megállapítható, hogy mindvégig a legfontosabb célként első helyen a hadifogoly munkaerő maximális felhasználása állt. A hadifogolyügyben tanúsított szovjet álláspontot az ország katasztrofális gazdasági helyzete és a munkaerőhiány határozta meg, az ország európai része romokban hevert, a kolosszális veszteség miatt pedig sok millió férfi munkaerő hiányzott. A szovjet állam a kimerült munkaerőbázisát kívánta külföldi, agresszor-országok munkaerejével pótolni. A kollektív büntetés elvét a győztes nagyhatalmak együttesen fogalmazták meg és fogadták el, bár igaz, hogy a Szovjetunió már előtte félévvel deportálta a kelet-közép-európai munkaképes német nemzetiségű személyeket, mint ahogy az is igaz, hogy ezen igényéről 1943 óta folyamatosan tájékoztatta a szövetségeseket.

A második világháború következtében szovjet fogságba több mint 4 millió külföldi hadifogoly és internált került, de mint láttuk, a szovjet fogságba esés nem volt azonos azzal, hogy minden személy a Szovjetunió területén lévő táborokba és munkaszászálóaljakba került. A 4,37 millió hadifogolyból az NKVD adatai szerint a frontokon működő gyűjtőállomásokról a Szovjetunió hátsországi táboraiba mintegy 3,777

millió hadifoglyot irányítottak, de ez a szám is tartalmazott még szovjet állampolgárokat, a GUPVI összesítő nyilvántartásaiban 3,486 millió külföldi hadifogoly szerepel.

A magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozóan az eddigi kutatások során feltárt legmagasabb létszám az 541 530 fő, ehhez hozzászámítva az említett vasúti építőalakulatokat, akkor mintegy 550 000 fő. Közülük 450 000 főre tehető a katonai hadifoglyok száma, és 40–50 000-nyi azoknak a polgári személyeknek a száma, akiket hadifoglyok között tartottak nyilván. Ez az összlétszám 46 000 német származásúként és Pest környékén összeszedett internált civil személyt is tartalmaz. Közülük azonban csak mintegy 33 000 fő került be az internáltakról külön vezetett szovjet nyilvántartásokba. A Szovjetunió területén fogságban elhunyt magyar áldozatok száma a kutatások jelenlegi állása szerint 65000 fő.

A korabeli szovjet dokumentumok tanulmányozása során a legfontosabb információ az, hogy a háború kezdetétől az 550 000 személyből kb. 70 %-uk, mintegy 385–386 000 magyar hadifogoly s internált került ki a Szovjetunió területére. Részben a Szovjetunió területén, de főként a magyarországi és közép-európai gyűjtőlágerekből már 1945-ben szabadult, illetve „átadott” magyar hadifoglyok és internáltak száma 209–219 000 főre tehető. 1946-ban kis létszámú munkaképtelen hadifoglyot és internáltat (18 079 fő) engedtek el, ami azzal magyarázható, hogy a Szovjetunió 1946–1947-ben használta fel legintenzívebben a hadifogly munkaerőt.

Az is ismeretlen volt az oroszországi levéltárakban található források feltárása előtt, hogy az internáltakon belül két csoportot különítettek el: a „G”-csoportot („mozgósított” internáltak) és a „B”-csoportot („letartóztatott” internáltak). Ez utóbbi kategóriába került magyarok száma „csak” 2–3000 fő, közülük is már 1945 áprilisában rendelkeztek 822 fő elengedéséről, de a teljes kép megalkotásához erre az adatra is szükségünk van.

A külföldi hadifoglyok és internáltak, így a magyarok hazatéréséről a legfelsőbb szovjet szervek hozták meg a döntéseket, eleinte az Állami Honvédelmi Bizottság, majd annak megszűnése után a Minisztertanács, 1948 végétől kezdve pedig a párt legszűkebb testülete az SZK(b)P Politbjuro döntött a hazamenetelről. 1947–1948-ban került sor a tömeges szabadon bocsátásokra, ekkor már a munkán alkalmazott foglyokra is vonatkozhatott a hazatérés. A szovjet vezetés részéről kezdetektől fontos szempont volt a szabadon bocsátás és hazatelepítések terén, hogy az nem vonatkozhatott a vérengzések résztvevőire, az „SS”, az „SD”, az „SA” egységeinél szolgáltakra, a gestapósokra, a hírszerző és kémelhárító szervek, a csendőrség, a rendőrség egykori munkatársaira, a megszálló egységeknél szolgáltakra, a fasiszta pártok és szervezetek vezető tagjaira és a

hadifogságban elítélt személyekre. E kategóriák repatriálása húzódott el leginkább, egészen 1956-ig, bár kétségtelen, hogy a többszöri ítélkezési hullám ártatlan áldozatokat is követelt.

A német nemzetiségűként internált személyek 1947 elejéig külön érkeztek haza a hadifoglyoktól, ekkortól viszont már együtt történt a szállításuk. 1947 nyaráig a repatriálás nemzetiség alapján folyt, tekintet nélkül az állampolgárságra, a békeszerződés után azonban már az új határok figyelembevételével, amely jelentősen megnehezíti a repatriált magyar hadifoglyok és internáltak számának pontos meghatározását.

A külföldi hadifoglyok szabadon bocsátása 1945–1948 között elsősorban a hadifogoly-munkaerő felhasználásától függött, 1949-től azonban a politikai szempontok érvényesültek elsősorban, a hidegháború elmélyülése rányomta a bélyegét repatriálás kérdésére is. A hadifoglyok hazatérésének elhúzódsában közrejátszott az is, hogy a Marshall-segély elmaradása miatt, a helyreállítási munkálatokat a Szovjetunióknak saját erőforrásaiból kellett megoldania. Az 1950 májusában megjelent szovjet közlemény értelmében már csak háborús bűnösök és vizsgálat alatt álló személyek maradtak a Szovjetunióban. További kutatások szükséges annak megállapításához, hogy közülük mennyien lettek jogosan, illetve ártatlanul elítélve. A hadifogságban elítélt személyek hazaszállítása már a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborokba került polgári személyekkel együtt történt.

Az oroszországi levéltári forrásokban található számok ellenében gyakran hangoztatott vélemény, mi szerint ezek az adatok hamisak, manipuláltak, nem állja meg a helyét. Ez ellen több tényező is felhozható, hiszen először is ezeket a dokumentumokat mintegy félévszázadon keresztül a legnagyobb titokban őrizték, még az iratórzo intézmény létezése is csak a legszűkebb belügyi körben volt ismeretes, nem beszélve arról az evidenciáról, hogy ilyen hatalmas mennyiségű, sokféle forrás hamisítása teljes képtelenség. Talán még súlyosabb érv az, hogy mivel a Szovjetunióknak munkaerőre volt szüksége, saját érdekében állt, hogy naprakész adatokkal rendelkezzen a népgazdaság legkülönbözőbb ágazataiban foglalkoztatott külföldi hadifoglyokról, azok mozgásáról, egészségi állapotáról és munkaeredményeiről. A hadifogolytábor-rendszer gigantikus méretei és a felügyeletét ellátó központi és vidéki belügyi szervek apparátusának túlbürokratizálódása, a munkatársak szakszerűtlensége miatt a korabeli számítások pontatlanságokat, hiányosságokat mutatnak, de ezek az eltérések nem jelenthetnek több százazres tévedést. A táborvezetőségeknek az állt érdekében, hogy megfeleljenek a felső hatóságok elvárásainak.

A gazdasági tervek teljesítéséhez viszonylag egészséges és szakképzett munkaerőre volt szükség. Ha hamisítottak is a táborparancsnokok, azoknak nincs egységes tendenciája.

Az eltérések elsősorban a hadifoglyok és internáltak létszámát összegző dokumentumokban jellemzőek, a részadatokat rögzítő nyilvántartások éppen a munkán való felhasználás szükségletei miatt jóval pontosabbak. Az oroszországi források ismeretében nem tekinthetők megalapozottnak a magyar hadifoglyok és internáltak számára vonatkozó 6–700 000-es, illetve sok esetben még ezt is túllicitáló egyéb becslések.

Ezek a „becslések” gyakran egyfajta politikai „számháború” eszközeiként jöttek létre. Szilágyi Ákos által – a GULAG körül zajló számháború kapcsán – leírtak a GUPVI-dokumentumokban rejlő számok tekintetében is nagyon helytállóak: *„Bármit tehetünk ezekkel a számokkal, csak egyet nem. Nem kerülhetjük meg őket, nem tehetünk úgy, mintha nem léteznének vagy mintha pusztán manipuláció lenne a létük, főképpen pedig nem helyettesíthetjük őket mégoly megrázó és hiteles vallomások, személyes tanúságtételek és dilettáns számolgotások fiktív számaival.”*⁹⁰⁶

A GUPVI-táborok termelési-gazdálkodási tevékenységének eredményei arról tanúszkodnak, hogy a Szovjetunió tizenhárom gazdasági körzetében a külföldi hadifoglymunkaerő részéről a legjelentősebb hozzájárulás a gazdasági fejlődéshez a Déli körzetben (Ukrajna, Krim és Moldávia) és a Központi körzetben (OSZSZK központi részei) történt, mivel ezeken a területeken összpontosult a legtöbb hadifogly. A GUPVI iratokban fellelhető információk szerint, számszerűleg a külföldi hadifoglyok és internáltak több mint felét az építőiparban alkalmazták. 1942–1949 között az általuk létrehozott, megtermelt érték több mint 2,2-szer felülmúlta a tartásukra, ellátásukra fordított összeget. Ugyanakkor a hadifoglyok által létrehozott összérték 13,5-szer kevesebb, mint a háború alatt a Szovjetunióknak okozott kár értéke, ennek csak 7,3 %-át teremttették meg a külföldi hadifoglyok. Az 1942–1949. évi statisztikai források elemzése azt mutatja, hogy a magyar hadifoglyok részesedése mintegy 10%-a volt a hadifoglyok által teljesített munkálatok összértékének, és az összes külföldi hadifoglynak is megközelítőleg 10 %-át tették ki a magyar hadifoglyok.

Az értekezés eredményei egyértelműen bizonyítják, hogy a szovjet hadifoglytáboroknak a nácik által működtetett táborokkal való azonosítása-rokonítása semmilyen szempontból nem állja meg a helyét. Ugyanúgy csak zsákutcába vezethet, és

⁹⁰⁶ SZILÁGYI ÁKOS: Számbeszéd. In: GULAG – a szovjet táborrendszer története. Szerk.: KRAUSZ Tamás, Budapest, Pannonica, 2001. 181.

nem az objektív tisztán látást szolgálja a hadifogolytáborok és a GULAG felügyelete alá tartozó büntetőtáborok összekeverése.

A témában folytatott további kutatások még árnyalhatják a képet, bár jelentős eredményt – különösen a sokat vitatott polgári személyek számára vonatkozóan – csak a fennmaradt mintegy félmillió személyi dosszié áttekintése hozhatna. A felvett kérdőívek tanúskodnak arról, hogy a fogságba esett személy szolgált-e a hadseregben. A repatriált magyarok számának pontosabb meghatározása céljából szükséges a jövőben tanulmányozni a román hadifoglyokra vonatkozó levéltári iratokat is.

A hadifogoly-problematika elemzésekor sohasem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Magyarország a horthysta hatalmi és katonai elit, vezetőréteg elhibázott politikája miatt sodródott bele a második világháborúba és támadta meg a Szovjetuniót. A vesztes háborúval pedig súlyos anyagi és emberi veszteségeket kellett elszenvednie az országnak, az egész nemzetnek. A hadifoglyok e történelmi kényszerhelyzet áldozatai voltak.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Oroszországi Állami Katonai Levéltár (RGVA) – Российский государственный военный архив:

РГВА Ф. 1п.
Ф. 4п.
Ф. 460п.
Ф. 463п
Ф. 465п.

Oroszországi Föderáció Állami Levéltára (GA RF) – Государственный архив Российской Федерации:

ГАРФ Ф. 7021.
Ф. 7523.
Ф. 9401. Оп. 1, Оп. 1а, Оп. 2., Оп. 12.
Ф. 9526. Оп. 1, Оп. 3, Оп. 6с.
Ф. 9414. Оп. 1.

Oroszországi Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárban (RGASZPI) – Российский государственный архив социально-политической истории:

РГАСПИ Ф. 644. Оп. 1, Оп. 2.
Ф. 17. Оп. 3.
Ф. 82. Оп. 2.

Oroszországi Állami Újabbkori Történelmi Levéltár (RGANI) – Российский государственный архив новейшей истории:

РГАНИ Ф. 89. Перечень 75.
Ф. 3. Оп. 10.

Oroszországi Állami Újabbkori Történelmi Levéltár (RGANI) – Российский государственный архив новейшей истории:

РГАНИ Ф. 89. Перечень 75.
Ф. 3. Оп. 10.

Oroszországi Föderáció Külügyminisztériumának Levéltára (AVP RF) – Архив внешней политики РФ:

АВП РФ. Ф. 054.

Krasznogorszki Német Antifasiszták Emlékmúzeuma (Мемориальный музей немецких антифашистов) – Кézirattár (ММНА НВФ)

Publikált források és dokumentumok

Архив новейшей истории. Серия «Каталог». Т. 1–4. Особые папки Й. В. Сталина, В. М. Молотова, Л. П. Берия, Н. С. Хрущёва. М., 1994–1996.

Архив новейшей истории России. Серия «Публикация» / Т. П. Специальные лагеря НКВД/МВД СССР в Германии. 1945–1950 гг. Сборник документов и статей. Отв. сост. Ю.Г. Орлов, М., РОССПЭН, 2001.

Венгерские военнопленные в СССР. Документы 1941 – 1953 годов. Отв. ред.: ВАРГА Е.М, Воронцов В.Л. М.: РОССПЭН, 2005.

Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. Т. 1. / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская. Под. ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. М.: Логос, 2000.

Военнопленные в Сталинграде. 1943–1954: Документы и материалы Т. 2 // Военнопленные в СССР. 1939–1956 гг.: Документы и материалы / Под ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2003.

Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. Т. 3. Творчество немецких военнопленных о Сталинграде и о себе 1946–1949. Документы и материалы / Под ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2006.

Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. Т. 4. Главное управление по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР. 1941–1952: Отчетно-информационные документы и материалы. / Под ред. проф. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. Сост.: М.М. Загорулько, К.К. Миронова, Л.А. Пылова, С.Г. Сидоров, Н.С. Тархова, Е.М. Цунаева. Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2004.

Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. Т. 5. кн. 1. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2005.

Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. Т. 5. кн. 2. Региональные структуры ГУПВИ НКВД–МВД СССР. 1941–1951: Отчётно-информационные документы / Под ред. М.М. ЗАГОРУЛЬКО. Волгоград: Государственное учреждение «Издатель», 2006.

Восточная Европа в документах российских архивов 1944–1953. Т. I. Отв. ред.: Мурашко Г.П. Москва–Новосибирск, Сибирский хронограф, 1997.

Женевская конвенция об улучшении участи раненных и больных в действующей армии. М.: Госмедиздат, 1932.

Записки А. Громыко, С. Лозовского, М. Литвинова и И. Майского Сталину и Молотову // Источник. 1995. №. 4. 114–116, 119–144.

КОНАСОВ В. П. Международный Комитет Красного Креста–Советский Союз: дорогой сотрудничества и конфронтации (1939–1952). Исторический очерк и документы. М.: Институт Российской истории РАН, 1999.

Место содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден–Бонн–Кассель, ООО «Новоринт», 2008.

Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Статистический сборник. М., 1990. С. 91.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. Т. 3. М.: Госюриздат, 1958. с. 19–20

Переписка председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. М., 1989. Т. 2. С. 30.

Места содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956 гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден–Бонн–Кассель, ООО «Новоринт», 2008.

Русский архив: Великая Отечественная. Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР. Под. ред.: В.А. ЗОЛОТАРЕВ. Т. 24 (13). М.: ТЕРРА, 1996.

Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР. 1941–1955 гг. Под. ред.: В.А. ЗОЛОТАРЕВ. Книга первая. Т. 24 (13–2). М.: ТЕРРА, 1999.

Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР. 1941–1955 гг. Под. ред.: В.А. ЗОЛОТАРЕВ. Книга вторая. Т. 24 (13–3). М.: ТЕРРА, 2002.

Указатель фондов иностранного происхождения и Главного управления по делам военнопленных и интернированных НКВД–МВД СССР Российского государственного военного архива. Ответственный составитель: В.И. КОРОТАЕВ, М., 2001.

Az Oroszországi Hírszerző Szolgálat honlapján található levéltári iratokat lásd:
<http://svr.gov.ru/material/pribaltica3.htm#77>

ВЛАДИМИР КОСТИН. Как Аденауэр торговался с Хрущевым.
http://www.cripo.com.ua/?sect_id=9&aid=27912 (2008. 11. 10.)

HALMOSY DÉNES : Nemzetközi szerződések 1918-1945. Budapest , Közgazd. és Jogi Kiadó, (2. átdolg., bőv. kiad.) 1983.

Iratok a magyar-szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október – 1948. június. Dokumentumok. Szerk.: VIDA István, Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok 1941–1953. Főszerkesztő: Varga Éva Mária, Moszkva–Budapest, ROSSZPEN–MKTTK, 2006.

Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerk.: IZSÁK Lajos, KUN Miklós. Budapest, Századvég Kiadó, 1994. 1

Örkény István: Lágerek népe. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1981.

Újságcikkek

МАКСИМОВА, Э.: *Пять дней в Особом архиве*. Известия, 87. (1990). № 49–53.

ТОЛСТОЙ А.Н. Лицо гитлеровской армии // Правда, 31 августа 1941.

ТИХОНОВ Н.С. О немецком садизме // Красная звезда. 3 октября 1942.

ПАВЛОВСКИЙ И. Двуногие звери // Правда, 23 сентября 1941.

RADNÓTI ZSUZSA: Örkény István hadifogolyévei. Beszélgetés a Lágerek népe orosz kiadásáról. *Népszabadság*, 2006. április 2.

SZABÓ MIKLÓS: A Don-kanyar sodrásában. Ki nyerte meg a második világháborút? In: *Magyar Nemzet*, 1992. január 22.

SZITA SZABOLCS: Különleges archívum. 45 ezer karton a 1920-as évek magyar belügyminisztériumából – Moszkvában. In: *Népszabadság*, 2005. november 19.

Feldolgozások

АДИБЕКОВ Г. М., ШАХНАЗАРОВА Е. Н., ШИРИНЯМ К. К. Организационная структура Коминтерна. 1919–1943. М.: РОССПЭН, 1997.

БЕЗБОРОДОВА И. В. Военнопленные второй мировой войны в плену. Генералы Вермахта в советском плену. М.: РГГУ, 1998.

БЕЗБОРОДОВА И.В. Иностранные военнопленные и интернированные в СССР: из истории деятельности Управления по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР в послевоенный период (1944–1953 гг.) // Отечественная история. 1997. № 5. С. 165–173.

БЕЗБОРОДОВА И. В. Лагерь 27 // Независимое военное обозрение. 1997. № 20. С. 5.

БУЗГАЛИН А.В.–КОЛГАНОВ А.И. Сталин и распад СССР. М.: Едиториал УРСС, 2003.

ВАРГА Е. М. Послесловие. С глазами историка. // ИШТВАН ЭРКЕНЬ. Народ лагерей. М.: Хроникёр, 2005. 215–223.

ВЕРЕМЕЕВ Ю. Нормы питания советских военнопленных в 41 году. <http://army.armor.kiev.ua/hist/paek-sov-plennyx.shtml> (2008. 11. 16.)

ВСЕВОЛОДОВ В. А. «Арифметика» и «алгебра» учёта военнопленных и интернированных в системе УПВИ НКВД–МВД СССР в период 1939-1956 гг. //

Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, Академия военных наук, 1999. С. 24–57.

Всеволодов В.А. «Срок хранения – постоянно!» краткая история лагеря военнопленных и интернированных УПВИ НКВД-МВД СССР № 27 (1942–1950) М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 2003.

Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хелла, У. Легги, Д. Эйзенхауэра. Сост. Е. Я. Трояновская. М., 1990.

Галицкий В.П. Вражеские военнопленные в СССР. Военно-исторический журнал. 1990. № 9. 36–46.

Галицкий В.П. Венгерские военнопленные в СССР. Военно-исторический журнал. 1991. № 10. 44–58.

Галицкий В.П. Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939–1953 гг.) М. 1997.

Галицкий В.П. Там, в Бекетовке, под Сталинградом // Военно-исторический журнал. 1993. № 2. С. 18–22.

Галицкий В.П. Репрессивная политика Советского правительства в отношении иностранных военнопленных и гражданских лиц (1939–1956 гг.) // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. Вологда, 1995. С. 3–13.

Галицкий В.П. Немецкие военнопленные в восстановлении хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. Москва, 1997. С. 63–69.

Галицкий В.П. Репатриационная политика советского правительства во Второй мировой войне и после неё // Трагедия плена: Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Москва / Красногорск 31 октября – 2 ноября 1995 года. Красногорск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996. С. 110–112.

Государственная власть в СССР. Высшие органы и управления и их руководители 1923–1991. Историко-биографический справочник. Сост.: В. И. Ивкин. М.: РОССПЭН, 1999.

Епифанов А.Е. Ответственность гитлеровских военных преступников и их пособников в СССР (историко-правовой аспект). Волгоград: Волгоградский юридический институт МВД России, 1997.

Епифанов А.Е.. Организация и деятельность советских карательных органов по уголовному преследованию нацистских преступников в период массовой репатриации военного вермахта на родину (1948–1950 гг.) // Проблемы военного

плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. Ч. 2. С. 118–123.

Епифанов А.Е. Сталинградский плен 1942–1956 годы (немецкие военнопленные в СССР). М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1999.

Епифанов А. Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории в СССР в годы великой отечественной войны. 1941–1956. Волгоград: ВА МВД России, 2005.

Зима В.Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. М., 1996.

КАРНЕР С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941–1956 / Пер. с нем. О. Асписовой. М.: РГГУ, 2002.

Конасов В. П. «Узники войны»: попытки решения проблемы на дипломатическом уровне // Трагедия плена. Сборник материалов Международной научно-практической конференции «Окончание войны, завершение деятельности НКСГ/СНО и начало репатриации военнопленных». Москва/Красногорск: Мемориальный музей немецких антифашистов, 1996. С. 138–141.

Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. Вологда: Издательство Вологодского института повышения квалификации кадров, 1996.

КОНАСОВ Б.В. Освобождение последних немецких военнопленных в контексте установления дипломатических отношений между СССР и ФРГ // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. Ч. 2. С. С. 176–193.

КОНАСОВ В.Б. Политика советского государства в отношении немецких военнопленных (1941–1956 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Институт военной истории Министерства обороны РФ. М., 1998.

КОНАСОВ Б.В. Судебное преследование немецких военнопленных в СССР: внешнеполитический аспект. М.: Институт военной истории МО РФ, 1998.

КОНАСОВ В.Б. Приемники Сталина и проблема немецких военнопленных // Отечественная история. 1998. № 5. С. 167–174.

КОНАСОВ В.Б. Переговоры в Москве осенью 1955 г. И освобождение немецких военнопленных // Отечественные архивы. 1998. № 1. С. 61–66.

КОНАСОВ В. Б. Дискуссия о судьбе немецких военнопленных между союзниками в 1944–1945 гг. // Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, Академия военных наук, 1999. 136–140.

КОНАСОВ В.Б., КУЗЬМИНЫХ А.Л. Немецкие военнопленные в СССР: историография, библиография, понятийный аппарат. Вологда: Вологодский институт развития образования, 2002.

КОНАСОВ В.Б.–ТЕРЕЩУК А.В. «...Будут немедленно переданы суду военного трибунала...» // Русское прошлое, 1994. № 5. С. 318–337.

КОЛЕРОВ М.А. Военнопленные на стройках коммунизма: По материалам „Особой папки» Л.П. Берии (1946–1950 гг.) // Родина. 1997. №. 9. С. 7–83.

КОЛЕРОВ М. А. Военнопленные в системе принудительного труда в СССР (1945 - 1950) // Отечественные записки. 2003. № 3. С. 355 –376.

КОРОТАЕВ, ВЛАДИМИР. Немецкие военнопленные в СССР // Места содержания военнопленных вермахта на территории бывшего Советского Союза (1941–1956гг.) Путеводитель. Сост. ГОРБАЧЕВА Ольга, ПЕРОВА Ирина, ПЫЛОВА Лилия, СОКОЛОВ Анатолий, ХВАТОВА Вероника. Москва–Дрезден-Бонн–Кассель, ООО «Новоринт», 2008. С. VIII–XV.

КРАЙСКАЯ, З. В.–ЧЕЛЛИНИ, Э. В.: Архивоведение. Москва, 1996.

КУЗЬМИНЫХ А.Л. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Европейском Севере СССР (1939–1949 гг.) Вологда: Вологодский институт право и экономики Минюста России, 2005.

КЫНИН Г. П. Германский вопрос во взаимоотношениях СССР. США и Великобритании. 1944–1945. // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 91–113.

Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – МГБ – МВД – КГБ. 1917 . 1960. Справочник. М., 1997.

Мировые войны XX века: в 4 томах. Кн. 3: Вторая мировая война: Исторический очерк. / Отв. ред. Е.Н. Кульков. М.: Издательство Наука, 2002.

МОТРЕВИЧ В. П. Осуждённые интернированные гражданские лица и военнопленные второй мировой войны в Свердловской области в 1949–1956 гг. // Документ. Архив. История. Современность. Сборник науч. тр. Вып. 2. Екатеринбург, 2002. С. 208–221.

В.В. МУХИН: Системы и органы пленения, учёта, обеспечения и эвакуация советских и немецких военнопленных 1941-1945 гг. во фронтовой полосе. // Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, Академия военных наук, 1999. С. 6–19.

ОРЛОВ М.А. Договорные отношения между предприятиями и лагерями военнопленных и интернированных (на материале Западной Сибири 1940-х гг.) // Гуманитарные науки в Сибири, 2007. № 2. С. 52–55.

Очерки истории Министерства иностранных дел России. 1802–2002. т. 2. Ред.: ТОРКУНОВ А. В. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002.

PETROV, N. V. Deutsche Kriegsgefangene unter der Justiz Stalins. Gerichtsprozesse gegen Kriegsgefangene der deutschen Armee in der UdSSR 1943–1952. In. „Gefangen in Rußland“: Die Beiträge des Symposiums auf der Schallaburg 1995. Hrsg. S. Karner. Graz – Wien, 1995. S. 194–221.

ПЕТРОВ Н.В. Внесудебные репрессии против военнопленных немцев в 1941–1956 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. Ч.2. С. 77–95.

Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М.: ОГИ–Мемориал, 2001.

Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. (2-ое изд.) М.: РОССПЭН, 2002.

ПОХЛЕБКИН В.В. Великая война и несостоявшийся мир. 1941–1945–1994. М.: Арт-Бизнес Центр, 1997.

Пронько В.А. Цена Победы.// Война и общество, 1941–1945. Книга вторая. М.: Наука, 2004. С. 386 – 405. http://scepsis.ru/library/id_1247.html (2008. 11. 17.)

Рабочий класс СССР в годы упрочения и развития социалистического общества. 1945. 1960 гг. Т. 4. М.: Наука, 1987.

Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. Под редакцией КРИВОШЕЕВА Г. Ф. М.: Олма-Пресс, 2001.

Сидоров С.Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. // Вестник ВолГУ. Сер. 4: История, философия. Вып. 1. 1996. С. 71–82.

Сидоров: С.Г. Труд военнопленных в СССР. 1939–1956 гг. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001.

Сидоров. Венгерские военнопленные и интернированные в СССР. 1941–1955 гг. // Исследования по истории России. Материалы междисциплинарных семинаров 2003–2005 гг. Сомбатхей, 2008. 200–224.

СМЫКАЛИН А.С. Создание агентурной сети среди военнопленных немцев в СССР // Вопросы истории. 1997. № 4. С. 147–150.

СМЫКАЛИН А.С. Колонии и тюрьмы в Советской России. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997.

СУРЖИКОВА Н. В. Иностранные военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942–1956 гг.): Дис. ...канд. ист. наук. Екатеринбург, 2001.

СУРЖИКОВА Н. В. Иностранцы военнопленные Второй мировой войны на Среднем Урале (1942–1956 гг.) Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2006.

Фомин В.И. Плач матери с Бюккских гор (венгерские военнопленные в советских лагерях). // Трагедия войны – трагедия плена. Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 55-летию образования антифашистских организаций военнопленных в СССР и проблемам и перспективам развития музея «Трагедия плена». М.: Мемориальный музей немецких антифашистов, Академия военных наук, 1999. С. 83–94.

Хавкин Б. Л. Немецкие военнопленные в СССР и советские военнопленные в Германии. Постановка проблемы. Источники и литература // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научно-практической конференции 23–25 октября 1997г. Вологда, 1997. Ч. 2. С. 3–13.

Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание 2006. № 1. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss5.html> (2008. 09. 29.)

Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи: Военнопленные и интернированные в Украине, 1939 – 1953 г.г. Киев, Парламентское издательство, 2002.

ШНЕР АРОН. Плен. Советские военнопленные в Германии 1941–1945. Москва–Иерусалим, 2005.

ЩЕЛОКАЕВА Т.А. Юридические основания уголовного преследования иностранных военнопленных в СССР (1939-1956 гг.) // Право и политика. 2000. № 7. С. 50–74.

BLANK A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. Köln, Pahl-Rugenstein Verlag, 1979.

KARNER STEFAN: Im Archipel GUPVI: Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956. Wien-München, 1995.

MASCHKE, ERICH (Hrsg.): Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges. (Bd. 1–22). München, Bielefeld: Gieseking, 1962–1974.

STREIT CHRISTIAN. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1914–1945. 2. Auflage. Bonn: Verlag J.H.W. Dietz Nachf, 1991.

WEBER G., WEBER-SCHLENTHER R., SILL O., KNEER G. *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945–1949*. Köln – Weimar, Döhlau Verlag, 1996. Bd. 1.

Wieżniowie lagrow w rejonie Workuty (Заключенные лагерей воркутинского региона) / Сост.: ДЗЕНКЕВИЧ А., ГУРЬЯНОВ А. ХАЙДАРОВА Е.; Науч.-информ. и просветит. центр "Мемориал" (Москва), Центр КАРТА (Варшава). – Варшава, Indeks represjonowanych; Т. X (Индекс репрессированных; Вып. 10. Ч. 2.)

BARÁTH MAGDOLNA: Levelek a frontról. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Vas Zoltán levelezése. In: *Századok*, 132. (1998) 3. sz. 633–700.

BOGNÁR ZALÁN: Egy csata utóélete: Budapest ostromának (hadi) fogolyvesztése (i). In: *Studia Caroliensia* 1. (2000). 1. sz. 77–87.

BOGNÁR ZALÁN: Budapest polgári lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba. 1945. január-március. In: *Hadtörténeti Közlemények*, 108. (1995). 1. sz. 109–113.

BOGNÁR ZALÁN: Az elmaradt szovjet–magyar hadifogoly-egyezmény. *Hadtörténeti Közlemények*, 113. (2000) 4. sz. 861–881.

BOGNÁR ZALÁN: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–1945-ben. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Szerk.: MARKÓ György, Bp., Zrínyi Kiadó, 2005. 181–190.

BOGNÁR ZALÁN: Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon. In: *Tanulmányok a XIX–XX. Századi történelemből*. Szerk.: ZEIDLER Miklós. ELTE BTK Bp., 2001. 133–148.

CZÉH ZOLTÁN: A GULAG mint gazdasági jelenség. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003.

Deportáltak. Nyíregyháza, 1944–1948. (Deportees, Nyíregyháza 1944–1948) Nyíregyháza, Határszél Kft., 1989.

DOBOS FERENC: Magyarok a történelem senkiföldjén. Malenkij robot a kelet-szlovákiai Bodrog-közben és Ung-vidéken. In: *Regio*, 4. (1993) 2. sz. 110–129.

DUPKA GYÖRGY–ALEKSZEJ KORSZUN: A „Malenkij Robot” dokumentumokban. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1997.

FÜR LAJOS: Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztése a második világháborúban. Budapest, 1989.

FÜZES MIKLÓS: Embervásár Európában. Hadifogoly magyarok a második világháborúban. Pécs, 1994.

Modern rabszolgaság: „Malenkij robot”: *Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboraiiban 1945–1949*. Írta és szerkesztette: Füzes Miklós. Budapest, 1990. 360.

(HARASZTI György szerk.): Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagynak a 2. Vkf. osztály és az államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései. Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007.

JUHÁSZ GYULA: A történetész józansága. Összeáll.: Juhász Ferenc. Budapest, OSZK, é. n.

KIS ANDRÁS: Az antifasiszta magyar katonai hagyományokról (1945). Bp., 1978.

KOROM MIHÁLY: Magyar átállási lehetőségek és tervek 1944. október második felében és novemberben. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 21. (1974) 2. sz. 232–302.

KOROM MIHÁLY: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

KOROM MIHÁLY: A magyar népi demokrácia első éve. In: *Valóság*, 27. (1984) 3. sz. 1–9.

KOROM MIHÁLY: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. In: *Múltunk*, 42. (1997) 2. sz. 3–51.

KOROM MIHÁLY: Az Atlanti Chartától a potsdami kollektív büntetésig. In: *Századok*, 132. (1998) 3. sz. 553–583.

KOROM MIHÁLY: 550 ezer magyar katona és polgári személy szovjet fogságban. [Kézirat.] 2006.

KOROTAJEV, VLAGYIMIR: Áttekintés a Történeti-dokumentációs Gyűjteményi Központ fondjainak Magyarország történetére vonatkozó dokumentumairól. In: *Levéltári Szemle*, 50. (2000) 3. sz. 20–23.

KRAUSZ TAMÁS: A Szovjet Oroszország. In: *Oroszország története*. Szerk.: SZVÁK Gyula. 2. jav. kiadás. Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.

(KRAUSZ TAMÁS szerk.) Gulag. A szovjet táborrendszer története. Budapest, Pannonica, 2001.

(KRAUSZ TAMÁS szerk.) A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

(KÜLLÖS IMOLA–VASVÁRI ZOLTÁN szerk.): Áldozatok. A második világháborús hadifogolytáborok és a sztálini lágerek folklórjáról. Budapest, Európai Folklór Intézet–L'Harmattan Könyvkiadó, 2006.

Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről. Hungária Kiadás, Bad Wörishofen, 1950.

Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–ZS. Főszerk.: SIPOS Péter. Budapest, Magyar Hadtudományi Társaság – PETIT REAL Könyvkiadó, 1996.

MENCZER GUSZTÁV: A Gulág rabtelepei. A bolsevizmus népiirtásának színtere. Századvég Kiadó, Budapest, 2007.

Munkaszolgálat a Don-kanyarban. Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Budapest, Ex Libris Kiadó, 2008.

PETRÁK KATALIN: Magyarok a Szovjetunióban (1922–1945). Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

PIHURIK JUDIT: Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

RAVASZ ISTVÁN: Magyarország világháborús embervesztesége és a magyar katonai sírok. In: *Háború, hadsereg, összeomlás. Magyar politika, katonapolitika a második világháborúban*. Szerk. MARKÓ György. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005. 167–179.

RÁNKI GYÖRGY: A második világháború története. 2. kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976.

SNYDER ÁRPÁD: Becslés Magyarországnak a második világháború következtében elszenvedett emberveszteségeiről. In: *Magyar Statisztikai Szemle*, 24. (1946) 1–6. sz. 1–4.

STARK TAMÁS: Magyarország második világháborús hadifogoly-vesztesége. In: *Valóság*, 29. (1986) 12. sz. 55–68.

STARK TAMÁS: Hadifoglyok békében. *Mozgó Világ*, 15. (1989) 10. sz. 98–106.

STARK TAMÁS: Magyarország második világháborús embervesztesége. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1989.

STARK TAMÁS: Magyarok szovjet fogságban. In: *História*, 17. (1995) 2. sz. 21.

STARK TAMÁS: Magyarok a szovjet kényszermunkatáborokban. In: *Kortárs*, 46. (2002) 2–3. sz., 69–81.

STARK TAMÁS: „Malenkij robot”. Magyar kényszermunkások a Szovjetunióban (1944–1955). Kisebbségkutatás, 14. (2005) 1. sz. 65–75.

STARK TAMÁS: Magyar foglyok a Szovjetunióban. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006.

STARK TAMÁS: Magyar foglyok a Szovjetunióban. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 1. sz. 375–377.

THIRRING LAJOS: Terület és népesség. In: *A mai Magyarország*. Szerk.: ELEKES Dezső, Budapest, 1947.

TILKOVSKY LORÁNT: Magyarországi németek - szovjet munkatáborokban. In: *Regió*, 2. (1991) 1. sz. 191–198.

UNGVÁRY KRISZTIÁN: Budapest ostroma. Budapest, Corvina Kiadó, 1998.

UNGVÁRY KRISZTIÁN: A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, Osiris Kiadó, 2004.

VARGA ÉVA MÁRIA: Restitúciós kutatások Moszkvában. In.: *Jelentés – Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve*. Szerk.: MARTON Erzsébet. Budapest, 2000. 107–125.

VARGA ÉVA MÁRIA: Hungarica-kutatás az oroszországi levéltárakban. In: *Levéltári Szemle* 53. (2003) 4. sz. 3–19.

VÁRDY BÉLA–VÁRDY HUSZÁR ÁGNES: Magyarok a Gulag rabszolgotáboraiiban. Budapest, Kairosz Kiadó, 2007.

ZIELBAUER GYÖRGY: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága. In: *Történelmi Szemle*, 1989. 3–4. sz. 270–291.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- CSGK – Чрезвычайная государственная комиссия – Rendkívüli Állami Bizottság
- GA RF – Государственный архив Российской Федерации – Oroszországi Föderáció Állami Levéltára
- FPPL – фронтовые приёмно-пересыльные лагеря – (fronton működő) átvető-továbbító táborok
- GKO/GOKO – Государственный комитет обороны – Állami Honvédelmi Bizottság (ÁHB)
- Glavgidrosztrój – Главное управление лагерей гидротехнического строительства – Hidrotechnikai Építkezések Főparancsnoksága
- GULAG – Главное управление лагерей – Táborok Főparancsnoksága
- GULGTSZ – Главное управление лагерей гидротехнического строительства – Hidrotechnikai Építkezések Táborainak Főparancsnoksága
- GULPSZ – Главное управление лагерей промышленного строительства – Ipari Építkezések Táborainak Főparancsnoksága
- GULZSDSZ – Главное управление лагерей железнодорожного строительства – Vasútépítési Táborok Főparancsnoksága
- GUPVI – Главное управление по делам военнопленных и интернированных – Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság
- GUSOSSZDOR – Главное управление шоссейных дорог – Közútépítési Főparancsnokság
- NKGB Народный комиссариат государственной безопасности – Állambiztonsági Népbiztosság
- NKO – Народный комиссариат обороны – Honvédelmi Népbiztosság
- NKVD – Народный комиссариат внутренних дел – Belügyi Népbiztosság
- MVD – Министерство внутренних дел – Belügyminisztérium
- MVSZ – Министерство вооружённых сил – Fegyveres Erők Minisztériuma
- OPVI – Отдел по делам военнопленных и интернированных – Hadifogoly- és internáltügyi részleg (a területi belügyi szerveknél)
- ORB – отдельный рабочий батальон – elkülönített munkászázászlóalj
- OSZSZK – Oroszországi szovjet Szocialista Köztársaság
- PPV – приёмный пункт военнопленных – hadifogoly átvetőállomás
- RB – рабочий батальон – munkászázászlóalj
- RGANI – Российский государственный архив новейшей истории – Oroszországi Állami Újabbkori Történelmi Levéltár
- RGASZPI – Российский государственный архив социально-политической истории – Oroszországi Állami Társadalom- és Politikátörténelmi Levéltár

RGVA– Российский государственный военный архив – Oroszországi Állami Katonai Levéltár

ROA – Российская освободительная армия – Oroszországi Felszabadító Hadsereg

SZK(b)P – a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) pártja

SZPV – сборный пункт военнопленных – hadifogoly gyűjtőállomás

UMVD – Управление Министерства внутренних дел – Belügyminisztérium Parancsnoksága

UNKVD Управление Народный комиссариата внутренних дел – Belügyi Népbiztosság Parancsnoksága

UPV – Управление по делам военнопленных – Hadifogolyügyi Parancsnokság

UPVI – Управление по делам военнопленных и интернированных – Hadifogoly- és Internáltügyi Parancsnokság